

Гъаким Къурбан

ДИЛИ ДУЪНЪЯДИН ЧИРАГЪ

Р о м а н

Магъачкъала 2009

ББК 84.4 (Лезг.)

А-39

Гъаким Къурбан. Дили дуьньядин чирагъ: Роман. –Магъачкъала, 2009. – 358 ч.

Хаким Курбан. Светило безумного мира: Роман. – Махачкала, 2009. – 358 с.

Гъаким Къурбанан «Дили дуьньядин чирагъ» романдин бинеда XIX асирдин магъшур шаир Етим Эминан къадар-къисмет ва жанлу къамат эцигнава.

Зариди вичин эсерда тарихдин вакъияр ва лезги халкъдин гъал-агъвал къалурзава, тѣбиатдин гуьзел шикилар гузва ва къилин игитрин: Севзиханан, Лейлидин, Туьквезбанан, Меликан, Исмаил-эфендидин, Къазанфербегдин, Тагъиран ва мсб. къаматар ачухарзава.

Романдихъ кѣлзавайди члугвадай сюжет, дуьзгуйн композиция ва жанлу къаматар ава. Ам литературадин девлетлу члалал кхьенва.

Акимов К.Х., 2009 г.

Дагестанское книжное
издательство, 2009 г.

Каспий гьуьлуьн рагьул зул яваш-яваш билбилжегьре хьана, садлагьана хьиткьинна - ракъинин къати нулар хкатна. Абур, цIару хьелер хьиз, Лезгистандин дагьларин къакьан лацу кукIушра, Гьуцарсува,¹ Китинкьиле акьуна, Куьредин синерал, тепейрал аватзава.

Йифиз зулун жанг ацукьнавай хуьрерал, хважамжамдин рангар янавай тамарални багьларал чан къвезва: къушари ван ацалтна тарарай тарариз хкадарзава, кIекери гьараярзава, кицIер элуькъзава, гурмагьрай туп-туп икъи гумар акьатзава.

1884-йисан октябрдин пакамахъ Ялцугъ хуьрни са легьзеда, куьпдикай хкудайди хьиз, яруни хьипи хьана. Рагъ акьурла, кIарасдин чарпайдал къатканвай Эмин-эфендидай шад гьарай акьатна:

- Ва аллейку-салам, чан дуьньядин чирагъ! - шаирдиз къарагьиз кIан хьана, амма кIвачер алай чкадилай юзанач: рикIи фад-фад кIвалахна, цIвелерин дамарри гурп-гурпна, пелез къайи гьекьедин стIалар акьатна. - За жув и йифяй акьатдач, фикирнавай, я Худа. Бес вуна ракъурзавай Азраил гьинава?! Яраб и ракъин нуларихъ галаз атанватIа?! - зурзун акатна. - Ваъ, ваъ! Жуван хизандихъ, жемьтдихъ галаз веси-сала тахвуна?! Ваъ, ваъ! - ракIарихъ элкьвена, папаз эверна: - Я КукIрух! - гьай хьанач: Туьквезбан малар нехирдиз ракъуриз фенвай. - Я Мелик! Неби!- стхайри хипер чуьлдиз акьудзава, абурни кIвале авач. - Я хизанар! - эхир зайиф гьиливди аса къачуна, ракIара къвед-пудра эцяна.

-----

1. Четин гафарин ва тIварарин баянар эхирда ганва.

- Гъай-гъай, чан итим! - теспача хъанвай Туьквезбан хтана. - Вуч хъана?!
Пакам къилий ви вил ахварал фена акурла, заз шад хъанай, - элкъвей лацу чин алай туькме дишегълидин члулав вилер азарди агажарнавай гъуьлуьз милаимдаказ килигзава. – Яд? Чай? Нек? Ви кефиниз вуч кландатла лагъ! – паб начагъдал, лиф хъиз, элкъвезва. – Ви риклиз вуч кландатла лагъ, чан зари!

- Зи гъал хъсанзавач, паб... Стхайриз лагъ, кимел алай итимар чи варцел гъурай: заз лугъудай гафар ава... Ахпа... фекъи галаз хтуруай,- Эмин-эфендидин яхун лацу чина азиятдин биришар гъатна, ам месел ярх хъхъана.

- Вувв, я кас,- папан плузарар зурзуна: адак шел акатна. - Белки, Аллагъ чехи я, регъим пара, - умудлу яз гъуьлуьн вилериз килигна, ада фикирна: “Йифиз къати гар акъатнай, тарар дувулрай акъудзавай, къавун члередилай типрени гъарайзавай... Тебиатдиз зи гъуьл рекъидайдакай аян хъанвайтла?...”

- Ваз лагъайвал ая ман,- тлалабна зариди.

- Гъа исятда, чан... къужа,- хъуьтуьлдаказ лагъана, Туьквезбан тадиз клвалай экъечина. “Адаз вичин гъалдикай хабар ава жеди... Ам атла дуньяда динж жеда, бес ина чи, зи ва зи баладин, гъалар гъикл хъуй? -- дишегълиди фитедин пиплив вилерал атанвай накъвар ми хъна.- Я Аллагъ, вуна вучиз зи иеси, кесиб-куьсуьбдан аманеви, дили дуньядин чирагъ хъанвай инсан хутахзава? Адан гъайиф тушни?!»

Гурари жакъракъарна, варцин зенгинин зайиф ван акъатна: Эмин-эфендидин риклиз регъят хъана – паб стхайрин гуьгъуьниз фена. Начагъдан вилер ракларал ала... «За жемьтдиз вуч лугъун?» - шаир хияллу хъана.

- Пакаман хийир, ба! - клвализ муьжуьд йиса авай хътин руш атана, Эминан-эфендидин гарданда гъахъна. - Чан ба! Ви кефияр гъикл ава? За ваз кузвай нек гъидани?- дидедин ухшарар квай Мислимат, бацлидин гарданда авай куркур хъиз, акъваз тавуна рахазва.

- Ваъ, Бубадин клус...

- Ба, къарагъ, чан ба, за ваз чин чуьхуьз куьмекда.

- Акъваз, бала, ви диде, имияр хтурай, ахпа...

Начагъди авай кІвал миресрин хизанрай ацІана: абуру, адет тирвал, саламар гузва, чІехи имидин кефияр хабар къазва... Мелика стхадин цІвелер тІушунзава, Небиди сукІрада авай вирт теклифзава... Абурун сусари, Мегъридини Живерзата, кІвалин сириштарзава. Гъарда вичин гъуърмет-хатур къалурзава.

- Стха, чун ви вири тІалабунар къилиз акъудиз гъазур я,- лагъана Мелика.-
Жемятни варцин вилик кІватІ жезва.

Небиди чІехи стхадин чуру мукІратІдал хкатІна, гъилин ва кІвачин кикер атІузва.

- Мад вучин, чан стха?- жузунзава ада.

- Зун айвандал акъуд, - тІалабна Эмин-эфендиди.

Парталар алукуна, къве стхади къве хъуьчІуькай къуна, Эмин-эфенди айвандал акъудна, къве стхадин арада чахчахдивай акъвазарна. Адаз Къелягъ къиликай хкатзавай къати рагъ, вичин рикІ алай Куьре дере, хайи Ялцугърин хуьр ва багъри жемят: итимар, дишегълияр, жегъилар, аялар акуна. “Вуч гзаф ава?!”- Эмин-эфенди тажуб хъана. Адаз чизвач: экуьн яралай хуьре чкІай “Эмин-эфенди рекъизва!” чІулав хабарди вири ялцугъвияр чпин рикІ алай шаирдин, къазидин ва аманевидин кІвалерихъ ахмишнава.

- Пакаман хийирар, жемят!- Эмин-эфендиди амай-амачир къуват кІватІна, вичин адетдин яцІу хуш ванцелди салам гана.

- Абат хийир, чан мазан! Вун Аллагъди хуьй, чан зарии! Ви гъар са пакама ихътин рагъ алайди хуьй, чан къази! - ялцугъвийри гъарда са гаф: мазан, зари, къази, шаир лагъана, чпин арифдар амадагдин салам къуна.

Эмин-эфендиди, къилел кІукІ шиш къармукъ бармак алай, къуьнерихъ чІулав магъутдин чухва галай, къакъан, яхун, лацу чиник чІулав чуру квай эгъли итимди, къил хкажна, хур ачухна, нефес къачуна. Ам, гзаф йисара бизар хъанвай беденда са тІал-квални амачиз, къуд патаз килигзава. Заридин вилерикай вич

фейи хуьрер, шегьерар ва виляатар карагзава, ада хиялдай дуьньядал цар илитIзава... Ам таниш зарийрихъ, ашукьрихъ, алимрихъ, мукьва-кьилийрихъ, ярар-дустарихъ, жемьтдихъ - вири дуьньядихъ галаз рахаз эгечIна...

1.

ЩекIуьд лагъай асирдин кьвед лагъай пай.

Дагъустанда имам Шамиланни Урусатдин пачагъдин арада къати дяве кьиле физва... Лезги магъалар Урусатдин гъилик акатнава: чIехи хуьрера кьелеяр эцигнава, рекьерал яракьлу аскеррин дестеяр акъвазарнава, табий тежезвай хуьрер тупарай язава, абур муьтIуьгъариз къазахрин яракьлу дестеяр ракъурзава, чкадин халкъдив са акси гьерекатни ийиз тазвач...

1853-йис. Гатфарин цур квай югъ...

Ялцугъ хуьруьн кьилихъ галай мезреда мягъкемадин къази Севзиханани адан чIехи хва Эмина чпин никIиз туьрез язава. Абурук тади ква: мух цадай вахт алуькзава, геж хъайитIа, бегьер хъсанди жедач. Буба, къакъан яхун итим, туьрездихъ гала, ада мукьвал-мукьвал макъун тумунал шалам алай кIвач илисзава: цан дериндай цазва. Цувад йиса авай гадади, гъиш-гъав ацалтна гъараяриз, шуьмягъ тIвалунал яцар гъалзава.

- Им вуч гуьзел гатфар я, ба-а?! -цифедикай хкатай ракъиниз килигна, Эмина хъверна. Адаз рагъул жезвай тарар, цава, рахаз-хъуьрезвай къушар, никIеринни векьерин сергъятрал, къаравулар хъиз, акъвазнавай атIундин къванер аквазва.

- Гуьзел?! - буба тажуб хъана. - ХъуьтIуьз хъиз, мекъи я, хва,- ада гъил-гъиливай гуьцIзава. - Валлагъ, япар, нерни кваз къанва, - бубадиз са гуьзелвални акунач.

- Ингъе, къушарини гъараярзава,-Эмин никIин къерехда авай чумалдин, гигин, пипин тарарин гапIалриз килигна. - Гатфар я, ба-а!

- Гъеле гатфар гъинава, хва! Ваз ам вуч фад загъир хъана? Халис гатфар алукъдалди къве варз ама,- Севзихана лезги чӀаваргандин гатфарин варцар гъисабзава: - Яр, ригъ, чӀим...

Эмина хиялдай лезги чӀаваргандин варцарин тӀварар тикрарзава, абуруз къаншар араб варцарин тӀварар къазва.

“Яр” гафунин ван хъайила, гададин вилерикай гъасятда вичин яр - Туьквезбан, Къеанрин медресадин муаллим Хважа-эфендидин руш, карагна: элкъвей лацу чин, чӀулав вилер, бурма цӀвелер, къуьнуьхъ лацу цурун квар... Цанин хуьле авай яцарни рикӀелай алатна, ам кефер патахъ килигиз амукъна.

Цава къушарин гъарайрин ванер къалин хъана. Са луж пӀапӀишар лежберрин къилелай кефердихъ фена, белки, абуру Туьквезбаназ Эминан саламар тухванатӀа.

- Я Эмин, яцар фена,- зарафатна, хчин муьгъуьббатдин гъиссерикай хабар авай бубади фикирна: “Зун яшлу абид инсан, им- жегъил, зи къуьд адаз, гатфар хъиз, аквазва. Агъ, чан жегъилвал, ирид цаварай лув гузвай вахт я ман”, - рикӀяй хъуьрена.

- Вуч? Вагъа хулаз!-гъарайна, Эминан чин регъуьвиляй яру хъана. -Буба, гила туьрез за къан,- гадади вичин гъал дегъиш хъанвайди къалурнач.

- Ма, мукъаят хъухъ, бала, магъ цаникай хкат тавурай,- тагъкимна Севзихана. - Хкатиз хъайитӀа, туьрездин тум виниз хкажиз, кӀуф чиле тваз алахъа,- вичи яцарин крчарган къуна. - Гъав, чан гъайванар, цан гъикъван фад куьтягъ хъайитӀа, гъакъван квезни хъсан я, чазни. Гъав, гъиш!

- Я, я, чан гъайванар, гъав!- Эмин мад хъуьрена: адан вилерикай къеанвидин руш карагзавай.

Бубадиз хчин хъуьруьн бегенмиш хъанач, ада мад фикирна: “ТӀуб къалурайтӀани хъуьредай вахт я ман... Жегъил чӀавуз зунни гзаф хъуьредайди тир ... Лейлидал ашукъ хъанвайла, заз вири дуьньяда гатфар хъанвай хъиз жедай... Гила зи хвани гъакӀ ава”.

Гъава гагъ умун, гагъ цуру жезва; гъвадихъ галаз къушарини чпин манияр дегишарзава.

Чил ламу я, кІвачери палчух къазва. Бязи чкайрилай магъ къванерихъ галкІизва, ам чиликай садлагъана хкатиз, ахкатзава. Бубади цазвайла, регъят акур кІвалах гададиз четин жезва.

Эминан рикІел хтана: къве йис вилик и ник цазвайла, ада жузунай:

- Я ба, вуна, ирид хуъруън къази яз, жуван никІиз са лежбер ракъур тавуна, ихътин зегъметар чІугун вуч кар я?

- Чан хва, гъар са лежбердиз вичин хсуси кар-кеспи ава. Лежберар лукІар туш, абур жуван хийирдиз буюрмишун я халкъдин адетри, я шариятди къабулзавай кар туш. Гъарда жуван кар жува авуна кІанда, икІ хъайила, незвай ризкъи гъалалди жеда, хва!

- Бес чи хуъруън кавха Челеба, фекъи Вагъаба чпин кІвалахар вучиз лежберрив ийиз тазва? Чи къунши МетІ хътин кесибар вучиз ишлемишзава?

- Зун, бала, са тике фу жуван зегъметдал нез вердиш хъанвай инсан я. Ви чІехи буба Желилни пІир хътин инсан тир. Чуюнуъхайди, къакъудайди гъарам я... Чи кавхади, фекъиди гъарам незва. А МетІан хзандиз ви дидеди гъамиша къунши къаб ракъурзава... Са ни ятІани къакъудзава...А гунагъар гъабурун хиве ава.

- Я буба, бес къазидивай а кавхадиз, а фекъидиз, лежберар лукІар туш, абур малар хъиз, ишлемишмир, абур азад инсанар яз ханва, лугъуз жедачни?

- Ваъ, хва, - хиве къуна бубади.

- Вучиз?! - Эминак хъел акатна, ам бубадилаи наризи хъана. - Чи хуъре садбур кефина ава, муъкуъбур – йикъе. ИкІ вучиз я?!

Севзихан кІеве гъатна, ам къил хкажна, вичин ухшарар квай, вилер хци, къуънер гъаркъуъ жезвай гададиз килигнаи. Бубади хиялдаи хцин гафар эзберна: “Лежберар, малар хъиз ишлемишун...Абур азад инсанар яз ханва...”

- Я хва, ваз шейх Ярагъ Мегъамедан тарсар ни гузва?!

Шейх Ярагъ Мегъамедакай гададиз хабар хъанвай, амма адан тарсар гъихътинбур ятІа чизвачир.

- Шейх Ярагъ Мегъамедан тарсар вучтинбур я, буба?- жузунай Эмина.

- Халкъ азад ийидай тарсар. Ада азадвал патал женг чІугуниз эверзавай тарсар,бала.

- Хъсан тарсар я хьи!

- Эхъ, хъсан тарсар я, анжах хаталу тарсар я.

- Вучиз?!- Эмин бубадихъ элкъвена, яцарин виликай акъвазнай.

- Ахътин тарсар чи агъайриз бегенмиш туш: абуруз чпин азадвал кІанзава, амма халкъ азад хъана кІанзавач... Гъавиляй дявеярни жезва,-лагъана Севзихана.

- Азадвилин тарсар гузвайвиляй ханариз, беглериз, урус пачагъдиз шейх Ярагъ Мегъамедахъай кичІезвай. Ам Шарвилидиз ухшар инсан тир жеди. Яни, буба?!

- Эхъ, хва,-тестикъарнай Севзихана.

- Шейх Ярагъ Мегъамед суьргуьнда кьена, адан сухта имам Шамила женг давамарзава... Зурба инсанар я..... Яни, буба?- Эминан вилерикай шейх Ярагъ Мегъамеданни имам Шамилан къаматар карагзава.- Зазни, буба, а женгина иштиракиз кІанзава.

- Ахътин гафар рахамир, бала. Чи мусурман диндин пак ктаб Къуръанда кхъенва: «Цаварал Аллагъ, чилерал пачагъ ала». Абуруз чун табий хъана кІанда, бала. Дявеяр герек авач, меслятралди яшамиш хъана кІанда, хва.

- Зулумкар пачагърихъ галазни?!

Буба хъиз дикъетдивди килигна.

- Пачагъдивай виридаз хъсанвал жезвач эхир.

- Хъсанвал жезвачтІа, писвални тавурай ман. Бес и вуна лугъузвай дин, менсеб, шариат, мергъямат пачагъриз, ханариз, беглериз талукъ тушни?!

- Виридаз талукъ я... И месэлаяр, бала, ваз ахпа, чѣхи кѣлунар авурла, дуьнья акурла, чир жеда. Хъсандаказ кѣла. Ихътин мисал ава: акъулни илим стхаяр я.

Севзихан гъам Куьредин хандиз, гъамни Урусатдин пачагъдин военный администрациядиз табий къази тир, адаз пачагъдин хазнадай мажибни гузвай. Ялцугърин мягкъемдин къази лезги халкъ Урусатдихъ галаз ислягъвилелди дуланмиш хъунин терефдар тир.

Бубадинни хцин арада икъван чѣвалди тахъай хътин суалрини жавабри Эминаз тѣам гузвай. Абурун суьгъбет, гададин рикѣ къекъвезвай фикирар Хтумрин булахдилай акъатай дишегълидин ванци къатѣна:

- Я къази стха! Квез къуват хъуй! Чан къази стха, ваз ийидай са арза ава ман.

Севзиханан чин чѣур хъана: ам вичин къуллугъдикай икрагъ хъанвай. «Гъикъван чарабурун арзайриз яб гун?!»- лугъудай ада кѣвале хзанриз.

- Никѣин юкъвал арза гваз атанвай и дишегъли вуж хъуй?! - Севзихана къил хкажна. - Къуьгъвериз кѣур гумир, я вах, зун гъанал къведа, -яцар акъвазарна, ам чѣурухъандай кирсеба булахдал фена.

Яцариз хих гана, Эминани бубадин гуьгъуьниз гъерекатна.

- Чан къази стха,- лугъузвай вилерилай накъвар алахъзавай яшлу юхсул дишегълиди,-цаварал Аллагъ, чилерал вун, зи дердиниз са чара ая.- Адал алай гъал: саралухдин ранг янавай чин, перишан вилер, зурзазвай пѣузарар, бижгъер-бижгъер хъанвай шални валчагъ акурла, Эминан рикѣиз тѣар хъана.

- Я вах, вун гъинай я? Вун вуж я? Ви дерт вуч я? Ацукъ кван а къванцел, ацукъ, секин хъухъ,- Севзихан вични маса къванцел ацукъна. Дишегълидин шехъун яваш хъайила, теклифна: - Гила суьгъбет ая, за яб гузва.

Ругъунрал вегъенвай сун шалдин пѣипѣ вилеривай гуьцѣна, дишегълиди рикѣ къекъягъиз-къекъягъиз башламишна:

- Зун Бигердилај я, чан къази стха, и мукъвара рагъметдиз феѝи Абдидин паб Ифриз я. Вичин сифте паб ва аялар къейила, гелкъведај кас хъуй, лагъана, а касди зун Рухунай вичиз хканай. За а касдиз цІуд йисуз къаравушвал авуна, зи зегъметар адаз гьалал хъуй, хъсан инсан тир, авайди лагъана кІанда. Итим, вичин вяде хъана, кечмиш хъайи пакад юкъуз къуншидал яшамиш жезвай адан девлетлу стхади заз лагъана: “Шариатдалди ваз зи стхадин кІвалерикај, мал-девлетдикај са пайни къвезвач. Абурун ирссагъиб зун я. Вун жуван бубадин кІвализ ахлад!” За, и гафар зарафатар я, лагъана, фикирнай. Ва-аъ. Накъ ада зи кални дана вичин цуриз хъияна, заз кІвалерај эхкъечІ лугъузва. Зун чи фекъидин патав фена, фекъидини, шариатда гъакІ кхъенва, лагъана, атІадан пад къуна... Чан стха, зун и яшда аваз гъиниз хъфида? Зи бубадин кІвалера са еке хизан галаз стха яшамиш жезва. Абуруз зун кІан жедани? Ваъ. Бес гъиниз фида? Заз маса бажа авач. Зун рекъидалди жуван кумада тур... Заз са кІвал бес я, амайбур гъа азгъундаз хъурай... Чан стха,-мад дишегълидин вилер накъварај ацІана.- Заз мад къадај чка амач: зиди адават туш, минет-суънет я.

- Им вуч гъахъсузвал я?!- Севзиханалај залан нефес алахъна, адан далудихъай акъвазнавай Эминан нефесни дар хъанвай: Бигердилај атанвай дишегълидин суъгъбетди къведан рикІизни пис таъсирнавай.

- Гъахътин инсансуз инсан я ман зи хен, чан къази стха.

- Завай ви рикІ шадариз жезвач, вах....

- Вучиз, чан стха?!

- Шариатдин ктабра гъакІ кхъенва,- явашдаказ, вич вичихъ галаз рахазвай къайдада, лагъана Севзихана.- А рагъметдиз феѝида веси-салани тунвач... Адан мецелай чар-цІар авайтІа, регъят тир...

- Я буба!- гъарай акъатна Эминај.- Чун лезгияр я. Чи халкъдин адетралди и хала вичин кІвалаяј акъудун дуъз яни?!

- Халкъдин адетралди - ваъ, хва.

- Вуна и халадин месэла халкъдин адет тирвал гъяла ман,-хъел кваз лагъана Эмина.

Буба Эминаз туьнбуьгъ авай вилерай килигна.

- Багъишламиша, ба,-гадади къил агъузна.

- Чан стха, вунани, шариатда гъакІ кхъенва, лугъумир, ман,- тІалабна Ифриза.- А регъимлу Аллагъди вичин ктабда ахътин гъахъсуз гафар кхъич эхир.

Севзиханан пІузаррик хъуьруьн акатна: “И кесиб гила за гъикІ гъавурда тван?! Четин хъана”.

- Шариатдин ктабар Аллагъди кхъейбур туш, инсанри кхъейбур я, вах,- лагъана къазиди.

- Инсанри кхъейбур ятІа, абур дегишариз хъижедачни?- дишегъли викІегъ хъана.- Чан къази стха, заз инсанри вун мергъяматлу инсан я, лагъана. Вуна гила заз вуч лугъузва? Гила бес за вуч ийин? Жува-жув Мехкергърин вацІуз вегъидани? Рухунрин чархалай гадардани?!- куз-куз шехъна. – Пакамахъ зи рекъелай чІулав кац фенай... Бес за вучин?!

Севзихан хияллу хъана: “Фекъиди шариатдин тереф хуьзватІа, за и дишегълидин хийирдиз лугъудай гафунихъ къуват тахъун мумкин я. Бес вучда? Зи батинди затІни лугъузвач...”

- Секин хъухъ, вах...

- Я буба, ихътин гъахъсузвал эхун дуьз туш. Ихътин къуьзуь дишегъли вичин кІвалерай акъудзавайди, ам жагъаддиз элкъуьрзавайди гъихътин инсан я? Гъихътин мусурман я? Ам хуьрйай, магъалдай чукурна кІанзавайди я! Адаз жумла алемди тфу гана кІанзавайди я!

- ГъакІ лагъ, чан бала, гъакІ лагъ, ви сивиз хала къий,- Ифризас шад хъана.- Бес заз зи бажа кІандачни?! Зун абуру Аллагъдин ракІарал ракъурзава,- мекъи хъанвай дишегълиди куьгъне архалугъдин ценер яхун бедендив агуд хъуьуна.

- Вун ахлад, вах, пакамахъ зун аниз къведа,- лагъана Севзихана.- За вун рагъметдиз фенвайдан кІвале амуькдаивал ийида.

2.

Лежберрин гагь эрчи, гагь чапла кьуьнерилай аквазвай, рагьул циферик акатиз-хкатзавай ракъини югь нисини хьанвайдакай хабар гузва. Цан цазвай яцарин еришни яваш хьанва: ламу сам-къал, палчухдин тикейр, накьвадин кесекар галкъана, залан хьанвай туьрез гьикъван ялин?!

- Яцарни галатнава, чунни,- лагъана Севзихана, - Нисинин капда, фу недай вахт я... Хих...Акъваз, чан гьайванар! - малар, хак ягьайбур хьиз, алай чкадал алкъана.

Эмин яцарин вилик фена.

- Я чан гьайванар, квез акъваз лагъай чал гьикъван хьсан чида?!-гадади абур викиникай хкудна, тамун гапалдик тухвана. Малари гьасятда, фуф-чуф ацалтна, валаринни тарарин арайра амай кьурай векьер, къалар каш кваз нез башламишна.

Бубани хва булаждал фена. Гьулцин чкалдикай авунвай чулхвардай авахъзавай ци гьавиздин къаняй куркурар акъудзава. Къванерин арадай агъадихъ авахъзавай шуклуь хула секин баяд лугъузва. Лежберри къвачерилай ва къилелай хтунна, дастамаг къачуна. Ахпа чухваяр экъана, абурал къибледихъ элкъвена акъвазна, капиз башламишна. Къведани, пузаррикай сад-къве араб гаф хкудиз, купун чалар эзберзава.

Купунин эхирдай Севзихана ван ацалтна лезги чалал лагъана:

- Шейтанрикай ва иблисрикай, шердикай ва фитнедикай, дяведикай ва цукай, дишегълидин муькуьрдикай вуна чун хуй, я Ребби, я Аллагь!

Бубадин талабунриз яб гана, Эмина вичин кап ихьтин гафаралди куьтягна:

- Шейтанрикай ва иблисрикай, пачагьдин зулумдикай ва ханарин азгьунвиликай, гьахъсузвиликай ва луквиликай, марифатсузвилерикай ва эдебсузвиликай чун куьне хуй, я чан гьуцар, я чан Аллагь!

Севзихана хцин гьар са гафуниз дикъетдивди яб гана, ам тажуб хъана: “И за гъеле аял яз гьисабзавайди яшайишдин, дуьньядин гъавурда залайни хъсан ава”.

- Я хва, ви шаздаяр камаллубур я, амма вуна Аллагъдилаи вилик кутур гъуцар вучтинбур я?- наразивилелди жузуна бубади.- Гунагъ хъана хьи.

- Я ба, заз ви, Хважа-эфендидин ва масабурун сиверай ван хъайиди я: виликдай лезгийрин аллагъар гъуцар тир. АтІан-гъе, инлай абурун макан - Гъуцарин сувни аквазва. Аллагъ, ислам дин чаз арабри гъайибур я... За гьар сефер жуван тІалабунар сифте гъуцаривай, ахпа Аллагъдивай ийизва, белки, зи шаздайрин ван жуван гъуцариз фад хъайитІа,- Эминан чин яру хъана: адаз ихътин жаваб гун четин акъвазнай къван.

Буба хияллу хъана: “За гила идаз вуч жаваб гун? Мусурман, мажуси, чувуд, хашпара динар какахънавай девир я...”

- Чан хва, заз вун чи чІехи тир Аллагъдиз аси хъана кІанзавач,-меслят къалурзавай хъиз мергъяматлувилелди лагъана Севзихана.- Чун мусурманар я.

- Я ба, зун Аллагъдиз аси туш, адан чІехивилиз шукур хъуй. За анжах ваз жуван рикІе авай фикир лагъана, - гада са легъеда хияллу хъана. -Я буба, заз ара-ара акІ жезва хьи, Аллагъдиз чи шаздайрин ван жезвач. Адаз угъриярни къачагъар, зулумкарарни нягъс инсанар аквазвач. Кавхадинни фекъидин хзанри къилел кишмишарни хурмаяр алай дуьгуьдин ашар незва, кесибриз мухан фуни жагъизвач... Чи хуьруьн лежберивай чпин рухвайриз далдам-зуьрне алай мехъерар жезвач... Инсанри, хъчарни къачІар, пенкъверни къаникъузар нез, къил хуьзва... Вун къази тирвилай, буба, ви жибиндиз мажиб къвезвайвилай чуни агъваллудаказ яшамиш жезва... Бес кесибар кун Аллагъдинди дуьз яни?!

- Дуьз туш, - Севзиханан чин чІур хъана: авайвал лугъун садазни хуш туш. – ЯтІани Аллагъдиз аси жемир, хва!

- За вуч лагъана къван? Вучиз гъа чѣхи Аллагъдиз бигерви дишегълидин шел-хвалдин ван къвезвач?! Ваз датІана зарар гузвай Хашарин Челеб адаз вучиз аквазвач?! -- жузуна Эмина. -- Маса муртадрикай зун рахазвач.

Буба, къил са патал къуна, къатІунар авай хџиз килигиз акъвазна. Адай гаф-чІал такъатиз акурла, Эмина давам хъувуна:

- Са кар загъир я: буба ваз акси я, хвани - заз! Чна абуруз са писвални ийизвач.

- Вун никай рахазва?

- Хашарикай, я буба. Седир, кавхадин хва, гъар юкъуз захъ галаз хуькуькъзава... Абуруз чавай вуч кІанзавайди я? Чи хзанрин арада авайбур вуч гъаразвилер я?!

- Вун гила чѣхи гада я, чан хва, ваз чир хъун лазим я. Чи арада са гъаразвални авайди тушир, я хъунни мумкин туш. АтІабур, Хашарин тухум, чеб рикІ дар, пехил инсанар я. Челебиди заз чинлай атІана лагъайди я: “Хашар Ялцугърал фад атай, БукІар геж атай тухумар я. Вучиз къази закай тахъана, вакай жезвайди я?” За адаз лагъана: “Зун мягъкемадин хуърерин картари хкъана, вун хкъагъайтІа, къази вун жедай”. Рази хъанач, вичин шер-фитне, чи рикІ тІарун давамарзава,- Севзихана гъил эяна. -Вахъ галаз кикІизвай Седирни вичин бубадал фенва. Жува адахъ галаз къил къамир.

- Вун къази ятІа, Челеби халу хуъруьн кавха я. Адаз хуъруьн чѣхивал бес тушни?!

- Адаз са хуъруьн кавхавал тІимил аквазва, ирид хуъруьн къазивал кІанзава. Къазидин къазанжи гзаф я, адаз урус пачагъди мажиб кІанзава. Инсандин нефс я ман, тух тежедай.

- Вичин гъахътин нефс акъатрай!

- Амин. Ша, бала, чна фу нен, бегъемсуз инсанрикай рахана, жуван иштягъ чІур тийин,- теклифна Севзихана.

- Агъ, чан Абу-Земзем!- Хтумрин булахдал элкъвена, члутхвардик гьил ктуна, Эмина капашдай къвед-пуд хупI яд хъвана.

Бубани хва суфрадихъ ацукъна, ргай какаяр, къурай дулдурма ва нисини фу нез эгечIна. Къведни киснава, гъар сад вичин фикиррик ква.

Эминан вилерикай бигерви дишегъли карагзава, адан накъвари гададин къил гилани элкъурзама: “Ихътин инсансузвилер?! Ихътин инсафсузвилер?! Ихътин гъахъсузвилер?!- Эмин вичиз ван хъайи гафарихъ ва эдебсуз агъвалатрихъ инанмиш жезвач. Ада, келледа ван гъатна, вилер экъис хъана, вичи-вичивай, са чара касдивай хъиз, хабар къазва: «Бес ихътин гъахъсузвилер, зулумарни зиллетар Аллагъдиз аквазвачни?! Чехибуру, фекъийри, къазийри гузвай жаба сад я: «Вири Аллагъдин гъиле ава, вири гъадаз аквазва».

Ихътин суалрин селди гада тIушунзава... Япара булахдин цин шуршурдин ван ава, вилерикай шехъзавай бахтикъара дишегълидин суърет карагзава... И декъикъайра, белки, жегъилдин рикIелай Хважа-эфендидин рушни алатнава.

Булахдин баядри Севзиханан рикIиз секинвал гузва: ада, япара земземдин ван аваз, тIебиатда вил къекъурзава.

Эмина вичин буба Ялцугърин мягкемадин хуърера гафуни атIузвай къази я, лагъана, фикирзавай. Къе адан ихътин инанмишвал квахъна: Севзиханавай, Бигеррин фекъидин гафунал гаф эцигна, кесиб хендеда дишегълидин тереф хуън хиве къаз хъанач, чкадал килигда, лагъана.

Эминаз бубади мукъвал-мукъвал тикрарзавай, Къуръанда кхъенвайбур я лугъузвай гафарихъни инанмиш жез, абур къилиз акъудиз кIанзавач, Аллагъдиз табий хъунал Эмин рази я, амма пачагъдиз ханариз ва беглериз - ваъ. “Зулумкарриз гъикI табий жен?! Азад инсан табий жедани? Табий жез ам гъайван яни?! “- ихътин суалри гададин рикIе табийвал инкарзавай гужлу гъиссер арадал гъизва.

Бубадин мад са меслятди Эминак хъел кутазва, амни, къил агъузна кIвалах ая, лугъун я. “Къил агъузна кIвалахун - им лукIарин хесет я. Азад, уъзден

инсанди, кьил винизна, к'валахун лазим я,- фикирдай тестикъарзава Эмина.- Зун инсан я, азад инсан я. За вучиз кьил агъуззавайди я? Садрани агъуздач! Яраб зи бубади пачагъдин кьуллугъчийрихъ, хандихъ, адан найибрихъ галаз гьик' к'валахзаваТa?» Ам суфрадихъ ацукънавай бубадихъ элкъвена, адаз, сифте аквазвай инсандиз хьиз, килигна. Сивел атай суал акъвазарна, бубади гьик' к'валахзаваТa тайинарун хциз кутугна акунач, ада жузуна:

- Я буба, и чи дуьньяда икъван гзаф гьахъсузвилер вучиз ава?!

- Вуч, вуч? Дуьньяда?!- буба тажуб хъана, ада фикирна: “И накъ какадай акъатнавай цициб дуьньядикай рахазва, хийирдалди хьуй”.- Дуьньяда гьахъсузвилер гзаф авайди ваз гьинай чида, бала?- мукъаятдаказ хабар къуна.

- Я ба, бес Чурал шегъердай, Пакудай, Мисридай, Урусатдай къвезвай, хквезвай инсанар заз аквазвачни? Бес абуру ваз ийизвай суьгъбетар заз ван къвезвачни?!-гила хва тажуб хъана.

Хцин къат'унрал бубани тажуб хъана.

- Вун гьахъ я, чан хва. Аллагъди хуй вун, бала,- Севзихан вичин ч'ехи хцин яр къекъифнавай чиниз, азиат авай акбуллу вилериз килигна. - Эхъ, бала, дуьньяда гьахъсузвилер гзаф ава...

- Вучиз я ба?! Бес дуьньядал алай вири инсанар са Адамалай хъанвай, са Аллагъдин эмирдик квай са икърабаяр тушни?!-Эмин мад къекъифна.

Къведни са легъзеда кисна, Эмина жаваб гуьзлемишзава.

- Вуна зав вугузвайбур залан суалар я, бала, - хияллу хъана, бубади давамарна: - Дуьньядал хъсан ва пис, гьахъ ва бат'ул, михъи ва чиркин крар гзаф ала, абур ийизвайбурни инсанар я... Эгер ваз гьахъсуз к'валахар гзаф аваз аквазват'а, чир хъухъ: ч'уру амалар квай, ч'улав рик'ер авай, кьиле мефт'един чкадал як авай инсанар хьиз, мергъяматлу, камаллу, жумартлу, муьгъуьббатлу инсанарни ава. Абур авачирт'а, хъаначирт'а, дуьньядин чин к'ланик жедай, хва. Жуван рик'из сабур це.

- Эхъ, буба, вун хътин мергъяматлу инсанарни ава, амма, заз чиз, писбурун къадар гзаф я.

- Белки, ятIа.

- Бес Аллагъдивай а пис ксарин вилик пад къаз, абуруз жаза гуз жезвачни?!

- Я бала, Аллагъ яргъава, зун аси тахъурай, астафируллагъ... Белки, адаз вири аквазвачтIа,- Севзихан умундаказ хъуьрена. - А вичиз чун къурбанд хъайида инсанриз пак ктабар, пак векилар ракъурнава, инсанрин чина вилер тунва, кхиле акбул тунва, гьалал-гъарам чирнава, зегъмет чIугун патал къуьнерилай къве гьил кутунва... И чаз фу гузвай чилел гъар са инсанди вичи вич, инсан хъиз, кхиле твах лугъузва... Я чан хва, бес вири везифаяр Аллагъдин хиве хъайила, инсанри вуч хъувурай?! - буба хъуьрена.

- Дуьз я,- Эмин бубадин эхиримжи гафарал рази хъана: инсанри чпин инсанвал хуьн лазим я.

Гьамиша пел чIурнавай, ирид хуьруьн месэлаяр гьалзавай къази-буба къе хцихъ галаз сифте яз, вичин тай-къаншардихъ галаз хъиз, рахазвай. Ада гьатта зарафатарни ийизвай, са бязи сирерни ачухзавай. И кар Эминаз иллаки гзаф бегенмиш хъана. Амма Аллагъди гьахъсуз ксариз жазаяр тагузвайвиликай Севзихан гзаф мукъаятдаказ рахазва, и кар Эминаз хуш жезвач, ятIани ада тIалабна:

- Чан буба, инлай хъфей халадиз куьмек гана кIанда гьа.

- Инал хиве къун четин я, хва, чкадал фена, къве патазни яб гана, ахпа зун адаз куьмек гуз алахъда.

- Яраб, ба, зунни... вахъ галаз фейитIа?.. - Эминаз пака бубадихъ галаз къунши хуьруьз физ, ада ийидай дуванда иштиракиз кIанзавай.

Гададин суалдик тIалабун, минет, гьахъ-адалат акваз кIан хъун квай.

- Ваз Бигеррал физ кIанзавани?- бубадиз хцин гьевеслувал хуш хъана.

- Эхъ, валлагъ, буба, вуна ихтияр гайитIа,- хиве къуна гадади.

Севзихан хцин чиниз килигиз акъвазна, фикирри тухвана: “За бигерви дишегълидиз куьмек тагуз кичлезва... Зи хцин рикl кесибрихъ гзаф кузва... Вун, бала, бажагъат бахтлу жеда...” Ахпа лагъана:

- Ихтияр гузва, амма...

- Вуч амма?! - гададин рикlик теспачавал акатна.

- Чан бала, къе амаз ваз гъахъ-дуван акваз kан хъайила, вуна гъахълувал истемишиз хъайила, ваз и дуьньядал яшамиш жез четин жеда.

- Вучиз, ба?!- Эмин тажуб хъана.

- Ви рикl гъахълувилихъ, кесибрихъ, кеве авайбурухъ кузва...

- Кеве авай инсандиз куьмек гун, адан гъил къун пис кар яни?

- Са акъван хъсан карни туш, хва. Чи бубайрин мисал ава: “Чарадахъ рикl кудайдан хуралай хер кими жедач”. Ахътин хирер гележегда тlимил ийиз къванни алахъ, бала, - веси тазвай хъиз, лагъана Севзихана.-Жегъил чlавуз зунни вун хътин инсан тир... Гила... девирди зун къуьруь авуна.

Эмин бубадин жавабдал тажуб хъана.

- Пака чун Къеандал фида, - малумарна Севзихана. – Белки, вакай зи чкадал къази хъайитlа, - Севзихан шаддаказ хъуьрена: ада вичин рикlе авай, гъеле садазни чизвачир мад са сир чlехи хциз ачухна.

Эмин шадвиляй цавук хkлуна: адан рикlени бубадин пеше къун авай. Гила ам бубадихъ галаз мадни викlегъдаказ, са къурхуни авачиз рахаз, вичин фикирар лугъуз эгечlна.

Тебиатни ачух хъанва, Эминан суалрихъни эхир авач.

- Чна цан цазмачни? - айгъамдалди жузуна бубади.

- Багъишламиша, ба, - Эмин зирингдаказ къарагъна, яцар хкиз фена.

3.

Ялцугъ хуьр къакъан къацу тепедин гуьнедал, вад-цlуд рат къван авай майдандал, kвалер сад-садав эгисна, хура авай гъейкал хъиз, ферикъат хъанва.

Къуд пад мублагъ векъерни никIер, багъларни тамар, булахарни кIамар я. Инлай Лезгистандин дереярни дагълар, вацIарни Каспий гъуъл, капун юкъвал алайбур хъиз, аквазва.

Икъван гуъзел, икъван авадан чкадал къунши хуърерай: Къеандилайни КIеледилай, КIиридайни Цилингай... атана, бинелу хъанвай хизанрикай еке сихилар ва тухумар арадал атанва. Сифте хуър кутурбур вужар ятIа садазни чизмач, вири чкадинбур хъанва, ама фад атайбуру вуж геж атанатIа рикIелайни ракъурзавач: лазим чкадал абуруз «къурабаяр» лугъузва. Ихътин, инсан нифретзавай хътин, лакIаб Севзиханан хзандални тек-туък алкIурзава.

Пуд магъледикай ибарат гъвечи хуър, еке къал-макъал квачиз, халкъдин агъзур йисарин адетрални шариатдин къанунрал амал ийиз, гъафтеда садра фекъидин вязерихъ яб акализ, кIеве авайдаз куъмекдин гъил яргъи ийиз, кавхадинни къазидин гъил-вил алаз, гагъ дявейрин цIук акатиз, гагъ секин хъижез, дуланмиш жезва. Ялцугъвийриз чпин фуни къафун чпиз бес жезва, пек-партал ва къаб-къажах къачуз абур балкIанрал ва ламарал алаз КIирийрин, Къасумхуъруън, Цехуълрин, Ахцегърин ва Дербентдин базарриз физва. Иниз йиса садра-къведра куълуъ-шуълуъ маса гудай чувудар, аялар суърнетдай ва цурун къапариз къеле гудай яхул устIарар къвезва. Бязи савдагарри чехирни гъизва, жегъилар дуъз рекъяй акъудзава.

Агъалияр секинвилихъ тамарзу я: эхиримжи йисара хуъре къал-макъал, гъаразвилер мукъвал-мукъвал арадал къвезва. Арифдарри лугъудайвал, дуъньядал инсанар къвер-къвердавай куълуъ, абурун амалар гзаф жезва. Иблис агатнавай малкамутар дугъри инсандин вил акъудна нез гъазур я.

Яргъал йисара Ялцугърикай, къваларив гвай хуърер гъисаба къун тавуртIа, Лезгистанда, Дагъустанда, Ширванда ва масса вилаятра, белки, садазни хабар авачир. И кар ялцугъвийриз чпизни чизвай, абуруз еке хажалатни тир. ЦекIуъд лагъай асирда чпин хуъруъкай хабар жеда, лагъана, садани фикир къванни ийизвачир.

- Чи Ялцугъар са секин, хелвет хуър я ман,- вич-вичик ван акъалтна рахана Эмин.- Чаз кІунтІалай вири аквазва, амма чун садазни аквазвач,- гъайиф чІугуна гадади. – Чи хуър Аллагъдин рикІелайни алатнавай хъти нди я.

- Секинвал, хва, гъакъикъатда ина авач,-лагъана бубади.-Ялцугъар ирид хуъруькай, гъвечІибур ятІани, ибарат хъанвай мягъкемадин къил я. Чи бубайри жуван ватан душманрикай хуьн патал гзаф женгера иштиракна. Яхулай къвезвай ханаризни чун табий хъайиди туш. Вини Ярагъдал алай Куьре хандиз, дугъри я, чна меслятдалди харж гузва. Лезгистан, Ширван, Шеки... Урусатдин пачагъди къурдалай гуьгъуьниз виликан талан-тараш, дявеяр-дараяр амач... Чи хуърни секин хъана аквазва, амма азаддаказ яшамиш жез вердиш хъанвай халкъ я къеняй, я винелай рази туш... Мад урусриз акси женгер къарагъун мумкин я... Бес кесиб халкъди вуч авурай? Са патахъай ам ханарини беглери алажзава, муькуь патахъай - пачагъдин къуллугъчийрини къазахри...Гъикъван харжар гун?! Гъикъван бигерра чанар акъудин?! Дагъларай-дешлерай рекъер тукІуьрин?! Гъикъван урусрин къушунриз балкІанар, магъсул, векъер... гун?! Халкъдай акъакъзавач, хва. Халкъ кІеве ава,- Севзиханалай залан нефес алахъна.

Эмина дикъетдивди яб гузва: адан вилерикай хуъруьз яргъа балкІандал алаз къведай, гъиле къамчи, къулак гапур ва къуьне тфенг авай хандин найиб, КІирийрин хуъруьн патав къеле эцигна, яшамиш жезвай расу къазахар, тамарани чІурара гъуьрчер язавай урус аскерар, абуру халкъдин майишатдиз гузвай зиянар карагзава. Урусрилай, ханарилай наразибур, къачагъар хъана, тамара, дагълара гъатнава, абуру пачагъдин аскеррал, почтадал вегъезва, къурайдак кваз цІидини кудапйвал, тахсир квачир инсанарни рекъизва.

- Секинвал гъар са инсанди вичи хвена кІанзава, хва,-давамарна Севзихана. – Чи хуьре гъар тухумдиз вичин векилдикай кавха, фекъи ва я къази хъана кІанзава. Элкъвей магъледин итимри чеб хуъруьн иесияр яз гъисабзава, абурув мулкарни гзаф гва... Агъа ва Вини магълейрин итимар ихътин барабарсузвилелай нарази я. Гъавилай хуьре гъаразвилерни ава, чуьнуьхун-

гуьнжуьхунни жезва... Чехибуру къалурзавай рехъ жегьилрини къазва, инал вуна лагъайвал ...

- Челебан рехъ Седира хьиз,- куьмек гана Эмина, вилерикай Седиран акунар карагна, фикирна: “Агъ, бегъемсуз инсан я хьи!”

- Эхъ... Анжах жув мукъаят хьухъ, бала,-тагъкимна бубади.- Кимерал нянин геждалди аламукъзавай жегьилривай яргъаз хьухъ, нубатсуз къал-къулдикни экечІмир. Пака суал-силис хъайила, игрибур михьиз, дугърибур къацІана акъатдайди я. Гъавурда акъунани?

“За абур къацІурда !”- гъелегъ къазвай хьиз, фикирдай лагъана Эмина. Адан рикІел са гъафте вилик вичини Седира юкъварар къурвал хтана: “Хъсан хъана, и агъвалатдикай бубадиз хабар тахъана”.

Кавха Челебан хва Седир Эминалай са йисан чІехи я. Гъар кимел атайла, кІелер гваз чІураз экъечІайла ва я чуьхуьнагариз кІамуз фейила, Седир Эминакай зарафатариз алахъда. Эмин адалай са кІусни ажуз туш, амма вичин акъуллувиляй къал-макъал акъуд тийиз алахъзава. И сефер Эмин кимел фейила, Седира ягъанатдин хъвер авуна, лагъана: “Чи чІалар тукІуьрдай Давдакъ атана, гадаяр!” Жегьилар хъуьрена... Эминан намусдик хкІуна, ада Седираз жаваб гана: “Итимри чІалар тукІуьрда, ламари ар - яда!” Гила жегьилар Седирал хъуьрена. “Вуж я лам?!”-лагъана, Седира гъуд хкажна, Эминал гъужумна. Хъукъвай шалам алай кІвач эцяна, Эмина ам къулухъди дагурна, чилел экІя тахъана са кІам-шам амукъна. Жегьилар мад хъуьрена. Вилериз иви хъичей кавхадин хцин гъил чІулуникай куьрс хъанвай гимишдин къакъара авай гапурдал фена. “АкІ ваъ, Седир, акІ ваъ!- гъарайна, Тагъира Седиран гъилер къуна.- Сифте тахсир види я... Гила квез куь къуватар алцумиз кІанзаватІа, буюр, юкъварар яхъ!” Муькуь жегьилрини дяве-дара хъун къабулнач, юкъварар къун теклифна. Седирни Эмин къведни рази хъана, вири хуьруьн эрчІи къерехдиз, сурарин патав гвай чІурал фена. Кавхадинни къазидин рухвайри чухваяр хтІунна, пуд сефер юкъварар къуна, пуд сеферни Седир кІаник акатна.

Ам, чухва къахчуна, Эминаз гъелегъ къуна, харчи экъуьгъунар ийиз-ийиз, кІвализ хъфена. “Ваз аферин, Эмин,- лагъана Тагъира. - Заз вун кІаник акатиз кичІезвай, Седир валай чІехи я эхир. Ваз, стха, чІалар тукІуьрун анихъ амукърай, улубар кхъин кутугнава!”

И юкъуз Эминни Тагъир, ивиар какадарна, стхаяр хъана.

- Вай жаваб акъатнач хъи?- жузуна бубади.

Эмин, фикир са гъина ятІани аваз, жавабдихъ къекъвена.

- Ваз, буба, чизва: за зал садрани леке гъидач, я чарадан гъилни зал къведач!- и арада вичиз хабарни авачиз, гададин гъутар агаж хъана, къуьнер виниз акъатна. - Захъ вафалу дустарни ава,- рикІе Тагъир аваз, лагъана Эмина.

Хцин гъал акур бубади, спелрик хъвер кваз, насигъат гана:

- Къуватлу гъилерихъни къуьнерихъ, хва, акбуллу къилни, гуьгъуьна икърабаярни кІанзавайбур я. Акбуллу хъухъ. Эхир фагъум тавуна, са карни мийир.

- Зун, буба, къаз алахъда,- гаф гана Эмина.

- Зи рикІиз гзаф регъят хъана, чан хва, ви рикІиз гъамиша регъят хъуй.

Са шумуд хвал бубадини хци, са гафни рахун тавуна, цана.

- Къе цайи цан бес я,- хвал куьтягъ хъайила, Севзихана яцар акъвазарна.

- Хъсан я, буба,- Эмина туьрез виКІинихъай галудна, элкъуьрна, хкажна, виКІинин винелай куьрсарна.- Гъиш, чан гъайванар!- яцар хуьруьхъди рекъе туна.

Бубани хва цанай хтайла, рагъ Бике дагъдик акатзавай. Хуьре кефердихъай къвезвай ламу гар къекъвезва, магъледин къерехдал алай са мертебадин кІвалерин рак ахъа хъана, анай экъечІай Лейлиди вичин гъуьлни хва шаддиз къаршиламишна:

- Хъша, хъша, чан лежберар! Чаз ризкъи къазанмишзавай къегъалар! Чай гъазур я, исятда за чуькни чими хъийида.

Салам гана, бубани хва кІвализ гъахъна. Абуру чухваяр, бармакар, шаламар хтІунна, цурун легендал сада-садал яд иличиз, гъилер, чинар ва кІвачер чуьхвена, дасмалралди михъи хъувуна. Лейлиди гъуьлуьнни гададин чухваяр ракІарин къулухъай куьрсарна, бармакар жейрандин вад-ругуд хел алай крчарикай раснавайвай, рангарин шуьшеди хъиз, нур гузвай дамахлу хкунар эцигна. «Квез мекъи жеда», - лагъана, месер авай дакІардилаь йифен къепеяр къачуна, чпин иесийрив вугана.

КІвале секинзавай, аялрин адетдин гъарай-эвер авачир.

- Аялар гынава, къари?- жузуна кІвалин иесиди.

- Меликни Неби куьчейра ава, Исли булахдал фенва, зун кІвалин кІвалахрал машгъул тир,- папа вилералди вичи авур михъивилер къалурна. – ЧІехи хвани вахъ гала, - ам гададихъ элкъвена: - Галат хъанани, чан хва Эмин?

- Ваъ, я де, цан цайиди буба я, - Эмин парталар дегишариз эгечІна.

- Вун галат хъанани, итим? – къайгъударвилелди жузуна, папа адан гъиле авай дасмал къахчуна, кІарасдин тек хкунал хъивегъна.

- Ваъ, къари - Севзихана папаз, ам жегъил дишегъли ятІани, яшлу инсанрин адет тирвал, къари лугъузва. И гафунихъ галаз аяларни вердиш хъанва, къуд-вад йис вилик Эмина наразивилелди лагъанай: “Я буба, къари юкъ чиликай физвай къуьзуь дишегълидиз лугъудайди я, чи диде, руш хъиз, жегъил я”. Буба хъуьренай, дидеди хцин тереф хвенай: “Ви акъулриз къий де, чан хва! Ви дахди зун гужуналди къуьзуь ийизва”. Ам дамахдивди гъуьлуьз килигнай.

Севзиханни Лейли мехъерар авур йикъалай инихъ меслятдалди яшамиш жезва. Абурун михъи гъиссерикай, хъуьтуьл рафтарвилерикай балайризни ЧІехи пай ганва: стхаярни вах, дустар хъиз сада муькуьдан кефи хан тийиз, ЧІехида гъвечІиди хуьз, ирелу жезва.

Лейлиди суфра экІяна, анал фу, чай цанвай къапар ва вирт авай цІиб эцигна.

- Диде, заз тӀуьн кӀанзавач,-виртӀедихъ галаз са сукӀра чай хъвана, Эмин бубадин ктабар алай дакӀардин кӀане ацукъна.

Севзиханаз, савадлу ва илимдар инсан яз, араб, фарс ва туьрк чӀаларал акъатнавай гзаф ктабар ава, абур кӀвалин цлаз хкар яна, туьркӀуьрнавай тунал - тахтадин дезгедал ала. Эмина, фуни тӀуьн тавуна, сятералди, йикъаралди бубадин ктабар кӀелзава.

КӀвале хурушум хъана. Эмин кимел фена, юлдашрихъ галаз суьгъбет-сала авуна, хтана, хзандихъ галаз нянин хуьрек тӀуьна, мад ктабрихъ ацукъна.

Бубади, куьсруьдихъ ацукъна, са вуч ятӀани кхъизва.

Стхайрини ваха дидеди ахъайзавай “Шарвели пагъливан” риваятдиз яб гузва.

Месин капӀ авуна, хизан секин хъана: аялар къаткана, дидеди аялрин парталриз раб хъиязва, адан рикӀел вичин дидедин гафар хтана: «ЦӀийи партал садра цӀийи жеда, куьгъне партал – иридра: гьар рас хъувурла, кукӀвар хъайи чкайриз цӀийи пинеяр хъягъайла. Рагъметрай вичиз». Бубани Эмин, гьар сад са ктаб гъиле къуна, лампадин кӀане ацукънава.

- Ба-а, вуна атӀа месэла дуьз гъялна кӀанда гъа!- мад вичин тӀалабун рикӀел хкана Эмина.

- Зун гъахъ хуьз алахъда, хва.

Севзихан намус миxъи инсан я, амма адавай гъамиша гъахълувилин тереф хуьз жезвач - пачагъдин къуллугъчийрин, фекъи-фахрадин, девлетлуйрин къуват гзаф я: абурувай чпиз яб тагузвай къазидин къарар къилиз акъуд тийиз, ам кӀвалахдилаь алуьдиз, буьгътендик кутаз жезва. Гъавиляй Севзиханни мукъаят я, тахсир квай башибузуьк гъавурда тваз, адан рикӀел намус, иман, мергъяматлувал гъиз, Аллагъдин тӀварцӀикай куьмек къачуз алахъзава.

- Бигеррин фекъидин гаф винел акъалтайтӀа, - хцин сесиник гъайиф чӀугун квай.

- Я хва, а фекъи савадлу инсан я, за адан кІвале фу незвайди я, шариатдал амал авуртІа, фекъи гъахъ я,- лагъана Севзихана. - Ша, чна никІе авур суьгъбетар тикрар тийин.

- Бес шариатди кесиб инсан йикъ лагъанвани?!

- Ваъ. Шариат тестикъарнавайбурни ахмакъар тушир гъа! Шариатда гзаф месэлаяр дуьздаказ гъялдай рекъер къалурнава, амма чи адетрихъ галаз къан тийидай жумлаяр ава.

- Арабри чал шариат илитІдалди чаз чи халкъдин адетар, къайдаяр, ахлакъдин къанунар авай. Вуна чи халкъдин адетрал амал ая ман, буба чан, - чин гъалдна Эмина.

- Зун алахъда... Амма вун лазимвал авазни, авачизни шариатдиз акси экъечІмир!- Севзиханаз хъел атана.

- Бубадин чина рахамир, чан хва,- тІалабна Лейлиди.

- Хъурай, диде,- Эмина сефил хъверна. – Зи сифте муаллим буба я. Хважа-эфендини хъсан муаллим я, Зи муаллимар дерин чирвилер авай, гъахъ гвай инсанар...

Хцин гаф атІана, Севзихана лагъана:

- Гъахъ, гъахъ!.. Чилерал гъахъ алач, - ам рикІяй Куьре округда, Дагъустанда ва Урусатда авай гъаларилай нарази тир.

- Чилерал гъахъ алач?!- гададин вилер гъяркъуь хъана. - АкІ ятІа, кесиб инсанрин язух хъана хъи, ба-а... Яраб цаварал къванни гъахъ алатІа?

- Цаварикай рахамир, хва... Чун чІехи Аллагъдин вилик аси тахъурай,- Севзиханаз чпи никІе авур суьгъбет цІийи къилелай тикрар хъийиз кІан хъанач.

- Туб астафируллпгъ, - лагъана Лейлиди.

- Зун аси туш... За, ба, фикирзава: гъар са кас сифте нубатда халис инсан хъана кІанда, гъакІ хъайитІа дуьньяда гъахъни жеда.

- Эхъ, гъахъ гъар са инсандив вичив хъана кІанда,- явашдаказ алава хъувуна бубади.- Гъахъ вирида хвена кІанда, са зани вуна ваъ.

Эминан рикле и декъикъайра “за гъахъ хуьда” гафар тикрар хъана.

4.

Пакамахъ Эмин ахварай фадаватна. Гъаятдиз экъечІайла, бубади хипер чуьлдиз акъудзавай, дидеди цура кал ацазвай. Салам гана, гадади бубадин гъиле авай тІвал къачуна, хипер хуьруьн къибле патахъ гъална, чиг ацукъна, якъутри хъиз, нулар гузвай чІуруз яна. Чапла къуьнелай килигайла, Эминан вилера Каспий гъуьлуькай хкатзавай ракъинин нулар акъуна.

- Агъ, чан рагъ! Салам-алейкум, рагъ!- гадади ван акъалтна салам гана, гъилер ахъайна, хважамжамдин вири нулар вичин къужахдиз чІугуна. - Чан рагъ!- Туьквезбанан нур гузвай чин, гъекъекъар хътин вилер цІвелеривай куьрс хъанвай зилфер карагна, вилер акъална, гъилер кІевидаказ чуькъвена. - Зи рагъ!... - и гафунихъ “Туьквезбан” тІвар акализ кІанзавай, амма алакънач: маса кас-масдиз ван къвез кичІе хъана. Вилерикай карагзавай рушахъ элкъвена, ада рикІяй сифте хиялдиз атай чІалар лагъана: *“Гъар пакамахъ экъечІдай са рагъ я вун, гъилел кудай, нур гудай чирагъ я вун...”* Абурукай, кирамдиз хабарни авачиз, тамам шиир хъана.

Эмина чІалар фадлай туькІуьрзавай. Ада дидедикай, вахакай, стхайрикай ва тІебиатдикай теснифнавай куьруь-куьруь чІалар инсанрин сивера гъатнавай. “Гила чи хуьрени са зари хъана”,- разивилелди лагъанай уста Мирима. “Вакай чаз Къуьчхуьр Саид хътин мазан хъуй, чан хва”,-лугъузвай къарийри. Севзиханни Лейли чпин хци зигъин ва къатІунар авай, лагъай гаф къадай, медресада лап хъсандаказ кІелзавай хцел шад тир. Ам чпин кІвализ мугъмандиз атай шаир Рухун Алидихъ галаз танишарнай.

Дуьньядикай хабардар зариди Севзиханан чІехи хчин къилелай кап алтадна, лагъанай: «Дуьньядин гележег савадлувиликайни илимдарвиликай ибарат я, хва. Жувани хъсан кІела, илимдар инсан хъухъ, чи азабдик квай халкъдизни куьмек це».

И гафари, иллаки “дуьньядин гележег” ибаради, гададин вилер гьаркьуь авуна, мефтГеда туьрез кьекьуьрна, ам ажайиб фикиррик кутуна: “Дуьньядин гележег?! Дуьнья... Ам гьикьван авайди я? Чи Ялцугьрин кIунтIалай аквазвай хуьрерилай гьейри дуьньяда мад вуч ава? Бубади, чи кIвализ кьвезвай мугьманри яргьал хуьрерин ва шегьеррин, магьалрин ва уьлквейрин тIварар кьазва. Абур гьина ава? Гьихьтинбур я? Анра инсанар квел машгьул я?» Ихьтин суалриз жавабар жагьурун патал Эмин кьакьан кIунтIарал, тепейрал ва дагьларал акьахзава, вилиз аквадай кьван чкайриз килигзава. Ам буба-дидедихь, мукьва-кьилийрихь галаз кьунши хуьрериз, КIирийрин базардиз, Гияр шегьердиз...фена. Адаз Бике дагь, ЯркIи дередин хуьрер акуна. Шаз жегьилрихь галаз Кьелягь кьилелни хкаж хьанай.

- Чи чIехи хчин рикI, кьари, тIебиатдал ала,-лагьанай Севзихана Эминакай.

- Кьадарсуз гзаф ала,- алава хьувунай Лейлиди. - Чаз Аллагьди ганвайди адетдин аял туш.

- Арифдар хкатдай хьтитнди я,- дамахдивди лагьана бубади.

- Алим хкатрай, я Аллагь,-тIалабна дидеди.

- Арифдар, мазан, зари, алим... Са чIалар я. Илимдар инсан хкатрай,- лагьана бубади.

- Кьелягь кьилелай хтайла, ада чаз са гьафтеда вичиз акур-такурбурукай суьгьбетарнай,- дамахдивди рикIел хкана Лейлиди.- Акур затI, ван хьайи гаф-чIал, кIелай тарс адан кьиле басма жезва.

ГьакI хьунни авунай.

- Я буба, я диде!- ракIара амаз гьарайнай Эмина.- Заз Кьелягь кьилелай акур кьван чкаяр!

- Ана вуч авай? Ваз вуч акуна, бицIи дах?- гьвечIи стхаярни вах сефердай хтай сиягьатчидал алтIушнай.

- Инлай чаз аквазвай Кьелягь лугьудай тепедин кьилел,-башламишнай вичин суьгьбет Эмина, - дуьз зурба, и кьил, а кьил авачир майдан ала. Анал

КъепИррин ва маса хуърерин чубанри хипер, малар хуъзва... А патахъ галайбур тик хаяр, рагар я. КІаняй зурба, гъуъл хътин вацІ авахъзава: Къулан вацІ, адаз Самбурни лугъуда. Китин дагъ чІулавди я, адал жив алач, чубанри лагъайвал, адал хъуьтІуъз ацукъай живни сад-къве йикъалай цІразвайди я... - Хзанди дикъетдивди яб гузва.- ВацІун а пад Къуба магъал я, ам къалин тамари къунва, инлай-анлай хуърер: Цехуълар, Тагъиржалар, Яргунар, Пиралар... хкатна аквазва.

- А чкаяр зазни акваз кІанзава!-лагъана Мелика.

- Зазни!-гъарайна Небиди.

ГъвечІи Ислиди чукъкъни авунач, рушар яргъал чкайриз тухун тийидайди адаз чизва.

- Квезни къалурда дахди, - хиве къуна Эмина. - Агъ, а гъуъл хътин вацІ!- Ада Самур рикІел хкизва: - Чи ватандин шагъдамар... Вири дерейрай авахъзавай кІамар, вацІар адак какахъзава...

Эминак дуънья акваз, вири чириз тади квай. Адак гзаф суалри къалабулук кутазвай. Гадади хуъруькай, магъалдикай, дуъньядикай фикир-фагъумзавай. Ам дуъньядин эвел, эхир ва гележег квекай ибарат ятІа тайинариз алахънавай. “Савадлувиликай, илимдарвиликай, меденивиликай?! Бес вучиз чи хуъруьнвийрин чІехи пай савадсуз я? Бес вучиз Къеанрин медресадиз чи хуъряй анжах пуд гада кІелиз физва? Амайбуруз савад герек тушни? Эфендидиз гудай гъахъ авач. Яни? Садбуру кІелун, муькуьбуру кІел тавун - им дуъз яни?!.. Дуъньядин гележег, зи фикирдалди, азадвиликай, гъахълувиликай ибарат я... Гъахълувал тахъайла, дуъньяда девлетлуйри кесибар тарашда, чІехи халкъди гъвечІи халкъ тергда, къуватлу гъукуматди ажуз гъукумат чукІурда... Чи къадим Алпанистан хъиз... Чи лезги халкъ хъиз...»

Хуъруькайни кІваликай, Лезгистандикайни Дагъустандикай, Кавказдикайни Урусатдикай, Арабистандикайни Туъркиядикай... чирвилер Эминаз Севзихан бубадивай, кимел алай къужайривай, хуъруьз къвезвай

ашукъривай, Къеанрин медресадин муаллим Хважа-эфендидивай, кІелзавай ктабрай чир жезвай. Тебии къуват, гужлу жендек, къатІунар, хци зигьин ва камал авай таза жегьилди гъар са цІийи гаф, чІал, хабар, мани, негьил... къазвай, кужумзавай, тикрарзавай. Ам бубадихъ галаз араб ва туърк чІаларал рахазвай, къунши хуърериз ва базарриз физвай, хзандин дердияр туъркЧуързавай.

Эминахъ адетдин жегьилриз хас тушир аламатар авай: ам, векьерин, къаларин, нуькІверин, цекверин... чІалар чидай хьиз, фидай рекъе-хуле абурухъ галаз рахадай; ада, булахрай авахъзавай ятарихъ галаз зил къуна, манияр лугьудай; Макъарин вире авай балугъриз назикдаказ туърмердай; юкъуз цава авай рагъ дуньядин къава куькІуърнавай чирагъдай гьисабдай; йифиз алахъай цава авай варз пакамахъ чин чуьхвена, квар къуьнуьхъ галаз булахдал физвай рушав гекъигдай... Ада вичи-вичиз манияр лугьуз, туьнт къуьлериз ва чуьнгуьр ягъиз чирзавай.

Са сеферда Севзихана чІехи хциз ЧІурал шегьердин базардай седефламишнавай чуьнгуьр хкана. Къуншидин чуьнгуьрдал сад-къве макъам ягъиз вердиш жезвай Эмин бубадин савкъватди цавув хкІурна, ам гьасятда чуьнгуьрни гваз кІвалин экуь пипІе ацукъна, назик сесер акъудиз эгечІна. Са тІимил вахтарилай гадади чуьнгуьр устаддаказ ягъиз ва адахъ галаз маниярни лугьуз чирна. Ванни адаз михьиди ва ширинди авай. Эминакай яваш-яваш жегьилрин межлисрин шагъ хъана.

Эмин вичин къисметдал рази тир, гележегни адаз хушбахтлуди яз аквазвай, амма хабарни авачиз дуьшуьш жедай хьутІалрикай, рикІ чІулав инсанрикай гададиз гьеле хабар авачир.

Хуьре, мягъкемада гьуьрмет авай къазидин чІехи хва яз, Эминаз аял чІавалай вич кІвале ва хуьре агъайни тухун хас тир: агъур ацукъна, агъур къарагъдай, кІеве авай инсандиз куьмек гудай, гьахъсуз кардиз рехъ гудачир, кесибрин тереф хуьдай, къекъверагрис фу гудай... И кІвалахар ада, садани ая ва я мийир лугьун тавуна, вичи ийизвай, адан дамарра гьа ихътин иви

къекъвезвай... Ам Бигердила атай дишегълидин дердинизни куьмек гуз гъавиляй алахъзавай.

Меслят хъайивал, Эмина чуьлдай чпин ва къуншидин балкІанар гъаятдал хкана, абур хашавдалди михъна, пурарар эцигна.

- Чи буракъар гъазур я! - хабар гана ада ракларилай.

Бубани хва балкІанрал хкаж хъана, хуьрйй экъечІна, кефердихъ элкъвена, рагъ экъечІзавай патан дар рекъяй фена.

Эминаз Ялцугърин мягъкемадик квай, арада къвед-пуд километр мензил аваз кутунвай хуьрер: Къеанар, Бигерар, ХипитІар, Хутаргъар, Чуьхверар ва ЦицІер са шумудра акуна, мукъувай чизва.

Къве патай шуьмягъдин, чумалдин, инидин тарари, кул-кусри басмишзавай рехъ лап дар я. БалкІанар, буба алайди вилик кваз ва хва алайди гуьгъуьна аваз, пурх ягъиз-ягъиз, физва, атлуйри, мукъвал-мукъвал къилер агъузиз, чеб тарарин хилерив чухваз тазвач... Виликай Къеанрин хуьр акуна, Эминан вилерикай гъасятда медреса, Туьквезбан карагна, бедендиз чим акъатна, вилерикай лали-гевгъерар гадар хъана.

- Хважа-эфендидиз чун, хва, элкъвена хкведайла илифда,- лагъана, Севзихана балкІан чапла патяхъ фенвай рекъяй гъална. - Ам салам гуниз лайихлу инсан я.

- Хъсан я, ба,- вичин разивал къалурна гадади.

Атлуйар Къеанрин хуьрелай алатзава, Эминан вилер таниш куьчейра къекъвезва. Адан хиялдиз вични буба Хважа-эфендидин кІвализ фидайвал, чеб иесиди къаршиламишдайвал, мугъманрин вилик Туьквезбана суфра экІядайвал атана.

- Ибурни ваз Бигерар,- малумарна са арадила бубади.

- Икъван фад?!- ширин хиялрикай кватай гада тажуб хъана: чеб лазим чкадив икъван фад агакъун хуш хъанач. ЯтІани вилик цІувад-къад кІвал авай хътин гъвечІи хуьр квай.

- Эхъ, хва, Бигерар мукъвал ала эхир.

Къазиди балкІан кимел гьална, эвичІна, итимриз салам гана, абурухъ галаз суьгьбет-сала авуна. Вич атунин мурад лагъана, са жегьилдив инал фекьидиз, кавхадиз, Ифризас ва адан рагъметдиз фенвай гьуьлуьн стхадиз мискІиндиз эвериз туна. Ахпа абурни галаз къази Ифризан кІвалериз килигна, къве патан шер-шикетдиз, делилриз яб гана, фекьидихъни кавхадихъ галаз меслят авуна, ихътин къарар акъудна: “Элкъвена хъфидай чка тахъуниз килигна, Ифризас Бигеррал вичин рагъметдиз фейи гьуьлуьн кІвалерин ва мал-девлетдин са пай акъудин, муькуь пай иесидин ирссагьиб стхадиз гун”. Вичин къарар къазиди гьам ктабда, гьамни къилди чарчел кхъена, а чарни Ифризав вугана.

- И къарардиз аксивалдай кас-мас хъайитІа, заз хабар це,- лагъана къазиди Ифризас.- Ахътин касдин чка зиндан жеда!- къасухдай виридаз ван къведайвал малумарна.

- Чан стха, вун Аллагъди хуьй, ви балаяр сагърай,- вилерилай накъвар авахъзавай кесиб дишегъли гагъ къазидиз, гагъ адан хциз килигзава.-Вуна зун гишилани мекъила къиникъикай къутармишна... Зун къейила, зи паюниз акъатнавай кІвални кални зи хинез хъхъурай... Абурухъ зи вил галач... Заз хъфидай чка авач, инаг зи ватан хъанва... Чан стхаяр, куьн вири сагърай! За югъди-йифди квез дуьаярда.

И гафари Эминан рикІиз къетІен леззет гузва, амни бубади къабулай къарардила гзаф рази я.

Нисинин фу нез ялцугъвияр фекьидин кІвализ фена.

- Гъахълу къарар хъана, буба, сагърай,- явашдаказ лагъана Эмина.

- Заз ви рикІикай хабар тир, хва.

- Фу нез инал ацукъайла, бес чун Хважа-эфендидиз мус илифда, буба?

- Нянихъ. Пакамалди вахт чи ихтиярда авачни?-Севзихан зарафат кваз хъуьрена.

Эмин хиялдай Къеандал акъатна... Ингъе Туьквезбан, ам булахдилай хквезва... “Маргъаба, нури гуьзуьм!- Салам, зи вилерин нур!” лугъуз гъазур жезва жегъил ялцугъви.

5.

Аял чӀавалай Эмин гаф-гафунихъ галкӀуриз, сад хътин эхирар авай гафар жагъуриз рахадай. Адан бязи жавабар бейтериз ухшар жезвай. Хцин алакьунрал мягтел жезвай Севзихана папавай жузунай:

- Я къари , и зак квачир хесет, чӀалар туькӀуьрун, чи гададик гъинай акатнатӀа?

- Зазни чидач, чан итим. Чи бубайрик зарияр, мазанар хъайиди туш,-жаваб гана аялдин дидеди.

- А-гъан!.. Чи ата буба БукӀа зари тир гъа,- рикӀел хтана Севзиханан. - Гъа рагъметлудан ирс зи баладал атанва къван,-бубадиз шад хъана.

- Аллагъди чи баладиз хъсан пай ганва,-Лейлиди шад хъверна, патав гвай хва къужахламишна.- Вун бахтлу хъуй, чан бала! Ви тӀвар дуьньядиз машгъур хъуй!

- Амин!- тестикъарна Севзихана.- Буба-диде патал акбуллу балаяр шамсини къемер я, абурулай еке бахт авач.

Эмин къил агъузна ацукънава, на лугъуди, и тарифар адаз ваъ, масадаз талукъбур я. Дидедин сивяй “дуьнья” гаф акъатайла, ам тажуб хъана, хиялдай вичиз чидай ва тӀварар ван хъайи са шумуд хуьруькайни шегъердикай, дагъларикайни дерейрикай ибарат гъвечӀи дуьньяда къекъвена, вичин тӀвар анра гъикӀ машгъур жедатӀа, фикирдиз гъиз алахъна, амма алакьнач. Гададиз дуьнья гзаф зурбади, икъил, а къил авачирди тирди гъеле чизвачир, амма ам акунихъ, адахъ галаз мукъувай таниш хъунихъ тамарзу тир.

Ялцугъа вахтар яваш-яваш, са тадини квачиз, гатфар-гад, зул-къуьд лугъуз, цанар цаз ва тумар вегъиз, магъсулар гуьз ва югарар гатаз, зулун рачар регъез ва къахар къуруриз, мал-хеб ва ник-векъ авайбур са кап фу нез, авачирбур

гишила, гьар йисуз гьа са гьерекатар, ацукьун-къарагьун, суварарни мелер, мехьерарни йикьер тикрар жез... акьатзавай. Дяве-дарани, къал-макъални, талан-тарашни... жезвай. Дерг-хажалат, эрзиман мурад авай инсанарни авай, абур, агьзур йисар идалай вилик хьиз, къве гьил хкажна, Гьуцарсувухь элкьезвай...

Севзихананни Лейлидин аяларни акваз-такваз члехи жезвай, къазидин гьахь-дувандилаини мягькемадин агьалияр рази тир.

Пуд йис вилик са нянрихь хзан, пиплйй цлвегь авахьзавай хьчадин афарар тлуьна, цуру нек хьвана, гатун клвалахрикай суьгьбетариз, ацукьнавайла Севзихана Эминаз лагьанай:

- Ваз, хва, зани чи мисклиндин фекьй Вагьаба араб члалал клелиз-кхьиз, устадаказ Кьурьан клелиз чирна. Ваз фарс ва туьрк чларикайни хабар ава. Заз чидай къван затлар за ваз вири чирна... И зулалай вуна ви клелунар са медресада давамна, чирвилер хкажна кланда.

- Зун гьазур я, буба,-шадвиляй Эминан далу хьурена: са тлар-ван авай медресада клелун адан риклин эрзиман тир.

- Чи члехи стха клелиз ракурзава,-кушкушна гьвечли стхайрини ваха клвалин чеб ацукьнавай пиле.

- Буба, за гьина клелин?- жузуна Эмина.

- Жуван лезги хурера тарифлу медресаяр Ахцегьа, Миграгьа, Шиназа, Вини Ярагьдал, Агьа Кранда, Алкьвадрал гьа и чи къвалав гвай Кьеандални ...ала, бала, -- бубади хиялдай дерейрилай цлар илитлна, адлу медресаяр авай чкаяр гьисабна. - Жуваз клани медреса хкягьа, хва,-ихтияр гана.

Эмин хияллу хьана.

- Лап яргал чка хкямир, чан хва,- тлалабна дидеди.- Фин-хтун четин жеда. Вун Шамдикай, Мисридикай рахазвай... Анриз члехи хьайила, фейитла жеда.

Бубади алава хьувуна:

- Лезги медреса куътягъайла, за вун чІехи кІелунар ийиз яргъал шегъерриз: Истамбулдиз, Багъдатдиз, Гъиратдиз, Тевриздиз, лап Мисридиз ракъурда.

Эминаз мадни гзаф шад хъана, медреса хкъягъунни рикІелай алатна, ам хиялдай Арабистандин къадим шегъерриз: Меккедиз, Мединадиз, Къагъирдиз... акъатна.

- Гъан, гъикІ хъана? Медреса хкъяначни?- жузуна бубади.

- Чан буба, жува лагъ ман,- тІалабна гадади. - Абур заз садни чизвай чкаяр туш. За гъикІ лугъун?

Эмин, дугъриданни, кІеве гъатнавай.

- Вун гъахъ я, бала. Аферин!-дидеди хчин тарифна.- Жува лагъ, я итим.

- Хъсан я,-Севзихан рази хъана. - Я бала, - ам чІехи хчихъ элкъвена. -Вун гъелелиг гъвечІи я. Фейи чкада вуна чарабурун кІвалера, мекъи гъуьжрейра йикъар-йифер акъудна, жуван тІуьнин ва михъивилин къайгъу авуна кІанзава. Ибур регъят крар туш, иллаки яргъал хуьре, яргъал шегъерда... Эгер мукъвал хъайитІа, и месэлаяр са шумуд къат регъят жезва. Гъавиляй за ваз, бала, сифте сад-вад йисуз и чи Къеанрин медресада кІелун меслят къалурзава.

- Къеанрин?!-Ахцегърин медресада кІелуникай фикирзавай гададиз бубадин теклиф бегенмиш хъанач.

- Эхъ, бала. Къеандал Хважа-эфендидин медресада кІелиз хъайитІа, вун пакамахъ физ, нянрихъ жуван кІвализ хкъведа... ИкІ вазни хъсан я, чи рикІизни регъят жеда. Рази яни?

Гадади кІанз-дакІанз къил эляна.

Са вацралай, гатун кІвалахар агатна, зул башламиш хъайила, Севзиханни Эмин, буба балкІандал алаз, хва яхдиз Къеандал фенай. Югъ къайи гар квайди тир, гададиз мекъи жезвай: ада чамарарна, вичиз чим акъудна. Валчагъдин жибиндай дидеди багъишай гуьллуь парчадин яйлух акъудна, пел михъна.

- Къе ви сувар я,- лагъана бубади хциз. - Сад лагъай сефер медресадиз физва, мубаракрай! Чи хуърйяй медресада кѐлзавай гадайри хъиз, вунани и рехъ гъар юкъуз кѐвачи атѐана кѐанда, хва. Кичѐе жемир, мензил лап куъруйди я.

- Хъуй, буба. Заз кичѐе туш! - Эмин вичи кѐлдай медреса, тарс гудай муаллим, гъар юкъуз аквадай хуър хиялдиз гъиз алахъзавай.

Къеанрин са капачда авай гъвечѐи хуър акурла, Эминай гъарай акъатна:

- Я ба, чи Ялцугърин Элкъвей магъле къван авай чкада медреса жедани? Анна сухтайриз вуч чириз хъуй?!

Хцин шаклувиликай хабар хъайи бубади лагъана:

- Хуър гъвечѐиди ятѐани, медресада тарс гузвай алим чѐехиди я, бала. Ваз герекди хуър ваъ, муаллим я, хва!

Эминан рикѐ са бубат секин хъана - ам бубадихъ инанмиш тир.

Хуъруйн къерехда балкѐан са танишдан варцел кутѐунна, Севзихан мискѐиндихъ фена. Адан гуьгъуьна аваз Эминни аялар кѐватѐ хъанвай гъаятдиз гъахъна. Севзихана вичин хва Хважа-эфендидиз къалурна, ихътин дуьшуьшра лугъудай гафар эзберна:

- Гъуърметлу эфенди, зи баладин якѐар ваз я, кѐарабар - заз. Анжах адаз тарс чира!

- Вун хътин бубадин хци, гъуърметлу къази, хъсан кѐелун лазим я. Заз ви велетдин вилерай зигъин, камал аквазва. Алад, сухта Эмин, тарсуна ацукъ!-эфендиди къилин ишарадалди Эминаз мискѐиндин ракѐар къалурна.

Къунши хуърерай кѐватѐ хъанвай, цѐуд-цѐикъвед-цѐувад йиса авай хътин гадаяр, сад-садан гуьгъуьналлаз, гъвечѐи мискѐиндин дар ракѐарай къенез гъахъна. Абур инихъ-анихъ килигна, лацу литер вегъенвай чилел, къуьн-къуьне туна, къве вил авай дакѐардай экв аватзавай чкадал, ацукъна. Ракѐарай къакъан буйдин, чѐулав чуру квай агъил итим, гуърцелдихъ галукъ тавун патал къил агъузна, гъахъна. Саламдин яцѐу ван атайла, вири кѐвачел акъалтна, низамда

акъвазнавай аскерар хъиз, хурар экъисна акъвазна. Чехи сухтайри цийибуруз кушкешдалди хабар гана: “Им чи Хважа-эфенди я”.

Сухтаяр гъилин ишарадалди ацукъарна, муаллим вичин аскан куьсруьдал ферикъат хъана. Цийиз атанвай сухтайрин тварар хабар къуна, вичин дафтарда кхъена, абуруз мискиндин мектебра ва медресайра низ вуч чир хъанватла, тайинарна. Эфенди Эминан жавабрилай рази хъана. Ахпа муаллимди дафтарда мад са вуч ятлани кхъена, сухтайриз вуж квел машгъул жедатла малумарна, гъардав са ктаб ва дафтар вугана.

Сухтаяр ктабриз килигна куьтягъ хъайила, эфендиди аялрин вилера вилер туна, лагъана:

- Куьн, балаяр, Ялцугърин мягъкемадин хуьрера авай аялрикай виридалайни акъуллубур я, вучиз лагъайтла квез келиз канзава. Кела, балаяр! За квез Къуръандин таржума, заз чидай чалар, диндин ва тебии илимар вири чирда, ахпа келун давамариз чехи медресайриз ракъурда. Чин тийидай гаф, тарс хабар яхъ, регъуь жемир. Чир тахъун айиб туш, чир тавун айиб я. Эгер са ни ятлани жез-жез кел тавуртла, низам чурайтла, адахъ галаз и къегъал рахада!- муаллимди дактардал алай шубъмягъдин ции твал къачуна, юзурна, див-дивиз туна, чкадал эхцигна. - Кел тийидай, низам чурзавай сухта за, ам кавхадин, къазидин, пачагъдин хва, руш хъайитлани, инай чукурзавайди я! - И гафар Эмина вучиз ятлани вичиз талукъбур яз гъисабна. Цийи сухтайрик зурзун акатна, абурун вилер хура гъатна, куьгъне сухтайриз са артух къайгъу хъанач. - И за кев вуганвай улубар, араб чалал улубдиз китабун, жуз лугъуда, куьне югъ-йиф келна, хуралай чирда. Сад лагъай улубдай эдгъем гайидав за къвед лагъай улуб вугуда. Гъа ик, куьне, балаяр, цийи-цийи убар келда, цийи-цийи чирвилер къачуда. Къуръан ва шариат, чалар ва илимар чирда. Зи суьгъбетриз дикъетдивди яб гуда, вири рикел хуьда ва за хабар къурла, жаваб гуда.

Хважа-эфендидиз, маса медресайрин эфендийриз хъиз, вичин зегьметдин кьимет гузвай. Ада рикIивай кIвалахзавай – сухтайриз дерин чирвилер гузвай. Ада, цIийиз къабулнавай тIелебийрихъ элкъвена, лагъана:

- Квез и гафар, и малуматар, и къанунар ни чирна, жузундай кас хъайитIа, зи тIвар яхъ,-уьгъуь яна, ял акъадарна, эфендиди давамарна:- Къе куьн сухтаяр я. Пака, къуд-вад йисалай, дерин чирвилер къачуна, медресаяр куьтягъайла, квекай маллаяр, эфендияр, къазияр, зарияр, алимар жеда. Эхъ, эхъ! Зунни са вахтара куьн хътин сухта хъайиди я... Гъавиляй квез гзаф чир хъана, куьн лап савадлу хъана кIанда. Гъавиляй зи истемишунар ихътинбур я:

Вирида лап хъсандаказ кIелда. Вирида медресада, хуьре, кIвале-гъар са межлисда низам, ягъ-намус, марифат хуьда. Вирида хайи-къейи чкайра иштиракда, мевлидрик зикирар ийида... Гъавурда акъунани?- векъи сесиналди жузуна муаллимди.

- Эхъ, эхъ,- гатфарин чIурал акъатнавай бацIийри хъиз, гъараярна сухтайри.

- Эхъ, муаллим!-тестикъ жаваб гана Эмина. Муаллимди, цIийи сухтадиз жаваб яз, къил эяна.

Къвед лагъай тарс башламиш жедайла хъиз, медресадиз элкъвей чин алай, беневша цуькведиз ухшар авай са руш атана.

- Туьквезбан! Туьквезбан атана!- гъараярна руш чидай гадайри.

Салам гана, мад са чуькъни тавуна, сухта руш дакIардин кIане ацукъна. Им адан чка тир.

Муаллим гъахъайла, сухтайрин рахунар куьтягъ хъана. “Я гъуцар! Я Зулжалал! Идан иервал вуча?!”- Эмин рушаз килигиз амукъна: рикIе жуьреба-жуьре гъиссерикай ибарат хъанвай са гъвечIи тике пайда хъана, ам ивидин паргъайра секинсуздаказ къекъвена, чIехи хъана, икъван чIавал таниш тушир са сирлу гъиссдиз элкъвена.

6.

Тарсар куьтягъ хъана, жаван сухтаяр кIеретI-кIеретI гъарма сад вичин хуър галай патахъ хъфена. Ялцугърин сухтаяр, Магъсумни Тагъир вилик кваз, Эмин гуьгъуьна аваз, кьибледихъ хъфизва, абурун арада авай мензил гзаф жезва.

- Эмин !- кьулухъ элкъвена, гъарайна Тагъира. - Тади ая, яда!

- Вуч?- рикIай физвай хиялрикай уях хъана, жузуна Эмина.

- Тади ая, тек амуькьайтIа, вун атIа суьруьдихъ галай кицIери къада,- тагъкимна юлдашди.

- Вун кицIери къада-а!-гъарайна Магъсумани.

Эмина чукурна, юлдашрив ахгакъарна.

Пудни, гъилера авай лашар мягъкем къуна, рахун-луькIуьн тавуна, чеб кицIериз таквадайвал, кьилер чиле туна, кам кяна, рехъди фена.

Къе Эмин, са гъихътин ятIани эсер янавайди хъиз, ава: медресада муаллимдиз яб гузвайла, ктаб кIелзавайла, кIвализ хкведай рекъени адан вилерикай кьеанвидин руш карагзавай. “Яраб захъ вуч хъанватIа?!”- тажубвилелди жузунзава гадади вичивай, амма жаваб жагъизвач. Адаз Ялцугърал, диде-бубадихъ галаз феи хуърера: КIахцугъа, Цилингал, КIирида, КъепIирдал... иер рушар гзаф акуна, амма садни, Туьквезбан хъиз, адан рикIе акьунач. Бес гила вуч хъана? Им, икъван гужлуди, вуч гьисс хъуй?!

Жаван яшариз акъатзавай Эминаз “кIанивал”, “ашкъи”, “муьгъуьббат” гафарикай хабар авай. Кимерал алай жегъилрин суьгъбетрай, хуьруьз къведай ашукърин манийрайни дастанрай адаз ашкъидин гьиссерикай, гъам-пияладикай, абур галуькьай инсанрин кьилел къведай аламатрикай ван хъанвай... Амма ихътин гьал вичин кьилел атун... Ихътин гьиссер вичин рикIе пайда хъун?... Ибур чIалахъ жедай, фикирдиз гъиз жедай крар тушир... “Яраб захъ вуч хъанватIа?”- мад ва мад хабар къазва гададин рикIи. Жавабдин чкадал вилерикай сухта рушан къамат карагзава. Мецел Къуьчхуьр Саидан чIалар къвезва:

*Эй, гуьзел руш, заз ви дидар акуна,
Къарай къадач рикли мад вун такуна,
Яд иличтун, зи беденди цIай къуна,
Вун гьи нава, риклин дарман, гуьзел руш?..*

Эминан пIузаррикай хъвер фена: “Мазан Саида и чIал закай хабар аваз кутIунай хътинди я... Рагъмет хъуй вичиз, икъван гуьзел чIал лагъай,-гадади мад Саидан чIалар эзберун давамарна: - Сунайрин сердер я, картарин лачин... Дагъларин марал я, тай авач вичин... Шагъларин шагъ я, жейран... Жейран вуж? Туьквезбан... Туьквезбан? Жейран Туьквезбан?! Къазва...”

Эмин мад юлдашрилай гуьгъуьна амукъна, Тагъиран гъарайди адак мад тади кухтуна.

- Къе вахъ вуч хъанва, я хвади?-жузуна Магъсума. - Вун, кIвачиз мих фенвай къецIи балкIан хъиз, гъикъван гуьгъуьна амукъда?

- Са затIни,- Эмина къил галтадна.

- Пазвай-квазвай чка авани?-къайгъударвилелди хабар къуна Тагъира.

- Ваъ,- Эмина мад къил галтадна.

- Адаз гишин хъанвайди я,- Магъсума хъверна.- Амач, чун хуьруьв ахгакъзава. Чаз дидейри гъихътин верцIи хуьрекар гъазурнаватIа: шурва, аш, дулма...

- Вуна зи сивиз цIаран яд гъана, я хвади,- лагъана Тагъира.- Зун катна, зи бахди авунвай хуьрек къун тавурай,-ада хуьруьхъди чукурна.

Сухтаяр пудни катиз-катиз, куьчеда авай верчер кIвачерик акатдайвал, хуьруьз гъахъна.

Эмин хизанди шаддаказ къаршиламишна.

- БицIи дах хтана!- гъарайна Меликани Небиди.

- Ина вуч хъсан атир ава?- салам гана, жузуна гишин хъанвай Эмина.

- Чна натIуфаяр чранва,- лагъана Лейлиди.

- ГъикI хъана, хва, ваз медреса бегенмиш хъанани?- жузуна бубади.

- Эхъ, буба. Хважа-эфендидив шуьмягъ тIвал гвачиртIа, мадни хъсан тир,- лагъана Эмина. Хзандик хъуьруьн акатна.

- Гъамни герек авай затI я,-Севзихана вичин разивал къалурна.

- Чан бала, вун галат хъанани? Ваз гишин хъанани? - чан-рикI авуна дидеди.- Гъил-чин чуьхуьх, ацукъ, за суфра экIяда.

- Ваъ, гишинвал авач,-Эмина куьруь-куьруь жавабар гана, валчагъ хтIунна, ракIарин патавай хкуникай куьрсна.

Исли гамунихъ гала: са вил чIехи стхадал ала, шуькIуь тупIари чешнедиз гуьрчег рангунин гъалар хкягъиз, кваквар язава. Исли, чан бала, цIуз килиг!

- Неби, стхадин гъилерал яд илич, - лагъана дидеди. - За ваз, чан хва, Эмин, ви рикI алай дуьгуьдин твар квай кинийрин аш ийида, жува са кап фуни ниси сивел элягъ.

Стхаяр чпин михьи-лацувилерал, жегъилриз хас суьгъбетрал машгъул хъана. Эмина гъутай фу незва. Дидени руш хуьрекдин къайгъуда ава. Мегъуьн кIарасрин цIал алай къажгъанди ван къачуна.

Югъ нянихъ элкъвена. Аш Демина тунва. Лейлиди къулан вилик суфра экIягъиз башламишна.

- Хзанар, ацукъ! – теклифна кайваниди.

Хзанди суфрадихъ чпиз адет хъанвай чкаяр къуна... Эмина, бубади хъиз, яваш-яваш, стхайри каш кваз, сифте натIуфаяр, ахпа аш незва.

Дидедиз чIехи хцин кефияр дегиш хъанвайди гъиссна, хабар къуна:

- Эмин, чан хва, тIазвай-квазвай чка авани?

- Ваъ,-гадади къил галтадна, тIуьниз тади авуна.

- Зазни вун къекъифна аквазва,- бубади Эминан пелел гъил эцигна.- Галат хъанва жеди.

- Зи кефияр лап хъсанзава,- аш тIуьна, гъалима хъвана, Эмин дакIардин кIане Хважа-эфендиди вугай ктаб кIелиз кавалдал ацукъна.

- Кѐла, хва, кѐла,- лагъана, Севзихан цѐийиз кутунвай багъдал кѐил чѐугваз къарагъна. - Гъилман хъиз, амалдал салигъ хъухъ,- и гафар вири аялриз талукъ тир.

Са арадилай, кѐелзавай ктабни рикѐелай алатна, Эмин кѐеанвидин рушан акунар: элкъвей гуьзел чин, милайим вилер, къветрен къекъуьнар рикѐел хкиз алахъзава... Рикѐий Туьквезбаназ талукъ чѐалар акъатзава: “Марал я дагъдин, ранг я ви агъдин, нур я чирагъдин, чинни гуьзел яр...” “Яр?!” Сифте сивяй “яр” гаф акъатайла, гада къадар авачир къван тажуб хъана: “За Туьквезбан ярвиле хкъягани? Гъа икѐ садлагъана? Адахъ галаз са гаф-чѐални рахун тавуна?! Ялцугъа жегъилри чпиз кѐланибур Яран сувариз хкъзавайди я. Зун патал Яран сувар зулуз алукънани?»

Кѐвалин пипѐий Ислиди гам гатадай ван къвезва.

- Бубади гузвай тарсар куьтягъ хъайила,-лугъузва Мелика,- зунни медресадиз фида.

- Зунни,-Небидизни медресада кѐелиз кѐан жезва.- Хъуйни, бицѐи дах?- хабар къазва ада, жавабни вичи гузва: - Герек авач, я кас, ктабар кѐелиз кѐил тѐардалди хипер хуьн хъсан я.

Эминаз стхайрин ван къвезвач, ам хиялдай Къеандал фенва, вич-вичик рахазва: “Яраб им ашукъри лугъузвай муьгъуьббат ятѐа? Ваъ... Белки, ятѐа... Заз ван хъанай: гуьнедал алай жегъилар фад авагъда, гуьнедал алай живер, муркѐар хъиз... Белки, зунни гъакѐ ятѐа. ... Ва-ваъ... Заз кѐанивал чир жедай вахт хъанвач, гъеле фад я... Зал инсанар хъуьреда гъа! Сивел некѐедин гел аламай зимидиз эфендидин руш кѐан хъанва... Ваъ, зун гъалатѐ я. Са кѐанивал, муьгъуьббатни авач, ибур вири зи къундармаяр я”,-Эмина ктаб кѐелун давамарна.

Югъ няни жезва, ктабдал аватзавай ишигъ тѐимил жердавай Эминан хиялар мад яргъариз фена.

- Я бала, Шамдай атанвай шейхини хъиз, вуна гъикъван кѐелда? Кѐелайди бес я, жуван улубар дакѐардал эхциг, гъенерал алад,- лугъузва дидеди.

“Дидедиз зи гьал загьир хьанва”,- фикирна Эмина. Ам кьарагъна, ктаб даклардал эцигна, кьецел экъечІна. Меликани Небиди калер, данаяр ва хипер гьаятдиз хкизва. Буба, чухва кьуьнерихъ вегьена, кимел физва.

Гьаятдай экъечІайла, Эминан кьил вич-вичелай кефер патахъ элкьвена: ам Кьеанар алай кІунтІаз килигиз акъвазна. Кимел финни рикІелай алатна, хиялдай гагь Кьеанрин, гагь Ялцугърин, гагьни халуьрин хуьр тир КІахцугърин кувъчейра кьекъвезва, вичиз чидай ва акур рушарин кьаматар рикІел хкизва, абур сад-садав гекъигзава... Садни адаз, Туьквезбан хьиз, ачухдаказ, кьатидаказ аквазвач, на лугьуди, и хуьрера, Туьквезбаналай гьейри са рушни авач... Мад вилерикай кьеанви рушан вилер, кифер, зилфер... карагзава: “Агь, жанан!”

-Эмин, вун гьикъван гуьзлемишда?! Ша, чун кьванер гадариз кьугъвазва!- гьарайна хуьруьн кьерехда авай майдандилай Тагьира.

- Зун кье кьугъвазвач,-лагъана Эмина.- КІвач тІазва,-багъна акъудна, гадайрин кьугъуниз килигиз, са кьерехдал акъвазна.

- Ша, кьванер хкажиз гьуьжетарин, - теклифна Магьсума.

- Ваъ, - Эмина кьил галтадна.

- Ам кье пелеш хьанва,-лагъана Тагьира.

Майдандин муькуь пипІел жегьилри юкьварар кьазвай. Эмина майдандал чарх яна, жуьреба-жуьре кьугъунрал машгьул кІеретІриз саламар гана, амма санани иштиракнач. Ахпа са кьерехдал акъвазна, хиялрик акатна, Туьквезбанан кьаматдиз хас гафар, ибараяр, рангар, гекъигунар жагъуриз башламишна: “Вун шем я дагъдин... Рагъ, варз я утагъдин... Къизилгуьл багъдин, вахт я ви чагъдин, кІани гуьзел яр... КІани гуьзел яр?!-Эмин хуььрена, им гада вич вичел разивилин гунагьсуз хуьруьн тир. Теснифай гафар, цІарар тикрар хуьвуна: - Им бегьем чІал хьанва хьи! Я Худа, яраб вуна заз ихътин пай ракьурнатІа? Белки, Туьквезбаназ бегенмиш тахъайтІа?... Белки, адал, зун хьиз, маса сухтаяр ашукъ хьанватІа? Белки, рушазни абурукай сад кІанзаватІа? Ваъ,ваъ!-гададик

зурзун акатна. - За пака адав зи чІал вугуда! Адаз зи рикІикай хабар хьуй”,- Эминак вучиз ятІани тади акатна.

КІвализ хтана, Эмина вичин сад лагъай чІал чарчел кхьена. Таза зариди, чІехи шаиррин адет хвена, чІалан эхирда вичин тІварни кьуна: “Сифет я мрамар, къамат я чинар, Эминан чІалар гъич жеч тапарар, эй, зи гуьзел яр!” Къве гаф туькІуьр хьувуна, шиир зурзун квай гъилелди мад къилди чарчел яру девитдал кхьена, пака медресада рушав вугуз ктабдин юкъва туна.

Дидеди месер вегъена. Хзан къаткизва.

Эминан рикІин теспачавал месикни секин жезвач - ада уьмуьрда сифте яз вичин гъиссерикай чарадан рушаз хабар гузва. Адаз и кардикай садазни хабар хъана кІанзавач, амма инанмишвал авач: “За чар вугудайла, акун мумкин я, рушани лугъун мумкин я, ахпа виридаз хабар жеда... Зун бубадин, дидедин, муаллимдин, хуьруьнвийрин чинриз гъикІ килиг хъийида? Бес вучда, чІал вугудачни? Вугун тавурла, Туьквезбаназ зи рикІикай гъикІ хабар хьуй? Вугуда!”

Пакамахъ Ялцугърин сухтаяр Къеанрин вилик квай рувакай хкатайла, абуруз кварни гваз булахдилаь хъфизвай Туьквезбан акуна. Эмин къудгунна, ада фикирна: “Им зи къисмет я.... Иер, акьуллу, намусар авай руш я... Адакай хъсан яр, свас... жеда».

- Я руш, вун тарсуниз геж жедачни?- жузуна Магъсума.

- Ваъ,- явашдаказ жаваб гана Туьквезбана.

- Ам, эфендидин руш, къвед лагъай тарсуниз къведайди я, - лагъана Тагъира.

Шаламрин къветІелар тІарамар хъийизвай амаларна, Эмин гуьгъуьна акъвазна, рушав чар вугана, чукурна юлдашрив ахгакъарна. Гададиз вичелай дагъ алатай къван регъят хъана: адалай садазни такуна кІани рушав муьгъуьббатдин чІал авай чар вугуз алакьна.

Медресада Туьквезбанан чка буш тир. Эминан вил ракІарал хъана, амма ада гуьзлемишзавайди атанач хьи, атанач. “Яраб вуч хъанатІа?...” Ам акурла, зи

рикелай жумле алем алатнай... Гила, ам такурла, къуд пад буш я... Бес за ам гьикI аквада?!”

7.

Са йис алатна.

Эминан муьгьуббатдикай вири ялцугъвийриз хабар хъана: кимел, булахдин рекъе, хърарик инсанар Севзиханан хцин ашкъидикай рахазвай. Садани Эминаз ада хъсан ва я пис кар ийизва, ам гъеле яшдиз гъвечIи я лугъузвач.

ЦекIуьд лагъай асирда лезги хуьрера адет тирвал, гадаяр цIувад-цIуругуд йис хъайила, эвленмишдай, рушар цIукъуд-цIувад йис хъайила гъуьлуьз гудай; гадаяр мехъердай яшдив агакъунин лишан чуру-спел экъечIун ва рушар дигмиш хьунин лишан булахдила кIвализ яд авай квар хкиз хьун тир. Генани лугъудай: бармак гьалчайла ярх жезвачIа, руш гъуьлуьз гудай вахт я.

Эмин чуру-спел хъиткъиннавай, цан цазвай ва векъ ягъазвай, гъилиз-кIвачиз къуват атанвай жегьил тир, гъавиляй адаз руш кIан хьун инсанри тIебии кар яз гьисабна. Хуьре са Эминан ваъ, маса жегьилрин муьгьуббатдикайни рахазвай: еке машгъулатар авачир хуьре инсанриз кIанзавайди са гьихьтин ятIани къариба хабар ван хьун тир - хърарик квай къарийри, булахдин рекъе авай сусарини рушари гъасятда чпин мецериз къилав гудай: садак къвед кухтаз суьгьбетардай, манияр туькIуьрдай.

Эминан муьгьуббатдикай хзандиз, икърабайриз хабар хъана, амма я бубади, я дидеди хцин чинал са гафни гъанач, анжах чеб чпин арада рахана.

- Чи хвани агакъна, къари,- лагъанай Севзихана разивилелди.

- Аллагъди хуьй вич,- жаваб ганай бахтлу дидеди.- Мехъерар авуртIани жезвайди я.

- Гъеле фад я,- Севзихан гадаярни рушар жегьилзамаз эвлемишуниз гъамиша акси тир.- Гададикай итим хьуй, кIелунар куьтягърай, ахпа... Тадивал герек туш.

- Валлагъ, Эмина хкянавай руш хъсан хзандай я,- Лейлиди Хважа-эфендидин килфетдин тарифарна.- Бубади вичин руш чи гададин илчияр къведатди бажагъат масадаз тагана тада. Лишан кутуртІа, пис кар жедачир, итим,- дидедин рикІ секинсуз я. - Чазни пака жуван кІвализ вуж къведатІа чир жедай.

- Мехъер тийиз хъайила, лишан кутур руш хуъре тун хъсан кар туш,- лагъана Севзихана.- Амуқбай хапІадиз чІал чир жеда, лугъудай бубайрин мисал ава. Мехъердай вахт хъайила, Хважадин руш къисмет тахъайтІа, чна Эминаз гъадалай гуъзел руш жагъурда, къари.

Гъуълуън фикирдихъ галаз рази туширтІани, Лейлидивай чуькъни ийиз хъанач: “Рухвайрин иеси буба я, вичиз кІанивал авурай”,-фикирна, папа вич секинарна.

Бубадинни дидедин патай гаф-чІал тахъайла, Эминан рикІиз регъят хъана. Ада кІвалин майишатдин кІвалахарун, лап хъсандаказ кІелун ва вич ашукъ хъанвай рушаз чІалар-чарар кхъин давамарна. Тебии ва диндин илимар чир жезвай, сифте муьгъуьббатдин ялаври алуғарзавай, юлдашрин арада хъсан терефдихъай тІвар акъатнавай гадади вич чІехи, къуватлу ва камаллу хъанваз гъиссзавай. Ам кимерал сусар це лагъанвай жегъилрин, мехъерарнавай итимрин патавай акъваззавай, абуруни Эмин чпин тай-къаншар яз къабулзавай.

Муьгъуьббатдин сифте цІелхемар Туьквезбанан рикІени куькІвена. Адан эрзиман гъа ихътин, къакъан буйдин, гъаркъуь къуьнер алай, шад къилихрин, тарсарни хъсан чидай жегъил яр хъун тир. Эминан чарариз Туьквезбана вилерин ишарайралди, “эхъ”, “ваъ” гафаралди жавабар гузвай. Савадлу тиртІани, вичи чарар кхъизвачир - бубадинни стхадин гъиле гъатиз кичІезвай, халкъдин адет тирвал, вичин намус хуъзвай ва багъри эркекрин бармакар вилера гъатдай кар ийизвачир. Вичин ягъ-намус хуъз алакьуни дишегъли итимдив барабар ийида.

Муьгъуьббат чуьнуьх жедай затІ туш. Вичин рушанни сухтадин муьгъуьббатдикай Хважа-эфендидизни хабар хъана, амма эхна, садазни са

чуькьни авунач: “Жегьилар я,- фикирна,- Севзиханан гадани яц хкатдай жунгав я”. Са тИмил вахтарилай адан гьиле Эмина Туьквезбаназ бахшнавай чІалар гьатна - абуру яшлу эфендидик хьел, ажугъ кутуна: жегьил зариди ийизвай тарифар, рушаз язавай рангар эсиллагъ бегенмиш хьанач. “Им аялзамаз гьаясуз я!”- тестикьарна. Тарсарилай гуьгьуьниз Эмин медресада акьвазарна, эфендиди адаз чинлай атІана лагьана:

- Зи рушакай умуд хкуд! Адаз мад са гафни лугьумир, я рисалатна са чарни ракъурмир!- Вичин гафари гзаф таьсир авун патал са къундармани авуна: -- Зи руш масадан лишанлу я! Ахлад!

Эмин, кьил кІармади ягьайди хьиз, медресадай ахкьатна, вилериз затІни такваз, Ялцугьрал хтана. Хважа-эфендиди эцигай къадагьадилаи адаз гзаф таьсир эхиримжи гафари авунвай: “Зи руш масадан лишанлу я!” “Масадан лишанлу я? Яраб нин лишанлу ятІа? Туьквезбан кьисмет жедай бахтавар вуж ятІа?!”- гададин ийир-тийир квахьна: кьиле гьихьтин ятІани ван гьатнава, са тарсни аниз физмач.

Са гьафтедилаи Севзихана Эминаз вичин патав эверна, кьилди лагьана:

- Зал Хважа-эфенди дуьшуьш хьанвай, ам валай гзаф нарази я. -- Эминак зурзун акатна. - Жегьилрин арада муьгьуьббатар жедай затІар я, чан хва. Мад жуван муаллимдин кефи хан хьийимир - мад адан рушаз чарар кхьимир.

Эминай са жавабни акьатнач, ам регьуьвиляй чилерай чилиз физва; бубадини адавай са атІай гаф истемишнач.

РикІе михьи ниятар авай, амма уьмуьрдин тежриба авачир ялцугьви жегьил лап кІеве гьатна. И месэла а карди мадни четинарзавай хьи, адавай вичин дерт садални ихтибар жезвачир: адаз дустар, гьатта ивидин стха хьанвай Тагьирни, вичин гьавурда такьаз кичІезвай.

Жегьилдиз Туьквезбанахъ галаз рахадай са мумкинвални амачир: руш я тарсаризни къвезмачир, аквадай гьаларай, бубади къадагьа авунвай, я булахдин рекьени гьалтзамачир. Вучда?

Къуьд Эминан рикІ цацарал алаз акъатна: адан вири фикирар, хиялар гъа са касдикай тир.

Гатфарини са шадвал гъанач - Туьквезбан, на лугъуди, гел галачиз квахънава, ам Эминан къисметдай акваз-акваз акъатзавай.

Жегъилди вичи вичин рикІ незвай, амма адаз бахт патал женг чІугваз гъеле чир хъанвачир, лап чир хъанайтІани, бегъем чуру-спел татанвай зими гададивай вуч жедай? Бубадиз, заз фуландан руш кІанзава, заз мехъерар ая, лугъудани? Туьквезбаназ, вун заз бубади гузвач, ша, чун катин, лугъудани? ТахъайтІа, за вун чуьнуьхда, лугъудани?

Эминаз амайди Туьквезбанакай фикирарун, цаварихъ-чилерихъ, гъуцарихъ ва Аллагъдихъ инанмиш хъун, Гъуцарсувухъ элкъвена мурад тІалабун, вични Туьквезбан патал къумадикай къелеяр туькІуьрун хъана. Ам, михъиз дуньядикай бейкеф хъана, кимелни эхкъечІ тийиз амай.

Йикъар, гъафтеяр, варцар физва... Са дегишвални авач...Эмин Туьквезбанакайни бейкеф я, адан фикирдай, руш вичин хушуналди са низ ятІани гъуьлуьз физ гъазур жезва. Ашукъал машукъ хъанвай жегъил сухта ярдихъ галаз рикІяй шиирралди рахазва:

Вун фелекди ширинна заз,

Таза жаван, я бахтавар.

Гъар са чІавуз вун рикІеллаз,

Гъал перишан я, бахтавар...

8.

Гатфарин азгар югъ нисини жезва, къезил шагъварди хуьруьз цуькверинни векъерин атирар гъизва. Инсанар кІвалин ва майишатдин кІвалахрал машгъул я. ГъвечІи гадайри гъарайрин ванер ацалтна, куьчейра тІваларикай авунвай балкІанар гъалзава. Абур, суьрнетдай аялар авани, лугъузвай итим акурла, цІарни цІал хъана, катзава.

- Мазанар атана-а-а!- хуьре садлагъана шад хабардин ванер гъатна. –
Ашукъа-а-ар!

- Мазанар?! - кимерал алай сур къужаяр, айванрик квай къарияр кIвачерал акъалтна. - Гъинава?!

- Кавхадин кIвализ илифнава.

Кимел чавуш атана, ада, кавхадин эмир кылиз акъудун яз, хуьруьз хабар гуз башламишна:

- Мазанар атанва! КIватI хьухь, жемят! КIватI хьухь!

Манидарар: мазана рва я ашукъар атун - ихьтин шад вакъиа Ялцугърал тек-туьк, йиса садра-къведра жезва: хуьр гъвечIи я, рехъни четин. Шадвал акатнавай инсанар, гъиле авай кар-кеспини туна, Элкъвей магъледин кимел, мискIиндин вилик квай гъвечIи майдандал, зенг яна атайбур хьиз, кIватI хъана. Къужаяр ва яшлу итимар, адет тирвал, къве яргъи чукъвандал ацукъна, жегъилар эрчIи патахъай кIвачел акъвазна, къарийри мискIиндин цлан кIане чпин чкаяр къуна, кимелай вацIухь физвай куьчедин сиве сусарни рушар кIватI хъана, аяларни кIвалерин чIерейрилай, лекъер хьиз, кылер агъуз куьрсарна, килигзава.

Рахунар яваш хъана, вирибуру майдандал ашукъ экъечIун гуьзлемишзава...
Ракъини кузва, муг къван авай майдандилай инихъ-анихъ фидай чкани амач...
Ашукъ экъечIун Эминани гуьзлемишзава: ада вичин рикIиз ашукъдин манийрикай элгъем хьун гуьзлемишзава.

- Къвезва! Ашукъар къвезва! - чIерейрилай аялрин гъарайрин ванер акъатна.

- Рехъ це! Ашукъриз рехъ це!- гъарайзава чавушди.

Инсанри кылер хкажна, рахунар акъвазна. Майдандал, яд атIай регъве хьиз, секин хъана.

- Салам алейкум, гъуьрметлу Ялцугърин жемят! - майдандал лацу хьицикъдин шишкIукI бармакар, чIулав валчагъар алай, чIулав спелар квай къве жегъил итим атана: сад, хурал чъунгуьр алайди, ашукъ, муькуьди - балабанчи.

- Ва алейку-салам! - салам къуна ялцугъвийри, дишегълияр алай чкадилай къарагъна, ахцукъна.

Ашукъдин къуьнуьвай хуьруьн кавха, таквар тІуьр яцран хътин руфун квай Челеб, акъвазнава. Хъархъар хътин вилер экъисна, къуд патаз килигна, ада малумарна:

- Жемят, къе чаз Ахцегай мазан Нури мугъман хъанва. Ада чун тух жедай къван лирлияр лугъуда! - инсанри капар яна, чпин шадвал къалурна. – Мазан Нури! Буюр, майдан види я! - кавха къулу-къулухъ хъана, чукъвандин гъамиша вичиз тадай чкадал ацукъна.

- Им багълара билбилар рахазвай гуьзел бере я,- лагъана ашукъди.- За къенин межлис жува билбилдикай теснифнавай чІал лугъунилай гат!ундада!

- Лагъ, лагъ, чан мазан!-ихтияр гана ялцугъвийри.- Ваз Аллагъди нусрет гурай!

Чуьнгуьр хуруз чІугуна, симерихъ пІинидин чкал-тезене галукъарна, ашукъди сефил сесер акъудна. Балабанчидини зил къаз башламишна. Майдан инсан сустардай аваздай ацІана. Ашукъ Нуридин яцІу ширин ван акъатна:

Ажеб гуьзел къуш я билбил,

Ви мани заз хуш я, билбил...

Эмина дикъетдивди яб гузва... Япара ашукъдин мани аваз, адан вилерикай чпин багъда сегьер-сегьер баядар лугъузвай цІару-хъипи, иер билбил карагзава, адакай жегъилдиз Туьквезбанан ухшар къвезва... Ашукъдин мандихъ галаз Эминан рикІе вичин чІални тесниф жезва...

Ашукъди, нубат-нубатдалди тІвар къаз, Куьре Меликанни Миграгъ Къемеран, Лезги Агъмеданни Къуьчхуьр Саидан ва маса зарийринни мазанрин чІалар лугъузва, тІарам къуьлерни ийизва, жемятдин патай алхишар, баркаллаяр ва капар ягъун къазанмишзава... Нуридин гъар цІийи мандихъ галаз Эминан рикІяй вичин гафар, цІарар, бейтер... физва.

Ашукъар галатнава, пелерикай гьекъедин стӀалар кӀвахъзава. Абуру, бармакар хутӀунна, ял язавай легъзейра Эминан кьиле кьекъвезвай чӀаларин сел яваш жезвач, акси яз, гужлу жезва.

Ялцугъвийри дикъетдивди яб гузва, лазим хъайила, гурлу капар язава.

- Жемят, куь хуьре манияр лугъудай, ашукъвилин пеше квай, заз жаваб гуз жедай касс-мас авани?- жузуна эхирдай ашукъди.

- Ава, ава!-гъарайна жегъилри.- Тагъир вуч я! Эмин вуч я! - сифте манияр лугъуз башламишзавай сукътайрин тӀварар къуна.

- Ша майдандиз, гъуьрметлу Тагъир! Эмин!-теклифна ашукъди.

- Завай жедач,- регъуьвиляй Тагъира кьил чиле туна.

- Ша, Эмин, вун экъечӀ майдандиз, - хуш ванцелди теклифна ашукъди, адан вилер ина-ана кьекъвена, инсанри къалурзавай жегъил акурла, лагъана:-Регъуь жемир, зани са мус ятӀани гъа икӀ башламишайди я. Ша!

Эмин, кьил хура туна, майдандал экъечӀна. Жемят кис хъана.

- Зун мазан туш,- лагъана Эмина, - ятӀани са лирли лугъуда. Ви чуьнгуьр ядай ихтияр авани?!- хабар къуна ашукъдивай.

- Эхъ, чан стха! Буюр!-ашукъди къуьняй акъудна, чуьнгуьр жегъилдив вугана.

Зурзун квай гъилеривди чуьнгуьр хурал къуна, тезенаг симерихъ геляна, наши сесер акъудна, пелез акъатнавай гьекъ эрчӀи гъилин хилелди михъна, Эмина яваш ванцелди кичӀез-кичӀез башламишна:

ХунӀ рахада билбил сегъер вахтунда,

Са гъамни авачир гъайван, бахтавар.

Цуькведивди дигай гатфар вахтунда

Гъала гила жуваз девран, бахтавар...

- Сагърай чи мазан!-гъараярна инсанри.

- Аферин, мазан Эмин!- руьгъ кутуна жегъилри.

Зур сят вилик хиялдай теснифай чІал лугъуз-лугъуз, Эмина нубатдин бейтинин кьайгъу чІугвазва. Адаз вичин чІал дуьзгуьнди хьана кІанзава. Ихьтин чІал адавай хуьруьнвийрини гуьзлемишзава, ахпа лугъудайвал: “Чи Эмин ахцегъви мазандилай виКегъ хьана”. Ашукъ Нуридини, сивик хьвер кваз, и аялдивай захъ галаз акъажиз жедани, лугъузвай кьайда яб гузва. Эмина гьар куплет лагъайла, яб гузвайбурук лувар акатзава, мугъмандин фикирни дегиш жезва. Эмин эхиримжи бейт лугъуз эгечІна, ам хиялдай Туьквезбанахъ элкьвенва:

*Ашкъи гъавалу я - ваз кьарай авач,
ХьуьтІуьн зегъмет амач, я кьаяр авач.
Ваз акунач. Вучда? Ваз хабар авач
Эминан гъам-гъижрандикай, бахтавар.*

Инсанри гьурра гана, капар яна.

Эмина кьил агъузна, тарифарни алхишар къабулна.

- Я чан бала Эмин, вахъ вуч гъамни-гъижран ава?! - гьарай акъатна са кьаридай.

- И мусибатдин девирда дерт авачир кас авани?!- дустунин паталай жаваб Тагьира гана.

- Аферин, Эмин!-лагъана ашукъ Нуриди. - Вакай гележегда хьсан ашукъ жеда!- ада жегъил ялцугъвидин далудиз кап яна.

-Залай хьсан манияр зи дуст Тагьира лугъудайди я,- малумарна Эммина.- Тагьирав са мани лугъуз тур, гьуьрметлу мазан Нури.

-Ша майдандал, Тагьир стха!- тІалабна мугъманди.

- Мазан Тагьир!- гьарайна жегъилри.- Са мани лагъ!

Са мани Тагьирани лагъана, жемьтди адазни гурлу капар яна.

Чавушди майдандал буш саф эцигна, агъвал квай итимри аниз гьарда вичин жибинда авай шагъи-бисти вегъена, кавха Челебани кьази Севзихана гьарда гимишдин са манат багъишна.

Эмин бубадин патав фена.

- Буба, чна мазанар илифарин ман, заз абурухъ галаз суьгьбетариз кІанзава,- лагъана гадади.

- Илифара, чан хва. Зи мецелай теклифа.

9.

Ашукъар кІвализ хутахдайла, Эмина Тагъиразни кьил эяна.

Межлис Севзиханан кІвале давам хъана.

Танишвилер гайила малум хъана: ашукъ Нури Эминалайни Тагъиралай вад-ругуд йисан чІехи тир, ам хзандин кьилни хъанвай. Нянин хуьрекар -- лапагдин якІун шурва, нехуьн чІахарин аш... тІуьна, чуьнгуьрни балабан кардик акатна.

Мугъманханада лампаяр куькІуьрна, аниз ашукъдин манийрихъ вил галай итимар ва дишегълияр атана, гъяятни кваз инсанрай ацІана. Абур ашукъди ширин манийралдини камаллу кьисайралди тухарна.

Йифен межлис чкІайла, Эминани Нуриди мад суьгьбетарна, сада-садал жегъилвилин сирер ихтибарна. Абур чеб-чпиз бегенмиш хъана, гележегда дустар жедайдал са шакни амукънач.

Пакамахъ ашукъар къуншидал алай КъепІир хуьруьз, Эминни Тагъир Къеанрин медресадиз фена. Эмина “Билбил” шиир кьилди чарчел кхъена гъазурнавай; ада дустуниз лагъана:

- Вуна зи чІал гъар гъал Туьквезбанал агакъарна кІанда, стха.

- Ам за гъикІ агакъарда, стха чан? Руш медресадиз къвезмач, я ам чаз булахдин рекъени аквазмач. ГъикІ?!- Тагъира къуьнер чуькъвена.

Эмин хияллу хъана, ахпа шаддаказ лагъана:

- Вавай жеда, - бирдан тестикъарна ада.- Са фенд акъуд, яда!

- ГъикІ?

- Вун и чарни гваз атІа чуьхвер тарцик акъваз, зун медресадиз фида. Хважа-эфенди кІваляй экъечІна, тарсуниз атайла, вун абурун кІвализ алад. Рушан тІвар къуна, эверна, зи патай я, лагъана, чар гице.

- Ахпа?

- Ахпа тарсуниз ша.

- Ва-а-аъ.

- ГъикІ ваъ? Бес чун гъи йикъан стхаяр я?

- Чар за рушав вугуда,- гададик зурзун акатнава,- амма тарсуниз зун къведач, стха.

- Вучиз?

- Эфендиди, вун вучиз геж хъана лагъана, хабар къуртІа, за вуч жаваб гуда? Тапарардани? Ваъ, завай табиз жедач, стха. Ваъ, ваъ, стха, заз адакай кичІеда. Эфендидив суьгъуьр гвайди я: ада инсандин вилерай рикІе авай хиял кІелзава,- Тагъир куьмексуздаказ хъуьрена.- И са гъвечІи месэлади чун гъикъван кІеве тунва?- ам вичин зайифвилел тажуб хъана.

- Ваз кІанивал хъуй, ма чар,- Эмин кам къана медресадиз фена.

Тагъир, вичиз вич гъиниздатІа чин тийиз, хуьруьн къерехдал алай тарарик акъвазна.

Хуьруьн куьчяяр баябан хъана: чІехибур чуьлдин кІвалахрал фена, гъвечІибуру данаяр, кІелер хуьзва. Хважа-эфенди медресадиз фена... Тарс башламиш хъайила, эфендиди жузуна:

- Тагъир гъинава?

- Чидач,- уьмуьрда сифте яз таб авуна Эмин гъасятда яру хъана. Муаллимдиз килигиз тахъана, сухта, вилер ктабда туна, амуькна: “Завайни Тагъиравай хъиз, табиз жедач... Къе мажбур хъана... Гъайиф, мешребсуз кар хъана...” Хважа-эфендиди сухтадин гъал дегіш хъайиди къатІана, амма сир чирунихъ къекъвенач: вахт авачир.

Эминан кбиле муаллимдин са гафни гьатзавач: адан вилерикай вичин чар келзавай Туьквезбан карагзава. Гададиз руша шиирдин эхиримжи бенд иллаки дикъетдивди келна кланзава ва вичи датлана хиялдай ам тикрарзава: “Ваз акунач. Вучда? Ваз хабар авач Эминан гьам-гьижрандикай, бахтавар”. “Яраб Тагьираз Туьквезбан акунатла? Яраб рушаз зи члал бегенмиш хьанатла? Яраб ам зи айгьамдин гьавурда акьунатла?!” - Эминак хуьруьз хьфиз, дуст акваз тади ква.

Вахт лап геж акьатзава, на лугьуди, ам акьвазнава. Тарсар саклани куьтягь жезвач. Эминан рикляй агьзур хиял физва: адан вилерикай гагь ашукь Нури, гагь булахдал физвай Туьквезбан (япара рушан билбилдин кушкучриз ушар рахунрин ванер гьатна), гагь Хважа-эфендидин клвализ физвай вичин буба карагзава... Ялцугьрин мягькемада твар-ван авай кьве итим суфрадихь санал, мет-метле туна, ацукьнава, ширин суьгьбетрик ква...

Эмина вичинни Туьквезбанан гележегдикай фикирзава... Вичиз алим яран буба хьунал гада шад я: “Ада заз артухан тарсар гуда... Амни за мад кел хьувунин, зун яргьал шегьерриз финин терефдар жеда... За келда, гзаф келда, жуваз вири члалар, илимар чирда... Туьквезбана... клвале чи аялар хуьда... Аялар?! Рухваярни рушар?... Рухваяр!”

Тарсар куьтягь хьайила, катна хтана, Эмин Тагьيران патав фена.

- Гьикл хьана?!- теспачавал кваз жузуна ада.

- Вугана,- секиндаказ жаваб гана Тагьира.

- Вуч лагьана?!

- Са затни... Чар архалухдин жибинда туна, Туьквезбан клвализ хьфена.

Эминан риклиз регьят хьана.

Пакамахь Эминни Тагьир Кьеандал шаддаказ фена: абур чпин фенд кбилиз акьатунал гзаф рази тир. “Гьар лазим хьайила, за гьа икл Тагьир Туьквезбанан патав ракьурда,- фикирзава Эмина, - Хважа-эфенди вичин кьадагьаяр гваз ацукьрай”.

Тебиат гзаф гуьзелзавай. Мегъуьн тарцяй чӀулав пехъре галамаз-галамаз гъараяр авурла, Эминан рикӀиз пис хъана, ада къушрал са къван гадарна.

Къунши хуьрерай къвезвай сухтаяр медресада кӀватӀ хъана: дакӀарар ва ракӀар ахъазвай кӀвале гатфарин рагъ гъатнава, сухтаяр шад суьгъбетрик ква, гъарда вичиз акур ва я ван хъайи агъвалатрикай хъуьруьн квай суьгъбетарзава. На лугъуди, им мискӀин туш, жегъилрин межлис авай тавхана я. Тагъирани чпин хуьруьз атай Ашукъ Нуридикай суьгъбетна, адан гафар Эминани тестикъарна.

Бирдан ракӀарай аватзавай ишигъ агал хъана - медресадиз Хважа-эфенди гъахъна. Салам гана, къацу атӀласдин валчагъдин ценер хкажна, ам вичин куьсруьдал ацукъна. Сухтайрини чпин чкаяр къуна. Эфендидин чиник серин ква, пеле биришар кӀватӀ хъанва. Вири илих хъана, садазни эфендидин гуьгъуьл ни ва я куь чӀурнаватӀа чизвач, анжах Эминанни Тагъиран рикӀер секин туш, абурук кин ква: “Яраб эфендидиз чарчикай хабар хъанатӀа?!”

Эфендидин хъел авай вилер Эминанални Тагъирал акъвазна, гадаяр, зулун гарал алай таран пешер хъиз, зурзуна, акваз-акваз яру, хъипи хъана.

- Къведни къарагъ!-къургъ алаз эмир гана эфендиди.

Эминни Тагъир къарагъна. “Яраб Туьквезбана чун маса ганатӀа?”- фикирна Эмина. “Гила зи кӀвалахар п... хъана”,-тестикъарна Тагъира.

- ГъикӀ хъана, чан муаллим?!-дугъривилелди жузуна ада.

- Вуна завай хабарни къазвани, намуссуз?!- эфендидиз гила лап рикӀивай хъел атана.

Ялцугъвийрик тӀакъ акатна: абур гила чпиз муаллимдин патай инсаф тежедайдан гъавурда акъуна.

“За вучиз а чар вугун хиве къунай?”-гъайиф чӀугуна Тагъира.

Эмин кыл агъузна акъвазнава.

- За тагъкимнатӀани, вуна, Севзиханан хва Эммин, ахлакъсуз кар авуна. Вунани,- эфендидин хъел авай вилер Тагъирал алкӀана,- жуван муаллимдиз вафасузвал авуна. Заз ихътин сухтаяр герек туш! Къенин йикъалай куьн зи

сухтаяр туш! Гъа икІ лагъ куь бубайриз! Квахъ инай! Къведни!- девдин ванцелди гъарайна Хважа-эфендиди.

Эминни Тагъир къвала-къвалахъ медресадай экъечІна, вил къулухъ ягъиз, гужлу тІурфандин хура гъатнавайбур хъиз, катна.

МискІинда лал къена. “Яраб и къейи рухвайри вуч авунатІа?”-фикирна Магъсума, ам вичикай чпин сир чуьнуьхай юлдашрилай нарази хъана.

- Ахлакъсуз кар авур гъар са сухтадин эхир ихътинди жеда, - векъидаказ малумарна, эфендиди адалай нефес аладарна.

10.

Эмин кІвалай экъечІ тийиз са гъафте алатна. Хизанриз акун патал ада ктабар гъилий ахъайзавач, амма рикІяй гъа са хиялар физва: “Агъ, заз Хважа-эфендиди къур къисас!.. Зун ми хъиз беябур хъана...” “Медресадай чукурайди” тІвар алаз, зун хуьруьз гъикІ экъечІда?.. Яраб Туьквезбана вучзаватІа?!-вилерикай рушан пашман вилер карагзава.- Заз тамашна, зи рикІ алай ярни русвагъ хъана,- Эмина фадлай Туьквезбан вичин яр яз гъисабзава, “яр” гафни ада мукъвал-мукъвал тикрарзава ва вичин шииррикни кутазва.- Завай адаз са куьмекни жезвач... Зунни са карни алакъ тийидай явакъан хъана,-пІузаррикай ягъанатдин хъверна. Туьквезбаназ зун хътин пенкъв бажагъат кІан жеда... Ам гъахъни я...”

- Я хва, шурва рекъизва, вуна неъ тІун,- тади кутазва дидеди. - Вуна пакамахъ хъвайиди са цукІрада авай нек я.

Эмин куьк шурвадай ацІанвай мудадиз ва акада чранвай хъипи хине хътин къуьлуьн фаз килигна. Адаз гишинзава, амма иштягъ авач, ятІани дидедин хатурдай са-са тІур нез эгечІна.

Лейлиди гъвечІи хва ракъурна, Тагъираз эвериз туна: дидедиз Эминан дарман нив гватІа чизва.

РакІарай хабарни авачиз дуст атайла, Эмин шадвилай цавук хкІуна.

- Яда, Тагъир, вун гъикІ хъана атайди я?!-Эмин кІвачел акъалтна.

- Вал кьил чІугваз,- Тагъира вич эверна атайди чуьнуьхна.

- Ша, ацукъ,-теклифна иесиди дустуниз суфрадихъ.

- Куьк шурваяр нез, кефина авани?!- Тагъир михьи рикІелди хъуьрена.

- Эхъ,- Эминай сефил сес акъатна.

- Са хифетни чІугвамир, итимдин кьилел къведай дуьшуьшар я,- явашдаказ лагъана, Тагъира вил акъална, луту хъверна.

И арада кайваниди суфрадал са кур хуьрек мугъмандизни гъана.

- Неъ, чан хва Тагъир,- лагъана Лейлиди.- Эминахъ галаз вунни заз хва я, неъ, гьалал хъуй.

- Эхъ, чан хала. Ваъ, ваъ, чан диде!- Тагъир мад хъуьрена. - За и мукъва нагъар авурди я, ятІани ризкьидин хатурдай тІуьна кІанда,-куруниз фу куьткъуьниз башламишна.

- Къе зун чай ргаз агакьнач, куьне къатух, яд хъухъ,- Лейлиди суфрадал къве фейжан эцигна.

Фу тІуьна, булахдин къайи ядни хъвана, къве дустни чуьнгуьрдал макъамар ягъиз, яваш ванцелди манияр лугъуз эгечІна. Дидедин рикІиз регъят хъана: “Тагъираз фад ша лагъана кІанзавайди тир”,- фикирна ада.

Са арадилай жегъилрин шадвилер куьтягъ хъана, абуру кушкушдалди медресадикай, эфендидин рушакай сирлу суьгъбетарзава.

- Я балаяр, куьн гъенерал экъечІ,- лагъана гуьрцелдилай Лейлиди. - Руша и кІвалелай кул элярай.- Я руш, кул къачу, гила гамунихъ зун ацукъда. Зун гъикъван кІвачел хъурай?!

- Ша,-Тагъир садлагъана къарагъна.- Дидеди дуьз лугъузва.

Эмин кІанз-дакІанз къарагъна, дустунин гуьгъуьна аваз, куьчедиз экъечІна. Абур кимел тefена, хуьруьн кефер патахъ экъечІна, гуьнедай винелди тепедин кьилел акъахна.

- Ибурни ваз акваз кІанзавай Къеанар,- лагъана юлдашдин рикІе авай фикиррикай хабардар Тагъира, ада чапла патахъай аквазвай мулкар, рагъул кІвалерин къавар къалурна.- Лагъ са чІал, ам и шагъварди ви Туьквезбанав агакъарда, дуст!- вичин теклиф бегенмиш хъана, ам шаддаказ хъуьрена.

- Э-э-э, бажагъат,-Эминалай залан нефес алахъна, вилерикай Туьквезбан карагна. Туьтуьниз къагъар къвезвайди гъиссна, ам муькуь патахъ элкъвена, вичин гъал дустуниз къалур тийиз алахъна.

- Зун вал пехил я,- лагъана Тагъира.

Эмин, къил са патал къуна, дустуниз килигна.

- Халкъдин вилик русвагъ хъанвай вун зи квел пехил я, стха?!-ам тажуб хъана.- Лагъ кван, стха.

- Зунни вун таяр я, ваз кІанивал, муьгъуьббат чир хъанва, ваз ярни ава, заз са куьникайни са хабарни авач,-хиве къуна Тагъира.

- Вазни чир жеда ман, тади къачумир.

- За рушарик вил хуькуьрзава,-Тагъира магъледал алай рушарин тІварар къуна,-амма садни рикІи къазвач.

- Тади къачумир, стха, заз а вуна лугъузвай кІанивал ша лагъана атайди туш, вич-вичелай садлагъана пайда хъайиди я.

- Садлагъана?!- Тагъиран вилер гъаркъуь хъана. - Садлагъана гъикІ?! - жаваб гуьзлемишиз ам Эминан виликай акъвазна.

- Чун медресадиз фейи сифте юкъуз Туьквезбан акурла, заз, жуван ивидин пархъа атІай хъиз, къилел гъал атай хъиз, хъанай... Им вуч эсер ятІа зи къил акъатначир... Ахпа, стха, гъавурда акъурвал, им муьгъуьббат тир,-сифте яз Эмина вичин гъиссерикай, сад лагъай муьгъуьббатдикай дустуниз галай-галайвал суьгъбетна.

- Агъ, бахтавар!- Тагъира къил галтадна.

Эминалай дериндай къачур нефес алахъна.

- Бахтавар?! Ваъ, яда, бахтсузвар лагъ... За жув икІ бедлам жеда, лагъана, садрани фикирнавачир.

- Ва-а-аъ, гада... Ахътин руш кІан хъун, жувакай вири хуъруъз хабар хъун...

- Медресадай акъудун,-ягъанатдивди давамарна Эмина.

- Акъудрай ман, кІелдайдаз маса медресаяр авачни? Са фикирни мийир, стха.

Эмин дустунин викІегъвилел тажуб хъана, ада кьил галтадна, лагъана:

- Валлагъ, ваз яшамиш жез регъят я.

- Я четинни туш.

- Бес за вучин?

- Вунани, за хъиз, жув кІубандиз яхъ, - меслят кълурна Тагъира. - Ибур куьлуъ-шуьлуъяр я, рикІив кьамир, стха, - яшайишдин тежриба авай инсанди хъиз, сабур гана Тагъира.

Хуъруьн кьилихъай уьфтерин ва гъарайрин ванер акъатна.

- Чаз гадайри кълугъваз ша лугъузва,-Эмин, пеле гьил туна, агъадихъ килигна.

- Хъша!- Тагъир, куьлуъ-куьлуъ кьадамар кълучуз, гуьнедай эхвичІна. Адан гуьгъуьниз Эминани чукурна.

... Нянихъ хизан кълулав ахгатна: кължгъанда кІек ргъзва, Лейлиди тини ишинзава, хинкІал ийида; Севзихана кълзидин кълватида авай чарар кІелзава, са вуч ятІани кълхъизва, Эмин кълбрал машгълул я, Меликни Неби тІамаяр кълугъвазва, ваха кълула кузвай цІал кІарасар эхцигъзава. Виридан вилер хинкІал хълунал ала. Кълвавай куьрсарнавай чІехи лампади кІвал ишигълаваннава.

Кайваниди чкалар мус гълзурнатІа, серг мус гатанатІа, садани кълатІанач, вилик суфра экІя хълана... Гъллер чуьхвена, хизан бугъ алахъзавай хинкІал нез эгечІна... Гълле кІекрен хурун кІараб гълатайла, Меликани Небиди жинаб кълуна: вуж тухвайтІа, гълда данайрин кълве нубат хуьдай меслят хълана.

- Исли, и кур хинкІал МетІан хизандиз твах, кьунши пай я, лагь,- буюрмишна Лейлиди.

- Хьсан я, диде,- Исли зирингдиз кьарагьна, киредин ацІай кур гьилел кьуна, кІвалаяй экъечІна.

- МетІ лугьун тавуна, Метмирзе лагьайтІа квез вуч жезва?!-Севзихана вичин наразивал кьалурна.

- Вув, я итим, вири хуьруь лугьузвай кьайда я ман,- Лейлиди вичин тахсир кьезиларна.

Кьуншидал алай кесиб хизан хуьре садазни гьисаба авачир: нехирбан гьуьлуьз МетІ, папаз, тІвар Разият яз, РазитІ, кьве аялдизни намусдик хкІадай хьтин лакІабар лугьузвай.

- Инсан кесиб хьана, гьайван яхун хьана текьий, лугьудай бубайри. Абур садазни гьисаба амуькдач,- тестикьарна Севзихана.

- Чи кьуншийри чпи чеб кесибарзава: гьуьлни паб кьведни, аяларни кваз, тенпелар я, месикай кьарагьайла, чинарни чуьхуьн тавуна, суфрадал физва,- хьел кваз лагьана Лейлиди,- кІвале авайди кьенятзавач. Чнани абуруз гьикьван куьмек гун? Гьар юкьуз завай жуван аялрин сивихьай атІуз жезвач.

- ЯтІани, кьари, вуна абуруз гьил кваз ая...

Вилер хизандал алаз, Севзиханан рикІяй Эминахь галаз алакьалу фикирар физва: хва медресадакь акьудайла, адан кефи михьиз чІур хьанай...

- Вуна хьсан кар авунач,- бубади чин чІурна. - Ихьтин амалар ийиз хьайитІа, вуна, хва, зал и хуьре, мягькемада кьекьведакь чин тадач!

Эминан чиниз, гардандизни кваз яр акьатна, кьил хура гьатна.

- Багьишламиша, буба, зи рикІе чІуру ният авачир...

Севзиханан хьел артух хьана:

- Хважа-эфендиди тагькимнай ваз, зазни лагьанай!.. Гила завай адан патав физ жедач!..

Эмин киснава.

- Ви келун давамарун патал маса медреса жагъурна кІан жеда... Ихътин сухта низ герек ава?!

И суьгъбет пакани давам хъана.

Вичиз еке туьнбуьгъ тавурла, Эминан рикІикай гар фена, ада эрк кваз жузуна:

- Буба, за гъи медресада кІел хъийин?

- Са фикирна кІанда: Ахцегъа хъуйни, Алкъвадрал хъуйни, Вини Ярагъдал хъуйни...

- Зал алукуьайтІа, итим, гъа и мукъвал алай Алкъвадрин медреса хъсан я: физ-хквез регъят жедай,- лагъана дидеди.

- Килигда ман, къари. Алкъвадрал медреса ахъайнавай Абдуллагъ-эфенди рагъметлу Ярагъ Мегъамед-эфендидин гъилик кІелнавай, адан езневилиз лайихлу хъанвай, дерин чирвилер авай алим я. Ам зазни чиз санбар вахт я.

- Эмина Къеандал кІелзавай чІавуз гъикъван къулай тир: чарабурун кІвалера ксун-къарагъун, тІуьн-хъун гъазурун герек къвезвачир, вири жуван кІваляй жагъизвай,- алава хъувуна Лейлиди.

- Гъахъ гафар я,- гъуьлуь папан гафар тестикъарна: им, Эминан къисметдиз Алкъвадар акъатна, лагъай чІал тир.

- За Чурул шегъердин, Шекидин, Бакудин... медресайрикай фикирзавай,- явашдаказ рахана Эмин.

- Аллагъди гайитІа, гъанризни чна вун ракъурда, гъелелиг фад я: гурарай кІар акадариз акъахун мумкин туш, хва, кІелун - тик гурар я. Гурарай яваш яваш экъечІна кІанда.

КІвале хъайи меслятдикай Эмина Тагъираз хабар гана.

- Чна къведани са медресада кІелун давамарин ман,- теклифна Эмина.

Тагъир хияллу хъана, ам Эминаз пехил вилерай килигна.

- Чидач ман, стха,- эхир лагъана ада.

- Вучиз?

- Зи буба кесиб уьзден я, ви буба хьиз, ирид хуьруьн къази туш. За квехъ кIелда?

Эминаз дустунин язух атана, амма куьмек гун хиве къаз хьанач: адан бубадизни еке девлетар авачир.

- Алкъвадар мукьвал алай хуьр я, чай ахьтин еке харжияр акъатич... Чи суфра сад жеда, стха... За ваз гаф гузва,- хиве къуна Эмина, дуст медресадай акьудунин себеб вич хьайиди чиз.- Жуван бубадивай ихтияр къачу.

- За кIвале лугьуда,- Тагьйразни кIел хьийиз кIанзава.

- Ви бубадиз зани лугьуда,- Эминан кефияр ачух хьана.-Нянрихъ зун куь кIвализ къведа.

Дустар Къеанар галай патахъ фена.

- Яргъалай къванни акваз кIанзавани?- фикирда Туьквезбан аваз, жузуна Тагьйра.

- Эхъ, валлагъ, стха.

- Ша, за ваз юлдашвалда. Ви мехъериз зун пкавул жеда,- Тагьйр хьуьрена.

- Гъахьтин йикъарни акурай чаз.

Къеанар аквадай тепедал акьалтайла, гадаяр тамук фена, булахдин рекьел вилер алаз, акъвазна.

- Къвезва! - гъарай акъатна Эминай. - Зун фена! - ада булах галайвал чукурна.

Тагьйр са гафни лугьуз агакънач, ада анжах фикирна: “Агъ, бахтавар!”

11.

Туьквезбан, къил чиле аваз, булахдал физва. Адан фикирар, хиялар Ялцугърин къазидин хцикай я. Сифте акурла, Эмин Туьквезбаназни бегенмиш хьанай: гада вичин юлдашприкай са къилин хкатнавай, уьткъемдаказ къекъведай, нубат атайла, акьуллудаказ рахадай. “Ам заз гьикI килигдай?!- Эминан вилер рикIел хкиз алахъзава руш.- Муьгьуьббатлу вилералди... Муьгьуьббатлу

вилералди? - хи-хи авуна, вич-вичик хъуьрена. - Ажайиб вилералди... Эмин хъиз, заз гъеле са жегъилни килигнавач... Бес ада заз кхъей чІал?! Сад лагъай чІал, къвед лагъай чІал... Бес гила ракъурнавай “Билбил”? Зун билбил я? ЯтІа?”
 Руша хиялдай са шумуд бейт эзберна:

*Цуькверивди къугъун я ви кІвалахар,
 Чуьллера хъваз таза къайи булаха,
 Рахаз гъар са аваз, ийиз дамахар,
 Гъарай-эвер, вуч я ви ван, бахтавар?*

Туьквезбан лишан кутадай ва гъуьлуьз гудай яшдиз акъатнава: буй-бухах атанва, булахдилай яд гъизва, кІвалин кІвалахарзава... Къве бармак гъалчайтІани ам бажагъат ярх жеда.

КІвачи чил къур аялар жуьреба-жуьре азаррикди рекъиз, Хважа-эфенди уьмуьрдин эхирдай са рушанни са хцин иеси яз амукъна. Дидеди Туьквезбаназ жигъизар гъазурнава, руш кІандай чкаярни ава, амма бубади тади къачузвач: ада рушавни гададив кІелиз тазва, абур савадлу инсанар ийизва. “Савадлувал акъуллувал я,- тикрардай эфендиди.-Савадлу инсандиз яшамиш хъун регъат жеда”. Хуьре медреса ахъаюнин, са еке къазанжи авачтІани, ана вичи тарс гунин макъсадни жегъилар савадлу авун тир. “КІела, балаяр,- лугъудай ада сухтайриз. - Чи, мусурманрин пак ктабдин тІвар Къуръан. лезги чІалаз элкъуьрайла, “кІелун” лагъай гаф я. КІела! Чехи Аллагъдиз, Мегъамед пайгъамбардиз (ва алейку-салам) куьне кІелна, квекай савадлу, камаллу, мергъяматлу инсанар хъана кІанзава. КІела, балаяр! Зав тІвал хкажиз тамир!” Эфендидин паб Зибейда руша кІелуниз акси тир, амма гъуьлуьн гафунал ада гаф эцигзавачир.

КІел тийидай, темпелвал квай ва шулугъчи сухтайрикай Хважа-эфендидиз ахътинди вичин хва Агъамирзе хъанатІани, гзаф хъел къведай, тербия гун патал шуьмягъдин таза тІвал цавуз хкаждай, амма кІевиз ядачир, мергъяматлу тир. Анжах тикрардай: “Гафуни тІар тийидайдаз лашуни бажагъат тІарда, --рикІяй давамар хъийидай: -- Жувал къванни гуж акъулд тийин”.

Туьквезбанни сефил хьанва.

“И ялцугъви аквазмач хьи?- фикирзава руша булахдин рекъе, адаз вичин гележег гьикI жедатIа чизвач. - Зун адан рикIелай алатнаватIа? Белки, ам атана, атIа куьлерик акъвазнаватIа?”- кьил хкажна килигайла, Туьквезбанай гъарай акъатна - адан кьаншардиз Эмин къвезвай.

- Нисин хийирар, - зурзун квай сесиналди салам гана гадади.

- Абат хийир,-Туьквезбана сивел шал вегъена, кьил са патал кьуна, дамахдивди рехъ давамарна.

- Туьквезбан...

Руша жаваб ганач.

-Туьквезбан!-гъарайна Эмина.

- Гъай,- ширин ванцелди жаваб гана руша, ам мелгъем хьиз, Эминан рикIиз кужум хьана.

- За ваз мад са чIал туькIуьрна...

- Пара сагърай, вун зари инсан я.

Эминаз шад хьана: “Ихьтин тариф?! Туьквезбанан сивяй?!»

- КIелдани?

- КIела, ман...

- Гуьзел, вун зи рикIелай фич, битмиш хъайи нуьгедин ич, - галкIиз-галкIиз башламишна Эмина.

Туьквезбанан ериш яваш хьана, ада вичиз талукъ шиирдиз дикъетдивди яб гузва.

- Хъсан чIал я,-явашдаказ къейдна руша.

Эминаз шад хьана, ам викIегъдаказ рушан чиниз килигзава.

Къведни кисна... Руш вилерикай Эминан цIийи лацу чухвадиз, юкъва авай гимишдин чIулуниз, гамишдин хамунин тIушуннавай шаламриз... килигзава. РикIяй хиял фена: “Мехъерарзавай чам хьиз аквазва..” Вичин бубади ам

медресадай чукурнавайди рикел хтайла, руш садлагъана гъафил хъана, умуд хкатна.

Туьквезбанан гуьгъуьл дегиш хъайиди къатана, Эмина жузуна:

- Вахъ вуч хъана?

- Са затни...

- Бес вун дегиш хъана эхир?

- И чаларилай гъейри, мад вуч ава?- виклегъвална, хабар къуна Туьквезбана: ам дуьньядин уклуь-цурудан, халкъдин адетрин гъавурда авай. Кивале дидедини лугъузвай: “Зи руш кланзаватла, Севзихана илчияр ракъуррай!”

- Бес ваз мад вуч кланзава?- гада рушан суалдин гъавурда акъунач.

Туьквезбаназ Эминан илчияр атана кланзавай, амма адавай и гаф лугъуз хъанач.

- Са затни,- Туьквезбана анжах юхсул хъверна.

Риклик кин квай руш къулухъ килигна, адаз булахдин рекъай къвезвай вичин стха Агъамирзе акуна.

- Эмин, ахлад! Зи стха къвезва! Ада вун ягъда!- къалабулукъ кваз лагъана Туьквезбана.

- Гапур завни гва,-Эмина вичин юкъва авай чулуникай куьрс хъанвай гапурдал гъил эцигна.

- Ваъ, ваъ! Зун патал куьн къанара гъатмир! Минет я ваз, ахлад!

- За ви риклиз тар жедай кар ийидач,-Эмин рушан вилериз килигна. - Сагърай,- ам къулухъ элкъвена, тамухъди хъфена.

Гъа и легъзеда Туьквезбанан гъвечи стха, чинал чуру-спел экъечи тавунвай зими жегъил, тади кваз агакъна.

- Ам вуж тир?!- къургъ алаз жузуна Агъамирзеди квар булахдик кутазвай вахавай.

- Гъа ваз чидайди.

- А кицин ина вуч азар авайди я?!

- Заз вуч чида? Фена, жува хабар яхъ,- вахаз гъвечІи стхади вичиз гьам кІвале, гьамни къеце гьарай-эвер гун хуш туш.

- Ам гынава? За адан диде иширда!- гапурдал гьил эцигна.

Стхадин зайифвал чиз, Туьквезбана секиндаказ лагьана:

- Я стха, Ялцугьар яргьал алач хьи, алад, фена, жуван гьараяр гьадаз ая,- теклифна ваха. - За а к... хциз ша лагьанач хьи, - руша сивел атай себ акъвазарна, - вичелай айиб алудна.

Са гъвечІи геренда хияллу хьана, вуч авуртІа хьсан ятІа фагьумна, пІузаррикай гьургьурар авуна, Агьамирзе секин хьхьана.

- Мад ам заз чи мулкуна акуртІа, адан дуван за аквада,- гада хуьруьхьди элкьвена.

- Им дуьз меслят я,- лагьана ваха.-Хьша, вун хьтин стха далудихь галай заз девлерихьайни кичІе туш,- зарафатна, рикІяй фикирна: “Ибур чеб-чпел расалмиш тахьана, ажеб кар хьана”.

И арада Туьквезбаназни Агьамирзедиз Эминни Тагьир тамун гапІалдай килигзавай.

- И завал зал ацалт тавуна хьсан хьана,- рикІе Агьамирзе аваз, хиве кьуна Эмина.

- Зун ваз куьмек гуз кьведаивал тир,- лагьана Тагьира.

- Зун адалай ажуз жедачир, ятІани дяве-дара, кукІун-чухун герек авач ман.

- Ваз яран стха ягьиз кьимиш кьведачир, адавай вун ягьиз жедай.

- Агьамирзедиз зи язух татун вучиз ятІа?

- Вучиз лагьайтІа вуна, Туьквезбан булахдин рекье кьаз, абурун, Хважа-эфендидинни Агьамирзедин, бармакар вилера твазва. Вун ягьайтІа абурун Хиве са кьанни жезвач, стха.

- ГьакІ я?! - Эмин тажубвилелди дустуниз килигна.

- Эхь, стха. Ихьтин кардикай зазни хьел кьведай, вазни хьел кьведай. Са кьсанвиди ви вах Исли булахдин рекье кьаз башламишнайтІа, вуна вучдай?

Эмин вичин гьалатІдин гьавурда акьуна, ада фикирна: «Жегьилвал ахмакьвал я къван».

- Вун гьахъ я, стха. Бес за гила вучда? Туьквезбан гьикІ аквада?!- кьве гьил ахъайна, Эмин дустуниз суалдалди килигна.

- Адет тирвал.

- Адет тирвал?

- Эхъ: це лагъана, лишан кутуна, мехъерарда! - Тагъира эрчІи гьил цавуз хкажна. – Ахпа ам ваз гьар юкъуз аквада.

Эминани хъверна. Ам кьулухъ элкъвена, Къеанрин булахдин рекъиз килигна, кьиле Туьквезбана вугай суал тикрар хъана: “И чІаларилай гъейри, мад вуч ава?” Ам вичелай гзаф нарази хъана: «Вуч хъана кІанзаватІа, рушазни чизва, Тагъиразни чизва, анжах са заз чизвач».

- Яда, я Тагъир, кІанивилин мешвератра гьатнавайди зун, и халкъдин адетар ваз гьикъван хъсан чида?-жузуна Эмина дустунивай.

- Дуйнъяда гьамиша гьакІ я: садаз бахт жагъизва, садаз -- гафар, - Тагъир хъуьрена.

- А бахт вуч я, гафар вуч я?

- Туьквезбан хътин гуьзел руш кІан хъун ви бахт я, халкъдин адетар чир хъун зун патал гафар я,-Тагъир мад хъуьрена.

- Зун хъиз, вунни бахтлу хъуй ман, чан стха. Я худа!-Эмин цавуз килигна.

- Хъуй ман, чан стха,-Тагъир рази хъана. - Зун ашукъ хъайитІа, вун хъиз, чІалар кутІуниз акъваздай туш.

- Бес вуна вучда?

- Илчияр ракъурна, тупІал кутуна, мехъерардайди я,- кьетІивилелди вичин къаст тестикъарна Тагъира.

- Бес гила за вучда?

- За лагъайвал.

Эмин кІвале жезвай суьгъбетар рикІел хкиз алахъна.

- Бубадиз за кІелна кІанзава, икъван фад мехъерар авуник адан хев квач.
- Ваз мехъерар ийиз кІанзавани?
- Гъун бес! Буъркъуьдаз кІаниди экуь вил тушни?!- гила Эмин хъуьрена.
- Ви бубадиз за лугъудани?
- Кутугнавани?!-Эмин шаклу хъана.

- Лап хъсан кутугнава. Я вуна, мехъерар ийиз кІанзавай жегъилди, кІвале къапар хана кІанзава,- Тагъир хъуьрена,- я ви патахъай зун хътин яр-дустуни бубадиз лагъана кІанзава. Гъа ихътин адет я.

- ЯтІа... лагъ ман.
- Къе, аламай няналди!

12.

Жегъилар Хтумрин булахдал ацукъна. Ван-сес акъуд тавуна, абуру булахдин шуршурдинни кІуркІурдин баядриз яб гузва, лезет хкудзава.

Гатфарин кІвалахар куьтягъ хъана, гатунбур башламишнавач. Ихътин архайин вахт ялцугъвийри, адет тирвал, кІвалин месэлаяр патал серфзава: такъат квайбуру цІийи кІвалер эцигзава, куьгъне кІвалерин юкъ вегъенвай къавар цІийи хъийизва, базарриз физва, пек-партал маса къачузва, пІирерал физва, садакъаяр гузва, куьлуь-шуьлуь дердияр туькІуьрзава.

Эминни Тагъир чпин къуьл, мух, нехв цанвай никІериз килигиз хуьруьн къилихъ галай мезредиз атанва. Магъсулар авай никІер, яваш гарал лепе гуз, гъуьл хъиз, акъвазнава. Са никІени чарадан мал-къара авач: нехирбанар мукъаят я, абуру хуьзвай малари гайи зиян чпи вахгудайди чизва.

- Заз инал ацукъиз гзаф кІанда,- лагъана явашдаказ Эмина. - Ажеб хъана и булах бубади къачур никІин сергъятда хъана.

Тагъир гурлу булахдиз, къуд патахъай аквазвай гуьзел мензерайриз яргъалди килигна.

- АкІ хъайила, им Хтумрин булах ваъ, Севзиханан хва Эминан булах я,- лагъана ада.

- Зи булах вучиз?- Эмин тажуб хъана.

- Инал гзаф къвезвайди, ацукъзавайди, кеф чІугвазвайди вун я, стха.

Тушни?

- ГъакІ хкатзава ман.

- Хкатзава ваъ, гъакІ я!-тестикъарна Тагъира.

- Валлагъ, стха, инал ацукъайла, зи рикІел хъсан чІаларни къвезва,-хиве къуна Эмина.

- Вуна заз чин тийидай мад вуч чІал туькІуьрна? КІела, чан зари стха, - тІалабна Тагъира.

Эмин, пІузарик хъвер кваз, акъвазна.

- ГъикІ хъана? ЦІийи чІал мад ашкъидикай яни?

- Эхъ, стха.

- КІела, кІела!

Вилер Къеанрин тепедал алаз, Эмина везиндалди башламишна:

Зун дертэгъли я, вун дава-дарман я,

Ви хуш дидар акун зи эрзиман я...

- Вуна вири чІалар, чин Къеанрихъ элкъуьрна, кІелзава. Садра къванни Китин дагъдихъ элкъвейтІа, жедачни?- зарафатна Тагъира.

- Жеда... Анжах ам маса чІал жеда ман.

- Гъавурда акъуна... Имни гуьзел чІал я,-Тагъира дустунин цІийи чІал, вичин гафарни кухтаз, везиндалди тикрарна:

- Зун дертэгъли я, вун дава-дарман я, бала...

- Яда, ваз зи чІал хуралай чир хъанани?!- Эминан вилера тажубвал ава. - Са сефер яб гана, хуралай чир хъана?

- Эхъ, стха. Гуьзел чІалариз садра яб гайила, заз абур хуралай чир жезва.

Фцекъра чи хуьруьз атай ашукъ Нуридин маниярни вири зи рикІел алама.

- Зи рикІелни алама, - явашдаказ хиве къуна Эмина.

- Завай абур лугъузни жеда. КІандатІа лугъудани? - хабар къуна Тагъира.

- Лагъ.

- Салам-алек, Пейкер баха, заз зи ярдин кІвалер къала, - кыляй хкажна, ширин ванцелди лугъуз эгечІна Тагъир.- Алек-салам, чан бахадин...

- Тагъир, чан стха, вун халис ашукъ я, бубайри лугъудайвал, мазан я. Ширин ванни ава, лугъудай чІаларни чизва... Къе-пака зи стха вири Лезгистанда Ашукъ Тагъир яз машгъур жеда,-михъи рикІелди лагъана Эмина.

- Чуьнгуьр авач ман, - гъайиф чІугуна Тагъира.

- Чуьнгуьр жагъидай затІ я. Ваз ашукъ жез кІанзавани?

- Эхъ. Ашукъвал хъсан пеше я. Ашукъ хъайила, за ви чІалар лугъуда, зари Эмин.

- Зи чІалар лугъун тавуртІани, за ваз жуван чуьнгуьр багъишзава!

- Ви чуьнгуьр ваъ, я стха, заз чуьнгуьр бубади Ахцегърин базардай къачудайвал я.

- Къачумир лагъ, за багъишда. Къе, кІвализ хъфин кумазни!-атІай къарар къабулна Эмина.

- Буба, диде рази жедани?

- Чуьнгуьр зиди я. За лагъайла, абур рази жеда.

- Сагърай, зи стха.

Жегъилрин кылел къве лацу гъажилеглег атана, абур чархар ягъиз башламишна. Эминни Тагъир гуьзел къушариз килигзава, абурун гуьзелвеликай, къешенгвеликай лезет хкудиз акъвазнава.

- Къушар туш, чамни свас я,- лагъана Тагъира гъейранвилелди.

- ГъакІ аквада... Чамни свас... Бахтаварар!- Эмин хияллу хъана. - Абуруз булахда эхъвез кІанзавайди я. Шаз гатуз заз гъажилеглегри чи булахда эхъвезвайвал акунай, са иер аквадай хъи, гъавизда чуьхуьнагарзавай лацу рушар хъиз...

- Вужар хъиз? Лацу рушар хъиз?!-Тагъира гъилер-гъилеривай гуьцІна, жегъилвиллин иштягъар ачух хъанвайди къалурна, луту хъверна. - Ваз ахътин рушар нин гъавизда акуна, стха?

- Заз?!

- Эхъ, гъа и суьгъбет авур ваз?

Эмин хияллу хъана, гъавизрихъни рушарихъ къекъвена.

- Заз санани акур туш.

- Бес жуван вилериз такур кардикай икъван гуьзелдаказ суьгъбет гъикІ ийизва?

- За... жуван хиялдиз гъанай ман.

- А-гъан, Хтумрин булахдал ацукъиз, вуна хиялдиз вуж гъизватІа, заз чир хъана,- Тагъира тІуб юзурна.

- Вуна заз лап регъуь авуна хъи, яда.

- Айиб авач, стха, ахътин шикилар зи бейнидизни къезвайбур я,-Тагъир хъуьрена.- Гуьзел шикилар я.

- ГъакІ лагъ ман, кІвал къени хъайидан хва, вуна зун лап кІеве тунай хъи,- рикІиз регъят хъана, Эмина милайим хъверна.

- Лацу рушар хъиз,-тикрарна, Тагъира мад гъилер гъилеривай гуьцІна.

Жегъилри цава азаддаказ чархар язавай гъажилеглегриз килигун давамарна.

- Агъ, азад къушар! Квевай гъиниз кІан хъайитІани, мус кІан хъайитІани лув гуз, цавун аршда кІамай къван чархар ягъиз, экуь дуьньядиз килигиз жезва... Куьне кез кІани ярар-дустарни хкъазава, куьне кІанивал уьмуьрни кечирмишзава... Агъ, азад къушар! Бес чна, инсанри, вучрай? Инсанар пачагъдилайни, хандилайни, бегдилайни, кавхадилайни, къазидилайни, фекъидилайни аслу я. КІани чкадиз фидай, кІани кар ийидай, кІани чкадал ацукъдай ихтиярни авач. КІани рушал эвленмиш жедай, гъатта адахъ галаз рахадай ихтиярни авач... Инсанар агъайринни девлетлуйрин, адетринни

къанунрин, диндинни шариатдин лукIар я. Куьн -азад къушар! Гьикъван гуьзел гаф я - азадвал! Эй, азад къушар! Лацу рушариз я куьн ухшар! Хъанва куьн Эминаз къаншар!..

Зун квел пехил я, азад къушар! Заз куь бахтуникай пай кIандай, азад къушар!- дерин гьиссер къупламиш хъана, лагъана Эмина.

- Азад къушарин бахтуникай зазни пай кIанда,- вичин рикIикай хабар гана Тагъира.- Амма вуна фикирмир хьи, къушариз къадагъаяр, душманар авач лагъана. Абур бажагъат чна лугъудай къадар азад я.

- Къушар инсанрилай гзаф азад я,- лагъана Эмина. - За гъа кардал пехилвалзава!

- Я стха, ваз хъел къемир,- Тагъира дуст секинарна. - Гъажилеглегар Макъарин вирелни ала. Ибуру инал чпиз къилди-къилихъди чухъуьнагар авурай, чна вирел чухъуьн,-теклифна Тагъира. – Ша. фин.

- Ана яд гъеле къанвачни?

- Ваъ, яда! Гад алукъна гзаф вахт я. Ша!

Жегъилар гуьнедай винелди рагъ акIидай патахъ, Макъарин вирел, фена.

- Зи рикI секинзавач, са гъихътин ятIа пис кар гьиссзава, - бирдан лагъана Эмина.

- Вуч хъана?!- Тагъирак къалабулух акатна.

- За са пис кар хъун гьиссзава: я зи, я Туьквезбанан къилел са дуьшуьш къведа.

- Ахътин фикирар мийир, яда, - Тагъир дуст секинариз алахъна.- Куьн къведни сагъ я, къведни жегъилар я, къведан къилелни агъвалу бубаяр ала... Вуч хъун мумкин я къван?

- Чидач, стха.

- Бес я ви ажувал!-Тагъираз хъел атана.

- Зи рикI секинзавач,-тикрарна Эмина, ам хиялдай са гъиниз ятIани килигзава.

Са зур сятдилай хъиз дустар Макъарин вирив агакъна. Тамари хранвай къакъан тепейрин арада, пуд пиплен гъайкал хътин, гуьзгуьди хъиз, нур гузвай зурба вир экля хъанва. Къуд пад къацу тарар, хважамжамдин рангарин цуьквери къунвай майданар, къил элкьюьрдай хътин къати атирар ва къушаринни чИижерин нагъмаяр я.

- Яда, им гъикъван гуьзел макан я?! - Тагъир мягътел хъанва.

- Гзаф гуьзел я, зунни килигна тух жезвач, стха, пара гуьзел я, пагъ!-тестикъарна Эмина.

- И тамара булдалди яр-емиш, вагъши гъайванар, жейранарни кваз ава, - Тагъира ничхиррин тIварар гъисабна. – Яркли дареда инсандин кIвач хкIун таввунвай сур тамар ава, лугъуда.

Вирин гъар са пипел са клеретI инсанар ала, абур Ялцугърин, Сарагрин, Ругунрин, Кирийрин, Макъарин ва маса хуьрерин жегъилар я: садбуру чухуьнагарзава, садбуру куткунралди балугъар къазва, садбуруни цIал балугъар алугарзава. Эминни Тагъир Ялцугърин кIватIалдик экечIна.

- Ша, гадаяр, балугъдин шишер неъ,-теклифна Магъсума.

- Сагърай,-Эминаз иштягъ авач.

- Ша, агат! Ибур чаз гъамиша жагъизвай няметар туш,- тикрарна Магъсума.-Неъ!

- Еке иштягъдивди неда, стха,-лагъана Тагъира.- Чаз лап гишин хъанвайди я.

- Имни квез чи патай,- Эмина чантадай къве лавашни нисидин къве кIал акъудна, чранвай балугъар алай суфрадал эцигна.

Жегъилрин межлис яргъалди давам хъана.

Эмина Макъарин вирел ял язавай ва вичин цIийи чIалар кIелзавай, и чIавуз Къеандал маса гъерекатар къиле физвай, абурни чеб-чпел ашукъ хъанвай жегъилрин, Эминанни Туьквезбанан, хийирдиз тушир.

13.

Гад-гъарай фад акъатна. Ялцугъвийри тамуз гъазурвал аквазва: тамай кIарасар гъизва, къахар ийизва, дулдурмаяр къурурзава ва рачар регъвезва.

Са гар квай юкъуз Севзихана чIехи хциз лагъана:

- Пака, чан хва, Аллагъди гайитIа, чун Алкъвадрал фида, медресада тарсар башламиш хъувун лазим я.

- Хъсан я, буба, зун гъазур жеда,-хияллу хъана, Эмина жузуна: - Чна Тагъир тухузвачни? Ам рази я.

- Тагъир?-гила буба хияллу хъана. - Адан бубадихъ хцив кIелиз вугудай такъат авач, бала. Зун адахъ галаз раханай...

- Къве дустни санал хъанайтIа, хъсан жедай,-явашдаказ вичин фикир лагъана Лейлиди.

Эминан пIузарикай хъвер фена: ам дидедилае гзаф рази хъана.

- Ахпа къведни санал и медресадайни акъуддай кар тахъурай,-Севзихана зарафат кваз папанни хчин рикIел Къеандал хъайи дуьшуьш хкана.

- Ваъ, я ба,- Эминаз регъуь хъана.

- Аялдин чин кумир, я кас,- тIалабна Лейлиди.

- Вазни аял жагъана...

Эмина рикIяй хъверна: “Бубадиз зун аял яз амачирди чизва”.

- Диде-буба патал балаяр гъамиша аялар я, итим.

- Я буба, бес чи мягъкемада кесиб суктадиз куьмек гуз жедай кас-мас авачни? - жузуна Эмина. - Кавха? Малла? Къази-и-и?-гъисабна гадади, бубадал нубат атайла, къази гафунин эхир умудлудаказ яргъал чIугуна.

- Куьмек гудай кас бажагъат жагъида,-хияллудаказ лагъана бубади.- Чи кесиб хуьрера варлу инсанриз ахътин жумартвал, мергъяматлувал адет хъанвач.

- Вавайни жедачни, ба?!- Эминан умуд бубадик кумай.

- Я бала, ви бубадихъ гъахътин такъат авани?!-дидеди гайи суалдик жавабни квай.- Чехи хзанни хвена... Чна гила ваз, ахпа ви стхайриз мехъерарна, руш гъуьлуьз гана кІанзава...

- Бес я, къари. Чаз ви фикир чир хъана, - Севзихана паб секинарна. -Такъат, хва, ви бубадихъ, дугъриданни, авач, амма ви хатурдай, винни Тагъиран, амни акъулла шараг я, дуствилин хатурдай за медресадин иесидиз куь къведан патахъайни гъакъи гуда.

- Гъурра!- гъилер цавуз хкажна, Эмина алай чкадал хкадарна.- Сагърай, чан буба, вун! Захъ галаз зи дустунини кІелда-а-а! - шадвиляй ам цавук хкІазвай.

Диде, вилера къарувал аваз, адан фикирдай гъеле аялзамай хциз килигна.

- Гила алад, хва, чи меслятдикай Тагъиран бубадиз, дидедиз суьгъбет ая, гада гъазуррай. Пакамахъ чун рекъиз экъечІда, нисинин капІ чна, Аллагъди гайитІа, Алкъвадрал ийида.

Эмин кІваляй, цІапандай ягъай ккІал хъиз, акъатна, са легъзедилай дустунин патав агакъна.

- Вуна чи балаяр гъар са бала-къададикай хуьх, я Ребии!-Лейлиди гъилер цавуз хкажна, къил къибледихъ элкъуьрна, араб чІалал дуьадин чІалар кІелна.

- Амин!-тестикъарна Севзихана.

... Гъуьлуьккай хкатзавай ракъинихъ галаз Ялцугърин гуьнедай агъуз, тамун хранвай дар рекъай пуд кас эвичІзава: абурал шишкІукІ бармакар, чухваяр ала, юкъвара гапурар кутІуннава, гъилера лашар ава; Эминни Тагъир вилик ква, абур шаддаказ рахазва ва гъар са тарциз, гъар са къушраз тажубвилелди килигзава; Севзихан гуьгъуьна ава, ада балкІандин залпанд къунва. БалкІандал сухтайрин мес-къуьж, са гъафтеда недай суьрсет ала.

Эмина чапла патахъ вил яна, адаз къакъан тепе акуна: жегъилдин хиялдиз анал алай Къеанрин хуьр, булахдал физвай Туьквезбан атана, рикІ михъиз сефил хъана, залан нефес алахъна... Эминаз руш са гъафте вилик яргъалай акунай, гъелбетда, рахаз хъаначир. Гила ам рушавай мадни яргъаз къакъатзава:

“Туьквезбаназ закай са хабарни авач. Я лугьудай касни авач. Чи хуьряй Хважа-эфендидин медресада са Магьсума кӀелзама, амни зун медресадай акьудунал шад хьтинди я... Вучда?! Са гьафтедилай кӀвализ хтайла, дуьньядин сив кӀаник хьайитӀани, зун Кьеандал фида, за Туьквезбан аквада... Зун адахь галаз рахада... Алкъвадрилай адаз са чӀални хкида...”

Эрчи патахьай КӀахцугьрин хуьруьн кьвед-пуд кӀвал аквазва, дередин кӀаняй Кьурагь вацӀ авахьзава, Вини Арагьрин хуьр пайда жезва.

- Чаз лазим рехь,- лугьузва Севзихана жегьилриз,-Вини Арагьрин кьилихьай Ивиграл фенва.

- Ивигар?.. Гьикьван маракьлу тӀвар я?-тажуб жезва Тагьир.

- Ваз а тӀвар гьикӀ арадал атанатӀа чидани, дуст?-хабар кьуна Эмина.

- Ваь.

- Са ивигвиди йифиз цанал тунвай викинин кӀар квахьда кьван,- башламишна Эмина вичиз бубади авур суьгьбет.- Пакамахь килигайла, адаз вичин кӀар кьуншидин викинай жагьида. И кьве кас гьуьжетар жеда: “Им зи кӀар я, ви кӀар туш!” лугьуз. И гьарай-эвердин ванер винидихь цан цазвай хутаргьвийриз ван жеда, абуруни лугьуда: “И кьал-макьалзавай ивикӀар вужар я?” Гьанлай а хуьруьн тӀвар Ивигар хьана.

Жегьилар кьведни гьа-гьа ацалтна хьуьрена.

- Им хьайи кар яни, Севзихан халу?- жузуна Тагьира.

- Чидач, хва. Ихьтин суьгьбет жегьил чӀавуз кьужайрин сивяй зазни ван хьайиди я.

- Ивигар - ивикӀар,- тикрарна Тагьира.

Жегьилар мад рикӀивай хьуьрена.

“Шадвал хьсан затӀ я,-фikirна Севзихана.- Амма чи уьмуьрда шадвал авач. Авайди каш-мекь, азар-бизар, ягьун-кьиникь я...”

Яваш-яваш там кьери хьана, рехь дуьзендиз акьатна, чапла патахь элкьвена, тикдай винелди фена, кьве тепедин гирведал алай кьадим хуьруьн

юкьваз гъахъна. Рекъин мугъманри акур инсанриз саламар гузва, танишбур Севзиханахъ галаз рахазва, абуру къунши мягкемадин къазидиз кІвализ теклифзава... Жегъилар эгисна эцигнавай сад-къве мертебадин кІвалериз, инсанрин кесиб алукулунриз, чина ранг авачир аялриз килигзава... Чапла патахъай сулар пайда хъана. Къвед-пуд метрдин къакъан къванерал гузел гъарфаралди къейибурун тарихар, рагъметдин гафар кхъенва. Бязи къванерал бармакар хъиз, къванцин къилерни эцигнава, абур ясда акъвазнавай къужайриз ухшар я. Икъван зурба, устадиз туькІурнавай къванер Ялцугърин мягкемадин са хуьруьн суларани авач. Жегъилар тажуб хъанва.

- И хуьр чи хуьрелайни кесиб яз аквазва. Бес икъван зурба къванер гъинай гъана, ни расна, ни акІурна?- жузуна Эмина бубадивай.

- Заз чидайвал, рухваяр, Ивигар девлетлу итимар хъайи, мал-девлет авай хуьр я, гъавилай сулара зурба къванерни ава,- лагъана Севзихана.

- Яраб ина кІелай итимар авайтІа?- Тагъир къазидиз килигна.

- Чидач, хва. Гъелбетда, кІелун мадни еке девлет я,-тестикъарна Севзихана.- Чаз кІелунин къадир накъ-къе чир жезва.

Ялцугъвийрин вилик зурба яргъи дере ачух хъана. Чапла пата акъвазнавай къацу дагъларилай башламишна, Каспий гъуьлуьн цІар аквазвай чкадиз къван килигайла, вилер галатзава. Юкьвай лацу гъамгадин кІамар, вацІар авахъзавай, таму-тара къунвай мублагъ дере!

- Им, рухваяр, ЯркІи магъал я, - Севзихана инлай-анлай аквазвай хуьрер: Рухунар, Цмурар, Гачалар... гъисабна, гъил туькІурна, лагъана: - Агъа къилин чапла патай аквазвай тепедин къузадик чун физвай Алкъвадрин хуьр ква.

- Зи рикІел Рухун заридин са чІал хтана, - Эмина ван акъалтна Рухун Алидин «Регъуьхъбан» шиирдин цІарар хуралай кІелна: «Алдатмишиз кесиб яркІар, амалар ква вак, регъуьхъбан...». Хиялдай лагъана: «Алидихъ муьгъуьббатдин гузел чІаларни ава». Ахпа ам къулухъ элкъвена, Къеанар алай

кIунтIаз килигна: “Туьквезбан... Яраб исятда квел машгъул ятIа?..” Адан фикирар кьатIай Тагъира жузуна:

- Севзихан халу, чавай атIа ХипитIар алай кIунтIалай и рекъел къвез жедачни?

- БалкIан гваз хъайитIа, четин я, рехъ авач. Яхдиз жеда,- гъавурда туна Севзихана..

Тагъира дустуниз вил акъална, къведан рикIяйни са хиял фена: “Идалай кьулухъ чи рехъ Къеандилай жеда!”

ЯркIи дередин гуьзелвал Мехкергърин вацIалай элячIдайла, Сийидрин тик рагарикай фидайла, жегъилрин рикIелай алатна - абур гъакъван хаталу, бедендиз хаф ядай чкаяр тир. ...Эхир рагарин кIаняй фенвай рехъ кутьягъ хъана.

- Чна инал ял ягъин, фу нен, яд хъван,-лагъана Севзихана.

Гадаяр вилик килигна. ГъвечIи майдандилай шуькIуь кIам авахъзава. Къерехдал элкъвей булах ргазва, адан далудихъ юкъвалай кьатIнавай минара хътин зурба къая акъвазнава, винелни Сийид хуьруьн кIвалер ала. Жегъилар гъейран хъанва: ихътин яру рагар тик къаяяр, гурлу вацI, сур тамар абуруз сифте яз аквазва.

Ялцугъвияр булахдал ацукънавайла, агъадихъай зенгерин ванер акъатна - парар алай балкIанринни девейрин карван атана, акъвазни тавуна, винелди фена. Тажиррин саламар къуна, абуруз хъсан сят хъуй лагъана, Севзихана давамарна:

- Ибуру ЯркIи хуьрериз нафт, къел, дуьгуь, шекер ва маса куьлуь-шуьлуь тухузва, инсанар кIевяй акъудзава. Аферин абуруз, хъсан карзава. Гъарда жуван хиве авай кар кылиз акъудайла, хзандизни хъсан жезва, халкъдизни.

Севзиханан эхиримжи гафар жегъилри рикIяй чпиз ганвай насигъат яз къабулна.

- Я, чан халу,- вичин разивал къалурна Тагъира.

...Сийидрин гирведилай алат хьувурла, ялцугъвийриз цийи дере - СтІал дере акуна. Чапла къузадик са гъвечи хуър квай - ам Алкъвадар тир.

14.

Тамук квай хуър, кьилди кІвалера авай медреса, ана тарсар гузвай Абдуллагъ-эфенди Эминаз сад лагъай юкъуз бегенмиш хъана. Адаз ина цийи танишар, дустарни жагъана, абурукай сад Абдуллагъ-эфендин хва Гъасан тир.

Сухта гадаирин арада, Къеандин медресада хьиз, са рушни авай: ам Кашанхуърънви Сефиханан Рукъют тир. Эминан вилерикай Туьквезбан карагна, кашанхуърънвидин руш са квелди ятІани Туьквезбаназ ухшар тир. Рукъют Тагъиран гуьгъуьлдини чІугуна.

Эминни Тагъир гъар пакамахъ фад къарагъзава, булахдал чинар-гъилер чуьхвена, капІ-тІеат авуна, кимел экъечІзава ва къаних вилералди къуд патаз килигзава. Гъелбетда, абуруз къисмет хъанвай хуър Ялцугъар туш: анай вири дуьнья аквазва, инай анжах къаншарда авай Курхуърни пуд СтІалар.. ЯтІани гадаяр рази я: къайда, михъивал-лацувал авай, чІехиди-гъвечиди чидай хуър я: алкъвадарвийри сухтайриз гъар хемисдин паяр, садакъаярни гузва.

Сухтайри Абдуллагъ-эфендидиз гъурметзава, абур чпин эфендидиз, муършидиз муъръдар хьиз, табий я. Кавказда тІвар-ван авай тарикъатдин муършид Ярагъ Мегъамедан гъилик кІелнавай, адан муъръд ва езне хъайи, Шамилахъ галаз санал женгера иштиракай, дуьньядин мукъвал-яргъал чкаяр акур, диндин ва тІебии илимар чидай муаллим чпиз къисмет хъунал, ада чпиз тарсар гунал сухтаяр гзаф шад я.

- Имам Шамилан женгерикай вири дуьньядиз хабар хъанва... Гзаф камалэгъли инсанри чи, дагъустанвийрин, тереф хуьзва, - лагъанай Абдуллагъ-эфендиди. –Гъайиф, имам Шамил магълуб хъана...

И хабарди сухтайрин вилерал накъвар гъана, абуру дуъаяр кѣлна, Аллагъдивай халкъдин къагъриман хва къутармишун тѣлаабна.

Гъуъжреда ацукънавайла, Тагъира лагъана:

- Ви яран бубадикай пис рахана, лагъана, Эмин, ваз хъел татайтѣа, зи фикир ихътинди я: Абдуллагъ-эфендидин патав заз Хважа-эфенди, чун хътин са сухта хъиз, аквазва.

- Сад лагъай гафуникай заз хуш атана, - Эмин хъуърена,- къвед лагъай гаф хуш хъанач: Хважа-эфенди а вуна лугъудай хътин чкадал алач, адалай тѣмил чидай эфендиярни ава. Гъакѣ хъайила, пака зунни вун, Ялцугърин маллани къази, сухтайрив гекъиг тавун патал къе амаз гзаф кѣлна кѣанда,-ктаб къачуна, Эмина дустунихъ далу элкъуърна.

Тагъира дустунилай чешне къачуна: абур, далу-далуда акѣурна ацукъна, тарсар хуралай чириз эгечѣна.

- Зи вилерал мичѣивал акъалтзава,- лагъана са сятдилай Тагъира. - Зун сухтадин чирвилер авай малла хъунал рази я,-хъуърена.

- Сухтадин чирвилер авай малла чпиз герек яни тушни ялцугъвийривай хабар къуна кѣанда.

- Хъфена, хабар къан ман, стха.

- Ахлад.

- Пака хъфида.

- Вахъ галаз зунни, зани хабар къада.

- Гъурра-гъупѣ!- Тагъир садлагъана къарагъна.- За къула цѣай хъийида, къе зи нубат я.

Мискѣиндин къавалай нянин азандин ванер акъатна. Сухтаяр капѣиз фена.

Эминни Тагъир, эфендидивай ихтияр къачуна, хемис йикъан нисиниз рекъиз экъечѣна: жегъилар сад лагъай сефер яргъал сефердай хайи хуъруъз хъфизва. Абурун кѣвач-къил туъкѣвенва, юкъва гапурар, гъилера лашар,

къуьнера буш гьебейр ава, риклерик шадвал ва чанарик жягът ква. Хьуьрез-рахаз, сад-садалай алатиз, виликди физ, ялцугъвийри рехъ куьруь ийизва.

Сийидрин тик рагарай экъечІна, Мехкергърин вацІал вегъенвай къве шуькІуь гъварцелайни са гужуналди элячІна, Гачалхуьруьзни салам гана, сухтаяр Ивигрин гирведал ахгакъна. Къилер хкажайла, абуруз Къеанар алай кІунтІ акуна.

- Вучда? Гъинай хъфида?- жузуна Тагъира, фикирда чеб атай рехъ ва кІвачин жигъир аваз.

- Инай винелди! - Эмина тик къуза къалурна: адан рикІиз в ини кІунтІ гзаф чими тир.

- Акъваз, са тІимил нефес акъадарин,- Тагъира вичин гьебеда амай кап фу къве чкадал пайна, са тике дустунив вугана.-Неъ. И къузадиз къуват кІанзава, стха! Чун югъ аламаз хуьре жеда!

Са арадилай къарагъна, Эминни Тагъир, там квай къузадай винелди, чулчулар хъиз, сухулмиш хъана... КукІушдив агакъна, къулухъ килигайла, абуруз Ивигрин хуьр лап яргъай акуна.

- Ша,- нефес акъадарна, Эмина виликди еримишна. Къеанрин хуьруьз мукъва жердавай адан рикІик квай къалабулук артух жезва: “Яраб заз Туьквезбан аквадатІа? Яргъалай къванни аквадachtІа? Са таниш гада ва я руш къванни дуьшуьш хъанайтІа, Туьквезбан хабар къадай, адаз саламар ракъурдай... Чарни гъазурнач... Я чІални теснифнач... Сифте гъафте яз, мажал хъанач...”

Рехъ хуьруьн къерехдилай фенва, жегъилривай Хважа-эфендидин кІвалер галай патахъ физ жезвач... Булахдиз мукъва хъайила, акъвазна, гуьзлемишзава, белки, бахтунай хъиз, Туьквезбан атайтІа... Кварар гвай рушар, сусар, дишегълияр булахдал физ, яд гваз хъфизва, амма абурукай садни Туьквезбаназ ухшар къванни туш.

Рагъ Бике дагъдин килел хъфенва, югъ куьтягъ жезва.

- Я худа, вун куьмек, Хважа-эфендидин руш булахдал ракъура ман, -
тПалабзава Эмина.

- Гуьзлемиша...

- Гуьзлемишда!

- Чун хъфин, белки, пака Алкъвадрал фидайла, акуртIа,- дустунин кефи хан
тийидай сесиналди лагъана Тагъира.

Чуькъни тавуна, Эмин рекъе гъатна.

Сухтаяр Ялцугърин жегъилри хуьруьн къерехдал шаддаказ
къаршиламишна: хуш-беш авуна, хабарар къуна.

Магъсума Эминаз са патахъ эверна, сирлудаказ лагъана:

- Куьн амачиз зун михъиз гъафил хъанва, стха.

- Вердиш жеда вун, са фикирни мийир,- Эмина ам секинарна.

- Анаг гъихътин чка я?- фикирда Алкъвадрин медреса аваз, жузуна
Магъсума.

- Пис чка туш,- куьрелди куьтягъна галатнавай Эмина.

- Куьн инай хтанани?-Магъсума вилеривди Къеанрин рехъ къалурна.

- Эхъ.

- Акунани?- рикIе Туьквезбан аваз, жузуна.

- Ваъ.

- Ам гузва,-Магъсуман туьтуьнай къурху квай сесер акъатна.

- ГъикI гузва?!-Эминавай гъарай хуьз хъанач.

- Гъуьлуьз гузва ман.

Эминай мад са гафни ахкъатнач: адан хиялдай жуьреба-жуьре гъерекатар,
къаматар, шикилар фена, вилерал мичIивал акъалтна, къил элкъвена. Ярх тахъун
патал ам чилел ацукъна, шаламдтн къветIел тIарам хъийизвай амаларна. РикIяй
ам гъамуни къуна.

- Вуч хъана?!-Тагъир куьмекдиз атана.

- Са затIни,-Эминай зайиф ван акъатна.

- Завай са хабар гун хъана, - лагъана Магъсума.

- Вуч хабар?!

- Эгъ, затІни! - Эмина гъил эяна. - Хъша, - къарагъна, рекъе гъатна.

- Магъсума ваз вуч лагъанай?

Эминан жаваб ван хъайила, Тагъирни къарсатмиш хъана.

- Хъсан хабар туш ман, - гъайиф чІугуна ада.

- За гила вучда? - Эмина вичин суал тикрар хъувуна: - Вучда?!

- Валлагъ, чидач, стха,-Тагъира гъилер юзурна.- Ви кІвалаяй аниз итим фенвач, це лагъанвач... Масад атана, це лагъанаа... Абурун кхиле тахсир авач...

Эмин кІвализ хъфена, адан чина, вилера авай сефилвал, гъам-хажалат акурла, хуш-бешдин чкадал дидедай гъарай акъатна:

- Вахъ вуч хъана, я бала?! Вал чин аламач хъи?!

Эмин кІвалин юкъвал, эсер янавайди хъиз акъвазна.

- Захъ... са затІни, диде. Яргъал рекъер я, галат хъанва,-лагъана, ада бармак ва валчагъ, кІвачелай шаламар ва шалар хтІунна, чин, гъилер ва кІвачер чуъхвена, вилик атай хуърек кІанз-дакІанз тІуъна. Ахпа, къажгъанда яд чими хъайила, кхилди кІвализ фена, Небидин куъмекдалди беден чуъхвена, лацу хунун цІийи перем ва вахчаг алукина.

“Яраб зи баладин гъал икІ вучиз дегиш хъанватІа?”- дидедин рикІик къалабулук ква.

Хзан Эмин хтунал шад тир, суалрин ва жавабрин къадар авачир, амма Эминан чина шадвилин лишанар пайда хъанач. Севзиханазни Лейлидиз Хважа-эфендидин руш гузвайдакай хабар хъанвай, амма Эминаз и кардикай хабар хъанвайди чизвачир. “Яраб чи хциз аян хъанватІа?”-хиялзава къведани, садавайни Эминаз я лугъузни, я хабар къазни жезвач: адан назик рикІел хер жез кичІезва.

Нянин тІуън тІуърдалай гуъгъуъниз Севзихана вири хзандиз ван къведайвал лагъана:

- Эмин, чан хва, вуна чѐхи кѐлер куьтягъайла, къуд-вад йисалай, Аллагъди гайитѐа, чна ваз мехъерарда. Акъван чѐвалди вуна чѐхи алимрин гъилик кѐлда!-бубадиз ихътин теклифдалди чѐхи хчин рикѐ секинариз, адаз вичин гележег къалуриз ва Хважа-эфендидин руш рикѐяй акъудиз кѐан хъана.

- Аллагъди вичи чаз гъахътин мумкинвилер гурай!- папа гъуьлуьн тереф хвена.

Пака Эминни Тагъир, Къеандилай яна, Алкъвадрал хтана.

Тарсар адет тирвал къиле физвай... Сухтайри гъарда вичин алакъунар къалурзавай. Бязи тарсарай гадайрилай Рукъуют викѐегъ тир: рушахъ хъсан зигъин авай, муаллимди лагъай гафар, гайи чирвилер ада гъасятда къадай. Эминни Тагъир Рукъуютахъ галаз дуствилелди рахаз-луькѐвез хъана. Ихътин гъал эхиз тахъай са сухтади лагъана:

- Геж атана, Эмина медресада авай са руш вичиз къуна.

- Вуч? Абур вуч кими гафар я?! - Эминаз хъел атана, вич хуьз тахъана, ада са гъуд галуьбарна, сухта гъуьжредин юкъвал ярхарна.

Сивин пад квачир сухтадал Тагъирни тепилмиш хъана: адаз Рукъуютакай садни я хъсан я, пис рахана кѐандачир.

Жегъилри чпин арада Рукъуют Эминал илитѐна куьтягнавай. Абуруз, са Тагъиралай гъейри, Эминан рикѐе вуж аватѐа, чизвачир, амма Эминаз Тагъиран рикѐе вуж аватѐани чизвачир. Тагъира вичин сирлу гъисс гъеле садални ихтибарнавачир.

Сухтаяр вучиз къал-макъал хъанатѐа чирайла, Абдуллагъ-эфендиди тахсир къведакни кутуна, лагъана:

- Куьн адетдин гада-гуьдуьяр туш, медресада кѐелзавай сухтаяр я, савадлу, камаллу инсанар я: дуьз рахух, сада-садан кефи хамир, гъахътин чарасузвал аваз хъайитѐа, заз лагъ. Лазим серенжем за къабулда: куьн диде-бубайри зал ихтибарнава.

Эминакай са Рукъуютаз ваь, вири дугъри сухтайриз арха хъана.

15.

Эмин ахварай аватна. ГъвечІи кІвале вад кас ксанва, азаддаказ чІугвадай нефесни амач, пуд шуьше авай дар дакІар гъеле мичІизма. Къве сухтади хухзава: сада шуькІуьдаказ, на лугъуди, ада писпи язава; муькуьда яцІудаказ, на лугъуди, чарчардилай дегънедиз са банд яд гадар жезва.

Эминан рикІ заланзава: йифиз бегъем ксуз хъанач, пис-пис ахварар аквазвай, гила садни дуьздаказ рикІел аламач. Хиялдай ам Къеандал фенва, Туьквезбан акваз алахънава...

Эмин къарагъна, гъиливди мичІи чкада хкунилай вичин чухва къачуна, къуьнерихъ вегъена, гъвечІи рак, кукуцІулди ван тийидайвал, явашдаказ ахъайна, гъаятдиз экъечІна.

Цав алахънавай, Каспий гъуьл алай чкадилай зайиф яр ягъиз башламишзава. ВацІун а пата авай хуьрер алай чкаяр са живви къатІуз жезва. Къуд пад секинзава, гъеле нуькІерни къарагънавач.

Эминак зурзун акатна. Чиниз са шупІ яд яна, ам гъуьжредиз хтана, экв жедалди месин кбиле ацукъна. Вилерикай Туьквезбан, медреса, сухтайри иштиракзавай мевлидар, къейбурун кбилихъ кІелзавай тенкъилар, иесйри гузвай агъсанар вам ад, мад Туьквезбан... карагзава.

Алкъвадрин медресада тарсар къвед-пуд чІалал кбиле физвай: сифте муаллимди сухтайриз дидедин чІалал цІийи тарсуникай суьгъбетдай, абуруз и тарсуна вуч чир хъун лазим ятІа, лугъудай, ахпа гагъ араб, гагъни туьрк чІаларал кІелиз, кхъиз ва рахаз чирзавай. Абдуллагъ-эфендидин чирвилер акурла, Эмина фикирна: “Зун Хважа-эфендиди вичин медресадай акъудна хъсан хъана, фад акъуднайтІа мадни хъсан жедай... Ваъ, ваъ, хъсан хъанач: гила заз Туьквезбан анжах ахварай аквазва, - сефил хъана: вилерикай вичин рикІ ацукънавай рушан къаш-къамат, чІулав вилер карагна, ам масадаз гъуьлуьз тухуз акуна. - За вучда?! Зун гъа икІ Алкъвадрал къурадани?! Ваъ, Къеандал фида!..”

Тарсарин арада муаллимди тарихдин, эдебиятдин, шииратдин эсеррикай суьгьбетарзава; лезги, араб, фарс, туьрк зарийрин эсерар келзава.

Сухтайри, нефес кьуна, яб гузва, ван жезвай чирвилер, малуматар рикел хуьзва, гьуьжреда югь-йиф хуралай чирзава.

Абдуллагь-эфендиди хьсан келзавай сухтайрин тарифардай, абур амайбуруз чешне кьалурдай. Са сеферда ада хьсан келзавай сухтайрин жергеда аваз Рукьютан ва Эминан тварар кьуна, вичин хьсикай са гафни лагьанач.

- Гьасанани хьсан келзава,-рикел хкана Эмина.

- Эхь, - кьил эляна муаллимди давамарна:- Заз гадайрихь галаз чи рушарини кел-кхьин чирна канзава, балаяр. И Гьасанан диде, зи уьмуьрдин юлдаш, рагьметлу шейх Ярагь Мегьамед-эфендидин руш я. Адаз Вини Ярагьрин медресада вичин бубади келиз-кхьиз чирнай, илимрикай чирвилер ганай, - и хабарди сухтаяр тажубарна: абур чехи алим ва зари Ярагь Мегьамедан езнедиз, хтулдиз маса вилерай килигна.- Келун вирибуруз лазим затI я. Келун девлет я, девлет!

Гьасаназ са вил яна, рикел пехилвал пайда хьана, Эмина явашдаказ лагьана:

- Бахтлу ксар я.

- Вунни бахтсуз тир кар авач, бала,-лагьана муаллимди.- Аллагьди ваз акьуллу кьил ва сагь чан ганва, далудихьни кьази буба гала. Кела, бала, жуван бубадилаини зурба инсан хьухь! Рази яни?

- Эхь, муаллим,- руьгь хкаж хьайи Эмина, вичиз хабарни авачиз, кьил эляна. Ахпа вичин жавабдикай регьуь хьана, чиниз яр акьатна.

Сухтаяр хьуьрена.

- Агь, бахтавар,- рикел чпин хизандин кесиб гьал аваз, лагьана, Тагьира фикирна: “Квез чакай, кесибрикай, хабар авач».

Эминан риклиз залан хьана, лацу чиниз яр акьатна. Кьил хкажайла, гададиз Рукьют акуна, вилерикай Туьквезбан карагна: и кьве руш сад-садаз ухшар тир.

Абурукай сад Эминаз кІанзавай, муькуьди - бегенмиш тир; сад яргъалай килигзавай, муькуьди мукъув гвай; сад къакъатзавай, муькуьди...

Цийи тарс кІелиз башламишайла, сухтаяр дикъетлу хъана, абурун рикІера маса фикирриз чка амуькнач. Эминни муаллимдин сивиз килигиз акъвазна.

- Дуьньяда гзаф халкъар, гзаф миллетар, гзаф чІалар ава,- лугъузва муаллимди. - Араб чІал гзаф халкъар рахазвай, гзаф уьлквейра ишлемишзавай чІехи чІаларик акатзава... Араб чІал Лезгистанда, Дагъустанда, Ширванда ва гзаф маса виляятра, ингье, чна хъиз, чирзава... Араб чІал чувуд чІалаз ухшар я...

- И чи Арагъ чувудрин чІалаз?- жузуна Тагъира.

- Чавай Арагъиз фена, араб чІал чириз жедани, эфенди?-жузуна Эмина.

- Ваъ,ваъ... Арагъа, КІварчагъа, Мамрачрик ва ХенжелкІеледа яшамиш жезвай мемлекатдин дин чувудринди я, чІал фарс я, - гъавурда туна муаллимди.

Абдуллагъ-эфендиди вичин суьгъбет давамарна: араб чІалакай, адан сесерикай ва къурулушдикай, арабрин эдебиятдикай хейлин малуматар гана, абур рикІел хуьн тапшурмишна.

Тарс куьтягъ хъайила, Эмина вич девлетлу хъанваз, кбил, беден са квяй ятІани ацІанваз, къуьнер хкаж хъанваз гъиссна. РикІе маса фикирар авай Тагъира жузуна:

- Яда, и Рукъуют гъикъван гуьзел руш я?!

- Бегенмиш хъанвани, дуст?!- жузуна Эмина.

- Рахамир, стха, гъар ам акурла, зи рикІи, мухан никІе авай туртурди хъиз, эцязава,-хиве къуна Тагъира.

- ЯтІа, вун адал къару хъанва, стха.

- Вуч?! Вун Туьквезбанал хъиз?!

- Эхъ.

16.

Медресада вахт фад-фад акъатзава. Дурумлудаказ кІелунилай гъейри, сухтаяр къунши хуьреризни мевлидрик ва жуьреба-жуьре садакъайрик физвай,

диндин суваррик иштиракуниз мажбур тир. Сифте Курхуьрел фейила, Эминаз вич шегьердиз акъатай хъиз хъанай: Ялцугърив, Къеанрив, Алкъвадрив гекъигаила, ам гъакъван зурба чка тир; хуьруьн юкъвал алай къве мертебадин мисклинни, къеле хъиз, аквадай. Вини Стлалдал фейила, Эмин мадни гзаф тажуб хъана: хуьр гъвечледи тиртлани, ана авай са мертебадин мисклин гъакъван гуьзелдаказ, муьжуьд пиплен гъайкал хъиз, ягъай къванцикай устаддаказ, къванерин арада раб фидай ферни амачиз, эцигнавай. “Устадар ава гъа зи ватанда!”-дамахдивди фикирнай Эмина.

Ялцугъви сухтаяр къве гъафтедила садра къванни хуьруьз ахкъатзавачир: мажал жезвачир. Хуьряй фу-къафун вахт-вахтунда гъизвачиртлани, гадаяр тлунникай са акъван дардани авачир: мергъяматлу алкъвадарвийри, къунши хуьрерин варлу агъалийри абуруз пай-уьлуьш гузвай. Сувариз, хемис йикъариз ва хайиди-къейиди хъайила, гъуьжредиз шурваяр, ашар гъизвай, таза як, ниси, члем, шур, фар къейибурун пай хъуй, лагъана, ракъурзавай... Ихътин йикъара сухтайрин спелри цларцлар гудай. Гишила амукъдай йикъарни жедай. Тлунхъун къери йикъара сухтайри, рахун-луьклуьн, кат-калтугун тавуна, ктабар клелдай, шиирар, хуралай чирдай. “Гишин руфунал тарсар хъсан чир жеда”,- сухтайрин рикл алай гафар тир.

- Къе зи къилиз тарс физвач ман,- тлуннар къалин хъайи йикъара зарафатдивди лугъудай Тагъира.

- Ви мефт гъеридай ацланва, чан стха,- жаваб гудай Къубадай тир сухта Къудрата.- Ам куьк хуьрекрин аламат я.

- Гъеридай ваь, белки. келле яклай ацланватла?- хабар хкъадай Эмина.

- Мумкин я,, валлагъ!- ялцугъвиди руфунал далдамар ядай.

- Ятла, лагъ са мани,- эмир гудай юлдашри.

- Мани завай, стхаяр,-Тагъира и сефер билбилдикай мани лугъуз башламишна: - *Хул рахада билбил сегьер вахтунда,*

Са гъамни авачир...

- Тагъира Эминан чІал лугъузва! - малумарна Къудрата.

Сухтаяр Тагъиран кълел кІватІ хъана.

- Мад, мад!- тІалабзава абуру.- Лагъ, чи Эминан чІалар, лагъ!

Эмин, къл агъузна, са кърехдал акъвазнава: жегъл заридиз, са патахъай, регъуни я, муькуь патахъай, шадни я: гьикъван туш лагъайтІани, ада туькІуьрай чІалар малум хъун, везиндалди лугъун зурба кар тир. Жегълдин вилерикай вичин билбил - Туьквезбан карагна... Вахтар физва, амма рушакай, адан кьисметдикай са хабарни авач: Къеандал фейилани, ам такуна хтана.

Са йис акъатна...

Алкъвадрин медресада Эминакай муаллимрин ва аялрин рикІ алай сухта хъана. ЧІалар туькІуьрзавайди малум хъайила, адан тІвар мадни виниз акъатна. Риб чувалда чуьнуьх тежедайвал, юлдашриз Эминанни Туьквезбанан муьгъуьббатдикайни хабар хъана. Абуру, гьарда вичин ашкьидин гьиссер Эминан гьиссерив гекъигиз, фикирар лугъузва ва Эминаз куьмек гудай рекьер жагъурзава.

Дустар вичин къайгъуда хъун Эминаз хуш я, амма вичинни Туьквезбанан арада авай гьиссерикай виридаз малум хъун такІан я. “Зи месэла кимел аватна”, - фикирзава ада.

- Завай, Къеандал фена, ви рушахъ галаз рахаз, адав ви чар вугуз жеда, стха,-викІегъдаказ лагъана Къудрата.

Эмин хияллу хъана: “Къудратавай заз вуч куьмек жеда кван? За ам гъавая инжиклу тийин... Белки... Тагъирахъ галаз фирай... Чи хуьр-кІвални акурай... Белки...”-Эминан умуд хкатзавач.

- Алад,-са артух ашкьи авачиз ихтияр гана.

- Фида! Кхъихъ са чарни! ТуькІуьра са чІални!-Къудрата кьуьнер хкажна.- Зун пакамахъ рекъиз экъечІзава.

- Ваз рехъ чидани?!-Эмин тажуб хъана.

- Инсандиз худади мез вучиз ганвайди я?! Хабар кьурла, чир жеда. Чи бубаяр чІал чин тийиз, Меккедиз фена, хквезва. Заз лезги чІал чизва, кьуд падни жуван миллет я. Завай вини кІунтІал алай Кьеандал физ жедачни?! Жеда!- кьубавиди эрчІи гьуд чуькьвена, цавуз хкажна.

- Вун алад, анжах...

- Вуч анжах?

- Анжах Тагъирахъ галаз.

- Хьсан я, за Тагъирни тухуда,-зарафатна Кьудрата. - Вунни хьша! КІандатІа вунни хутахин, стха.

- Зунни? Зун - ваъ.- Эмин рази хьанач: ада Кьудратан зарафат рикІивай кьабулна.

- Ви кар ваз хьсан чида, стха.

Пакамахъ фад Кьудратни Тагъир рекъиз экъечІна.

- Яраб Эмина вуч кхьенватІа?- вичин валчагъдин кьултухдал гьил эяна, жузуна Кьудрата.

- Гьина?

- Чарче.

- Вуч кхьида кван? Салам-дуъа, чан-рикІ...

- Са шумуд бейт муьгьуьббатдикайни. Тушни?

- Эхь.

Кьудрат дикъетдивди такур чкайриз килигзава, Тагъира Эминанни Туьквезбанан, вичинни Рукъютан кьисметрикай фикирарзава.

- Туьквезбан акваз ваз четин жеда,-лугъузва ада Кьудратаз.

- Вуна заз а руш яшамиш жезвай хуьр, кІвал кьалура, амай кІвалахар зи хиве хьуй,-инанмишвилелди вилер экъисзава Кьудрата.

- Яда, дидеди, бубади ам санизни ракъурзамач, вуна ам гьикІ аквада?!- Тагъираз кьубавидин дамахчивиликай хьел кьвезва.

- Яда, зун абурун гъаятдал сагъилдин жуьнда аваз фида, - вичин сир маса гана Къудрата.

Сифте Тагъир хияллу хъана, ахпа хъуьрена:

- Къекъверагдал ихътин цийи парталар жедани?

- За хуьруьн къерехдал парталар акъадна алукида эхир!

- Гила зун вахъ инанмиш я, ваз пара амалар чида, стха,-Тагъира дустунин далудиз кап яна...

Къудратан алахъунар гъаваябур хъана - Туьквезбан гъуьлуьз тухванвай.

Са йикъалай Къудратни Тагъир элекъвена хтана. Эмин тадиз абурун патав фена, хабарар къаз эгечина:

- Гъики хъана?

- Пис!- Къудратан чина пашман лишанар авай. – Туьквезбан гъуьлуьз тухвана.

- Гъики тухвана?! – Эмин чалахъ хъанач.

- Адет тирвал: далдам-зуьрнедал илигна, лацу балкандал акъадарна, “Перизада” лирлияр ягъиз-ягъиз, тухвана, - гъавурда туна Къудрата.

- Гъиниз тухвана?- яваш сесиналди жузуна Эмина.

- Ичинрин хуьруьз.

Эминан чинин рангар атана, вилерал мичивал акъалтна...

Гуьгуьнлай малум хъана: Ялцугърин къазидин гададин патай илчияр татайла, Хважа-эфендиди вичин руш, адан разивал хабар къун тавуна, ичинви хванахвадин хциз, девлет авай квализ, гана. Туьквезбана вичин аксивал къалурнай, амма къастунал акъвазиз хъанач.

17.

Эминан кбиле гувв-дин ван гъатнава, адаз вичел цав аватай хъиз ава. Садахъ галазни са гафни рахун тийиз, ам дакардин клане ацукънава. Агъвалатдикай хабар хъайи сухтайрини адаз са гафни лугъузвач. Абуру рикъай Эминан язух чуьгвазва, амма сабур гудай ва я куьмек хиве къадай хътин

гьерекатар ийизвач: я алакьунни авач, я тежрибани авач, чебни Эмин хьтин зими жегьилар я.

Са йис вилик Эмин вичин кьисметдихъ галаз саки рази хьанай: Туьквезбан масадаз гузвайди, вичиз бубади келунар куьтягьайла мехьерардайди чир хьайила, ада са гьарай-эверни авуначир, са наразивални кьалурначир. Эхъ, ам таза жегьил тир, вичин бахт патал женг члугваз чидачир, уьмуьрдин тежриба хьанвачир... Патал хуьруьз фена, медресада келзавай... Дугьри я, фикирар Туьквезбанакай тир, адакай умудни хкуднавачир. И кардикайни, сад-кьве дуст квачиз, садазни малум тушир.

Туьквезбан гьуьлуьз фейидакай хабар галукьайла, Эминаз экуь дуйнья мичи хьана, ахпа ада зайиф ванцелди Тагьиразни Кьудратаз Хиве кьунай:

- Зи рикин паргьа кьатI хьана, стхаяр.

И гафарик акьван гьам-хажалат, дерт квай хьи, дустар Эминан гьавурда акьуна.

Кьудрата сефилдаказ лагьана:

- КIаниди кьисмет тахьун еке мусибат я, стхаяр.

Садани я эхъ, я ваь лагьанач: вири адахъ галаз рази хьана.

Залан нефес алахьна, Эмин бажгьандал кьаткаана. Вилерикай Туьквезбан каразава... Руш кьулухъ элкьвена, гададиз, хаиндиз хьиз, килигзава...

Сухтаяр фадлай ксанва, амма Эминаз ахвар кьвезвач: ам гагъ са патахъ, гагъ муькуь патахъ элкьвезва, залан хер алайди хьиз, кьуьруьгзава, герен-герен угъ ийизва, вилер дакIардал алаз, экв хьун гуьзлемишзава... Ахвар квахьнава...

Эхир кIекер рахана. Эмин кьарагьна, мичи чкада са гужуналди вичин шаламар ва чухва алукина, ада Тагьир ахварай авудна.

- Вуч хьана? Фад кьарагьна хьи?-жузуна Тагьира.

- Абдуллагь-эфендидиз зун хуьруьз хьфена, пака хкведа, лагь,- тIалабна Эмина.

- Хьсан сят хьуй,- мад Тагьиравай дустуниз са гафни лугьуз хьанач.

... РакIарай Эмин бейхабардиз хтайла, Лейлидай гъарай акъатна:

- Я бала, вун хтана хьи, чан хва?! - гададай жаваб акъат тавурла, галаз-галаз жузуна: - Фу куьтягъ хъанани? - Фу накъ Тагъира хутахайди адаз лап хъсан чизва. - Дегишлух партал герек хъанани?! Маса кIани-такIан авани?!

Гададай мад жаваб акъатнач, ам, нефес дар хъана, дидедик тахсир кутазвай къайдада килигзава.

- Я бала, вун кефсуз хъанвани? Ви чина ранг амач,-дидеди Эминан гъил къуна, ялна. - Ша, ацукъ къулавай, исятда за ваз кузвай нек гуда,-адан рикIел гатуз хцин гъал икI дегиш хъайивал хтана, фикирна: “Яраб идаз назар хъанватIа? Нин ял-нефес ацукънатIа зи баладал? Уъзелик къаларин гум хгудани?”

- Де, Туьквезбан гъуьлуьз фенани?!- гъарай акъатна Эминай.

- Эхъ, чан хва. Агакъай рушар гъуьлуьз фидай адет я, агакъай гадайриз сусар гъидай адет я,- вичин хцин рикIикай хабар яз, диде ам секинар из алахъзава.

- Я де, бес зун?!-мадни кIевиз гъарайна Эмина.

- Вувв, я чан бала-а-а! Бес ваз ви бубади лагъайди вуч тир: вуна чIехи кIелунарна кIанзава, абур куьтягъна кIанзава, ахпа мехъерарда... Я чан бала, бес чун гъакI меслят хъайибур туширни?-дидедин ван лап хъуьтуьл хъанва, вилерал накъвар акъалтнава: ам хцин рикIел хъанвай хер къезилариз алахъзава. “Зи баладин азар Хважа-эфендидин рушав гва, - фикирна. - Ажеб хъана зи баладиз масада чIуру запаб-питик тавуна, назар тахъана...”

Эмин дидедин гафарал рази хъанач:

- А чIавуз зун аял къил тир жеди, гила...

- Я бала, ибур ракIара акъвазна ийидай суьгъбетар туш... ХтIун жуван кIвачелай, къилелай. Гъил-чин чуьхуьх, са сив фу неь...Бубани хтурай, ахпа...

- Ахпа герек авач...

- Хуьре рушар мадни ава... Чна ваз кIаниди гъида...

- Мад кІаниди авач...

- Свас кІвализ гъайила, кІан жедайди я, чан бала. Ви бубадини гъакІ мехъер авурди я. Чун, ви бубани зун, пис яшамиш жезвани?- Лейлиди хъверна.- Вуна зун айибмир, а вуна лугъузвай муьгъуббатдикай чазни хабар авайди тир гъа.

Эмин кІваляй экъечІна, Хтумрин булахдал фена.

Севзихан хтайла, Лейлиди адаз хцин дердиникай суьгъбетна, адан язухар чІугуна.

- Гада вич гынава? - жузуна Севзихана.

- ЭкъечІна, гъенерал фена жеде.

- Чи хцин гафар керчекбур тир къван,-Эминаз Хважа-эфендидин руш рикІивай кІанзавайди чир хъайила, Севзиханан кефиярни чІур хъана.

- Чна ам гъеле аял я лагъанай ман, итим.

- Эхъ,- Севзиханалай залан нефес алахъна. - Завай гила са затІни хъижедач. Эминан рикІикай хабар къуна, вахтунда Хважа-эфендидин патав фенач...

- Гъайиф, заз ван хъайивал, Туьквезбан акъуллу руш тир, - лагъана Лейлиди. - Кавхадин папа суьгъбетзавай.

- Мад гила гъайифар чІугвамир... Аллагъ-Таалади къисмет авунач, лагъ. Я хърарик квай суьгъбетризни яб гумир,-хъел кваз лагъана гъуьлуь: Туьквезбан вичин хцин къисметдай акъатун адазни залан хъанвай, амма, итим яз, хиве къазвачир.

- Эхъ, итим, вун гъахъ я.

Бубани диде ихътин суьгъбетдик квайла, Эмин гуьнедай винелди физвай ва рикІе шаз кІвале хъайи рахунар эзбер жезвай: “Бубади заз лагъанай: “Хуьре рушар къуьк ядай къван ава. Ви вахт хъайила, бубади ваз кІаниди гъида... Чи хуьрйй кІан тахъайтІа, масанай хъуй. Ваз КІирийрин, КъепІиррин, Цумуррин, Алкъвадрин рушар аквада. Лагъ... Диде-бубадиз кІанзавайди акъулбалугъ хъанвай хва я, адаз свас жагъурун регъят я”. Дидедини бубадин тереп хвенай... Зи фикир масад я: рушар гзаф ава, амма рикІи абурукай сад чІугвада... Гъа сад

къисмет тахъайла, жегъилар, Керемни Межнум хъиз, дели-дивана жезва, чуъллера гъатзава...”

Эминан фикир инидин тарце чIив-чIив ацалтна, чеб-чпел элкъвезвай хур хъипи нуькIвери желбна: абур акъван чпин муьгъуьббатлу суьгъбетрал, гьерекатрал ва темен-тевелрал машгъул тир хъи, арада са къадам мензил амаз килигзавай инсандикай хабарни авачир.

- Агъ, бахтаварар, - лагъана нуькIверал пехил хъайи Эмина.- Куь бахтлувал вуча?! ХъуьтIуь тади гайитIани, гатфариз, гатуз ва зулуз куьн бахтлу я! Азад я! Муьгъуьббатлу я!

Хтумрин булахдал ацукъайла, Эминан бейнида цIийи шиирдин чIалар къекъвена:

Багъалу яр, вун айру жез хиялмир,

Минет хъуй ваз, зун и гъилди кумир, яр!

Булахдин цик гъил хкуьриз, Эмина мад са шумуд бейт туькIуьрна, рикI са бубат секин жезвайди гъиссна, фикирри тухвана: “Ичинар?.. Ам гъина авай хуьр я?.. ЯркIи магъалда?.. Ам зи кIвачик квай чка я. Ичинар за жагъурда!.. Яраб Туьквезбан къисмет хъанвайди вуж ятIа? Гъихътин кас ятIа?.. Яраб Туьквезбаназ ам кIанзаватIа?.. Жеч эхир. Яраб Туьквезбан адахъ галаз бахтлу жедатIа? ТахъайтIа? Бес ам акваз-акваз бахтсузардани? Ваъ. Ва-а-аъ!”

Эминаз чизва: Туьквезбан чарадан руш я, ам са низ ятIани пабвиле гана, эл-адет тирвал тухванва...ЯтIани адахъ са гъихътин ятIани умуд амай.

18.

Гатун муьгълетар гайила, Эминни Тагъир хуьруьз хтана. Меликани Небиди чIехи стха хуьруьн къерехдал шаддиз къаршиламишна, гъвечIида гъарайна:

- Эмин дахдиз тIатIилар ганва!

Хзан кІвачел акьалтна: Эминан хатурдай са чІулав гьер ярхарна, суварин хьтин суфра кьурмишна. Ашукьдин чка Тагьира кьуна. Дем яргьалди давам хьана.

- Буба, диде, за пакамалай вуч кІвалахдатІа, лагь, - ксудай кьилляй Эмина вичин куьмек теклифна.

- Вуна - са карни, я бала,-лагьана милаимдаказ Лейлиди.- Аялар агакьна, чаз куьмек гудайбур гзаф ава.

- КІвалахар гзаф авач, чан хва,- чина хьвер аваз лагьана Севзихана.-Вун хтана, чун шад я. КІвалахардай итимар, ви гьвечи стхаяр, дидеди лагьайвал, агакьнава, абуру никІе-векье кІвалахзава, вахани кІвале. Вунни абурун пкавул хьуй!

- Пкавул ваь, дах, кавха,-лагьана Небиди.

- Хьуй, хва, Эмин куь кьилел кавха хьуй,-рази хьана бубани.

- Чан хва Эмин,-Лейлидивайни вичин шадвал кьаз жезвач,-вун хтана зи рикІиз лап регьят хьана, ви рикІизни уьмуьрлух регьят хьуй, я Аллагь! Вуна куьмек тавуртІани, чун агакьзава. Жуваз ял ягьа.

Меликни стха хтунал шад я, ада, сивел хьвер алаз, лугьзува:

- Я бицІи дах, бес чун зунни Неби, квез я? Вири кІвалахар чна ийида, жува ял ягьа.

Пакамахъ фад кьарагьна, Эмин чпин мулкарал кьил чІугваз фена. Яргьа амаз адан япара Хтумрин булахдин кІуркІурдин ванер гьатзава.

- Агь, баркаван! Салам-алейкум!- Эмин вичин рикІ алай булахдив, жегьил чам сусав хьиз, агатна. Ам кьужахламишна, метІер чилиз яна, алгьана, гьарарат рекьидалди гадади кьайи земземдин яд хьвана. Ахпа кьарагьна, лацу дагьларизни кьацу дерейриз саламар гана, кьуд патаз килигна, гуьлуьшан тІебиатдикай яргьалди лезет хкудна. Тух хьанач: хиялдай вичин гьиссерикай са чІал лагьана.

Булахдик гъил кутуна, цин къайивал гъиссиз, адан баядар япара аваз, Эмин Туьквезбанахъ галаз рахазва: “Агъ, Туьквезбан, Туьквезбан... Гуьзелрин дестедай хкатна акваз, вал атІласни диба ала, Туьквезбан... Гуьзелар безетмиш хъанва, цуьквер хъиз. Са затІни гуьрчег туш, а ви кифер хъиз. Вун заз играми я, чанни жигер хъиз. Зал вил вегъ, жейрандин бала, Туьквезбан.. Ава гъа дуьньяда, пагъ, гуьзел рушар,-вилерикай са легъзеда Рукъуят карагна,-къекъуьнар тир къветрен еришдиз ухшар... Вучиз вун садрани заз жедач къаншар? Твамир зун гъижрандин къула, Туьквезбан...Ашкъилу я жегъилар, шаддиз рахар, намусдал мягъкем я чи рушар, вахар. Бейчара Эминаз акуна ахар: Вахъ галаз аваз къвал-къвала, Туьквезбан... Агъ,Туьквезбан, Туьквезбан...”

Булахдин баядри Эминан бейтерихъ галаз зил къазва, абуру жегъил секинарзава: “Уьмуьр я им, къвез физвай, зи земземдин ятар хъиз... Уьмуьрдихъ гатфарни гала гадни, зулни гала, къуьдни... Уьмуьр акъвазнавач, и элкъвез хквезвай земземдин ятар хъиз... Вални ви Туьквезбан дуьшуьш хъижеда...”

Вилерикай гуьзел рушан къамат карагиз, жегъил къарагъна, инихъ-анихъ килигзава... Пакаман чигедин стІалар аламай векъерилай цІелхемар - хважамжамрин тикейр гадар жезва, абурукай Эминаз Туьквезбанан вилерин нуларин ухшар къвезва... Гададин кІвачерив агатна, керекулдин гъвечІи стха хътин цІару нуькІре, гагъ къил, гагъ шуькІуь тум чиле эцягъиз, яд къвазва. Эмин адахъ галаз рахана:

- Агъ, чан лежбердин нуькІ, вун хъиз, зав Туьквезбанни агатнайтІа... Заз гъахътин югъ акунайтІа...

Тамукай каруйри са низ ятІани эверзава... Жегъил абурун ванцел элкъвезва, яб гуз акъвазвава, шаклу жезва: “Туьквезбан ятІа?!” Вилер кефер патахъ элкъвезва: инлай аквазвай КуркІур тепедин атІа патахъ Туьквезбан яшамиш жезвай Ичинрин хуьр гала... Эминаз ам аквазва, Эмин адахъ галаз рахазва: “Туьквезбан, вун гъикІ ава? Ви рикІел зун аламани?..” Нефес залан хъана, дерин ухъ алахъна...

Эмин кІвализ хтайла, югъ нисинилай алатнавай. Адан нерихъ таза фан, гьеферрин, пурнийрин атирар галукъна, иштягъ ачух хъана.

- Я хва, ваз гишин хъаначни?!- къайгъударвилелди жузуна дидеди. - Ацукъ, шурвани ава, ви рикІ алай дагъугъа авунва. Неъ!

- Исятда, диде, - лагъана, Эмин куьсруьдихъ ацукъна, са вуч ятІани кхъиз эгечІна. – За дагъугъа неда.

- БицІи дах, цІийи чІал яни? - жузуна куьчедай хтай Небиди.

- Ваъ, зи гъвечІи стха, - Эмина са вил акъална: им “эхъ” лагъай ишара тир.

- Гадаяр, суфрадихъ ацукъ, - буйругъ гана дидеди.-За квез дагъугъа цанва. Фу куьткунна, неъ. Шур, ниси гъидани?

- Са дагъугъа бес я, - Эмина явашдаказ алава хъууна: - Зун, диде, и хуьрекдихъ галай атирди тухарзава.

- Гъалал хъуй, бала, неъ.

Эминни Неби суфрадихъ ацукъна, бубани Мелик чуьлдин кІвалахрал ала, ваха абуруз нисинин фу тухванва.

Пурнийрин атир галай цуьруьхуьм хуьрек иштягъдивди тІуьна, стхайри элгъемдуллагъ лагъана.

- Къазанмишзавайбурун чанар сагърай, - алава хъууна дидеди.

Са шумуд йикъалай Цилингай хабар атана - имийри Эминаз чпин кІвализ мугъманвиллиз теклифзавай.

- БалкІанни къачуна, алад, - ихтияр гана Севзихана.- Рехъ ваз чизва.

- Буба, за жувахъ галаз Тагъирни тухун ман,- тІалабна Эмина.

- Твах, Тагъиразни балкІан жагъурна кІанда, а къайгъу за чІугвада, - хиве къуна Севзихана.

Эминаз гзаф шад хъана, ам дуьст кІвачинариз фена.

Пакамахъ Эминни Тагъир балкІанрал акъахна, хзанриз сагърай лагъана, пехилвилелди килигзавай Меликанни Небидин, къуншийрин гадайрин виликай тІуз яргъал сефердиз фена.

Гатун гуьлущан югъ я. Ракъини гъеле кузвач, дагъларихъай серин шагъвар къвезва. Атлуяр рангуни чешнедин хъуьтуьл йегъерчаяр алай пурара къулайдаказ ацукънава, иштягъдивди къуд патаз килигзава... Гияр дередиз акъатайла, абуруз къаншарда авай къацу къузадик квай хуьрер, КъепИрар ва Ахнигар, абурун къилел, ЧИулав лит галай чубан хъиз, акъвазнавай Китин дагъ акуна, гъейран хъана, балкIанрини ериш явашарна.

- Гъикъван гуьзел я! - Эмин, гъилер ахъайна, элкъвез-элкъвез къуд патаз килигзава.

- Зазни гъакI лугъуз кIанзавай, стха, - рази хъана Тагъир.

Ялцугъвияр Чурал шегъердай Яхул шегъердиз, гилан Дербентдай Кумухиз, физвай гъяркъуь рекъел акъалтна. Агъадихъай атай къве балкIан квай файтун ва адан гуьгъуьна авай яракълу къве атлу къазах зарбдиз винелди фена.

- Абур вужар тиртIа? - жузуна Тагъира.

- Заз чиз, абур пачагъдин пич тухузвай итимар я.

- Пич?!

- Эхъ, пич!

- Ам вуч затI я?

- Пичини сада-садаз ракъурзавай чарар, пулар ва маса затIар тухузва. Зи бубадиз Вини Ярагъдилай, Къасумхуьрелай, Чурал шегъердай хкъвезвай чарар ихътин пичини хкизва... Чи Абдуллагъ-эфендидиз Истамбулдай чарар, ктабар хкъвезва... Абурни пичини хкизва,-гъавурда туна Эмина.

- Валлагъ, пич хъсан затI я,-Тагъира къил галтадна.

БалкIанар, чIал чизвайбур хъиз, эрчIи патахъ элкъвена, файтундин гуьгъуьна аваз, винелди юзана. Рехъ гагъ фирягъ, гагъ дар жез, лежбердин какур тIвал хъиз, тамун гапIалрик акатиз-хкатиз, фенвай. Чапла патахъай гурлу вацIу манияр лугъузвай.

Жуьреба-жуьре суьгьбетрик кваз, жегьил ялцугьвияр КИрийрин ва КИутларин хуьрер аквазвай кIамарилай алатна, вацIун Цилингрин хуьруьз фидай уламдив агакьна.

- Гила чун инлай атIа патаз экъечIна кIанда, дуст,- Эмина вичин балкIан кьерез гьална. - ВацIа яд гзаф ава: дагълара живер цIразва, марфарни къвазва...

БалкIанри кьайи яд хъвана, пурхар яна, кьил, фирияр юзурна. Таниш тушир чкайриз вил ягьиз, абурук кичI квай хьтинди я.

Тагьираз дустунин гафар ван къвезвач - япара вацIун гургурдин ванер гьатнава. Сад-садан гуьгьуьналлаз къвезвай лепейри къванер тухузва, абур сад-сада акьурла, тупар ядай хьтин ванер акъатзава ва цин стIалар цавуз гадар жезва.

- Инай чи балкIанривай экъечиз жедани? - Тагьيران суал Эминаз ван хьанач, ада фикирзава: “Къванер акьуна, гьайванрин кIвачер хун мумкин я, - Тагьир вичин кIаник квай балкIандиз язух къвезвай кьайдада килигна. - Бубадин чина уьзуькьара жеда, валлагь”.

Эмина яд экIя хьанвай чка жагьурна, балкIан аста-аста вацIуз гьална. Адан гуьгьуьна аваз Тагьир алай балкIанни фена... Китин дагьдихъай авахъзавай кIамун кьерех кьуна, ялцугьвияр рагарин кIане авай гьвечи хуьруьв агакьна.

- Им, стха, чи бубайрин хуьр я,- малумарна Эмина. - Цилинггар!

- Яда, инаг чи Ялцугьрилайни юхсул чка я хьи, - Тагьираз раган рагьул къванерикай эцигнавай, чIереяр галачир кIвалер бегенмиш хьанач.- Ина чина хьтин тамарни авач, кулкусар я.

- Им сувун хуьр я ман, - Эминаз дустунин гафар бегенмиш хьанач. - Ваз вилик квай къакьан сувар аквазвачни?!

Жегьилар, хуьруьз гьуьрметдай адет хвена, балкIанрилай эвичIна, залпандрикай кьуна, сифте гьалтай куьчедиз гьахьна. МискIиндин кимел алай итимриз саламар гана, абур миресдин кIвалихь фена. БукIадин невейри

мугьманар шаддаказ кършиламишна, Эмина абурув кІваляй вуганвай паяр авай гьебе вугана, Тагьирахъ галаз танишарна.

Иесийри мугьманрив чинар-гьилер чуьхуьз туна, хьуьтуьл чичІедин халичадал ацукьарна, хваш-беш авуна, кефер-гьалар, хизанар галай-галайвал хабарар кьуна. Мугьманри чпин нубатда кІвалин иесийривай жузунар авуна. Вилик суфра ахъайна, мугьманриз цІурурай гьери ва серг квай кьатух алай хинкІал гана, эхирдай вирида шурпа хъвана.

- Гьер чна квез, гьуьрметлу мугьманар, - лагьана Эминан чІехи ими Мегьамеда, - нянрихъ лапагар чуьлдай хтайла, тукІвада.

Са тІимил ял ягъайдалай гуьгьуьниз жегьилар кимерал экъечІна. Эминазни Тагьираз хуьруькай Муьмина, Эминан имидинхци, цІувад яшара авай гадади, суьгьбетарзава.

Мугьманар рагарин кІане дарискъалдаказ эцигнавай хуьруьз дикъетдивди килигзава. Винидихъай авахъзавай кІаму, гьар гатфарихъ сел атана, дили хъайила, хуьр мадни кІеве твазва: рекьер, муькьвер тухузва, малар ва инсанар кьейи дуьшуьшарни жезва. Кьиргъин алатайла, вири жемьт рекьер туькІуьр хьийиз, муькьвер эхцигиз экъечІзава... Гуьнедал алай чка яз, ина, аранда хьиз, тІеамлу чумалар, хутар, гьатта афниярни кваз битмиш жезва. Абур цилингвийри, чеб тух хъайила, маса гуз, магьсулдихъ дегишариз КІирийрин базардизни тухузва.

- Акьван юхсул чка туш,- Тагьира вичиз Цилингрикай сифте хъайи фикир дегишарна.

- Зани гьакІ лугьузва,-тестикьарна шад хъайи Эмина.

Кьибледихъай аквазвай рагарин кІане Кьуьчхуьр авайди чир хъайила, Эминак теспачавал акатна:

- Гьа икьван мукьвал? Мурсал хандиз акси экъечІай Ашукь Саидан хуьр?! Килигна кІанда! - кьастуналди малумарна.- Я гадаяр, чаз чи хайи ватан чизвач-

е, - гъайиф чІугуна. - Чун, вире авай хъипер хъиз, са чкани такваз, яшамиш жезва. ИкІ дуъз туш!

КІвализ хтайла, Эмина имидивай пака Къуъчхуъриз фидай ихтияр къачуна,
абуруз рехъ къалуриз Муъминни фидайвал хъана.

19.

Виликай тик чІулав рагар пайда хъана, абурун арадай, шуькІуъ даркал атІана, Гъетегъ вацІ авахъзава ва дар жигъир фенва. Жегъилрин вилер цава ава, рагарикай тарар, къванер къурхуллудаказ куърс хъанва, абур гила-мад аватун мумкин я; атлуйрин рикІерик кичІ акатнава. “Инаг Сийидрин рагарилайни хаталу чка я”, - фикирзава Эмина.

- Я гадаяр, кичІе жемир,-Муъмин хъуърезва.- Квез сувун рекъер акур тушни?!

- Лугъун регъят я, стха, чан-ширин, - Тагъира хъуътуъл хъверна.

БалкІанар мичІи даркалдай, гагъ цяй, гагъ къураматдай, пурх ягъиз-ягъиз физва. Атлуйр рахазмач, абурун вилер рагарин арадай аквазвай цавун шуькІуъ вили зулунал ала.

Даркал садлагъана акъалтІна, вилик зурба дере ачух хъана. Адан кІукни кукІвал Китин дагъ акъвазнава, кІанени, тик гуънедал, атлуйрин къаншарда, рагаринни тамун гапІалрин арада, чІехи хуър экІя хъанва. Хуъруън къилихъ магъсулар цанвай никІер, векъин уъруъшар, гатуз хеб-мал малар хуъдай яйлахар, ахпа къакъан чІулав дагъ гала.

- Къуъчхуърар!- хабар гана Муъмина.

Эминни Тагъир пагъ атІана амукъна: гуънедал алай зурба хуър са шумуд магъле ва куъче авай шегъердиз ухшар тир.

- Аламатдин хуър я,- лагъана Тагъира.

- Эхъ, стха, ажайиб хуър я, - вичин гаф кухтуна Эмина.

Жегьил атлуяр яваш-яваш къзадай винелди хуьруьз хкаж жезва. Абуру сифте дуьшуьш хьайи гададивай хуьруькай хабарар къуна, чпиз Саидан кІвалер, шаирдин рикІ алай Шугьум булах, къадим жуьмя мискІин къалуриз туна.

Ашукь Саидан къве мертебадин кІвалер Агъа магьледа, жуьмя мискІин хуьруьн вини къиле, Къешен кІунтІал алай. Инлай саки вири хуьр аквазва... Вири кІвалерни раган къванерикай эцигнавай къве мертебадинбур я. Цларин къакъанвилиз фикир гайила, абур пуд, къуд, вад мертебадинбур хьиз аквазва: бинейр раган кІанивай гатІуннава, цлар вад-ругуд юкІ рагалай алатнава: сад лагъай мертеба малариз, къвед лагъайди инсанриз я.

- Чи хуьре авай къве мертебадин кІвалер тупІарал гьисабиз жеда, - Къуьчхуьр акурла, Тагьираз хайи хуьр гьисаба амукьнач.

- Аквадай гьаларай, и хуьруьхъ еке мулкарни гала, хуьре девлетлу итимарни ава, - Эминан рикІел бубади Ивигрин хуьруькай лагъай гафар хтана.

Жуьмя мискІиндин дараматди жегьил мугьманрив тІуб сара къаз туна: пуд рат къван авай майдандал къве мертебадин, айванар квай зурба дарамат ала; цларин бинеда сад-къве юкІ яргивал алай, ЧІурал шегьердин къеледик квай хьтин зурба къванер тунва... Са къванцелай Эмина мискІин эцигай йис кІелна, лагъана:

- И дарамат эцигна, стхаяр, са агъзурни вишни къанни цІуругуд йис тамам хьанва, стхаяр, - къил галтадна.- Чаз Хважа-эфендиди лагъайвал, им арабрин сердер Абу Муслима Лезгистанда эцигай сифте мискІинрикай сад я: икъван къадим мискІинар ЧІурал шегьерда, Ахцегъа, РичІа, Яхул шегьерда... ава.

Ялцугъви жегьилар мискІиндиз гьахьна, фекьидихъ ва адан гьилик медресада кІелзавай сукхтайрихъ галаз таниш хьана. Мугьманар мискІиндин са шумуд дакІар квай, пуд-къуд виш кас гьакъдай хьтин гегьенш кІвалел-залдал гьейран хьана: адан цларал, мегъуьн дестекрал, къавуз янавай тахтайрал къацу, яру, хьипи, вили, билбилжегьре рангаралди, гуьзел хатІаралди Къурьандин аятар кхьенва, жуьреба-жуьре нехишар ва векьер-къаларин шикилар устадаказ

чІугунва. Минбарни гьакъван гуьзелдаказ нехишламишнава. Ихътин аламатар Эминазни Тагъираз акур Курхуьруьн, Вини СтІалрин ва маса чІехи мискІинра авачир. Залдин кефер кьиле, чахчах акална, кьилди чка чара авунва, малум хъайивал, ам дишегълияр патал тир.

Къуьчхуьррин сухтайри мугъманар гъуьжредиз (ам мискІиндин сад лагъай мертебада авай) тухвана, илифарна. Нисинин фу незвай суфрадихъ суьгъбетар къалин хъана: кьве медресадин сухтайри гъуьжетарна, гьарда вичин чирвилер къалурна. Эминаз чкадин сухтайрикай Рамазан бегенмиш хъана: адаз хъсан амалар ва чирвилер хас тир. Малум хъайивал, Рамазана Ахцегърин медресада кІелзавай, ам муьгълетриз хайи хуьруьз хтанвай.

Алимрикай, зарийрикай, ашукърикай суьгъбет кватайла, Эмина лагъана:

- Алкъвадрин медресадин сухтайриз куь Саидан чІалар хуралай чида,- гьисабиз башламишна:- “Къумрал руш”, “Чубарук”, “Есир я зун”, “Заз ахварай яр акуна”... И зи дуст Тагъир жегъил мазанни я,- Тагъирахъ элкъвена:- Саидан са чІал лагъ, стха!

- Чна яб гузва, мазан, - Рамазана беден виликди алгъурна, гъилер метІерал эцигна.

- Мани лугъун завай, - Тагъира бармак гъиле къуна, тафт язавай гьерекатар ийиз башламишна. Сухтайри муькуь гъуьжредаь гъана, адав чуьнгуьр вугана. Ялцугъви ашукъдин ширин ван акъатна:

Сад Аллагъди ширинна заз вун пара,

Минет хъуй ваз, твамир вуна зун сура.

Вун паталди, Межнум хъиз, зун тамара

Тахъуй, эвера заз къецихъай, къумрал руш.

- Аферин, Тагъир! Вун халис мазан я,- цІийи танишри капар яна, ялцугъви ашукъдин тарифарна.- Мад, мад са чІал лагъ, чан стха!

Тагъира цІийи дустарин тІалабун кьилиз акъудна.

*Катран вилер къалура заз хъуьрезвай,
Къугъдин гардан, нур къакъуддай
шуьшедавай,
Тахъурай зун таза багъдин цуькведвай,
Лукъман хъуй заз ви ванцикай, къумрал
руш...*

Сухтайри мад гурлу капар яна.

- Ашукъ Саидан “Чубарукни” лап вижевай чІал я,- Эмина ам хуралай
кІелиз башламишна:

*Гъикъван вахт тир вун ақунихъ вил галаз,
Дили тир зун ви дердина, чубарук.
Цава къекъвез, ацукъ тийиз, гъакІ къугъваз,
Ава къван вун лап кефина, чубарук...*

Шиирдин къатІ Рамазана давамарна:

*Хъфимир вун, туна ялгъуз хуьре зун,
Ийизва на зи рикІ сефил, чубарук.
Ви сузади куда югъ-йиф хуьре зун,
Минет я ваз, ма яхъ зи гъил, чубарук!*

Сухтайри гагъ Эминаз, гагъ Рамазаназ капар язава. Эминаз ван къвезвач:
адан вилерикай чубарук хътин Туьквезбан карагзава.

- Мазанри Саидан чІалар фадлай лугъузва, - дамахдивди малумарна
Рамазана.- Абур чи халкъдизни гзаф бегенмиш я, вири хуралай чида.

- Эхъ, эхъ, - тестикъарна къуьчхуьрвийри.

Рамазана давамарна:

- Ашкъидин чІаларилай гъейри, стхаяр, чи Саидаз ханариз акси, халкъдин
дерди-гъалдикай хабар къазвай, азадвилихъ эверзавай, къагъриманвилин
чІаларни ава,.. Чи жемят аздаказ, ханарни беглер авачиз, яшамиш хъайиди
я...Гияр хандиз чи хуьр къаз кІан хъайила, жемят женгиниз къарагъна... Адан

кбиле Саид авай...Ханди вилер акъуднатІани, Саид табий хъанач, ада зулумкардиз акси чІалар кутІунун давамарна, - Рамазана са шумуд бейт устаддаказ кІелна:

Утагъар ви чІулав хъурай,

Аватна са алпандин цІай!

Хъурай, яллагъ, дибдай вай-зай,

Хъурай ваз лянет, къарагуьн!

- Заз са камаллу инсандивай ван хъайивал, стхаяр, Саида са вичин хуьруькай ваъ, вири лезги миллетдикай фикирзавай,- рахана Эмин. - Ада вичин са эсерда лугъузва: “Къаст, азаддай хайи ватан, артмиш ая, эй, инсанар!” И гафар чазни талукъ я, стхаяр!

- Саид къагъриман мазан, зари, инсан тир, - тестикъарна Рамазана. – Эхъ, стхаяр!

Эмин Рамазаназ цІийи вилерай килигна: “И жегъил вични къагъриманрикай я, адаз гъам уьмуьрдикай, гъам эдебиятдикай, гъамни илимдикай хъсан хабар ава”,-фикирна ада.

- Саидан весидикай хабар авай хъиз, шейх Ярагъ Мегъамеда, адан муьруьд хъайи имам Шамила башламишай дявеяр, гъайиф хъи, кбилиз акъатнач,- Рамазана гъутар чуькъвена. - Гила чи халкъдиз ханарин, беглерин кбилел урус пачагъдин гужарни хъанва.

Сухтаяр сефил хъана, абуру зулумкаррин аксина чпин къуватсузвал гъиссзава.

- Куь хуьре къазахар авани?!-жузуна теспачавилелди Эмина.

- Чи хуьре авач, агъанал алай КІирида ава хъи! Абуру вири рекъер къуна, гъар кІвалел харж вегъенва... Пачагъдин итимри, стха, чун гъатта пак Меккедизни ракъурзавач!

Жегъилрин кбил элкъвена: вучдатІа чин тийиз, абур анжах инихъ-анихъ килигна, чпин вилер сада-садакай чуьнуьхиз алахъна.

- Бес чи халкъ, чун секиндиз вучиз ацукънава?!- хъел кваз жузуна Эмина. Адан къуьнуьвай Тагъирани къил хкажна.

- Чи муаллим Мирзе Али-эфендиди лагъайвал, стха, са гъвечи миллетди гъикъван женг чӀугурай?! - Рамазан мугъманриз суалдалди килигна.- Чи чилел атай къван ягъияр: персерни, арабарни, магъуларни, туьркверни... гъисабна къиле физвач... Гила чал урусарни къад хъана... Акси къуватар гъинай гъин? Игитар гъинай гъин? Папар гадаяр хаз агакъзавач,-сухтайрик хъуьруьн акатна.- ГъакӀ я... Чи хуьруьн къилихъ шагъидрин суар гала, аник, персерин шейх Жуйнейдан къушунри Лезгистандал вегъейла, чи игитри тергай ягъияр кучукнава... Жуйнейд вич, ам гзаф зулумкар кас тир, лугшъуда, Цехъуьлрин хуьруьн патав, лезгийри, кицӀ хъиз, яна, къена...Яргундал кучукнава Ам, къуртамиш хъана, чи чиликай хкат къванни авунайга, я Аллагъ!

- Бес чун, женг чӀугун тавуна, гъа икӀ ацукъдани?! - жузуна Тагъира. - Я стхаяр! Чун чи бубайриз лайих рухваяр тушни?!

- Мирзе Али-эфендиди дяве авун меслят къалурзавач, - Рамазана къил агъузана. - Ам гзаф камаллу, илимдар инсан я. Ада лугъузва: “Урусат зурба гъукумат я, лезгийри урусрихъ галаз дяве чӀугун гъавая къилиз ялун жеда, герек авач, абурухъ галаз меслятдалди яшамиш хъана кӀанда”.

- Бес чун, уьздена, уьмуьрлух азад инсанар, урусрин лукӀар жедани?!-хъел кваз жузуна Эмина. Им вири сухтайрин рикӀерай акъатай суал хъана.

- ЛукӀар ваъ, стхаяр жеда ! Меслятдалди яшамиш хъун, заз чиз, терездин хилер хъиз, барабар ихтиярар аваз, дуствилелди, къуни-къуншияр хъиз, меслятдалди яшамиш хъун я,- Мирзе Али-эфендидин гафаралди гъавурда туна Рамазана.

- А барабарвал гъикӀ къазанмишда?! Гъелелиг чаз барабарвал аквазвач эхир?! - жузуна Эмина.

- А барабарвал къазанмишун патал чна, чи халкъ савадлу авуна, адаз илим чирна кӀанзава. Женг акъулдалди, камалдалди, гъахъуналди тухвана кӀанзава, -

гуж акъалтна, Рамазанан чин яру хъана. – Рипинал гъуд гьалчуникай файда авач.

- Ихътин тарс чаз Абдуллагъ-эфендидини гузва, - лагъана Эмина. - Зун, стхаяр, чи муаллимдин меслятрихъ, тарсарихъ галаз рик1яй рази туш, амма маса рехъни заз аквазвач. Дуъз лагъайт1а шаклу я...

- Алай девирда ислягъвал хуьн - дуъз рехъ я, - тестикъарна Рамазана. – Халкъ хвена к1анда, къирмишна – ваъ.

- Душманриз рей гунал зун рази туш, - малумарна Тагъира.

- Рей чнани гузвач,- Эминак хъел акатна.- Рипинал гъуд гьалчун герек авач, лагъанай ваз, - фикирна: “Ахцегъви Мирзе-Алидивай тарсар къачуна к1анда... Зулба камалэгъли я, лугъузва вирибуру».

- Тама амай къван вак1аз буба лагъана к1анда, стхаяр,- Рамазана халкъдин мисал тикрарна.- Душмандиз рей гунал зунни рази туш. Азадвал патал женг ч1угуна к1анда - гъам гафунин, гъам сиясатдин, гъамни яракъдин куьмекдалди. Лазимвал авазни авачиз, чи игитри хъиз, гапурдал гъил вегъинни дуъз туш эхир!

Сухтаяр са фикирдал атанач, абур къежел экъеч1на, миск1индин вилик квай рувалай хуьруъз килигзава. Рамазана мугъманриз магълеяр, кимер, булахар, п1ирер, к1амар... къалурзава. Эмина фикирзава: “Яраб чи хуьрер, к1валер, миллет аваз шумуд девирар алатнават1а?! Яраб гъихътин инсанар, гъерекатар, дявеяр... инра хъанат1а?! Шумуд несил гишила, мекъила, ягъийрин аксина терг хъанат1а?... Шумуд игит и чилерик кват1а?... Шумудан рик1е азадвилини ц1ай кузват1а?..”

Эмин мишекъат ерийрал тажуб хъанва: хуьруьн вилик къакъан рагар ва тепеяр ква, Гияр дере аквазвач; къилихъ Китин дагъни магъсулар цанвай мизреяр гала; инлай анжах вили цав аквазва... Фура авай хътин хуьр... “Яраб ихътин чкада заридин рик1 авай Саидаз гъик1 къарай атанат1а?!” Эминаз залан хъана, адан гьалдикай хабар хъайи Рамазана лагъана:

- Ашукъ Саид мукъвал-мукъвал вини тепейрал: Къацу къилел, Яру ккІалрал, Къванерин хивел, Дусах гуьнедал... хкаж жедай, йиса садра-къведра Китин сувал акъахдай...

- Китин сувал зазни акъахиз кІанзава,-малумарна Эмина.

- Зазни!-гъарайна Муъмина.

- Я стхаяр, аниз гзаф рехъ авайди я,- секиндаказ лагъана Рамазана.-Квез инлай сув мукъвал алаз аквамир. Югъни нисинлай алатнава. Чун элкъвена хквез агакъдач, мичІи жеда. За куьн аниз пака тухуда, къе чи кІвализ илиф.

Мугъманар къве рикІин хъана.

- МичІи хъайитІа, чна сува йифда, гад я, мекъи жеч,-къетІивилелди лагъана Эмина. - Чи балкІанар хкваш лагъ. Чахъ галаз вунни ша, Рамазан стха!

Зур сятдилай къуд атлу ЦІарцІад кІамун (адаз Рамазана вичин хуьруьнвийри хъиз, дамахдивди ЦІарцІадин вацІ лугъузвай) къерех къуна, Китин дагъдихъди фена... Мух, къуьл, кІахар дигмиш жезвай никІер алатна, векъер башламиш хъана, атлуяр цуькверин халичаяр экІянавай майдандал акъалтна. Галатнавай балкІанар, хак ягъайбур хъиз, акъваз хъана. Вилик тик къуза - зурба къацу пудпипІен сув ква.

- ЭвичІ, стхаяр, чун агакъна. Амай рекъиз кІвачи-кІвачи фида,-лагъана Рамазана.

Вири эвичІна. Пурар ва алухар алудна, галтІамар яна, гъекъ хъанвай балкІанар чІафуз ахъайна.

Мугъманар къуд патаз килигзава, яб Рамазанан малуматрик ква. Абуруз пуд пипІен, кІукІ атІанвай, дередин къилелкъаравул хъиз, тик акъвазнавай чІулав дагъ аквазва. Мугъманрай тажубвилин “агъ”, “угъ” сесер-ванер акъатзава. Виликай, дагъдин кІан къуна, рагъ акІидай патахъай рагъ экъечІдай патахъ Къуьчхуьр кІам авахъзава. Адак дагъдин чиникай кІвахъзавай, гъилин тупІариз ухшар авай вад гъвечІи кІам какахъзава. Гзаф йисара цан тийиз, чІурухъан хъхъанвай никІер, мизреяр, къацу гурарин кІарар хъиз, аквазва. Агъа

патал, Къуьчхуьр кIамун чапла кьерехдал, Къуба магьалдиз катай Къилегь хуьруьн кIалубар алама. Инлай-анлай хиперин суьруьяр ва маларин нехирар, абур хуьзвай чубанарни нехирбанар аквазва, кфилрин ширин ванер къвезва.

И гуьзелвили, и атирри, и авазри зи кьил элкъуьрзава,-лагъана вилер алахънавай Эмина.

- Икьван гуьзел мензераяр зазни сифте яз аквазва,- Тагьирни пияла хъанва.

Эминак дагьдал акъахиз тади ква. Гьар сефер тепейрал, синерал хкаж хъайила, гьвеслу жезва, лувар акатзава, гъавиляй адан кIвач хкIун тавур чка Ялцугьрин мягкемадин, Куьредин чилерал аламач... Ам КъепIиррин Къелягь кьилелни, Къурагьрин Бике дагьдални, Цумуррин Литални, Векьелрин кIунтIални... хкаж хъана, анрилай вичин ватандиз, Къаф дагьлариз, Каспий гуьблуз, вичин фикирдай, вири дуьньядиз килигна.

- Квез вини синелай Къулан вацI, Къуба магьал, Алпанистандин сувар,- Рамазана гьил эрчи патахъай чапла патахъ явашдаказ чIугуна,-азад магьалар: Муграгь, Ахцегь, МихетI... аквада. Ахпа чун сувун кукIвал акъахда. Ша!

Жегьилар, женгиниз физвай аскерар хьиз, сувун къузадай винелди, векьер къаз-къаз, виликди сухулмиш хъана. Абурун кIвачерикай жуьреба-жуьре къушар хкатзава, къуьрер катзава... Рехи верчер хьтин свалар, уьфтер ягъиз-ягъиз, сувун цIарарай вил агакь тийидайвал катзава.

Сифте Рамазан, ахпа Эмин Самур дере аквадай синел агакьна. Ял акъадарна, къуд патаз килигна, вилер Гьуцарин, Экуьн, Нисин ва маса тIварар малум тушир дагьларал алаз, Эмина, шиир кIелзавай хьиз, лагъана:

- Салам-алейкум, зи хайи сувар! Агь, чан сувар, хайи сувар, буба сувар! Куьн гьикьван гуьзел, такабур, азад я! Куьне гарарни эхзава, къаярни, тIурфанарни... Бес куь гъава чIугвазвай, куь ятар хъвазвай инсанар, вучиз куьн къван уьтквем, куьн къван дурумлу туш?! Заз куь руьгьдикай, куь къисметдикай пай це, зи хайи сувар! - ял акъадарна, Эмина алай чкадал чарх гана, хайи чилерилай, вацIарилай, дагьларилай вилер аладарна, мадни руьгьламиш хъана,

вичин фикирар давамарна:-Салам-алейкум, зи хайи алпан чилер, баркаван чилер! Зи хайи дереяр, зи бегьерлу багълар! Зи кьакъан сувар, зи гурлу вацар! Заз куьн гьикъван клан я! Зун куь бала я, зун куь иви я! За куьн мадни гуьзел, мадни баркаван, мадни бегьерлу хьун патал жуван чан, руьгъ, илгъам багъишда!- Эмина вичик лувар акатнавайди гьиссзава, адаз лув гуз, ватандин гьар са пипез килигиз, гьар са ватанэгълидиз салам гуз кланзава.- Куьн авай, куьн галай зун бахтлу я!

Рамазана яб гана, гуьгъуьнай агакьай Тагъираз лагъана:

- Ви дуст суварихъ, вацарихъ, векьерихъ-кьаларихъ галаз рахазва. Ам зари яни?

- Эхъ. Гьихътин зари-и!- Тагъира эрчи гъилин чехи туб кланчал кьуна. - Аллагъди пай ганвай абид зари я!

- За хуьре амаз гьакI фикирнай, зун гьалатI хьанач.

20.

Гьар гатуз Эмин са магьалдиз, чехи хуьрериз ва шегьерриз физва. Адаз гагъ бубадикай, гагъни Тагъиракай юлдаш жезва. Гьар фейи чкада адаз вич хьтин, шииратдал ва медениятдал, илимдал ва тарихдал рикI алай дустарни жагъизва, абурулай чар-царни хквезва.

Алимрикай Эминаз вичин муаллим Абдуллагъ-эфенди, садра-къведра акур Ахцегъви Мирзе Али -эфендини Вини Ярагъви Исмаил-эфенди гзаф бегенмиш хьанва. Гьар нубат атай чкадал ада яшлу алмирин, зарийрин тарифарзава, абурун эсерар хуралай клелзава.

Имам Шамил есирда гьатун, азадвал патал члугвазвай дяведа дагъустанвияр магълуб хьун Эминаз еке хажалат хьана, ада и вакъийриз талукъ чал кхьена, чинар акъудна, ам дустариз ракъурна. Кьуьчхуьрви Рамазаналай хтай жавабда кхьенвай: “Ибур эх жедай мусибатар туш,. Зи фикир дегиш хьанва: за жуван сирдашар азадвал патал женгериз гьазурзава».

Ихътин фикирдал Эминни атанва. Ада рикІяй вич, кесиб халкъдиз панагъ жедай инсан яз, вердишарзава: гзаф кІелзава, гзаф чирзава, рахазвайдаз дикъетдивди яб гузва, кІеве авайдаз куьмекзава, тІалабайдаз дуьз меслят къалурзава, гъахълувилин тереф хуьзва...

Севзиханни Лейли шад я: абурун чІехи хва акъулбалугъ инсан я, ада гъвечІи стхайризни хъсан чешне къалурзава. Мехъерикайни рахазвач. Хважа-эфендидин рушни рикІелай алатнавай хътинди я... Амма дидени буба гъалатІ тир - Туьквезбан Эминан рикІелай садрани алатнавачир, акси яз, ам са шумудра чинеба Ичиниз фенвай ва яргъалай вичин ярдиз килизавай.

1862-йис алукъна. Урусри чпин власть мягъкемарзава. И йисуз Дагъустанда ханлухар чукулурна, абурун чкайрал округар тешкилна... Зур йисалай Эмина Алкъвадрин медреса куьтягда. Ахпа...

И пакамахъ Абдуллагъ-эфенди медресадиз атанач. Сухтаяр, ван-сес тавуна, гъар сад вичин чкадал ацукъна, ктаб-дафтардал машгъул я. Фикир гайитІа, буба хъиз, медресадиз адан хва Гъасанни атанвач. Яраб вуч хъанатІа? Сухтайрик теспачавал акатна.

- Зун фида,- Эмин къарагъна.- Вуч хъанватІа, чирда. Зи рикІи са вуч ятІани гъиссзава.

Эхиримжи йикъара муаллимдин кефияр пайгар тушир; къуру уьгъуьяр акатнавай, нефес дар жезвай, ам, кІул вегъена, заландаказ къекъвезвай. Ибур вири яшлу инсандиз хас лишанар тир, къурху акатдай бине авачир. Амма тІебиатдихъ вичин къанунар, вахтар, уьлчмеяр ава.

- Абдуллагъ-эфенди къена-а-а!-къецихъай гъарайдин ван акъатна.

Сухтаяр, ийир-тийир квахъна, нефес къуна, амукъна. Ахпа къарагъна, вири санлай ракІарихъди юзана, къилер агъузана, эфендидин кІвалерихъди фена.

- Сенфиз, стхаяр, са залум типІре пара писдаказ гъарайзавай, - лагъана Къудрата. – Ингъе, къе чаз ихътин мусибат хъана, - туьтуьниз къагъар атана. - Бес гила чи гъал гъикІ хъуй?!- яваш ванцелди жузуна, жаваб гудай кас хъанач:

на лугъуди, виридаз эсер янава. - Бес гила зун элкъвена Къубадиз хъфидани?! - угъу авуна, шехъай биши ван акъатна.

Сухтайрин вилерни накъварай ацІана. Мад садани са жавабни ганач, амма виридан кыле Къудрата ван акъалтна вугай суал тикрар жезвай: “Гила чи гьал гьикІ хъуй?!”

Машгъур эфендидин тазиятдиз гзаф магъалрай, шегъеррай ва хуърерай тІвар-ван авай алимар, эфендияр, къазияр, кавхаяр, округдин къуллугъчияр ... атана. Алкъвадрин дар куъчеяр инсанрай, балкІанрай, фйитунрай ацІанва.

Сурал медресадин сухтайрин патай гаф Севзиханан хва Эминаз гана. Жемятдин вилик чуру-спел атанвай жегъил экъечІна, ада, вичи-вич квадар тавуна, вилер халичадик квай мейитдал алаз, сефил ванцелди ясдин чІал кІелиз башламишна:

*Ваз Аллагъдин рагъметар хъуй,
Чаз играми азиз устад.
На и дуънья терг авуна,
Им Халикъдин эмир хъана.
Ви гъуъжред рак акъал хъана,
Багълу хъана а къапуяр.
КІани рекъиз гьал ийидай
Гила чакай нехир хъана,*

Эминан туътуъна къагъар акІана, са гужуналди накъвар акъвазарна, ада жиргъ алай сесиналди давамарна, эхирдай лагъана:

*Сухта Эмин, рикІ ишер къван
Чанди къарар къаз амач хъи!
Чаз течир кар нел алукъин?!
Лап ийир-тийир хъана хъи!*

Тазиятдиз атанвай арифдарар сухта Эминан чІалалай рази хъана, абурун рикІяй хиял фена: “Идакай чаз зари жеда”.

- Аферин, бала, - виридаз ван къведайвал лагъана Ярагъ Исмаил-эфендиди.
– Вакай чаз халисан зари жеда!

Севзиханан риклиз шад хъана, адак дамах акатна: “Ихътин еке нуфус авай алимди зи хцин чІалан тарифун - зи бахт я!” Эмина фикирна: “Заз Вини Ярагърин медресада кІелун къисмет хъанайтІа...”

21.

Алкьвадар баябан хъана...

- Чи чирагъ хкахъна,- еке хажалатдив лагъана Эмина Абдуллагъ-эфендидин садакъадик.

Сухтаяр гъар пакамахъ ва нянихъ рикІ алай муаллимдин сурал физва, абуру дуъаяр кІелзава, зикирар ийизва.

Медреса иесисуз амукъна: бязи сухтаяр чпин хуърериз хъфена, кІелунал рикІ алайбур маса медреса жагъурунин къайгъуда ава.

Тагъир, вичи мад кІел хъийидач, лагъана, Рукъуятахъ галаз сирлу суьгьбетар авуна, хъфена. Бубади Тагъиразаз са цІегъ тукІуна, кап ягъай мехъерарзава, лугъудай ванер акъатна. Эмина къуьнер чуькъвена: ам Ялцугърал къиле физвай гъерекатрикай бейхабар тир, цІийи медреса жагъурунин къайгъуда авай.

- Гъасан, жуван халудиз лагъ, чун вичин медресадиз къабулрай, - меслят къалурна Эмина Абдуллагъ-эфендидин хциз.

- Чи патахъай халудиз лагъанвай маса инсанар ава, - хабар гана Гъасана. – Чна адан жаваб гуьзлемишин.

Эминаз чизвай: ихътин къайгъуйрик адан бубани квай. Абдуллагъ-эфенди кечмиш хъана, пуд югъ алатна, жуьмядин садакъаяр гудай чкадал Ялцугърин къазиди Исмаил-эфендидивай жузунай: “Я эфенди, гила рагъметлудан медресада кІелзавай сухтайрин гьал гьикІ хъурай? Абур вуна ви медресадиз къабул хъувуртІа, гьикІ жеда?” Ярагъви эфендиди фикирна, лагъанай: “Заз

жуван сухтаяр ава... Артуханбур къабулун регъят я, къази, амма абуруз тарс гун - четин. Са фикирна кІанда...”

Са шумуд йикъалай Исмаил-эфендиди жаваб ракъурна: «Завай жуван медресадиз къуд кас къабулиз жеда, хъсан чирвилер авайбур атурай».

Жегъилриз шад хъана, амма цІувад касдикай къуд хкъгъун регъят кар тушир.

- За жуван халудин медресада кІелда, - малумарна юлдашриз Гъасана.

- Ахътин халу авай вун бахтлу инсан я, - лагъана Къудрата.

Гъасаназ шад хъана.

Вини Ярагъдал кІелун, Эминаз хъиз, Къудратазни кІанзавай, абурун тІварар ашкъилубурун сиягда гъатна.

- Вунни чахъ галаз ша,-теклифнай Эмина Рукъуятаз.

- Дахди зун акъван яргъариз ракъурзавач, кІелайди бес я, лугъузва, - руш хияллу хъана: адан вилерикай Тагъир карагна.

- Ви бубади хъсан кар ийизвач,- Эмина гъайиф чІугуна.

Рукъуят гъа юкъуз хуъруыз хъфена.

Эминазни, гъар и руш акурла, живи регъят жезвай: вилерикай Туьквезбан карагзавай. “Гила зун адавай мадни яргъа жеда”,- рикІе Хважа-эфендидин руш аваз, фикирна Эмина. Са гъафте вилик, жуьмядин юкъуз ам Къудратни галаз мад Ичиниз фенай... И сефер Эминаз эхир яргъалай Туьквезбан акунай. Агъ, муьгъуьббатдин легъзеяр! Жегъилдин къил элкъвенай, вилер алахънай... Туьквезбаназ вичин дердина авай касдикай са ни ятІани лап геж хабар ганай. Масадан некъгъдик квай дишегълидай агъ акъатнай, амма вичин рикІе авай дерт адавай садални ихтибар ийиз хъаначир, анжах цуриз фена, тухдалди шехънай.

Туьквезбанакай фикирарзавай Эминан бейнида цІийи чІал пайда хъана: вичин гъиссер къалурзавай гафар жагъуриз, абур сад-садахъ галкІуриз, яваш везиндалди лугъуз гатІумна:

Зун дертлу я, вун дава-дарман я,

*Ви хуш дидар акун зи эрзиман я.
Зи гьал сефил я, рикІни зайиф я,
Зи кайи рикІ вучиз вуна тІарзава?..*

Къудрата дустуниз яб гузва, адан чІалар рикІел хуъзва.

- Зун ви гъавурда акъазвач, Эмин стха,-лагъана ада. - Чарадан папакай фикирар авуникай ваз вуч жагъизва? Вуна вун юлдашрин виляй вегъизва. Гуъзел рушар дуньяда тІимил авани? Гъа чахъ галаз кІелзавай Рукъуют нелай усал я?

Эмин, кьил са патал къуна, дустуниз килигна ва вичиз чизватІани хабар къуна:

- Яда, я къубави, ваз са рушни кІан хъайиди тушни?

- Ваъ, стха, - атІай жаваб гана Къудрата.- Зун кІелиз атанвайди я, Куьредин рушар кІан жез ваъ.

- Къубадин рушарни кІан хъаначни?

- Ваъ.

- Гъавиляй вун зи гъавурдани акъазвач, бейниван,- Эмина юхсул хъверзава.
- Муьгъуббат авачирди тамам инсан туш, стха, адаз са вуч ятІани кими я. Муьгъуббат гъайванриз, къушариз ва гъатта гъашаратризни кваз ава... Ваз, ихътин хъсан къаш-къамат авай, камаллу жегъилдиз, икъван чІавалди са рушни кІан тахъун аламатдин кар я. Белки, вун эзитІнаватІа?-мад хъверна.- За ийизвай амалар зазни хуш туш, стха,-хиве къуна Эмина. - Зун зи ихтияр туш, лагъайтІа, вун гъавурда такъун мумкин я... Бес за вуч ийин? КІвачер чеб-чпелай инихъ къвезва... Бес за вучин?!- суал тикрарна, Къудратаз килигиз акъазна.

- Чидач, стха,- язух чІугвазвай гъисс кваз лагъана, Къудрата кьил галтадна, ухът аладарна. - Заз чан алай Межнум аквазва.

- И гаф вуна дуъз лагъана. Гъа чан алай Межнум Туьквезбана закай авунва...

- Аламатдин дуъшуъш я... Жув жувал хъша, яда, я чан дуст!..

- Ваз регъят я, стха... Вахъ ашкъи лугъудай хума галукънавач. Ам галукъайла, вун масакIа рахада.

Эминни Къудрат Ялцугърал хъфена, ял яна, ахпа Тагъираз илифна.

- Виридалайни хъсан кIвалах вуна авуна: кIелун гадарна, манияр лугъуз, хеб-мал хуъз, ацукънава, - зарафат кваз лагъана Къудрата медресадин юлдашдиз.

- Вунани залай чешне къачу,-теклифна кIвалин иесиди.

- Тагъир ацукънавач, - гаф кутуна Эмина, - ада ашукъвалзава, вичин мехъерриз гъазурвал аквазва.

- Ава?!- шадвилини тажубвилини гъисс кваз жузуна Къудрата.

- Эхъ, стха, -тестикъарна Тагъира.

- АкI хъайила, вуна къе чи межлисни шадарда ман?- маниярал рикI алай Къудрат суалдалди килигна.

- Са шакни алачиз, - Тагъира хкунилай чуънгуър къачуна. Жуван лирлияр за Эминан “Билбилдилай” башламишзава,-малумарна, ада чуънгуърдай ажайиб гуъзел сесер акъудна, мани лагъана.

- Ай, сагърай, мазан! – Эминан гуъгъулар ачух хъана.

- Вуна хъсан пеше хкъана, стха, - гъил-гъиливай гуъцIна Къудрата. -Тарарай тарариз хкадарзавай билбил хъиз, вунни, чуънгуър хураллаз, и межлисдай а межлисдиз фида гила. Чка-чкадал нез-хъваз... Зунни Эмин фекъияр жеда... Пакамалай няналди кпIар ийиз, вязер кIелиз, закати фитIре кIватIиз... Яни, малла Эмин?- Къудрат чпин гележегдал хъурена: адан кылиз вич чувал гваз закати кIватIиз ратIрал фин сакIани къвезвачир.

- Квезни куък тIуънар кыилелди жеда,-лагъана Тагъира.

- Вакай фекъи жеда, Къудрат-эфенди, закай - ваъ,- лагъана Эмина.

- Бес вакай вуч жеда?

- Закай?..

- Эхъ, эхъ.

Эмин хияллу хъана.

- Адакай къази жеда,-лагъана Тагъира.- Вичин буба хътин. Гъахъ кІани, кесибрин тереф хуьдай къази.

- Эхъ, - Эмина хъверна, къил эяна: адан рикІе вичикай къази хъунин мурад фадлай авай, а мурадни гада чІехи жердавай кІеви жезвай.

22.

Хзан къулав ахгатна. Лейлиди, кІвачерик аскІан куьсруь кутуна, къавай куьрсарнавай чІехи лампа куькІуьрна: кІвале садлагъана экуь хъана ва бувунрин хътин ван гъатна.

- Им гъикъван вандай лампа я?! - бубади Дербентдин базардай къачур цІийи лампа Небидиз бегенмиш туш. - КІахцугърин регъвери хъиз, ванзава.

- Кирбит яна, куз хъайитІа, вуна гъа лампадилай гзаф ванда, стха, - Мелик вичин гафарал хъуьрена. - Ам, чна яран йифиз цІай яна, ахъайдай фарфалагар хъиз, элкъвез-элкъвез кузва,- ада лампадин чпиз икъван вахтунда такур хътин элкъвей багъ къалурна.

- И лампадин ишигъдал завай халича храз жезва, - Исли гамунин тарарин кІане ацукъна.

- Ихътин лампа чи хуьре мад садан кІвалени авач, - дамахна дидеди.

- Эхъ, авач, - тестикъарна Мелика. – Гъавиляй гзафбур чал пехилни я.

Нянин тІуьн гъазур жедалди хзанар чпин гъилин-тупІун, куьлуь-шуьлуь кІвалахрал машгъул хъанва.

- Хизанар, за пака Эмин Вини Ярагъдал тухузва, адан гъазурвал аку,- лагъана бубади. Им папаз талукъ эмир тир.

- Башуьсте, итим, - милаимдаказ рахана Лейли. - За гададин пек-лек гъазурна къве югъ я.

- Бахтлу кас я чи Эмин дах, - пехилвилин гъисс кваз лагъана Мелика.

- Вуна кѠелзавайдини пис медреса туш, стха, - Эминан, вилерикай Къеанрин хуър, медреса, Туьквезбан карагна, рикѠиз залан хъана.

- Буба, Къеанрин медреса куьтягъайла, вуна зун гъиниз ракъурда?-жузуна Мелика.

- Сифте вуна ам хъсандаказ куьтягъа, хва, ахпа тамашда чун, - са артух гъяз авачиз лагъана Севзихана: эхиримжи вахтара адан кефияр авачир, нефесди тади гузвай, сад лагъай мурад чѠехи хци медреса куьтягъун, адаз мехъер авун тир. “Алкъвадрин, Вини Ярагърин медресайра кѠелнавай хциз са кутугай кѠвалахни жагъурда, - фикирзава бубади, адавай вичин къуллугъ, Ялцугърин мягъкемадин къазивал, хцив вахгуда лугъуз жезвач: инанмишвал авач. - Савадлу жегъил гъакѠ амукъич, - Севзиханаз Эмин чѠехи кѠелунар ийиз яргъариз ракъурдай къаст амач. - Сагъсуз хъун пис я, виридалайни чѠехи девлет чандин сагъвал я”,- фикирзава ада.

Гъуьлуьн гъалдикай папаз хабар ава, амма ада вичин рикѠе авай кин масадаз чирзавач, я аялризни лугъузвач. Анжах Меликаз тагъкимарзава: “Чан хва, бубадал гуж акъулдмир, ам яшлу я, вун - жегъил... Туьрездин къил жува яхъ, цуьлер ва я векъ алай алердин цѠилер жува тѠарамара... Буба балайриз далудихъ дагъ галай гъисаб я. Дагъни хвена кѠанзавайди я...” Мелик дидедин гъавурда дуьз акъазва - майишатдин вири кѠвалахар адани Небиди ийизва. “И хва са тѠимил къван туьнт я, чѠехи стхадал пехил язни аквада,- фикирзава Меликакай Севзихана. - Амай балаяр вижевайбур я. Аллагъди хуьй чеб...вири...”.

- Диде, хапѠа хъана,- къулавай рушан ван акъатна.

- Къажгъан къахчу, ягълав эциг, бала, чичѠекдин чѠух ая,-буюрмишна дидеди. Са арадилай кѠвале чичѠек тагъзавай чѠирчѠирдин ванер гъатна. Лейлиди итимрин вилик суфра экѠяна.

- Къе, хзанар, чаз чичлєкдин члух алай тлурарин хапла ава, фу куьткунна неъ,- дидеди суфрадал акадин фар, сатулда аваз яд, къел, эферар ва тлурар эцигна, хапла авай кларасдин мудаярни гъана. – Яклун хуьрек ийиз агакънач.

- Чун худади гайидал рази я,- лагъана Эмина.

- Аллагъди гайидал рази хьун хъсан хесет я, - Севзиханаз члєхи хцин гаф хуш хъана. – Гъамиша ягълу хуьрекар герекни авач, балаяр.

- Алкъвадрин медресада клєлзавай сухтайриз тлурарин хаплани жагъызвачирни, бицли дах, яни? - жузуна Небиди.

- Гъамиша ваъ, дахдин. Гишин вахтарни хъана, тух вахтарни. Гъамиша тух хьунни хъсан туш; тух хъайила, тарс чир жедач, ахпа инсанни къиляй акъатда.

- Суварриз сухтайриз шурваяр, къавурмаярни жагъызвайди я,- тежриба авайда хьиз, лагъана Мелика.

- Суварриз сагъилризни жагъызва,- Небиди рикляй вичи клелунихъ ял тавунал рази яз, фикирна: “Гишилани мекъила клелун зи квез я? Члєхи хъайила, мехъерарна, жуван стхайрихъ галаз яшамиш жеда. Вири маллаярни кавхаяр жеч хьи!”

Хизан курарал алгъана, клвале рахун-луьклуьн амукънач, лампадин ван гужлу хъана.

Курарин кланяй тлурар члугвазвай ванер хъайила, кайваниди жузуна:

- Низ ахкъуддатла, лагъ, хапла ама.

Садаини гаф-члал акъатнач.

- Вири тух хъана, элгъемдуллагъ, къазанмишзавай чанар сагърай,-лагъана Севзихана хзандин патахъай.

- Я буба, къазанмишзавайди вун тушни?!- жузуна Небиди.

- Са зун ваъ, чан хва. Чна вирида къазанмишзава: Меликани, вунани... Эмина клєлзава... Клелунни зегъмет я, еке зегъмет... Ви дидедини ваха къе зегъмет члугуначиртла, чавай икъван тлємлу хапла нез жедайни?

- Ваъ.

- ГъакІ хъайила, за куь виридан чанар сагърай, лагъана, бала. Зегъметди инсандал, кІвалел, хуьрел абур гъида, балаяр. Зегъмет чІугу.

Гадаяр гъаятдал экъечІна, дишегълияр кІвалин кІвалахрал машгъул хъана, бубади къулан патав литинал къуьнтІ яна.

- За ваз мес кутан,- лагъана Лейлиди гъуьлуьз къайгъударвилелди.- Къе ваз кІвалахун, къекъуьн гзаф хъана, итим.

- Гъелелиг фад я ксуз,- вилер папални рушал алаз, Севзихана фикирарзава: “За жуван аялар мус динжарин?... Эмин агакънава, Меликаз мехъер авуртІани жезва... Руш це лугъудайбурни къезва... Руш гайитІа, паб куьмек авачиз амукъзава... КІелер куьтягъ тавунмаз Эминазни мехъер жезвач, адаз чна гъеле свасни жагъурнавач, я вичикни чуькъ квач... И арада зи кефиярни хъсан аквазвач...”

23.

Къуд пад йифиз къвайи живеди къунва. Цифедикай рагъ хкатнава, гъава умун я. Рехъ-хвал ачух хъанвач, живедикай къуьрерни хкечІнавач.

Севзиханни Эмин балкІанрал алаз Вини Ярагъдал физва. “Чун КъепІиррин рекъяй фида”, - теклифнай пакамахъ бубади. БалкІанар къузадай са гужуналди винелди хкаж хъана, Къелягъ майдандал экъечІна. И зурба яргъи майдан Эминаз таниш я. И рекъяй ам шаз Чахчарин хуьруьз фенай... Жегъил къаних вилералди къуд патаз, садрани такур чкайриз хъиз, килигзава: эрчІи патахъай лацу дагъларин цІиргъер, виликай Къулан вацІун гегъенш дере ва Каспий гъуьл, чапла патахъай Куьре магъалдин хуьрер аквазва. Вирини лацу я, виридани, къеле ганвай цурун синийри хъиз, рапрапар гузва, вилерин ишигъ тухузва...

Эмин чапла къуьнелай Куьре магъалдиз килигна. Ялцугърин кІунтІал алай хуьрерикай сад Къеанар тирди аннамишайла, Эминан кефи цуру хъана. Вилерикай Туьквезбан карагна, къиле вучиз ятІани Къуьчхуьр Саидан “Есир я зун” манидин чІалар тикрар хъана: “Гъейран я вал вири алем... Гъилел къуна пиялад жем... Лацу пеле яру къечІем, гъа къечІемдин есир я зун...” Эмин

хиялдай ЯрКи дередиз акъатна, адаз са затІни ахквасмач, ам Ичинрин булахдал физвай са дишегълидин есирда гъатнава.

Къелягъ майдан куътягъ хъана, рехъ тамук акатна, гуънедай агъуз фена, са гъвечІи хуъруъв агакъна. Сифте аквазвай чкайриз Эмин вичиз хас тирвал дикъетдивди килигзава, суалралди буба инжиклу ийизва.

- Ибур Зугърабар я, - лагъана Севзихана.- Мукъвара чун Вини Ярагъдални агакъда.

Дар рехъ къил агъадалди фенва, балкІанрин кІвачер цІуъдгъуънзава, атлуйрин къилер тарарин хилерихъ галукъзава, рехъ са шумуд сеферда тамук акатиз хкатзава, эхир ам къаратикенри къунвай, инлай-анлай хъархъун зурба тарар, гъуълукъай луйтквейрин элкенар хъиз, хкатзавай майдандал акъалтна. Адан рагъ экъечІдай къерехдал, тараринни кулкусрин арада, сад-къве мертебадин кІвалер сад-садав игис хъанва. Куъчяр баябан я.

- Ибурни чаз герек Вини Ярагъар,- малумарна Севзихана шаддаказ.

Хуъруън сифте акур шикилри Эминаз са таъсирни авунач, акси яз, кефи чІурна: тІвар-ван авай шейх, тІарикъатдин муършид Ярагъ Мегъамедан ватан, Куъредин ханари чпин меркез яз хкъанавай хуър жегъилдин хиялдай гуъзел, зурба шегъер хътин чка хъун лазим тир, гъакъикъатда ам Ялцугъар къван къвед авай адетдин хуър хъана. Мугъманар садлагъана жуъмя мискІиндин (адал фадлай “Ярагъ Мегъамедан мискІин” тІвар акъалтнавай) вилик акъатна. БалкІанрилай эвичІна, абур инихъ-анихъ килигиз акъвазна. И арада мискІиндин кІаник квай кІваляй (ам гъуъжре яз хъана) пуд сухта экъечІна, абурун арада Къудратни авай.

- Эмин!- гъарайна къубави сухтади.

Ялцугъви жегъилди дустунин къаншардиз чукурна. Абуру саламар гана, гъилер яна, вилералди чпин рикІин гъиссер, хуш майилар къалурна.

- Салам-алейкум, балаяр,- Севзиханни сухтайрив агакъна.

Жегъилри салам къуна, мугъманар хушдаказ къаршиламишна, балкІанрин залпандар къуна, абур тек чуплах тарцел кутІунна.

- Им зи дуст Эмин я,- Къудрата сухтаяр Эминахъ галаз танишарна, вичи Эминан шейэр: мес, яргъан, парталар ва недай суърсет гъуьжредиз тухуз башламишна.

- Исмаил-эфенди гынава?- жузуна Севзихана, ам мискІинда авайди чир хъайила, вичин хциз лагъана:-Ша, Эмин, чна эвел эфендидиз салам гун, гъуьжреда чка къадай ихтияр къачун,-бубани хва агъадихъай къве мертебадин, винидихъай са мертебадин чІехи дараматдиз гъахъна. Абуруз минбардин вилик кавалар галаз, кІвачер кІаник кутуна, метІерал ацукънавай къуд итим акуна.

Севзихана ван хкажна хъиз салам гайила, сифте къулухъ килигайди ва салам къурди Исмаил-эфенди хъана.

- Ша, ша, гъуьрметлу къази, - мискІиндин чІехи имамди мугъманар жумартдаказ къабулна: хуш-беш авуна, кефияр-гъалар хабар къуна.

Хва гъуьжреда динжарна, гъебеда авай савкъватар Исмаил-эфендидин хзанрив вугана, кІвалин иесидихъ галаз са къас фу тІуьна, Севзихан хъфена.

Эмина йифен геждалди цІийи юлдашрин суьгъбетриз яб гана, вичиз сифте таниш жезвай хуьруьн, мискІиндин, медресадин сирер чирна. Пакамахъ фад къарагъна, Къудрат галаз хуьрел цІар алудна, къуд пад фагъумна.

Урусатдани кваз машгъур хъанвай Вини Ярагъ хуьр Гуьлгери ва Къулан вацІарин дугунрин арадал алай зурба тепедин синел, яд авачир кІамун къерехдал, чин пакаман ракъинихъ элкъуьрна, алай. Сад-къве мертебадин кІвалер хъархъун, къавахдин, мегъуьн тарарин серинрик, къаратикен цацарин арайра, сад-садав эгис хъана, ферикъат хъанва. Абурукай хандин къве мертебадин зурба кІвалер ва мискІин хкатзава... Хуьре акъван секинзава хъи, гъатта кицІерни элуькъзавач, анжах сад-къве кІекре вичикай хабар гузва... На лугъуди, ина садрани дяве-дара, къал-макъал хъайиди туш... На лугъуди, вири

Лезгистан, Дагъустан ва Кавказ женгиниз къарагъарай игит Мегъамед ина хайиди, яшамиш хъайиди туш...

Са йикъалай Эминаз хуьруьн и къил, а къил чир хъана: шейх Мегъамедан къве мертебадин кІвалер (абурун кІаникни гъуьжре квай), булахар (Агъа булах ва латар квай Вини булах), югарар гатадай ратІар, тепедин син къуна агъадихъай винелди фенвай шегъре рехъ, хуьруьн къилихъ галай къадим суар... акуна. Са гъафтедила алаз Вини Ярагърин къунши хуьрер: Билбилар, Гъезерар, Берекар, Агъа Ярагъарни кваз чир хъана... “Гъар синел са хуьр ала,-фикирзава Эмина, - гъавилай иниз Синин хуьрерни лугъузва жеди... Мажал хъайила фена, Магъмутахуьруьз, Целегуьнриз, Руш балкІандаллаз къугъвадай рагазни килигда... Аламатдин чка я лугъузва... Мукъаят хъана кІанда: и тамара къачагъарни ава, абур рекъай физвай карванрал вегъезва, хуьрер тарашзава...”

Сифте юкъуз Исмаил-эфендиди Эминахъ галаз суьгъбетарна, адан чирвилер ахтармишна, вичи гудай тарсар: араб чІал, араб чІалан грамматика ва аруз - шиарар кхъидай къайдаяр гъисабна. Амай тарсар, малум хъайивал, маса муаллимди гуда. И кар Эминан рикІиз хуш хъанач, ада фикирна: “Алкъвадрин медресадани къвед лагъайди тупІал муаллим тир, инани гъакІ тахъуй...”.

24.

Вини Ярагърин медресадиз атуникди Эмина, вич маса дуьньядиз аватайди хъиз, гъиссзавай. Инаг я тепедин кукІвал алай Ялцугъар, я къузадик квай Алкъвадар тушир... Бинедилай зурба инсанар: къагъриманар, зарияр, алимар, ханар, беглер яшамиш жезвай адлу хуьр яз, Вини Ярагъдал пата-къерехдай мугъман итим атун-хъфин гзаф тир. Хандиз, хуьруьн кавхадиз, мискІиндин имамдиз мугъманвиле урус пачагъдин къуллугъчияр, алимар, зарияр, фекъияр... датІана къвезвай; абур са гъихътин ятІани важиблу месэлаяр гъялзавай... Шегъре рекъай Ахцегъиз, Рутулиз, ЦІахуриз, Гиярдиз, Агъулиз, Яхул шегъердиз пияда инсанар ва аскерар, жуьт балкІанар квай багъа фургъунар ва файтунар, балкІанринни девейрин карванар физвай... Кимерал, мискІинда, гъуьжрейра

ийизвай суьгьбетарни Лезгистандин, Дагьустандин, Кавказдин ва Урусатдин гьаларикай, пачагьдин ва губернатордин эмиррикай, шейх Мегьамедакайни имам Шамилакай, келунрикай-кхьинрикай, савдагаррикайни тажиррикай, базаррин кьиметрикай, кьецепатан уьлквейрикайни гьукуматрикай тир. “Медресада кел тавуртани, паталай атай инсан Вини Ярагьрин кимел савадлу жеда”, - фикирна Эмина, ам вичиз ина келун кьисмет хьунал гзаф рази хьана.

Цийиз таниш хьанвай сухтайрин: мамрачви Гьасанан, кьепирви Мислиман, мамрачви Кьазанфаран ... дерин суьгьбетриз яб гудайла, абурун чирвилерал гьейран хьана, Эмина фикирдай: “Ибурун патав заз са затни чизвач хьи. И кар ашкара хьайитла, Туьквезбан, валлагь, закай хьел жеда!” - хьверна, ам тарсар хуралай чириз, артухан ктабар келиз алахьна. Исмаил-эфендидин меслят рикел хуьзва: “Чирвал еке девлет я, балаяр,- лагьанай ада. - Чирвилер дуньяда гзаф ава, гьавилай илимарни гзаф я. Са касдиз вири чир хьунни мумкин туш, амма чириз алахьна канда... Гзаф низ чир жеда? Гзаф чирвилер гзаф келайдаз ваь, гзаф аннамишайдаз, гзаф фагьумдайдаз чир жеда. Гьар са акур кар, ван хьайи гаф, келай жумла фагьумна канда, абурун ери-бине чирна канда, ахпа рикел хуьзни регьят жеда».

Маса тарсуна сухтайрин кьатунар, дикьетлувал ахтармишун патал Исмаил-эфендиди жузунай:

- Куьне фагьумнатла, за жуьмядин купунилай гуьгьуьниз вяз келдайла, мискинда ван гьатзава,- ада кьил хкажна, са шумуд гаф кевидакказ лагьана, дугьриданни, гьасятда дараматда адан рахунар тикрар хьана. -Заз чидай, акур мискинра икI туш. Квез чиз, чи мискинда икI ван гужлу хьун квевай я?

Сухтаяр фикиррик акатна, жаваб жагьуриз алахьна, гьарда са фикир лагьана.

- Им шейх Ярагь Мегьамед-эфендидин твар алай пак мискин я, муаллим, гьавилай, - лагьана Мислима.

- Туш,-муаллимди кьил галтадна.

- Аллагъ-Таалладин къадар-къисмет я, - лагъана Къазанфара.

- Ваъ, Аллагъдиз чун къурбанд хъуй, и сеферда маса себеб ава,- лагъана муаллимди.

Мад жавабар амукънач, анжах Эмина вичин фикир лагъанвачир.

- Вуна вуч лугъуда, сухта Эмин? - жузуна муаллимди.

- Ван гужлу хъун гъа и цларивай я, муаллим, - лагъана Эмина.

- Вуч, вуч? И цларивай? - Исмаил-эфендидин вилера акваз-акваз шадвилини цѐлхемар пайда хъана.

- Эхъ, муаллим, гъа и цларивай, - тестикъарна Эмина.

- ГъикI? Ваз цларивай тирди гъинай чида?

- Заз, дагълара ван элкъвена хкъведа, лагъана, ван хъайиди я, муаллим, амма акуначир, чи хуъруьн мулкара къакъан дагълар авач... Вилик квай йисуз Къуьчхуьриз фейила, гъабурун рагара заз ван элкъвена хкъведайвал акуна... Имни гъахътин кар я. Тушни, муаллим? - Эмин суалдалди Исмаил-эфендидиз килигна.

- Аферин, хва, ви къатIунриз. Эхъ, имни, дагълара хъиз, кIевиз рахай ван цла акбуна, элкъвена хтун я, - тестикъарна муаллимди.

- МискIинда рагар авач къван. Маса мискIинра авачир кар ина вучиз жезва? - жузуна Къудрата.

- Чи мискIин эцигдайла, устIарди цларин эхиримжи жергеда, сивер къенез элкъуьрна, буш гичинар тунва,-ихътин хабарди сухтайрин вилер гъаркъуь авуна.

- Абурун винелай къелечI сувагъ янава, гъавилай аквазвач.

-- Ихътин мискIин эцигнавайди адетдин устIар ваъ, устад я.- дамахдивди къейдна Эмина.

- Чахъ гъахътин амалар чидай устIарарни авайди яни?- жузуна Къудрата.- Аламатдин зигъин я!

- Эхъ, бес Чурул шегъердин къеле эцигай устIарар чакай тушни? Бес чи хуьрера авай мискIинар, минараяр, къелеяр ни эцигна? Игитар, алимар, жерягъар хъиз, чи халкъдихъ магъир устIарарни ава!-дамахдивди къейдна

Исмаил-эфендиди. - Куън ацукънавайди адетдин мискИин туш, им тIарикъатдин муършид, шейх Мегъамед-эфендиди капI-тIеатнавай, ада имам Къази-мулла ва имам Шамил хътин камалэгълийриз тарс ганвай мискИин я. Куънени лап хъсандаказ кIела, дерин чирвилер къачу, шейх Ярагъ Мегъамедан тIварцIиз лайихлу эфендияр, маллаяр, алимар, муаллимар, къазияр, кавхаяр хъухъ!

Муаллимди ихътин насигъат ганачиртIани, сухтайриз чпи гъина, нин гъилик кIелзаватIа чизвай, абуру и кардал гзаф дамахзавай. Акси яз, сухтаяр са кардал тажуб тир: Исмаил-эфенди Ярагъ Мегъамедакай лап тIимил рахадай, ам вичин буба тирди ада, сад-къве дуйшуьш тахъана, гъич лугъудачир. Чизвайбур чиз, амайбур тийижиз амукъдай.

Эхирдай муаллимди амалдар тапшуругъ гана:

- И мискИиндихъ маса къетIен лишанарни ава. Куън абур жагъуриз алахъ. Мажал хъайила, за, квез вуч акунатIа, вуч акуначтIа, хабар хкъада.

И тарсунилай гуьгъуьниз сухтайрин фагъумлувал артух хъана. Сифтени-сифте муаллимдин тапшуругъ къилиз акъудун патал абур мискИинда къекъвена ва адан дараматдал элкъвена. Эмина са жерге лишанриз фикир гана: бине къванерикай, цлар накъвадин лангатрикай эцигнава; минбар мегъуьн яцIу дестекрин къилерал акъазарнава; къавук яргъи гъвар-херек ква, адак къуд дестек кутунва; дакIарар, минбар сижифрив къунва; сад лагъай мертебада гъуьжре ава, ам къве кIваликай ибарат я, вилик квай кIвале къул ава; мискИиндихъ минара галач, азанар мижевирди къавалай гузва.

МискИиндикай низ артухан вуч лишан акунатIа, акуначтIа тайинариз сухтаяр гъуьжетра гъатна.

- Исмаил-эфенди халис муаллим я,- лагъана юлдашриз Эмина. – Ада чун къуд пад фагъумиз, чирвилер гегъеншариз, камаллу жез вердишарзава, - фикирна: «Ихътин амал гележегда жувани ишлемишна кIанда”.

Гуьгъуьнин йисара Исмаил-эфендидин тапшуругъар къилиз акъудунин нетижа яз, сухтайрин фагъумлувал хейлин артух хъана: югъ-къандавай вилер

хци, къатІунар дерин ва фикирарни гегъенш жезвай. Камаллу муаллимдин мурадни гъа им тир.

25.

Эминаз Вини Ярагъдал кІелиз, гъар са тарсуна жавабар гуз, чІалар теснифиз, цІийи юлдашрихъ галаз яшамиш жез югъ-къандавай хуш жезвай. Адаз Исмаил-эфенди рагъметлу Абдуллагъ-эфенди къван кІан хъанвай: сухтадин фикирдай, абур сад-садаз чпин чирвилералди, инсанвилелди, чирвилер гунин устадвилелди гзаф ухшар тир.

Вини Ярагъдал атай сифте юкъуз Эминан виле акъурбур хандин кІвалер хъана. Абур къве мертебадин, ягъай къванцикай эцигнавай, къванцин стунар квай, чІехи цураар ва гегъенш гъаят галай, къакъан пару акалнавай зурба дараматар тир. Абуру са магъле къван чка къунвай, тІварни Пару алай... Эминаз Куьредин ханар: Аслан хан ва Юсуф хан акуна, абурун ханумар ва аялар гьалтзавай... Суварин йикъара сухтайриз хандиз гъатядиз теклифзавай...

Парудин гъаятдай сухтайриз мукъвал-мукъвал гъарай-эверрин, минетдай, шехъдай, цІвагъдай... ванер къведай. Абур вуч ванер я, лагъана, хабар къурла, фекъидиди (ам медресада сухтайриз тарс гузвай къвед лагоай муаллимни тир), чин чІурна, жаваб ганай: “Абур квез талукъ туш, яб гумир, куь тарсар кІела!” Эминан рикІиз залан хъанай, ада фикирнай: “Ханди лежберриз ийизвай туьнбуьгърикай, гузвай жазайрикай чи эфендидизни хабар ава... Яраб ам ихътин зулумкарвилерал рази ятІа? Халкъдин азадвал патал пайдах хкажай шейх Мегъамедан хва гъихътин инсан ятІа?..” Ихътин суалрин къадар къвердавай гзаф жезвай.

Куьре ханари чпин уьмуьр виликан къайда кечирмишзавай: на лугъуди, Урусатдин пачагъдин фармандалди Дагъустанда ханлухар чукІурнавач, абурун чкадал округар тешкилнавач, губернатор, начальникар ва найибар тестикъарнавач. Халкъдин кесиб къатарин ихътин дегишвилер шаддаказ

къабулнай. Цийи хабар фад-фад чкІанай, амма адетар, къайдаяр куьгънебур амай.

“Ханарин ихтиярар атІана, абур ханар яз амач», - кхъенвай урус газетра, лугъузвай кимерал гъавурдик квай инсанри. Анжах и дегишвилер гъеле анжах чарарал аламай. Гъакъикъатда ханариз вири ихтиярар, гъатта лежберар гатун ва ягъунни, абурув чпин никІера ва векъера гужуналди кІвалахиз тунни ... амай. АтІай ихтияррин эвез пачагъди ханаризни беглериз маса регъятвилер къурмишнавай. Абуруз женгинин тІварар ва чинер: корнет, поручик, капитан, гъатта генералвални ганвай ва гузвай, пачагъдин хазнадай уьмуьрлух (абур гишила кьин тавурай, лагъана) куьмекдин пулар - пенсияр тайинарнавай. ИкІ ада чкадин халкъар истисмарзавай агъайрикай вичиз куьмекчияр къунвай. Нетижада Куьредин ханди, гъа виликдай хъиз, вичин гъилик квай хуьрерин: Вини Ярагърин, Агъа Ярагърин, Хъанцаврин, Целегуьнрин... жемьатар, нуькеррив лаш илигиз туна, никІерани векъера кІвалахиз ракъурзавай... РикІ ацукъай шейинилай, яр янавай емиш хъайитІани, куьк тум галай кІел хъайитІани, гатфарин цуьк хъиз, ачух жезвай руш хъайитІани, кесибдаз гъанвай цІийи свас хъайитІани, элкъвезвачир... Ханари чпин гъилик квай инсанрал залан харжар вегъенвай, чеб датІана девлетлу ийизвай...Кесибри, ханарилай гъейри, пачагъдин хазнадизни харж гана кІанзавай. Девлетлуйри ва чиновникри халкъ, чІулав ругъвалри хъиз, фитІинзавай.

Сифте чІалар теснифзавай зари сухтаяр: Эмин, Гъасан, Къазанфар, Къудрат ва масабур санал кІватІ жезвай, абуру эдебиятдин, марифатдин, яшайишдин месэлаяр веревирдзавай, чпин эсерар кІелзавай, сада-садаз меслятар гузвай., хуьруьн ва магъалдин гъал-агъвал веревирдзавай.

- Вучиз чи шаирри чпин эсерар дидедин чІалал тесниф тавуна, патан чІаларал теснифзава? - жузунай Эмина, жавабни вичи хганай: - Чна жуван эсерар халкъ патал кхъизватІа, абур халкъ гъавурда акъадай чІалални теснифна

к1анда. Хъсанни пис, гъахъни гъахъсузвал, к1анивални так1анвал жуван ч1алал къалурун регъят я.

Вини Ярагъдал алай гъахъсуз гъаларин гъавурда Эмин фад акъуна. Зулумкар ханар, абурун тереф хуъзвай девлетлуяр,

фекъи-фахра фикирда аваз, Эмина ч1ал теснифна, сухтайриз к1елна:

Гъарай, эллер, пис ксариз!

Ажеб дуънья хъанавачни?!

Дугъри ксар дуъньядикай

Хун1 гувъгуълар ханавачни?!

Лагъайла, къилиз ягъиз сирих,

Ахна жез дуъньядихъ къаних,

Фагъирд балк1ан ийиз чуънуъх,

Квез маса гъайван амачни?..

Эминан ч1ал юлдашри чпин дафтарра кхъена, гъилерай гъилериз, сиверай сивериз фена, хуъруън жемятдив, миск1индин фекъидивни агакъна. Жегъил зари Ялцугъ Эминан т1вар эдебиятдал рик1 алайбуруз малум хъана, амма са бязибуру адаз сасни регъвена.

Миск1индин фекъи девлетлуйрин гъилибан тир: ада сухтайриз ханарин тарифардай, абур Аллагъ-Таалади чилерал ракъурнавайбур я, лугъудай.

Фекъидин къве чин алай амалар аквазвай Эмин адаз са шумуд сефер акси экъеч1най, ц1ийиз теснифай шиирдани ярагъви фекъидиз талукъ синихар авай.

Эминан ч1ал к1елайла, фекъидиз пис хъел атана, амма адавай Ялцугърин къазидин хчин кефи хаз хъанач. анжах Исмаил-эфендидиз арза авуна. Эфендиди мецел к1венк1 алай сухтадиз вичин патав эверна, сабурлу суъгъбетарна:

- Я хва, ви буба зи хванахва я... Вун вучиз чи хандиз, фекъидиз акси я? Ахътин ч1алар кхъин герек авач, гунагъ я.

- Я чан эфенди, бес зегьметчи халкъ икъван кӀеве тун, кесиб инсанар, малар хьиз, ишлемишун ханариз, фекъийриз гунагъ тушни? А шукур хъайи Аллагъди кесибар йикъ лагъанвани?

- Ваъ, гьелбетда. А гунагъ гъабурун хиве жеда ман, - Исмаил -эфенди, спелрик хъвер кваз, сухтадиз килигна.

- Гунагъар абурун хиве хьуналди, тахьуналди халкъдиз регъят жезвач...Чалай винихъ галай лезги магъалра ханар хъанач, ана авай жемьатар гъамиша азад я. Бес чаз азадвал герек тушни? Чун вучиз лукӀар хъуй?!

- Гъар са мусурман азад яз хазва,- Исмаил эфендиди вичин рагъметлу бубадин рикӀ алай гафар тикрарна. - Анжах азадвал, хва, шартӀунин кар я. Азадвал... Бес чун Аллагъ-Таалладин лукӀар я эхир... Аси жемир, хва.

- Чун я азадни туш, я барабарни,-къил агъузна, сефилдаказ лагъана Эмина.
- Садбуруз Аллагъди вири гузва, садбур - кузва. Бес ихътинбур гъахъар яни, я чан эфенди?

- Я хва, Къуръан чи пак ктаб я, чна гъадал амална кӀанзава. Гъа пак ктабдин къад лагъай сурада кхъенва, бес Аллагъди са бязи хзанриз ганвай девлетриз килигмир, а девлетар абур ахтармишун патал ганвайбур я. Гила за ваз меслят къалурзава: садални пехил жемир. И дуьньяда вуч ийизватӀа, вуч жезватӀа, Аллагъдиз чизва, гъадаз аквазва.

- Я эфенди, бес вучиз Аллагъди кесибар, са кӀус факайни магърумна, ахтармишзава? Гъа пак ктабда кхъенвай: “Аллагъдин вилик вири сад я”. Бес а барабарвал гъинава?

- Аси гафар хъана хьи, - эфенди сухтадин суалрикай къил къакъудиз алахъзава.

- Вилериз аквазвай къван мешребсуз крари, бязи инсанрин амалри зун аси ийизва эхир, жанаби эфенди. Фарс зари Умар Хайяма, Аллагъдихъ, лагъанай: «Дуьньядал гъар са шейъ тирла ви гъуькуьмдал, бес куьз гунагъар вуна твазва зи хиве?!» Дуьз суал тушни, жанаби эфенди? – Эминалай залан нефес алахъна.

- Дуъз гафар гзаф ава, хва, амма вири дуъз гафарин гуъгуънал дуъз крар жезвач: дуънья гзаф зурба я, инсанри ийизвай хъсан ва пис крарин сан-гъисабни авач... Вунани, хва, жуван къил тIармир... Ихътин суалар къилиз къвезвай ваз, хва, яшамиш жез четин жеда,- Исмаил-эфендиди гъайиф чIугуна.

- Заз бубадини гъа икI лагъайди я, - хиве къуна сухтади.

- Буба гъахъ я, хва. Жуван къилих дегишара,- меслят къалурна эфендиди.

Эминаз чир хъайивал, Исмаил-эфендиди пачагъдин, ханарин тереф хуънихъ бине авай: адаз чиновникри къурхуяр гузвай, вич пачагъдин итимри, имам Шамил хъиз, суъргуъндиз акъудиз кичIезвай: адаз чиновникри къурхуяр гузвай ва пачагъдин хийирдиз кIвалахуниз мажбурзавай.

Жегъил зарийрин нубатдин межлисдал мад халкъдин четин гъалдикай суъгъбетар аватна. Абуру къетIивилелди къейдна: халкъ асирралди кIеви зулумдик ква; гила лежберрин икъамал къве вик - ханарни девлетлуяр ва пачагъдин чиновникар - хъанва. Тимурленгани Надир шагъди авур зулумар рикIел хкана... Вучда?! Къанни вад йисуз дяве авуна, жагъун тавур азадвал рикIел алаз, гъикъван хаталу тиртIани, жегъилри женг чIугун лазим тирди лагъана. « Женг, стхаяр, акъуллудаказ чIугуна кIанда. Сифте халкъ савадлу авуна кIанда, - теклифна Эмина. – Савадлу инсандиз вичин такабурлувал, азадвал хуъз регъят я. Чна чи азадвилин руъгъ, такабурлувал хвена кIанда».

Ялцугъви сухта са тIимил вахтарилай юлдашриз сейли хъана. И кардал Исмаил-эфендидини шадвалзава: “Эмина зи насигъат къуна”,-фикирзава ада. Амма гъалатI хъана - Эмин садрани гъахъсузвилихъ, лукIвилихъ галаз рази хъанач, акси яз, ада аслутуширвиликай, азадвиликай, уълкведа гъахъ хуъникай фикирзавай.

Са шумуд йикъалай Исмаил-эфендиди Эминаз вичин патав эверна, Юсуф хандин гадайриз тарс гун теклифна:

- Хандиз вичин аялриз тарс гудай муаллим - хъсан чирвал авай сухта кIанзава. За адаз вун меслят къалурдани? - жузуна эфендиди.

Фикир-фагъум авуна, Эмина жаваб гана:

- Ваъ, чан муаллим, завай жедач,- Эминан вилерикай ханари кесибриз ийизвай зулумар карагзавай.

Эфенди тажуб хъана, ада чин чІурна, кьил галтадна, атІуз-атІуз лагъана:

- Я бала, им за ваз кІвалах хъуй, мехъерардай пул хъуй, гележегда ваз са кьадай чка хъуй, лагъана, авур теклиф я. Вуна вуч лугъузва?!

- Завай жедач, чан муаллим. Ви хтулриз за гъавая тарс гуда, амма ханариз кьизилрихън кьуллугъиз жедач.

- Ихътин мумкинвал тек-туък жедайди я, я бала!-гъарайна Исмаил-эфендиди. - Ахмакъ жемир, ялцугъви!

- Жеда - а -ач! - кьетІивилелди тикрарна Эмина.

Пака малум хъайивал, хандин гадайрин муаллим сухта Алкъвадарви Гъасан хъана. Дуйшуъш хъайила, Эмина адавай жузуна:

- Хандин кІвале гьикІ я, дуст?

- Хъсан я.

- Ви бубаяр ханариз акси итимар тир...

- Гила девир масад я, - Гъасана яргъи суьгъбетрикай кьил къакъудна.

26.

Гъуьжредин пипІе ацукъна, Эмина, сухтайрин адет тирвал, вилер акъална, гагъ араб, гагъ фарс, гагъни туьрк чІалан гафар, ибараяр, мисалар эзберзава.

Вилерикай Ялцугъар, Тагъиран мехъер карагзава: « Аферин, зи дустуни, садазни хабарни авачиз, вичиз Рукъуют гъана, ацукънава... Рукъуют акьуллу руш тир... Бахтлу хъурай!»

- Яда, ялцугъви, къарагъ, къецел гатфар хъанва! - гъарайна Къазанфара. - Ша, булахрал фин, рушариз килигин! Билбилриз яб гун! Дуйньяда вуч хабар-тер аватІа чирин! Вуна гьикъван кІелда? Ви кьил чІур жеда гъа!

- Гатфар хъанва?! - Эмин тажуб хъана.

- Эхъ, живер, цІразва, хархар ацалтна, хвалар, кІамар авахъзава. Ярагърин кьуру кІамукай Кьулан вацІ хъанва-а! - тестикъарна ада.

- И гадаяр гъинва?- Эмина вилералди гьуьжредин юлдашар ацукъдай бажгъанар ва куьсруьяр кьалурна.

- Абур фадлай тІебиатдал экъечІнава, Ярагърин рушариз, ханарин бикейриз тамашзава.

- Лап гьакІа?!

- Лап гьакІа!

- ЯтІа ша, - Эмин зирингдиз кьарагъна, чухва кьуьнерихъ вегъена, куьчедал экъечІна, кьуд патаз килигна.- Дугъриданни, стха, гатфар хъанва. Мукъва-накъ кьуьгъверин варзни алатна, яран варзни акъатна, гила халис гатфар я!

Живер цІрана, гуьнеяр рагъул хъанва, тамар ва тепеяр лацу яз ама. Хуьруьн куьчейрай цин рагъул хулар авахъзава. Аялар живедин кІватІалар гьалчиз кьугъвазва... КІвачерал шаламар, тІипІрияр, гьатта чекмеярни алаз куьчейра кьекъвез жедай мумкинвал авач: кьуд пад кьар, хурх я... Сухтайриз кІирерал алаз кьекъвезвай чавуш акуна.

- Чун булахрал гьикІ фин, Къазанфар? - хабар кьуна, Эмин чпин кІвачерал алай куьгъне шаламриз килигна.- Къвед-пуд къадам къачун бес жеда, чепедал алкІана, чи шаламрин кваквар хкатда гьа, гада!

- Чидач, валлагъ, - Къазанфара кьил галтадна, адак тІебиатдиз килигиз квай ашкъи яваш хъана.

- Бес чи дустар булахрал, кІвачер кьуьнерал кьуна, фенани?

- Мумкин я,- Къазанфар хъуьрена. - Зи хуьруьнви Гьасан, кІвачер лап кьилел кьуна, финни мумкин я, ам гьакъван цицІи жаван я.

- Чи хуьре садрани ихътин кьар жедач, - хияллу яз лагъана Эмина. - Гуьнедал алай, шим квай чка я: гьикъван марф, жив къвайитІани, яд алахъна, физва.

- Чи хуьре, - Къазанфара кьил галтадна, - кьар жедач, стха, хьипи чепедин ширлинкI жеда. А баркаван алкIайла, ялдай къван я шаламрин кваквар хкатда, я кIвачерал алайбур гъана туна, катуниз мажбур жеда. Ахьтин ширлинкI я хьи чухвейла алатни ийизвайди туш.

- Ахьтин чкадал куь бубайри хуьр вучиз кутуна бес? – Эминан вилера тажубвал авай

- Низ чида, хзан сагъ хьайиди. А чкадихъ са алапат ава: чи чепедин накъвадикай гзаф кIеви лангатар жеда: гьикъван марф акьуртIани, чIур жедач, ракъар хъана, акъвазда.

- Хъсан я. Чи хуьре кIвалер къванерикай эцигзавайбур я. Ина хьиз, - Эмина Вини Ярагърин хуьр къалурна, - накъвадин лангатрикай ваъ. Эгер чи хуьрени ихьтин адет авайтIа, за, жуваз цIийи кIвалер эцигдайла, куь хуьряй чепедин лангатар гьидай.

- Ваз цIийи кIвалер эцигдай ният авани?

- Чун пуд стха я, виридаз мехъерар авурла, бубадин кIвалера дар жеда. Гъавиляй хзандиз гегъенш жедайвал къве мертебадин чIехи кIвалер эцигда, - Эмина вичин рикIе авай, амма гьелелиг садазни ачух тавунвай, гьатта вичизни тайин тахъанвай мурад дустунал ихтибарна.

- Гъахьтин кIвалер эцигдай такъат авани квехъ?

- ГьикI лугъун? Пуд стхади кIвалахайла, такъат жедайди я. ЦIийи кIвалер эциг тежез чал чан алачни?!- Эмина дустуниз вичин бубадин, стхайрин тарифарна.

- Бахтлу инсан я вун, Эмин: мягъкемадин къазивалзавай буба, къве кард хьтин стха, са...

- Са лиф хьтин вах, - куьмек гана Эмина.

- Багъишламиша, заз вахан тIвар къаз кIанзавачир, - Къазанфаран чиниз яр акъатна: ихьтин мярекайрал мукъва-къили дишегълийрин тIвар къун къадагъа я, намусдик хкIун мумкин я.

- Ярагърин булахдал рушариз килигиз физвай жегъилди зи таквазвай вахан тIвар къун гунагъ туш, я стха, - Эмина дуст секинарна.

- Сагърай вун, стха, икъван рикI гегъенш, - Къазанфараз шад хъана. - Вахъ галаз таниш хъунал, санал кIелунал зун бахтлу я. За умудзава, чун гележегдани дустар яз амукъда.

- Са шакни алачиз, - Эмина мамрачвидин къуьнел гъил эцигна. - Заз вунни стха къван хуш я.

- Сад-къве вацралай чна Исмаил-эфендидин медреса куьтягъда. Ахпа вуна гъина кIел хъийида?- жузуна Къазанфара.

- Дуьз лагъайтIа, гъеле тайин туш, эфендиди вуч меслят къалурдатIа килигин, ахпа бубадал меслятда,- лагъана Эмина.-Вуна гъина кIел хъийида?

- Зун чи ЧIурал шегъердиз фида, урус мектебда кIелда, урус чIал чирна кIанда, - къетIивилелди лагъана Къазанфара.

- Урус чIал?! - Эмин тажуб хъана: ихътин ният адан рикIиз садрани атаначир. - Урус чIалакай вучда, яда?

- Чи девирда урус чIал галачиз жедач, стха.

27.

Вини Ярагъдал гатфар акуна-такуна къизгъин хъана. Къуд пад къацу, цIару хъанва, чуьллер цуькведа ава, ракъини кузва. Инаг аран я: гатфарни фад алукъзава, гадни фад къвезва.

- ЧIехи сухтаяр – мискIиндиз! – гъарайна сада.

Исмаил-эфендиди медреса куьтягъзавай сухтаяр кIватIна, абурухъ галаз эхиримжи суьгъбет хъувуна:

- За квез жуваз чидай къван чирвилер гана, рухваяр,- бубади хъиз, лагъана яшлу эфендиди.-Куьн савадлу, алакьунар авай жегъилар я, квевай гъардавай жуван хуьре, пата-къерехда мискIиндин маллавал, хуьруьн къазивал, округдин найибвал, найибдин мирзевал... жеда. За квез ихътин кIвалахар, къуллугъар

жагъуриз куьмекни гуда,- вичин рикІ алай сухтайрилай вилер аладарна, давамарна:-Амма заз куьне, кІвалин-къан мумкинвилериз килигна, кІелунар давамарна кІанзава... Зи фикирдалди, рухваяр, куьне гъамиша саваддихъ, илимдихъ ялна, и патахъ майилна кІанда, - эфендиди яхун гъил кефердихъ туйкІуьрна. Сухтайри, нефес къуна, яб гузва, абуруз чизва: Исмаил-эфенди лезгияр урусрихъ галаз меслятдалди яшамиш хъунин, урус чІал чирунин, жегъилри урус мектебра кІелунин терефдар я. - Месела, гъа и чи Чурал шегъердиз фейитІани жеда, ана туьрк ва урус чІаларал тарсар гузвай пачагъдин мектеб ава; Чурал шегъердилаи анихъни физ жеда, месела, Темир-Хан-Шурадиз, Гъаштерхандиз, Ставрапулдиз, Къазандиз, Харкуфдиз, Маскавдиз,- эфендидин сивяй акъатзавай Урусатдин шегъеррин тІварари сухтайрик жуьреба-жуьре гъиссер кутуна, еке тажубвал арадал гъана.

Эминан мурад кІелунар Ахцегъа, Истамбулда, Мисрида... давамарун тир, Исмаил - эфендидин гафар ван хъайила, ам кве рикІин хъана: “Тила за вучин?” Жаваб жагъанач. Адан патавай ацукънавай жегъиларни хияллу хъана, анжах са Къазанфаран вилера цІелхемар кузва: «За Чурал шегъерда кІелда!»- рикІяй тикрарзава ада.

Сухтайрин суалриз жаваб яз, эфендиди лагъана:

- КІелуникай, инсанди гъилер къакъажна ийизвай гъар са кардикай хъиз, жуваз, жуван килфетдиз, жуван мемлекатдиз хийир хъана кІанда... Кефер пата кІелуникай квез, рухваяр, гележегда мадни гзаф хийир жеда... Къибледихъни физ жеда... Куьн куь ихтияр я, зиди лугъун я...Захъ галаз алакъа хуьх... Квез хъсан сят хъурай!-эфендиди шагъадатнамаяр пайна. - За Севзиханан хва Эминаз адан дерин чирвилерай “эфенди” дережа гузва. Мубаракрай, Эмин-эфенди! - муаллимди чешнелу сухта тебрикна, адав къвед лагъай шагъадатнама вугана.

- Мубаракрай, Эмин -эфенди! - юлдашри капар яна.

- Пара къадар сагърай, жанаби Исмаил-эфенди, - еке гъуьрметдивди лагъана Эмина. - Ви тарсар за садрани рикІелай ракъурдач.

Исмаил-эфендидиз мад сефер рикІин сидкъидай сагърай лагъана, жегъилар, къултухра багъа шададатнамаяр аваз, руьгъ шад яз, гъар сад вичин ватандиз хъфена.

Эмин хтайла, Севзихана гъер тукІуна, папазни рушаз шурва ва къавурма авун тапшурмишна, нянрихъ кавхадиз, фекъидиз ва къуншийризни теклифна, кІвале шадвилин межлис къурмишна. Анал ашукъ Тагъира маниярни ягъна, тебрикдин гафар Рукъютани лагъана.

Мугъманар хъфена, дишегълийри къапар кІватІ хъувуна, чуьхвена, чпин чкайрал эхцигна. Итимар, бубани пуд хва, къулан вилик ацукъна, кІвалин-къан суьгъбетрик экечІна.

- Гила вун, чан хва Эмин, еке тагъсил авай инсан я. Ваз эфендивилин дережа ганва. Вуна и дерейра тІвар-ван авай медреса куьтягънава. Мад кІел тахвуртІани, вавай шариатдин, гъукуматдин рекъай са къуллугъ ийиз жеда... Чавай жуван хуьре медресани ахъайиз жеда. Заз вуна кІелун давамарна кІанзава... Анжах патал кІелиз фидалди мехъерарна кІанда...

Эминан вилерикай Туьквезбан карагна: гъикъван алахъзаватІани, ам рикІяй акъатзавач.

- Сифте кІелунар куьтягъун хъсан тир ман, буба, - багъна жагъурна Эмина.

- Ваъ, хва. Сад лагъайди, Аллагъди хуьй, ви яшар хъанва, ви вири таяр-туьшер эвленмиш хъана, сад-къве аялдин бубаярни хъанва. Къвед лагъайди, ви гъвечІи стхаярни агакънава,-бубади Меликазни Небидиз вил яна.- Абурни за эвленмишна кІанзавайбур я. Ви вахни динжарна кІанзава... Ахпа, хва, зи яшарни хъанва. Зазни ви дидедиз буйругъдал свас, метІерал хтулар кІанзава.

- Эхъ, чан хва, залай геж эвленмиш хъайи папарин метІерални хтулар атанва, - тестикъарна Лейлиди. - Рушни гъуьлуьз гун хъайитІа, зун куьмексуз амукъзава.

- Ваз мехъер тавунмаз, хва, чавай руш гъуьлуьз гуз жезвач, - папан тереф хвена бубади.

Эмин кьудгунна: адаз, рик1е цаз эцягъай хьиз, т1ар хьана. Агакънавай вах стхадиз килигиз амукуьун - им Эминан хиве гьатзавай еке гунагъ тир. Ам алуддай са рехъ авай рехъ авай – амни тадиз мехъер авун тир. Эмина кьил агъузана, амма са гафни лагъанач.

- Заз ви ихтияр авачиз, хва, са нин ят1ани рушак лишан кутаз к1анзавач, - бейкефвал кваз лагъана Севзихана. - Жуван ният алайди ават1а, лагъ, авачт1а ваз свас чна жагъурда.

Эминай мад са гафнии акъатнач.

- Я итим, гада хтана к1валив ахгакърай,- лагъана кьулан патавай Лейлиди.- Чаз лугъун тавурт1а, ада вичин дуст Тагъираз лугъурай, ада чаз хълагъда.

- Хъуй ман, къари, - рази хьана гъуьл.

Са шумуд йикъалай Эминни Тагъир кьибле терефдихъ сиягъатдиз фена: Къубадиз, Бакудиз, Генжедиз ва Шуьшедиз элифна; лезги, туьрк, эрмени ашукърихъ, зарийрихъ галаз таниш хьана; абурун межлисра иштиракна; Саадидин, Низамидин ва маса арифдаррин ктабар гваз хтана.

- Я хва, вуна мехъерин месэла яргъал вегъемир, зи кефияр хъсанзавач, - рик1ел хкана Севзихана.

- Буба, багъишламиша, чан буба, - Эминаз адан язух атана.- Зиди ваз яб тагун, ви гаф ч1урун туш... Зи вилериз жуваз кутугнавай са рушни аквазвач...

- Хважа-эфендидин руш рик1яй акъатзавачни? - сивик хъвер кваз, жузуна Севзихана.

Эминай жаваб акъатнач.

- Регъуь жемир, хва, лагъ. Зунни жегъил хъайиди я.

- Вуна айиб тавурт1а, эхъ, буба.

- Жедай кар я... Ам ви кьисметдай акъатна. Рик1ин ажувал мийир. Чун к1евяй акъуд!

- Килигда, буба... Ваз чизва: пака Тагъирни зун К1ахцугъиз мехъерик физва...

- Килиг, хва. Ви халуйрин хуърени гуъзел рушар гзаф ава. Белки, ви къисметдани, бубадин къисметда хъиз, КІахцугъвидин ханум аватІа, - вичин жегъил вахтар рикІел хтана, Севзихана хъверна.

28.

Цав михъиз алахънава, анжах Гъуцарсувун кукІушдилаь са лацу тІунгъал аквазва. Рақъини пакамалай кузва. НикІера авай мухар хъипи хъанва, къуълер рагъул жезва... Гад алуқъзава.

Эмин КІвалин гъаятдилаь Куъре дередин къуд патаз килигзава, рикІяй зарлу келимаяр акъатзава: “Салам, зи хайи ерияр, зи диде-ватан!” Инлай хъиз, Эминан гъисабрай, Куъре дере икІ ачухдаказ санлайни аквадач. Жегъилдин вилерикай вичиз таниш хуърер ва шегъерар карагзава, анрай аквадай гуъзел мензераяр рикІел хквезва. Дерейрин деринра авай хуърерин: Вини Арагърин, Ивигрин, Къуъчхуъррин ... агъалийрин язух чІугвазва: “Са вили цавалай гъейри, кесибриз я гатуз, я хъуьтІуьз са затІни аквазвач...Абур и гуъзелвиликай магърум я...” Эмин вичин ватандал къару я, адаз хайи Ялцугъар гъакъван кІанда: «Ялцугъар хъиз, чи ЧІурал, Худат, Паку, Шуъше шегъерарни гуърчег чкаяр я».

- Я Эмин, я бала, хъша, фу неь!-эвер хъувуна дидеди.- Вирида тІуьна, са вун я амайди. Хъша!

Эмин суфрадихъ ацукъна, ваха адан вилик кузвай нек авай курни къал янавай тІили фан са чІук эцигна. Эмина фу некІедик куьткъуьнна, тІур илисна, къежирна, иштягъдивди тІуьна, винелай виртІедихъ галаз са фейжан нек чайни хъвана, элгъемдуллагъ лагъана.

РикІе КІахцугъиз фин аваз, Эмина чуру твана, мукІратІдал спелар хкатІна, ваха чуъхвена, харада тунвай парталар: лацу кейшанагъдин перем, чІулав атІласдин шалвар, чІулав шалдин хурал везнеяр алай къелечІ валчагъ ва лацу хъицикъдин къезил бармак алуқІна. Ахпа рақІарихъ фена, кІвачериз лацу шалар яна, яру къветІелар авай гамишдин лидин шаламар алуқІна. Юкъва гимишдин чІул твадайла, адахъ гимишдин къакъара авай куъруь гапур галкІурна.

Диде чѠехи хци ийизвай дамах-чахмахдиз килигзава, ада фикирзава: “Халис чам хъиз аквазва. Наварузбег я манн... Назар тахъуй, тфу-тфу!.. Бес чаз ви мехъерар мус акурай, я чан хва?! Я Аллагъ, вуна чи хва чѠалал гъваш ман!”

Эмин вичиз кѠвалин цла акѠурнавай гуьзгуьдай килигна, рази яз амукъна. Къецел экъечѠайла, ам хзанрихъ элкъвена.

- Диде, икѠ халуйрин хуьруьз физ жедани? - жузуна Эмина, сивик хъвер кваз.

- Эхъ, чан хва. Халуйрал къил чѠугу, чи патай саламар це.

- Хъурай, диде.

- Межлисда рушариз килиг,- тагъкимна Мелика. –Ваз бубади лагъанай: чи халуйрин хуьре гуьзел рушар гзаф ава, бицѠи дах!

- Ви стхади дуьз рикѠел хкизва, чан бала, рушариз килиг,- Лейлиди мили хъверна.

- Килигда, диде,- хиве къуна, Эмина фикирна: “Гъикъван хиве къан? Гъикъван тапарарин?» - вилерикай Туьквезбан карагна, амма жегъилди и сефер тѠвар къунач: зур йисалай гзаф я адакай са хабарни авачиз... Умуд хкатзава... Дерт вахтунни къезиларзава. Пакамалай ачухзавай гуьгъуьл садлагъана сефил хъана, меслят хъанвай сефердизни физ кѠанз амукънач. Гадади вичиз сабур гана: «Гуьгъуьл, вун икѠ сефил жемир. Дуьньяда вуч мал ава ви? Хиял ийиз, гъафил жемир. Адан рикѠе тѠал ава ви... ТѠатѠур тѠал... ”

Тагъир, турбада тунвай чуьнгуьрни къуьнуьз вегъена, куьчедал акъвазнава. Эмин акурла, ада теспачавилелди жузуна:

- Яда, я стха, вун гъикъван гуьзлемишин? Чун геж жеда гъа!

- Ша, геж жеч. Зуьрнечийри сегъерар ягърай, мехъерин иесийри, мукъва-къилийри сад-къве къуьлер авурай... Ашукъдал нубат къведалди гзаф вахт ама,- Эмина дуст секинарна.

- Заз жувал вилер алаз инсанар акъвазна кѠандач ман,- Тагъир гайи гаф чѠур тийиз, теклифнавай чкадиз икърар хъайи вахтунда физ алахъзава.

- Ам инсанвилин лишанрикай сад я, стха.

- Гъа лишан гъамиша хуыз жезвач, вун хьтин стхайри манийвалзава.

- Вун тек я хьи? Ви балабанчи гынава?

- Начагъ хъанва. Ви халуяр балабанчи галачиз са бубат алцуларда ман,- ашукъди хъверна.

- За ваз балабанчи гъа чкадал жагъурда.

Са тIимил рекъиз фейила, Тагъира лагъана:

- Севзихан халуди зал ваз рушар къалурун тапшурмишнава,- Тагъира амалдар хъверна.- Зи сусазни вуна фад мехъерарна кIанзава, чеб, вични ви свас, юлдашар жедайвал.

- Ви Рукъют зи вах я: вахан рикI стхадихъ кудай адет я. Зи бубани гъахъ я. Вуна заз рушар къалура, зун килигда,-Эминни хъурена.- Мехъерар зулуз ийидай адет я... Къенин мехъер фад ийизва хьи?

- Заз ван хъайивал, къе гъуьлуьз тухузвай руш гзаф иерди я, ам кIанзавайбурни пара ава, гъакI хъайила, масада чъунуьхдалди, чпин свас гъизва ман,- гъавурда туна Тагъира.

- Чъунуьх?

- Эхъ. Ахьтин дуьшуьшар чи хуьрера гзаф жезва, стха.

- Бес... завай вучиз Туьквезбан чъунуьх хъаначир?

- А чIавуз вун чинал цак аламай аял тир, стха.

- Тир жеди, Эмин хиялдай Къеандал акъатна, Туьквезбанахъ къекъвезва: “Завай ам чъунуьх жедайни? Бажагъат... Ахьтин тIвар гъиз, адан язух туширни?!”

Къве дустни, мад рахун-луькIуьн тавуна, сад-садалай алатиз, гуьнедай агъуз, саки чукуриз-чукуриз эвичIна, зур сятни алатнач, чубарукдин муг хьиз, рагак кIанвай хуьруьв агакъна.

- Мазанар атана!-гъарайна аялри.

- Мазана-а-а-р! Ашукъа-а-ар! - хуьре чав гъатна. Мехъер авай кІвалин гъаятдал са гапІал инсанар акъвазнавай, къванерикай тукІуьрнавай къве къулал къажгъанар ргазвай. Пузаррилай мез элкъуьрзавай къавалрин вил лапагдин якІун къавурма хъунал алай. Иесийри ашукъ Тагъирни Эмин шаддаказ къаршиламишна, мугъманханадиз тухвана... Тагъиран ихтиярдалди Эмин халуйрал къил чІугваз фена.

Нисинрихъ, йикъан межлис гур вахтунда, чав чкІана: “Чи хуьруьз Куьредин хан атана!” Малум хъайивал, хан кавхадин кІвализ илифнавай. Вичин кІвализ теклифдай жуьрэт тахъана, чамран бубади хандиз мехъерин паяр ракъурна, рикІиз регъят хъана, фикирна: “Я Аллагъ, къе зи баладин мехъер авай юкъуз чалай гъар са бала-къада алатрай!”

Рагъ Бике дагъдиз мукъва хъайила, мехъерин свараг, зуьрне-далдамдал илигна, хуьруьн къерехда авай къавумрин кІвалихъ фена, са арадила свас гваз хтана... Кавхадин кІвалерин айвандик къацу атІласдин валчагъ, яру фес алай хан акъвазнавай, ам, вилерал кІвенкІвер авуна, чинай яру дуьгуьр авадарна, лацу балкІандал ацукънавай сусаз килигзавай. Яшлу хандикай Эминаз таза хъипрез килигзавай чІулав гъуьлягъдин ухшар атана, ада фикирдай лагъана: “Ви вилер акъатрай, икІ эдебсуз гунагъсуз сусаз тамашзавай!”

Йифен межлис башламиш хъайила, кІарасрин ялавар куз, ишигълаван хъанвай гъвечІи майдандал хандин нуькерар атана. Абур чпиз къалурай чкайрал ацукънач, чамран бубадихъ къекъвена, адахъ галаз къилди рахаз эгечІна. Бирдан мехъерин иесидай, къвала байбут акъурдай хъиз, гъарай акъатна:

- Я жемят! Им вуч завал я?!

- Вуч хъана?! Вуч?! - итимар тадиз къарагъна, хуьруьнвидин куьмекдиз фена.

Чамран буба хандин пуд нуькердин юкъва ава, ада, нефес дар хъана, вилерал накъвар алаз, са гужуналди лагъана:

- И ... завалриз... зи хцин свас... хандин патав...

- Вуч?! - гила гъарай итимрай акъатна.

- Чна свас хандин патав тухуда!- лагъана пагъливандин беден алай нуькерди.

- Я стхаяр! Им вуч гаф я? Вуч адет я?! – бирдан кІахцугъвийрин вилик Эмин экъечІна.

- Гъахътин адет я! Хандиз кІанивал ийидай адет я ман!-гъарайна чІехи нуькерди.

- Ахътин алчах адет чи патара авач! сабур хуыз тахъана, гъарайна Эмина.- Белки, Яхул патара аватІа?!

- Вун вуч кас я?! - жузуна чІехи нуькерди.

- Зун и мягъкемадин къази Севзиханан хва Эмин я.

- Исмаил-эфендидин медресада кІелай Эммин вун яни?!

- Эхъ.

- Заз вун чизва, Эмин. Вуна инал хандин гаф чІурдай амалармир, авуртІа, ахпа завай аквамир! - гъелягъ къуна, нуькерди къамчи къалурна.

- Вуна вуч авуртІани, тавуртІани, хандин гаф зани чІурда, и жемятдини!- Эмина вичин далудихъ галай жегъилар къалурна. - Квез чал хъуьрез кІанзавани?! Чахъ ахътин эдебсуз адет авач! Хандиз гъакІ лагъ!

Нуькерриз гужуналди свас авай кІвализ физ кІан хъана. Жегъилри абур ракъурнач - дагъ хъана, хура акъвазна.

Хандин эмирдикай хабар хъайи дишегълияр, чамран дидени мукъва-къили папар, шехъзава: “Чна ихътин тІвар гъикІ къачуда-а-а?! Чи итимрин бармакар вилера гъатдачни?!”

Межлис акъваз хъана, вири жемят кІвачел акъалтна, свас авай кІвалин вилик кІватІ хъана.

Нуькерри гапурар акъудна - КІахцугърин жегъилрини гапурар хкажна, абурун кІвенкІве Эмин авай.

- Ягъунар - ваъ! - гъарайзава чамран бубади.- Зи баладин мехъер себеб хъана, куьн къанара гъат тавурай, чан стхаяр! Абур зи мейитдилаи фида! - гапур акъудна, ракъарин вилик акъвазна.

Са дишегълиди къвалерин къавалай нуькеррин къилел яд илична, са ни ятлани абурал къванер, къарасар гъалчиз башламишна. Жегъилри виликди басрух гана... Нуькерар къулу-къулухъ хъана, гъелегъар къаз-къаз, кавхадин къвализ хъфена.

Жемят секин хъанач: садбуру хандиз сеперар гузва, садбуру цлай квай къарасар гъиле къазва, садбуру кавхадин къвалериз тфуяр гузва... Виридак хъел акатнава, вири, женгиниз физвай аскерар хъиз, душмандал тепилмиш жез гъазур я.

- Ихътин ханни, ихътин кавхани жегъеннемдиз квахърай!- лугъузва къахцугъвийри. - Абуруз чакай ягъанатиз къан хъана. Им къиле фидай эдебсузвал туш! Чун инсанар я! Намус ми хъи инсанар!

Эминан рикел къуьчхуьра, Вини Ярагъдал сукхтайрин арада хъайи суьгъбетар, халкъдин азадвал хуьниз талукъ фикирар хтана: “Чехи эфендийри чун гъикъван секинар авуртлани, яракъдин куьмекдалди женг члугун вич вичелай, ихътин алчах, зулумкар шартлари арадал гъизва... Хандив жуван свас вугуз жедани? Женг члугун тавуна, ихътин усалвал хиве къур итимдикай амукъна вучда?! Зулумкар ханни къий, усал уьзденни!.. Женг герек я, женг!”- ялцугъвидин рикли хъутхъутзава.

Тагъира далудихъ гъил акална, Эмин цлун патав тухвана, адаз са квекай ятлани суьгъбетзава, дуст секинарзава:

- Вуна и кесбрин тереф хвена хъсан хъана, стха...Хандин тулаяр чпин магъарадиз хъфена, гила секин хъухъ... Жуван риклиз азиат гумир, стха.

- Ихътин намуссузвилер акваз, риклиз сабур гуз жедани, я Тагъир стха?!

- Ятлани... Хата-бала алатна...

Эминан вилерикай Вини Ярагърин мискИнда хандин тарифарзавай фекъи карагна: “Яраб адаз хандин гъашер амалрикай хабар авачтIа?.. Ихътин намуссуздан тарифар гъикI ийиз жеда?!”

Мехъерик хъайи агъвалатди Эминан бейнидиз еке таъсир авуна, адан рикIяй Аллагъдихъ элкъвенвай цIарар фена, абур пакамахъ КIахцугърин кимел кIелна:

Чархи фелек, ваз лугъур са чIал ава:

Халкъдиз бахтар дуъз пайнач на, девран

гъей!

Вахъ факъиррин куътягъ тежер къал ава,

Зегъметчийриз гана вуна гъижран, гъей!

Вуч жедай ваз бахт элдиз дуъз

пайнайтIа?!

Фаркъ авачиз, гада бегдив тайнайтIа?!

Гъуълерикайни къагъве, шуърбет,

чайнайтIа?!

Вирдаз сад хъиз, ганайтIа на майдан, гъей?!..

Къахцугъвийриз чпин зари хтулдин шиирди еке лезет гана.

Эминан кбиле кве чкадал пай хъанвай жемьтдикай: девлетлуйрикайни кесибрикай, тухбурукайни гишинбурукай, игрибурукайни дугърибурукай... мад, мад цIарар тесниф жезва... Эхирдай зариди девирдиз лугъузва: «Чурна вуна зи, Эминан, гевилар, адалатсуз я хъи хупI ви дуван, гъей!”- фикир гайила, жегъил тажуб хъана: ада теснифайди Аллагъдиз акси чIал хъанвай. - Яраб зун аси хъанатIа? - жузуна вичи вичивай.- Бес ихътин гъахъсузвилер акваз, аси тахъана гъикI акъвазин? - ам вичин шиирдилаи рази хъана. - Къе лугъун тавурла, бес мус лугъун?!»

КIахцугърин жегъилри кве юкъуз, хан хуърйяй хъфидалди, чамран кIвачел къаравул чIугуна. Эминни Тагъир анжах пуд лагъай юкъуз Ялцугърал хъфена.

И дуьшуьшдилай гуьгъуьниз Куьредин ханарикай Эминазни Тагъираз душманар хъана. Жегъил ялцугъвийрин ниятарни тамамдаказ муькуь патахъ – женгчи патахъ элкъвена.

29.

Пакамалай Эмин чпин ц1ийи багъда ава... Къве йис вилик бубади маса къачур вад рипедин чил хуьруьн эрч1и патахъ галай лекъве авай. Ам вири хзанди кул-кусрикай михъна, емишдин къелемар ак1урун патал гъазурна... Гила ичин, чуьхверин, п1инидин, хутун тазарихъ гелкъуьн Эминан хиве ава... И карни зари жегъилдин рик1 алай пешедиз элкъвенса.

Хуьре гатун к1валахар ргазва: гвенар гуьзва, цуьлер рат1арал хкизва, югарар гатазва, техилар михъзава, регъведайбур чувалра твазва, амайбур к1ат1ариз ва фулариз вегъезва... Аялризни санал акъваздай мажал авач. Вирида, вирт к1ват1авай ч1ижери хъиз, к1валахзава. Гад - гъарай я!

Эминан мехъерикай садни рахазвач. Гатуз мехъерар авун адетни туш, вучиз лагъайт1а садакни ахътин мажал квач. Гатуз мехъерар авун къадагъа ийизвай мисални ава: гатуз далдам гатайла, хар къвада. Гад агудзавай йикъара хар къвана низ к1ан жеда къван?!

Гад са бубат агатайла, инсанар рачар регъуьнин къайгъуда гъатзава. Гъар зулуз Къеп1иррин, К1ахцугърин, Арагърин... регъвера еке нубатар жезва. Ялцугъриз, вац1 авачир хъиз, чпин регъвни авач, абуру къунши хуьрерин регъвера нубатар яргъалди гуьзлемишзава, гзафбур гъатта хъуьт1е гъатзава. Къази Севзиханан раж гъурметдай гъар йисуз сифте регъвезва, Лейлидал еке гуж акъалтзавач: къуншийри куьмекар гузва. И йисузни къазидин папан рик1 фад секин хъана.

Зулун къайгъуяр агатайла, Эминан мехъерин месэла арадал хтана... Дидеди рушарин т1варар къазва, гадади я эхъ, я ваъ лугъузвач, бубадин вилни адан жавабдал ала.

- Сусаз парталар къачуна кІанда, - лагъана са нянрихъ Севзихана. - Завай жезвач, иялар, базарриз куьн алад,- “иялар” гаф, яркІи магъалдин адет тирвал, вири хзандиз талукъ я. Бубадиз вичин хцин мехъер абур алайди хъана кІанзава. - Къиметрин багъавилиз килигмир, лап хъсан либасар къачу. Вуч герек ятІа, жува лагъ, къари! Куьне рикІел хуьх, кхъейтІа мадни хъсан я, - буба Эминаз килигна.

- Свас патал са бязи парчаяр, шалар чи кІвале ава, итим, - шаддаказ лагъана, Лейли дамахдивди къве чефте алай сандухдиз килигна. - Базаррай ихътин затІар къачуна кІанда,- ада тупІар къатиз, гъисабиз башламишна: - Къве булушка патал къве багъа парчадин, дибединни харадин, чІукар; валчагъни архалух цун патал къацу ва вили атІласар; са лацу дугуьр, са яру дугуьр, са генже, са яцІу фите, са мягъсерар, са чекмеяр, са камари, са цам, са гуьл,.. Куьнни килиг, зи рикІелай алатай затІар аватІа, къачу.

- Са тупІал, сиргъаяр, кагърабаяр,- рикІел хкана Ислиди.

- Эхъ, эхъ, чан бала, гъабурни!- Лейлиди эрчІи гъил метІел гъалчна, рушан теклиф къабулна.

- Икъван затІар гзаф жезвачни?- жузуна къенятвилелди яшамиш жезвай Севзихана.

- Ваъ, я итим, мехъерарзавайди къазидин хва я гъа! - лагъана дамахдивди Лейлиди. – Сад лагъай мехъер я!

- Сифте куьн, гадаяр, КІирийрин, Къасумхуьруьн базарриз алад, анрай жагъун тавур затІар къачуз ЧІурал шегъердиз фейитІа жеда,- лагъана Севзихана.

И йикъалай Эминан мехъерин чарх элкъвена. Ам вични и гъерекатдиз табий хъана, эгъ, хъайивал хъуй, лагъана, лепедин вилик кваз физвай. Амма вуж гъида, мус гъида, садазни чизвачир, я Эминак чириз тадини квачир.

Сусаз герек затІар яваш-яваш кІватІ хъана. Кими шейэр къачуз Эмин Тагъирахъ галаз Дербентдин базардиз ракъурдайвал хъана.

Киричи къепІирвидин фургъунда акъахна, ялцугъви жегъилар Къелягъ рекъай Вини Ярагъдал, анай Мамрачрик, анайни Дербентдиз фена... Къацу

гуьнедин чІурал эцигнавай зурба къеледин рагар хьтин цлар акурла, Эмин гьейран хьана, яргьалди килигна.

- Ихьтин къеле эцигай чи бубаяр зурба инсанар тир! – лагана Тагьира.

- Ихьтин къелеяр, Тагьир, чи гзаф хуьрерал ва шегьеррал ала... Чи Къафкъаз бес вич къеле тушни?! Дагьлар цлар я, яшамиш жезвай инсанарни – къагьриманар, пагьливанар! – жегьилрик дамах акатна.

- Валлагь, Чурал шегьердинди адетдин къеле туш, Къаф сув я, - Тагьيران гьейранвал агъуз аватзавач.

- Эхь, стха, им адетдин къеле туш, Къаф сув я. Ам эцигай чи бубаяр зурба инсанар тир, - тестикьарна Эмина.

Ялцугьвияр шегьердиз гьахьна... Эмин къуд патаз килигзава... Ина абуруз Бакуда акур хьтин яргьи куьчяяр, зурба кІвалер, гуьзел мензераяр, жуьреба-жуьре парталар алай ва суфатрин инсанар, урус аскерар, къазахар, файтунар ава. Базарда азаддаказ къекъез жезвач... Япара лезги, фарс, араб, туьрк, урус... рахунар гьатзава. Эмин гзаф гафарин, ибарайрин гьавурда акъазва. Вилериз жуьреба-жуьре ивирар: къашар авай тупІаларни камарияр, ханжаларни тапанчияр, чекмеярни мягьсерар... аквазва.

Эмин мукьвал-мукьвал акъваззава, инсанрин рахунриз яб гуз алахъзава.

- Яда, халис медреса ина ава!- Эмин мад акъвазна.

- Вуч медреса?

- ЧІалар чирдай.

- Я, валлагь, - Тагьир хьуьрена.- Хьсан медреса жагьана ваз.

Базардин къерехдал ялцугьвияр ктабар маса гузвай жегьил савдагардал гьалтна. Жегьилар лезги чІалал рахаз акурла, савдагарди лагьана:

- Къачу, гадаяр, ибур Мисридай, Истамбулдай, Бахчисарайдай, Къазандай, Маскавдай гьизвай улубарни къезетар я.

Жегьилриз шад хьана, абур савдагардив агатна, адахь галаз мукьувай таниш хьана.

- Зи тІвар Керим я, чІехи бубаяр куь кьуншидал алай Штулай я. Квез йифдай чка авачтІа, чи кІвализ илиф, - жумартвилелди теклифна, савдагарди чпин кІвалер алай чка кьалурна.

- Керим халу, и ктабриз килигдай ихтияр авани?- жузуна Эмина. Ада вичелай вад-ругуд йисан чІехи савдагардиз “халу” лагьайла, Тагьирак хьуьруьн акатна:

- Вуна ам михьиз кьуьзуь авуна хьи?!

- Яда, халу тахьуй, стха хьуй!- Эмина гьалатІ регьятдаказ тукІуьр хьувуна.

Кериман чинални хьвер пайда хьана.

- Эхь, я хтул, килиг. Базардин адет ихьтинди я: муьштери эвел малдиз килигда, кьимет хабар кьада, савда ийиз алахьда, ахпа, жуван жибиндиз килигна, амал кьачуда.

- Улубарни мал яни?- жузуна Тагьира.

- Эхь, стха,- Керима кьил эяна.

- Ктабар якьутдилаь, мержандилаьни багьа мал я, - лагьана Эммина. – Чи Исмаил-эфендиди са улуб, са ктаб са яц гана кьачунвай!

- Яраб ам гьихьтин ктаб тиртІа?! - Тагьир тажуб хьана.

- Низамидин дастанар авай ктаб.

- Араб чІалал тирини?

- Ваь, фарсидал.

- Чи зариди фарси чІалал кхьизвай?

- Эхь, а девирда гьахьтин адет тир, чи девирда араб чІалал кхьизвай хьиз.

Эмина Хаяман, Рудакидин, Физулидин... ктабрай гьебедин са хел ацІурна, Штул Керимаз “гьелелиг сагьрай” лагьана.

- Яда, вуна эвел сусаз герек затІар кьачу, - чпин хиве авай важиблу месэла рикІел хкана Тагьира. - Ахпа ктабрин кьайгьу чІугу.

- Зун кІандай руш заз шейэр галачизни кьведа,- Эмин хьуьрена.- Ктабар заз чарасуз герек я.

- Руш атун мумкин я, амма ам бубади шейэр галачиз тагун мумкин я.

- Гьахьтин хаталувал ава, стха, гьакІ хьайила, шейэрни кьачуда.

Базар зурба тир, маса гузвай шейэрни гзаф авай. Жегьилрин дерди фад туькІвена: тежриба авачир ялцуьгвийри гьа акур затІ иесиди лаьгай кьимет гуз кьачуна, гьебедин кьвед лаьгай хелни ацІурна.

- Гила хьфейтІа жеда,- лаьгана Таьгира.

- Гьиниз?

- Карвансарадиз.

- ГьикІ?! Шегьердиз килиг тавуна?- Эминак кьалабулух акатна.

- Чун галатнава эхир.

- Са галатунни авач. Галатиз чун гилигнавайбур яни?!- хьуьрена, Эмина зирингдаказ камар кьачуна, лаьгана: - Ша!

- Гила чун гьиниз фида?

- Заз урус-туьрк мектеб акваз кІанзава.

Жегьилар шутол Кериман патав хтана, адавай чпиз герек мектебдиз фидай рехь кьалурун тІалабна. Савдагарди тІуб туькІуьрна, яргьай аквазвай кьве мертебадин дарамат кьалурна.

- Ав-тІа лацу дарамат кьез герекзавай мектеб я.

Жегьилар гьуьл галай патахь фена.

- Исятда ана касни авач, - лаьгана Керима гуьгьуьниз.

- Акьваз, яда аниз фена вучда?- Таьгираз руг авай куьчейра кьекьез кІанзавач.

- Заз анаг гьакІ акваз кІанзава... Белки, Кьазанфарни дуьшуьш хьайитІа.

- Кьазанфар вуж я?

- Захь галаз Вини Яраьгдал кІелай гада, зи дуст... Ада ина кІел хьийидаивал я.

Мектебдин дарамат агалнавай, амма гъаятдал са шумуд муаллим алай. Ялцугъвийрин суалдиз жаваб яшлу муаллимди гана:

- Мектебда тарсар са гъафтедилай башламиш хъижеда. Гъа чӀавуз ша, рухваяр!-ахцегъ нугъатдал теклифна ада.- КӀела, балаяр! КӀелун девлет я.

Муаллимдиз сагърай лагъана, жегъилар агъадал фена.

- Гила гъиниз фида?- жузуна Тагъира.

- Гила? Инай агъуз гъуълел,-Эмина вилералди яргъай аквазвай гъуъл къалурна.- Дагълара чун яшамиш жезва, шегъер чаз акуна, Чурал къелени акуна, базарни акуна... Гила такуна амайди са гъуъл я... Гъар юкъуз Ялцугърин кӀунтӀалай аквазвай гъуълуюз мукъувай килигин. Бакудани гъуъл яргъалай акунай.

- Ша,-рази хъана Тагъир.- Къведра Чурал шегъердиз атана, завай садрани гъуълел физ хъайиди туш,-хиве къуна ада.

- АкӀ ятӀа, гила за ваз Ксарин гъуъл къалурда,- Эмин вилик акатна, фена. - Ша!

- Ксар вужар я?

- Ксар – чи, лезгийрин, стха миллет тир. Ксарин гъуълуюккай гила Каспи гъуъл хъханва...

- Гъавурда акбуна, зи алим стха. Ша, Ксарин гъуълел!

Югъ нянихъ элкъвенвай. Гъуълуюн къерел базардилай гзаф инсанар алай: садбуру чуьхуьнагарзавай, садбуру сейрзавай, садбуру кӀирералди балугъар къазвай... Луюткъвеярни инихъ-анихъ физва... Са шумуд чкадал балугъар къавурмишиз маса гузва, инсанри фу незва, тугъ ва муркӀада авай яд хъвазва... Абур акурла, ялцугъвийриз гишин хъана.

- Чи рикӀелай нисинин фу нез алатнай, - лагъана Тагъира. - И къванцел ацукъин, фу чав гва, - Тагъира вичин гъебейрин сив ахъайна. - Гъардаз са-са чранвай кӀизрини къачуда, са-са цӀиб тугъни.

- Ахпа чна и жуван гъуълени чуьхуьда, - лагъана Эмина.

- Жуван?

- Бес гъар юкбуз аквазвай гъуъл жуванди тахъана нинди я?

... Рагъ Жалгъан дагъдихъ чуьнуьх хъана, шегъердал йифен перде акъалтзава. Эминни Тагъир базардал хтана, карвансарадиз фидайвал хъана.

- Керим стхадиз илифдачни?-жузуна Тагъира.

- Къе ваъ. Маса сефер, хуьруьн пай-уьлуьш гваз атайла. Керим стхадихъ галаз алакъяар хвена кIанда, базардал камал маса гузвай надир инсан я,-Эмина штулвидин тIварцIихъ мад са шумуд хуш келима лагъана.

- Камал маса гузвай?

- Эхъ. Бес ктабар, къазетар камал тахъана, вуч я? ГъакI хъайила мисалда лугъузва: кIелай инсан экуь, кIел тавурди, вилер аваз, буьркбуь я.

- Мадни лугъуда: кIел авурди цуьк я, кIел тавурди цун тавунвай ник я, - рикIел хкана Тагъира.

- Я, стха! Им чи Исмаил-эфендидин рикI алай мисал тир.

Пакамалай кIвачел алай, галатна хурт хъанвай ялцугъвияр карвансарада са къуьнуьхъди ярх хъайивалди ахвариз фена... Эмин сад лагъай кIекерихъ галаз, гъуьлягъди ягъайди хъиз, ахварикай кватна.

- Вуч хъана?- Тагъирни уях хъана.

- Яда, заз са пис ахвар акуна.

- Хийирдалди хъуй, стха. Квекай тир?

- Квекай?- Эминан ванцик зурзун ква. - Зун Вини Ярагъдал ала... Зи патав буба къвезва... Ам са зурба, курамал къван авай, гъуьлягъди яна, дерин дагъардиз гадарна... Бубади гъанай гъарайна, зунни адан гъарайдин ванцел ахварай аватна...

Тагъиракни кичI акатна, ятIани ада лагъана:

- Э-э, ахварар я ман, за садрани абур кваз къадай туш.

- Ахварар азни гзаф аквазва, зани абуруз фикир гудайди туш. Им маса ахвар тир, стха. Ахвар такуна, квар хадач, лугьуда инсанри. Белки, и сефер гьакI ятIа?- Эмин хиялдай хуьруьз ахкьатна, адаз нефесди тади гузвай буба аквазва.

- Чуру ахвар акурла, зи дидеди гьаятдал экъечIна, кьуьнелай кьулухъ кьел гадардайди я, - Тагъира дустунин рикIел халкъдин адет хкана.

- Чаз ина кьелни авач,- Эмина юхсул хъверна.- Зи рикIиз кьарай авач. Къарагъ, хъфида!

- Исятда! Чна алукидалди, чин-гъил чуьхуьдалди фургъунни гьазур жеда. Тади къачумир, стха, рикIиз сабур це.

- Ва-ваъ! Ша!

Эминни Тагъир карвансарадин гьаятдал экъечIна.

30.

Эмин кIвалив ахгакъайла, Севзихан чандик квай: вилер къавуз хъиянава, нефесдин чкадал кIалханди кумаз-кумаз хирх-хирхзава... Хзанар, ийир-тийир квахъна, яси кьуна, акъвазнава. Фекъи Вагъаба шагъадат-келима кIелзава.

- Буба! Буба чан! Вахъ вуч хъана?-Эмин бубадин чинал алгъана, кве гъилив кве хъвехъ кьуна, кьил мукъаятдаказ юзурна, эверна:- Я бу-ба! Зун я, Эмин я...

Севзихан са легъеда вич-вичел хтана: вилин нинейр агъуз хъана, абура са гъихътин ятIани фикир къекъвена, ахпа акъваз хъана, зулун цифедикай хъиз аквазвай къаралтудиз тамашна... Севзиханаз чIехи хва чир хъхъана, ам са вуч ятIани лугъуз алахъна, амма мез сакIани юзуриз хъанач; вилер, хъипи хутар хъиз, виликди акъатна...

- Бу-ба, са гаф къванни рахун хъия!- минетзава туьтуьна къагъар акIанвай Эмина.- Бу-ба-а!

Эхиримжи сефер хзанриз килиг хъувуна, абуруз вилералди са гзаф важиблу гафар лагъана, Севзихан гъамишалугъ дуьньядиз фена.

- Рагъметар хъуй вичиз, михъи инсан тир... Куь чанар сагърай,-лагъана фекъиди, мейитдин чинилай гъил чІугуна, ахъазмай вилерин къебекъар агал хъувуна.

- Чи эхир заман хъана-а-а! - гъарай акъатна, Лейли гъуьлуьн мейитдал ярх хъана; рушани, дидедин патавай цуквал ацукъна, цІур алатна, вичин чІарар чухваз башламишна.

Эмин хкаж хъана, вилер накъварай ацІана, цлахъ агалтна. Накъвар хуьз тежезвай Меликни Неби фена, бубадин къилихъай акъвазна. Тагъираз вичи вуч авун лазим ятІа чизвач, ада Эминан гъил къуна, тІар жедайвал чукъвена. Фекъидин къилни квахънава, гагъ садаз, гагъ масадаз килигна, ада лагъана:

- Рагъметрай вичиз...Куь чанар сагърай... Куьне квез сабур це... Вири Аллагъдин къадарар я. Сабурлу хъухъ...

Къазидин кІваляй акъатай шелдин ванерал къуншияр кІватІ хъана.

Фекъиди рагъметдиз фенвайди кучукдай месэлаяр веревирдна: пакамахъ сур эгъуьндай, къунши хуьрериз: Ярагъдал, Цилингдал, Къасумхуьрел... яедин хабар тухудай итимар тайинарна.

- Бубаяр, дидеяр садавни гумукъдай девлетар туш,-лагъана уста Мирима Севзиханан рухвайриз. - Куь рикІериз сабур це. Гила куьн мехъерарнавачтІани бубайрин яшдиз акъатнава. Икъван чІавалди буба галамай куьн бахтлу инсанар я, заз зи буба, месела, чир хъайиди туш.

- Квевай бубадиз хъижедай хъсанвал ам я хъи, - лагъана малла Вагъаба,- хъсан сур-къул туькІуьрун, садакъа гун, инсанри “абурун бубадиз рагъмет хъуй” лугъудай хътин адалатлу крар авун.

- ГъакІ я, - тестикъарна кавха Челеба, рикІяй ада лагъана: “Севзихан фад къена кІанзавай кицІ тир, ам гъамиша зи туьтуьна, кІараб хъиз, акІана... Гила мягъкемадин къази зун жеда: гъар арзадиз килигун са гъер, гъар чарчел мугъур гъалчун са хеб жеда... Зи девлет Седиран балайризни бес жеда!»

Севзиханан хзан чІулав ясди къуна.

- Куь мал-девлет терика авун герек авани?- жузуна Вагъаба.

- Ваъ, чун чара хъанвач, - жаваб гана Эмина.

- Чун я чара женни ийидач,- малумарна Мелика.

- Аферин, куьне куьн яхъ, балаяр,- лагъана уста Мирима.- Севзихан стха чаз далудихъ дагъ галай гысаб тир. Рагъметрай вичиз! Женнет къисмет хъурай! Женни ийида, ам пайгъамбар хътин инсан тир.

- Амин! - кІанз-дакІанз тестикъарна фекъиди.

Лейлиди итимрин суьгъбетриз яб гузва, вичивай хабар къур гаф хъайила, ада рухваяр вилик кутазва.

... Пака, нисинрихъ хъиз, Ялцугърал ясдин хабар агакъай хуьрерай Севзиханан тазиятдиз мукъва-къилияр, ярар-дустар, къазияр, кавхаяр ва фекъияр атана, хуьруьн ким, майдан, куьчяр садрани тахъай къван инсанрай, балкІанрай ацІана. Мугъманри рагъметдиз фенвай къазидин рухвайрин гъилер къазва, сабур гузва, куьмек хиве къазва... Округда тІвар-ван авай итимар: Исмаил-эфенди, Хважа-эфенди... акурла, Эминан, Меликан, Небидин хажалат къезил жезва. Абурун къуьнеривай Цилингай атанвай Мегъамед имини Муьмин, КІахцугъай атанвай Исрефил халу, рикІин дустар: Мислим, Гъасан, Къазанфар, Рамазан, Тагъир... акъвазнава... Бигердилай атанвай Ифриза вич къиникъикай къутармишай къазидиз рагъметар гъизва...

Ялцугъвийри ясдин партал алукунава, яргъарай атанвай мугъманар чпин кІвалериз фу нез тухузва. И гъерекатар аквазвай Эмина фикирзава: “Сагърай зи хуьруьнвияр... Икъван гъуьрметар за гуьзлемишнавачир.”

Вири кІватІ хъхъайла, Севзиханан мейит гъаятдал акъудна, фекъийри пакІ алазна, зикирар авуна, жемьтдивай гъалалувал къачуна, гур къуьнерал къуна, хуьруьн къилихъ галай сурариз тухвана, еке гъуьрметривди кучукна.

Элкъвена рагъметлудан гъаятдал хтана, мад сефер дуьа хъувуна, мугъманар Севзиханан рухвайрин ихтиярдалди хъфиз эгечІна.

Исмаил-эфендиди Эминаз са патахъ эверна, лагъана:

- Пуд лагъай йикъан садакъаяр гайила, хва, вун Къасумхуърел зи патав ша.
- Хъурай, чан муаллим, - Эмина къил эляна.

Нянрихъ геж, вири ахлахъна, хзан къилди амукъайла, Мелика чЪехи стхадивай жузуна:

- БицИи дах, ваз Исмаил-эфендиди вуч лагъанай?
- Ясдин йикъара алатайла, вичин патав ша, лагъана.
- Ваз чизва, и гатуз Исмаил-эфендидикай Куьре округдин шариятдин

чЪехи къази хъанва. А касди ваз ша лагъана, хъсан хъана. Алад, дах, адавай жуваз са къуллугъ тАлаба.

- Заз са къуллугъни герек туш, - бубадихъ чЪугвазвай еке хажалатди Эминан рикЪелай вичин дердияр алуднавай.

- Аки лугъумир. Бес бубадин чка масадав вугудани? Чи мягъкемадин къазивал кАнзавай ксар гзаф ава гъа!.. Абурун туьтуьна, заз чиз, вун акАнвайди я. Чи мягъкемада Вини Ярагърин медреса куьтягънавайди са вун я.

Вири хзан кЪеви ясда ава: дидединни рушан шехъунар яваш жезвач, стхайрин вилерал накъвар ала... Эмин абуруз сабур гуз алахъзава, амма рахаз эгечАйла, вичин туьдни къагъардив ацЪузва. Абуру садани чпивай буба икъван фад къакъатда, лагъана, фикирнавачир.

- Зун Чурал шегъердиз фидайла, сагъзавай инсандихъ вуч хъанай, я диде?!
– мад ва мад жузунзава Эмина.

- Я чан хва, вун фейи юкъузни ам лап хъсанзавайди тир. Са арза-ферзени квачир... Нянрихъ чахъ галаз тЪуьна, гъил-кЪвач чуьхвена, месин капАдайла, ам, сят уьтмиш хъана, къакъадна... Мад къарагъ хъхъанач... За тадиз Меликаз эверна, къведани къуна, мукъаятдаказ месел хутахна... Чал къуна, са веси-салани таз хъанач куь бубадивай, - Лейли, угъуяр акъатна, къуьнер зурзуна, мад шехъна.

- Бес я, бес я! - вичин накъвар къалур тавун патал Эмин къежел экъечАна, гар гана, хтана.

Сифте накъвар, къарсатмишвал алатайла, рикӀин тӀалар яваш хъайила, Эмина фикирна: “Гила кӀвале авай чӀехиди зун я, завай кӀелиз хъижедач. КӀвалин-йикъан рабатвална, майишат кыле тухвана кӀанда... Стхаяр эвленмишда, вах гъуьлуьз гуда... Бес жув? Жувазни... Диде хуьда... Рагъмет хъуй, чан буба, ваз... Завай ви гафунал гаф эцигун хъана. Багъишламиша, чан ба...”

Эмин Къасумхуьрел фена.

Исмаил-эфенди округдин дараматда, шариатдин дуванханадин кабинетда ацукънавай. Ада мугъмандин салам къуна, ацукъдай чка къалурна, хзанрикай хабарар къуна. Эминани муаллимдин кефер-гъалар хабар къуна, адаз цӀийи къуллугъ мубаракна.

- Зун и къуллугъдал хъанва, за урусриз къуллугъзава, лагъана, вуна закай, са бязибуру хъиз, чӀуру фикирмир, - Исмаил-эфенди дикъетдивди Эминан вилериз килигна.-Гъамиша урусрихъ галаз душманвилер, гъаразвилер жедай затӀар туш... И къуллугъдал, округдин чӀехи къази яз, завай жуван халкъдиз гзаф куьмек гуз жеда. Инал гъана, са туьрк, са магъул эцигайтӀа, ам зи халкъдин гъавурда акъадач... Зун арзачидин гъавурда гъасятда акъазва. Ингъе, чи округдин неченик урус, адан куьмекчи эрмени я, абур чи дердийрин гъавурда акъазвач, я абурун рикӀер чи халкъдихъ кунни ийизвач...

- Зун гъавурда ава, муаллим, - лагъана Эмина. - Чи виридан умудар вак ква. Ваз Аллагъди нуьсрет гурай!

- Далудихъ буба галамачиз вавай мад тагъсил къачуз хъижедач, хва... Гила вуна чӀехи хзан хвена кӀанзава, - Исмаил-эфендиди Эминан фикирар кӀелзавай.

Эмин тажуб хъанач, ада анжах фикирна: “Акьуллувал гъа икӀ я...”

- Хзан хуьн патал къазанжини кӀанда, - давамарна Исмаил-эфендиди. -Ша, чна вун, кӀелнавай итим яз, ви рагъметлу бубадин чкадал, Ялцугърин мягъкемадин къазивиле, эцигин, - теклифна эфендиди.

Эминаз ваъ лугъуз кІанзавай, амма рикІел Меликан гафар хтана, са гафни лугъун тавуна, акъвазна.

- Вавай къазивилин везифаяр къилиз акъудиз жедани? - жузуна округдин чІехи къазиди.

- Ихтибар авуртІа, жанаби муаллим, алахъда ман, - явашдаказ жаваб гана Эмина.

- Хъсан я. И йикъара зун аниз къведа. Адет тирвал, мягкемадик акатзавай хуърерин картар кІватІна, меслятда. За фикирзава, абуру зи теклифдин тереф хуьда. Вахъ галаз округдин неченикди суьгъбетарда, хабарар къада. Вуна адаз тамам жавабар це, жувалай къазивал алакъда лагъ, хва.

- Хъуй. Вун пара къадар сагърай, чан эфенди. - Эминаз шад хъана.- Вуна заз, чи хизандиз еке хъсанвал ийизва,- ада муаллимдин гъил къуна, рикІивай сагърай лагъана.

- Хзанриз зи патай салам-дуьа твах,- тІалабна Исмаил-эфендиди.

- Вун пара къадар сагърай, гъурметлу эфенди, -Эмин округдин шариатдин чІехи къазидин кабинетдай, шад руьгъ акатна, гъаркъуь камар ягъиз-ягъиз, экъечІна.

31.

Ялцугърин мягкемадин цІийи къази Севзиханан хва Эмин хъана, лагъай хабарди садбур шад, муькуьбур пашман, пуд лагъайбурни дили авуна. Мягкемадин хуърерин картарин-векилрин межлисда тІуб хкажай са бязибурни (абурувай Куьре округдин шариатдин дуванханадин чІехи къази Ярагъви Исмаил-эфендидин теклифдиз акси экъечІиз хъанач) рикІяй Эмин къази хъуниз акси тир къван.

Эмин кІвализ хтайла, вири хзан кІвачел акъалтна, буба хъиз, къабулна. Дидеди, стхайри, ваха Эминаз къуллугъ мубаракна, ам кІвалин чІехи къиле ацукъарна.

- Аллагъдиз виш бара шукур хъуй, чан хва, чаз ихътин югъ къалурай,- лагъана вилерал накъвар алай дидеди.- Вакай къази хъаначиртIа, чаз яшамиш жез четин жедай... Квез, пуд итимдиз, мехъерарун, куь вах са кутугай чкадал динжарун... Ахпа куь кIвал-югъ, майишат къиле тухун, масадаз муьгътеж тахъана, масадан ракларал тефена, яшамиш хъун... Ибур вири четин месэлаяр я, балаяр...

Севзихан кечмиш хъайила, кIвал Лейлидин хиве гъатнавай. Икъван чIавалди кисна кIвалин кIвалахар авур, гъуьлуьз яб гайи дишегъли, гила, арифдар хъиз, рахазвай. Рухвайриз чпин дидедихъ ихътин алакьунар авайди чизвачир, гъавиляй абур тажуб жезвай.

- Я диде, ваз икъван крар гъинай чида?- жузунай Мелика.

- Я чан хва, бес зун икъван йисара куь бубадихъ галаз яшамиш хъаначни?! - суалдалди жаваб гана Лейлиди. – И кIвализ Исмаил-эфенди хътин арифдарар тIимил атанани?! Бес абурун камаллу суьгъбет-сала зи япара гъатначни?!

- Де, вуна чи Исмаил халудиз яб гана ажеб кар хъана, - хъуьрена Мелик.

- Гъелбетда, чан бала. Акьуллудан тай хъайиди вични акьуллу жеда.

- Исмаил - эфенди къетIен инсан я,- лагъана Эммина.- Чаз икъван зурба хъсанвал авурди гъа кас я.

- Вичин чан сагърай, вич Аллагъдин нурдикай хкат тавурай,- алхишарна Лейлиди.- Ви рагъметлу бубани Исмаил стха хътин дустар тир, абурун арада фин-хтун, чар-цIар авайди тир. Куь рагъметлу бубани савадлу, акьуллу инсан тир. КIвалахни ада михъидаказ авуна: гъахъ хвена, хъсандаз хъсанди я, писдаз писди я, лагъана. Вунани, чан хва, Эмин, бубади хъиз, кIвалаха.

- Хъсан я, диде,- разивал гана Эмина.- Заз маса ихтиярни авач.

- ГъакI лагъай ви чан сагърай, чан хва,- тавазивилелди лагъана Лейлиди.

Къе Севзиханан кIвале, къенвай бубани рикIелай алатна, вири шадзава: Меликни Неби, мягъкемадин иесияр хъиз, рахазва; Ислиди, сивик хъвер кваз, михъивилерзава; дидеди, рикIе Исмаил-эфенди аваз, хъсан ксариз алхишарзава.

Нянрихъ вилик ачухай суфрани лап суваринди ди хъана, адал алай тІуьнар: шурва, ниси, шур, фу, гьеферар, кьел, Хатай-Хутайдай гъанвай чай - гьар юкьуз жагъизвай няметар тиртІани, кье абурун тІеам масад тир.

- Кье чун вири шадзава. Амма чи садан рикІелай буба алатнавач, чна адахъ гъамиша яс чІугвада, чи буба зурба инсан тир, - лагъана Мелика.

- Гъамиша ясни чІугваз жедай затІ туш... Садбур хазва, садбур рекъизва, ибур Аллагъдин къадарар я, - лагъана Эмина. – ИкІ лагъана кІанда: чна чи буба садрани рикІелай ракъурдач, чна бубадиз рагъмет къведайвал кІвалахда!

- Дуьз. Чна гьакІ ийида, - хзан рази хъана.

- Чна рагъметлудан руьгъдиз са дуьа бахшин, чан балаяр, - дидедин гаф сивее амаз, пуд стхадини ваха гъилер хкажна, дуьа авуна.

- Кье чун шад суфрадихъ гала, хзанар, - лагъана тІимил рахадай Небиди. - Чун гъамиша икІ шад хъуй! ИкІ сад хъуй!

- Амин! - лагъана дидеди. – Бес зи мурад гъа им тушни?!

- Сагърай, чан диде, вах, куьн, икъван чахъ гелкъвезвай, - Эмина магъидин сарар къалурна, шад хъверна.

- Сагърай чи Эмин стха. Вун, стха, гила чи аманеви я, - Мелик аял чІавалай мез ачух, фикир саф гада тир. Гила ада, медреса куьтягъзавай жегъилди, вичикай гьар са мярекатдал хабар гузвай. - Са къуллугъ, дах, вуна азни жагъура!

- Вуна хъсандаказ кІела, амай кІвалахар завай,- хиве къуна Эмина.

- Квез незвайди гьалал хъурай, чан рухваяр, -дидеди шалунин пипІелди вилериз акъатай накъвар миьна. Ада къатІизва: буба кьейидалай гуьгъуьниз рухваяр ва руш гзаф муьгъуьббатлу хъанва, абур лазимвал авазни авачизни дидедал алуькъзава. “Аялриз, абур гьикъван чІехи хъайитІани, бубани кІанда, дидени,- фикирзава Лейлиди, ахпа фагъумна, давамарзава: - Дидени кІанда, бубани”,-сад лагъай чкадал диде эцигна.

Эмина бубадин, Ялцугърин мягкемадин къазидин ктабар, документар, муьгьюьр ва маса чар-цар авай чехи къвати гъана, лампадиз мукъва чкадал эцигна, тупалай ийизва.

- Абурун иеси гила вун я, хва, - лагъана Лейлиди.

Мелик чехи стхадиз пехилвилелди килигна, залан нефес алахъна, рикъй хиял фена: “Яраб ихътин бахт заз мус жедатла?”

Гъвечли стхаярни вах гъар сад вичин кеспидал машгьул хъана: Мелика ктаб гъиле къуна, Небиди шаламриз куквалар хъиязава, ваха стхайрин гуьлуьтар рас хыйизва. Абурун вилер алаз, диде ацукъай чкадал муьргьюди гатазва.

Эмина вичин гележегдин кваллахдикай фикирарзава, адаз чизва: ирид хуьруьн, абур гъвечлибур ятлани, къазивал авун регъят кар туш; хуьрер кесиббур я, анра инсанар къал-макъал жезва, сада садалай шер-фитне ийизва; гъар садаз яб гана, гъахълу патан тереф хвена, дуьз къарар къабулна кланзава; угърияр, къачагъар гзаф хъанва, абуру кесибар тарашзава... “За жуван квалах квелай башламишин? Жуван патав арзачи къведалди квалле акъваздани? Ваъ. Бес вучда? Жув хуьрериз фидани? Гъар са кимел, гъар са мискинда рахадани? Са ихтибарлу касни галаз фида... Тагъир, Мелик, Магъсум... Низ вахт аваз хъайитла, заз юлдашвал ийиз клан хъайитла... Буба хуьрериз физвайни къван? Белки, сифте йисара фенатла... Заз чидай вахтара ам хуьрериз анжах лазим хъайила физвай. Ифризан патахъай фейивал. Буба - буба я, зун -зун я. За жув къалурна, жув инсанриз чирна кланда... Дерди авай инсанар хъайитла, гъа чкайрал яб гуда, лазим къарар къабулда... Гъахълу патан тереф хуьда... Девлетлуйрив са кесибдин кефини хаз тадач!-вилерикай бигерви дишегълидин юхсул къамат карагзава, ам буба къейи чкадал атанай. - А чавуз за бубадивай а дишегълидиз куьмек гун тлалабнай... Гила за адан гъал гъик аватла ахтармишда, къазиди къабулай къарар гъик къилиз акъудзаватла, чирда,-Эмина бубадин къватида авай арзаяр, округдин начальникди, найибди, Хьутур-Куьре участокдин начальникди ракъурай чарар, эмирар клелзава, абур са тартибда

твазва, бубади жаваб тагана амайбур кьилди эцигзава. - Ибур гила заз талукъ я... Ибуралд машгъул хъайила, бес зи чӀалар, илимар гьикӀ хъуй?!”

Фикирар яратмишунрихъ, эдебиятдихъ, медениятдихъ, илимрихъ элкъвена... Эмина вич сифте нубатда зари яз, шаир яз гьисабзава: « За жуван эсерар халкъдин дерди-баладикай, дуьньядин укӀуь-цурудакай кхьида...» Вилерикай Низамидин, Куьре Меликан, Къуьчхуьр Саидан, Мирзе Алидин.. кьаралтуяр карагзава, япарихъ абурун гурлу сесер галукуьзава... « Завай вучизщ, абурувай хъиз, кхъиз жезвач? Зунни гьакӀ кхъиз, теснифиз алахъда...»

- Я бала, Эмин, кьарагъ, кьатук, - дидедин ван акъатна.- Ви стхайриз ирид лагъай ахварар аквазва.

Эмина кьил хкажна, кӀвале вил кьекъуьрна: Неби гьа алай чкадал ахвариз фенва, Меликан хухдин ван месикай кьвезва, Исли вичин кӀвализ ксуз хьфенва. Дидеди месин капӀзава.

Эмин мад кьватидал алгъана, кьазидин муьгъуьр гьиле кьуна: “Вун кьад йисуз зи бубадин гьиле хъана, вал ада са лекени гъанач... Зани вал са лекени гьидач, муьгъуьр. За жувал Исмаил-эфендиди, мягкемадин хуьрерин картари авунвай ихтибар хуьда...”

КӀвалин пипӀяй мад Лейлидин ван акъатна:

- Я Аллагъ, Исмаил стхадин эхир хийир хъуй, адан чан сагърай, балаяр бахтлу хьурай! Ада зи кӀвале хкахъай лампа куькӀуьр хьувуна... Я Аллагъ, адан уьмуьрар яргъи хъуй, бахтар кьалин! Амин, я раби, я гьуцар!

Эмина рикӀяй амин лагъана, вичин фикирар давамарна: “Бес за арзачияр гьина кьабулда? Бубади хъиз, кӀвале кьабулдани? КӀвале кьулай жезвач,-адан вилерикай округдин кьазидин идара карагна.- Гьелелиг мискӀинда кьабулда... Ахпа кьази патал кьилди кӀвал-идара эцигна кӀанда. Кьазидиз са чавушни кьада. Заз мажиб укругдай гуда, бубадиз хъиз. Бес чавушдиз ни гуда? укругдай тагайтӀа, жуван пулдикай гуда...”

Хизан пакамахъ хуррамдаказ къарагъна, кІвалин кІвалахрал машгъул хъана.

Эмин, вичин дамахрин парталар алукина, мягкемадин къази яз, сад лагъай сефер кимел экъечина. Хуьруьнвийриз салам гана, абурун кефияр гьикІ ава, лагъана, хабар къуна.

- Писзава! - гъарай акъатна кавха Челебай.

- Вучиз? Вуч хъана, Челеб халу?! - Эмин къудгунна: «Яраб йифиз хуьре вуч хъанатІа?!»

- Мад вуч жеда къван?! Чун, икъван бинелу итимар, инал алаз, къурабадин хцикай чаз гъуьл хъана! – хъилелди лагъана кавхади.

Эмин гъасятда Челебан хъилен гъавурда акъуна. «Къураба» гафуникай кефи ханатІани, ада вичиз сабур гана, къалабулух акатайди къалур тавуна, къазидиз хас агъайнавилелди лагъана:

- Я Челеб халу, зун ина хана, ина чІехи хъанвай куь хуьруьнви я. Сад къази жедай адет, сад, вун хъиз, кавха жедай адет я. Ваз вучиз хъел аватІа, зи кыл акъатзавач.

- Вун къази хъунал зун рази туш!- гъарайна кавхади.

- Бес вучиз вуна накъ рази я, лагъана, тІуб хкажнай?

- Зун Исмаил-эфендиди, хъсан гафар рахана, изитІна. Заз йифди ахвар атайди туш,- хиве къуна Челеба. - Зун рази туш!

- Рази туштІа, округдиз фена, неченикдиз лугъуда ман, - рикІел гъана сад-садал гъалдарунал рикІ алай фекъи Вагъаба.

- Фида ман!- мад гъарайна кавхади.

Итимрин кІеви рахунрал кимел инсанар кІватІ хъана.

- Ялцугъар, айибар хъана хъи,-лагъана анал атай Тагъира. - Куьне куь чанара акъван ялар твамир. Эмин хътин камаллу къази квез Къазан шегъердиз фейитІани жагъидач,- итимар жегъил ашукъдихъ элкъвена.-Челеб халу, вахъ

галаз округдиз зунни кведа. Эмин гыхьтин инсан ята, а неченикдиз за лугьуда.

- Къве лирли чизва лугьуз, вунни гафунин иеси хьанвани?!- пеле биришар туна, жузуна кавхади.

- Куь амалар акурла, лирлияр чеб-чпелай къезва, кавха. Гаф анихъ амукрай, са лирли за вакайни лугьуда!- хьверна Тагьира.- Ам ван хьайила, жемьтди вун кавхавиляй акъудда.

- Гьахьтин кар вуна авурта, ингье!- Челеба гьиле авай тумаждин цилерикай хранвай къамчи къалурна.

- Ви амалар цийи къазидиз акуна хьсан хьана,- лагьана Тагьира. - Шариатдин, урус пачагьдин къанунар вазни талукъ я гьа! А къамчи ви къамани акбада! - вилегьдаказ кавхадин вилера вилер атумарна.

Кавхадин чал къуна, ам, вилер яру хьана, инихъ-анихъ килигна. Ахпа ада, гатфарин чурал акьалтнавай жунгавди хьиз, бугь авуна, шаламдин клуф чиле къекъурна. Тагьيران къуьнерилай къамчи чугваз тахьана (вилик къази акьвазнавай), кавха вичин квалихьди хьфена: “Ибурун далудихъ Исмаил-эфенди гала... Тагьира закай чурю чал туклуьрайтта, за адан дуван аквада!”

Инсанрик хьуьруьн акатна. Эмина фикирна: “Кавхадихъ, фекьидихъ галаз къилди рахана кланда...»

- Гьуьрметлу къази! - жемьтдиз ван къведайвал къасухдай кеведаказ эверна Тагьира. - За чуьлдиз ракъур тавуна, цура са клел тунва. За ам къе, стха, ви клвачерик туквада. За къе вун, чи мягькемадин цийи къази, элифарзава! Ша!

32.

Хуьре садлагьана гьулгьула гьатна. Жегьил къазидин суьгьбетри са нетижани ганач.Челебан футфади, сад-садал гьалдардай Вагьабан къундармайри лежбер итимар, авам дишегьлияр кимел акъудна, абур Эмин мягькемадин къази хьунал чпин наразивал къалуриз эгечина.

- Чаз вун хьтин хендедайрин тумуна гьатдай къази герек туш, - лагъана Эминаз инсанар алай чкадал Челебан са миресди.

Къазидин чиниз яр акъатна - им къуру дубара вегьин тир.

- Ам вуч ахмакъ гаф я?! - вичивай вич хуыз тахъана, гъарай акъатна Эминай. - Ви къил михъиз элкъвенвани, халу?!

- Гъа ваз ван хъайи гаф, халудин, - тайинсуз жаваб гана, лежберди ягъанатдин хъверна.

- Вуна тукълуързавай чАларни гъашербур я, - лагъана са дишегълиди.

Эмин хиялдай вичин чАларик квай нукъсанрихъ къекъвена.

- Зи чАларик са рехнени квач, - дугъри жаваб гана зариди.

- Ви чАлар шариятдиз акси я! - гъарайна кавхадин гъилибан къужади.

“Ибурухъ галаз къил къуна, сив-сиве туна рахана виже къведач, - фикирна Эмина. - Ибур кавхади вижеваз гъазурнава... Инал кІватІ хъанвай итимарни гъаданбур я, садани са акъуллу гаф лугъузвач, анжах кускус гузва”.

- Зун шариятдиз ваъ, халу, адан чахъ галаз къан тийизвай са бязи къанунриз акси я.

- Шариятдиз акси хъун еке гунагъ я! - гъарайна фекъи Вагъаба.

- Авачир гафар лугъун, фитнеяр авун – гъам еке гунагъ я, гъуърметлу хуъруьнвияр, - къил галтадна, Эмин элячІна, фена.

Жегъил къазидин кефияр михъиз чІур хъана: “Бес ибуру зи буба икъван йисара гъикІ эхна? Яраб ам такІанбурни икъван гзаф авайтІа?.. Сад, къвед авай, икъван авачир... Гила абур гъинай атана?.. Ибур учругдиз фейитІа,..-Эминак къурху акатна, са югъни кІвалах тавунмаз вичин тІвар чІурукІа акъатиз кичІезва.- Исмаил эфендидив са хабар агакъардани? Жув фидани? Маса кас ракъурдани? Тагъир фидатІа?.. Агъ, Челеб, Челеб!..Агъ, Вагъаб... Буба къейи юкъуз абур гъикъван къайгъудар хъанвай? Шад хъанвайтІа? Къазивал чпел атанвайди яз гъисабзавайтІа?.. Ибурун ниятрикай Исмаил-эфенди хабардар авуна кІанда! Вахтунда амаз душманрин вилик пад къуна кІанда...”

Ният авурвал, Эмин мягкемадин хуьрериз физ башламишна, амма рикI секин туш, фикрар Ялцугъа хъайи къайи рахунрикай, зарб акатнавай шер-фитнедикай я. ЯтIани Исмаил-эфендидиз са гаф-чIални лагъанач, “Лазим хъайитIа, ада вичи заз эверда”, - фикирна ада.

Эмина теснифзавай чIалар, иллаки муьгъуьббатдин шиирар, инсанрив агакъзавай, абур жегъилри мелера, мехъеррик, суваррин межлисра тикрарзавай, чуьнгуьрдихъ галаз лугъузвай. Амма жегъил заридин эсерар вирибуру са жуьре къабулзавачир, аксибурни авай. садбур гъавурда акъазвачир, муькуьбур пехил тир...

- Я хва, вуна шариатди къадагъа авунвай муьгъуьббатдикай чIалар теснифзава ман, - наразивал кваз лагъанай Эминаз кимел мад са агъсакъалди.

- Шариатди муьгъуьббат къадагъа авунвач, я буба. Муьгъуьббатдикай вири девирра мазанри, зарийри, чIалар кутIунна, лирлияр лугъузва... Ваз чи Къуьчхуьр Саидан «Есир я зун» чIал ван хъаначни?!

- Ван хъана жеди, рикIел аламач, - хиве къуна къужади.

Эмина Саидан чIал эзберна, жузуна:

- Гъихътин чIал я?

- Вижевайди я,-къужа рази хъана.

- Зи чIаларни гъа ихътинбур я ман.

- ЯтIа, чIаларни вижевайбур я ,- рехнечи рази хъана.

Маса сеферда хърак квай къарийрини Эминаз туьгъметнай:

- Я бала, ви чIалариз яб гайила, чи дишегълияр арсуз жезва. Дишегълидиз кIанивиликай, ашкъидикай хабар хъун герек авайди туш. Папарин везифа аялар хун, аялар хуьн я.

- Намус авайдаз са чIалани пис патахъай таъсирни ийидайди туш, - лагъанай Эмина: “Ибуруз, итимриз хъиз, дишегълияр гъамиша лукIвиле хъана кIанзава. Чебни жегъил хъайиди, чпизни муьгъуьббатдикай рахаз, манияр лугъуз кIан хъайиди рикIелай алатнава”.

Эмин рикІ михьи, таб квачир жегьил тир, адан гьиссер, фикирар, ниятарни гьакъван михьи тир. Заридиз, вич хьиз, амай вири инсанарни михьибур хьана кІанзавай. Ада вичин рикІяй кьвезвайвал лугьузвай, кхьизвай, амма вири адан гьавурда дуьз акъазвачир.

Ашукьал-машукь хьанвай Эминаз муьгьуьббат вири дердерин, гьамарин, хирерин дарман, мелгьем хьиз тир. Вичин дердиниз са куьмекни тахьайла, адан фикир дегеш хьана: «Муьгьуьббат куькІуьн патал маса шартІарни лазим я кьван, сифте нубатда кІан хьанвайдан вафалувал, сир хуьз алакьун...» Гьавиляй ада, тІвар алачир яр фикирда аваз, кхьенай:

*Гьич мецелди рахазмач вун, эвел хьиз,
Дустарин сир ахьайдани, гьенел физ?!*

И чІал фитнескар инсанри чпиз кІани патахь кьекьуьрна, ам зариди жегьил хендедадиз лагьанайди яз гьисабна, са куьникайни хабар авачир дишегьли Эминахь галкІурна.

Шариатдин кьанунриз акси фена, муьгьуьббатдин чІалар теснифун, гададинни рушан гьиссерикай, алакьайрикай ачухдаказ кхьин, “зунни вун хевлет кІвале кІандай” лугьун, гьелбетда, а девирда заридин патай викІегьвал тир. КІанибур чеб-чпиз кьисмет тахьайла, Эмина Аллагьдилаьни наразивал кьалурнай. Дагьдин кукІва авай авам хуьруьн агьалияр патал Эминан чІалари, гатфариз цавара цІайлапанри хьиз, гужлу ванерзавай. И ванери сад рази авуртІа, кьвед нарази яз тазвай.

Инсанрин авамвиликай менфят кьачуна, кавхадини фекьиди сивел кІвенкІ алайбур кьазидал гьалдарна: Эминанни хендеда дишегьлидин авачир алакьайриз талукь чиркин шер-фитне кьунши хуьреривни агакьарна, округдин кьуллугьчиярни хабардар авуна.

Эмина ихьтин душманвал гуьзлемишнавачир: адан ийир-тийир квахьна, вичелай нубатсуз леке элягьун патал “Фитнекар кьарийриз” чІал туькІуьрна,

хърак фена кІелна: вичиз фитнескара вад йикъалай къена, муртад хъана, жегъеннемдиз акъатна кІанзавайди лагъана.

Ихътин жаваб къарийрини гуъзлемишнавачир, абур жегъил шаирдиз акси къарагъна, десте-десте кимел кІватІ жез, туъгъметдин гафар лугъуз эгечІна. Кимел Эминан тереф хуъзвай дишегълиярни экъечІна, абурун кыле Рукъуют авай.

Вичин тІвар квай шер-фитнедикай ван хъайи хендедади еке къал акъудна: фитнесчириз ахарарна, мискІинда Къуръандал кын къуна, намусдин михъивал субутарна, хърак фена, фитнескар къарийрал къванер гъалчна.

Ийир-тийир квахъай къарияр къазидин патав фена, багъишламишун тІалабиз эгечІна:

- Чан хва Эмин, чун гъалдарнавай кас авай,-кавхадин тІвар къуначтІани, къарияр ни гъалдарнавайтІа виридаз чизвай. - Чаз багъишламиша. Бес вунани чун михъиз бедламна эхир. Бес чун гъакъван пис инсанар яни?

Эхир къариярни Эмин сад-садан гъавурда акъуна: къарийри чеб Челеба гъалдарайди, Эмина вичиз хъел атайди ва къадарсуз векъи хъайиди хиве къуна. Эмина цІийи чІал туъкІурна: вичивай са жегъилвал хъайиди хиве къуна ва къарийриз женнетда макан хъун вичин мурад тирди лагъана.

Хуър секин хъхъана, Эминни вичин везифайрив эхгечІна.

33.

Йифен геж вахтунда Эминан кІвализ Тагъир атана. Адак квай теспачавал акурла, иесийрик къалабулух акатна.

-Эмин, цІийи хабар ваз, муштулух заз! - салам гана, тади кваз лагъана дустуни.

- Муштулух види я, лагъ, - теклифна кІвачел акъалтай Эмина.

- Туьквезбан,- и тIварцIин ван хьун кумазни Эминан рикIи гьасятда гужлудаказ тахътахъна, - гъуьлуькай хкечIна, бубадин юрдунал хтанва. Некаягни аламач!

- Жеч?! - Эминан кьиле агъзур хиял къекъвена, шикилар пайда хъана, вилерикай гуьзел суьрет карагна.

- Хъана акурбур ава. Туьквезбан зазни акуна! Зун исятда Къеандилай хтайди я, балкIанни ви гъаятдал алама, ингъе, ваз хабар гуз атанва, стха, - са нефесдал лагъана Тагъира.

- Аферин, стха!-Эминак шадвилин зурзун акатна.- Хъсан хабар я. Гила за мехъерарда!- малумарна.

- Дуьз!-тестикъарна Тагъира.

- Вуч мехъерар? – жузуна Лейлиди. Адаз садани жаваб ганач.

Эминаз хкадариз, гъилер хкажна кьуьлериз кIан хъана, амма вичи-вич са гужуналди хвена: дидеди, стхайри айибарун мумкин тир.

Тагъира гъайи хабарди вири хизан кIвачел акъулдна. Дидедиз, стхайриз ва вахаз чизва: Эмина икъван чIавалди мехъерар тавунин себеб Хважа-эфендидин руш я, ам гъуьлуьз фейидалай гуьгъуьниз гададин рикIиз маса са рушни бегенмиш хъанач, гъавилай гилани мехъерар тавуна ама, на лугъуди, адан вил Туьквезбан элкъвена хтунал алай. Ингъе, гъахътин югъни алуькна.

- Гила чна вуч ийин, я балаяр? - Лейли кьве рикIин хъана: «Вучда? Чарада рахкъурайди гъидани? Къазидин хциз, къази хъанвай хциз?!.. Гададиз ам кIанзава эхир... Вичиз кIаниди гъана, Эмин секинардани?» Ам суалдалди сифте Эминан, ахпа Тагъиран вилериз килигна.

- Вучда къван? Це лагъана, гъида ман, - дустунин рикIикай хабар яз, фадлай меслят хъанвай, гъялнавай месэла хъиз, лагъана Тагъира.

- Я бала, ам чарада рахкурнавайди, Эмин мехъерар тавунвай жегъил?.. Бес гъикI хъуй? –диде рикIай рази туш.

Стхаярни вах паталай килигзава, абурни шаклу я. Эминан чина разивал ава.

- Бицли дахдиз вичиз кланиди гъайитла, лап ажеб кар жеда, - вичин разивал къалурна, Мелика фикирна: “Эминан мехъерар алатайла, нубат зиди жезва. Ухвайш!”

- Туьквезбан заз акурди я, гуьзел руш я, - явашдаказ лагъана Ислиди: адазни члехи стхадин мехъерар алатна, вичин къисмет гъял хъана кланзава. - Гъам чи бицли дахдин жанан я.

Са Неби киснава, анжах адан кисун винел патанди я, рикляй адани шадвалзава ва вичикай фикирарзава: “Стхайри клелунарна, садаз члехи къуллугъни хъанва, Меликни къе-пака я малла, я кавха жедайди я... Са зун... За абурун хипер хуьда ман,-адаз гележег туькгуьрдай маса рехъ жагъанач, авай гъалалдал рази хъана, хиялдай лагъана: « Хуьда ман стхайрин мал-девлет... Цуьк авай яйлахра, серин тамара къекъуьн, жуван мал-хеб хуьн, никлихъ-векъихъ гелкъуьн пис кар туш къван...Гъа къуллугъчийрин вилер зи туьрездал жедайбур я... Абуру недай фу за къазанмишдайди я”,-и фикирди Небидиз сабур гана, адак гъатта дамахни кутуна. - Мехъер авуна, стхайри хъиз, зани жуван паб-аялар хуьда”.

- Вун Къеандал гъикл акъатайди тир?- Эминаз къарай амач, адаз цлийи хабардин клан-пун чириз кланзава.

- Нянихъ хъиз са жегъил атана, чпин межлисдиз теклифна, зунни, чуьнгуьр къачуна, балкландал акъахна, фенай, - Тагъира вичин сефердикай галай-галайвал суьгъбетна.

- Туьквезбан хтайдакай ваз гъикл чир хъана?

- Гъа ацукънавай межлисдал хабар хъана... Чун куьчедал экъечлайла, Туьквезбана булахдилай яд гъизвай. Чаз салам гана, ам бубадин варциз гъахъ хъувуна,- лагъана Тагъира.

Эминан вилерикай квар къуьневай Туьквезбан карагзава, ам хиялдай рушахъ галаз рахаз алахъзава, амма жезвач...

- Види хъсан сефер хъана, стха, - Эминак лувар акатнава.

Тагъир хъфиз гъазур хъана.

- Ацукъ, са къас фу неъ, - эхир теклифна иесиди.

- Ацукъдай вахт амач, йифен къулар хъанва: кІватІи-кІватІар цавун юкъваз акъатнава. Зун хъфида... Илчивилиз завайни физ жеда гъа, - зарафат кваз лагъана Тагъира.

- Чун тамашда, -Эмина дуст, далудихъ гъил акална, гъуьрметдивди рекъе хтуна. - Вун пара къадар сагърай, стха!

- Бес муштулух?-жузуна Тагъира.

Эмин серсер хъана, икърар рикІел хтана, жузуна:

- Вуч кІанда?

- Ваз вуч гъайиф туштІани.

- За ваз са бухара бармак багъишда,- лагъана Эмина. - Вун халис ашукъ хъиз аквадайвал.

- Рази я. Ахварар ширин хъуй, хабарар - хийир! – Тагъир балкІанни гваз хъфена.

Эминаз йифди ахвар атанач - ам Туьквезбанахъ галаз шиирралди рахазвай:

Вун хвашгелди, сафагелди,

КІан туш заз вун хъана ялгъуз.

Гъамиша за ви гъам чІугваз,

Зи жигерар кана гъар къуз...

Туьквезбана манидалди жаваб гузва, амма Эминаз адан ван къвезвач.

РикІ дар хъана, Эминай гъарай акъатзава:

Гуьзел ханум,

Ая фагъум,

Зи чанда гум.

Къекъвезава.

Вилин накъвар

Хъана селлер,

Сефил рикI зи

Ишезава...

Туъквезбана са гзаф мили хъверна, вилерин ишарадалди вич рази я, лагъана. Эмин цавук хкIуна:

Валай гъейри авач заз яр,

Мийир, бике, на зи рикI дар!..

Виридалайни гуьзел пакама алуькна. Хзан адетдиндалай фад къарагъна. Вуч, гьикI ва мус авун лазим ятIа фикир-фагъумна, Эмина Мелик Къеандал ракъурна: ада Тагъира гъайи хабардин ери-бине чирун ва Хважа-эфендидин фикир чирун лазим тир. Сад-къве сятдилай хтай стхади шаддиз суьгъбетна: «Тагъира гъайи хабар турус я...Хважа-эфендиди чир чIурна, амма ваь лагъанач...Лишан кутаз фейитIа жеда».

Эминан мехъерин зарбдиз элкъвена...Сифте нубатда, Неби КIахцугъиз ракъурна, халудиз эвериз туна...Лейлдин кьил какахънава, ада сандухдай сусаз багъишдай парталар акъудзава...

- Вувв, мехъерин юкъвал галкIам афар лугъудайвал, чан бала, къатух цуру жезва, - Лейлиди къве бекъеда авай къатух некIегъандиз цана, руш квар юзуриз ацукъарна.

-Салам-алейкум, къачуз кIанзавай къадамар хийирдинбур хъурай! – лагъана ракIарай атай Исрефил халуди.- Заз Небиди вири суьгъбетар авуна, зун илчивиле физ гъазур я, - ам вичиз къалурай гъуьрметлу чкадал, рагъметлу Севзихан бубадин куьсруьдал, ацукъна.

Лейлиди, хтулри Исрефилаз хваш-беш авуна, жузунарна.Кайвани багъа мугъмандихъ элкъвена:

- Эхъ, чан стха, эхир чи чѐхи хцин къисмет ачух жезва. Вун, халу яз, илчивилиз фена кІанда. Мегъамед ими яргъал ала, адаз чна мехъерал теклифда, - мугъмандин вилик исятда кварцелай алатнавай таза дуьдгъвер ва лаваш фу гъана. - Неъ, гъалал хъуй ваз, чан стха. Им са сиверчи хъуй, хуьрек агакъда.

Исрефилни Лейли, стхани вах, Къеандал Туьквезбанак Эминан лишан кутаз физ гъазур хъана.

- Хважа-эфенди вичин руш заз гунал рази тахъайтІа, за ам чуьнуьхда лагъ!- тагъкимна Эмина. Ада рикІяй фикирна: “Зи авамвал сеbeb яз, садра Туьквезбан зи къисметдай акъатна, мад ахкъатдач”.

- Рахадай гафар заз чизва, хтул. Хважа-эфендини зун таяр-туьшер я, адазни вичин бала бахтлу хъана кІанзавайди я,- Исрефила хтул секинарна. - Вун хътин езне адаз мад гъинай жагъида?!

- Зун вахъ инанмишни я, халу,-лагъана хтулди.

Эминан илчияр Хважа-эфендиди чиник серин кваз къабулна.

- Руш хтана кІвалив ахгакънавач, чаз гъеле ам вучиз хтанватІани чизвач. Квек вуч тади квай?!- жузуна Хважа-эфендиди.

- Я чан яр-дуст, ваз чизва, гъуьлуь рахкурай ва я хендеда хъанвай руш, чи адетралди, бубадин кІвале яргъалди тадаиди туш... Дишегъли я, зайиф затІ я, адал чІуру гаф-тІвар атун мумкин я. ГъакІ хъайила, гъар са буба-диде ахътин велед динжар хъийиз алахъда... И кар чиз, чунни вахтунда атана,-лагъана Исрефила.

- Куьн гъахъ я,-Хважа-эфендиди илчияр секинарна.

Итимар чпин суьгъбетрик квайла, Лейли дишегълияр авай кІвализ фена: ада гележегдин къавумдин папаз вичихъ тир гаф-чІал лугъузва, Туьквезбанан акбул-камал ахтармишзава, хзандин сериштайриз фикир гузва.

- Я чан бала, а вун фейи кІвал фу авай чка тир,-лагъана Лейлиди Туьквезбаназ. - Вун ана къун тавун вуч месэла хъанай?

Рушан патахъай жаваб дидеди гана:

- КІвал фу авайди тир, чан вах, амма... Хъайи кьве балани ярарикди къена... Вичин чкани югъ-йиф гагъ цур, гагъ чуъл хъана... Зи аялдиз кІвал акунач... Мад, чан вах, вунни цІйи свас хъайиди я, зунни цІйи свас хъайиди я... Чаз гъихътин гъурмет-хатур , ацукъун-къарагъун хъанай? Валлагъ, заз вири гъурметар, хатурар хъана, рагъметрай зи къаридизни апаяз...Зи баладиз ана са югъни акунач, гъакІ хъайила, хтана.

- Свас, хуьда лагъана, гъизвайди я, кІвалик-къак кутада, лагъана. Гъелбетда, свас гъамиша тахтуна жедайди туш, кІвалахарни авуна кІанда, - Лейли Туьквезбаназ килигна, ам назханумаз ухшар тушир.

- Я чан вах, кІвалахрин къадарни ава эхир.... Эгер куьне чи руш, вакай чаз свас жеда, вуна чи гададиз кІвал туькІурда, вуна чаз са къул ацІай рухвар хада, лагъана тухузватІа, буюр, чун рази я, куьн бахтлу хъурай!-лагъана дидеди. - ТуштІа, Аллагъди яргъазрай, герек авач, чан вах. Чун садра кайибурукай я.

- Чаз, хуз хъиз, кІвалик кикІидай, чІижре хъиз, вирт гъидай, рухвар хадай свас кІанзава, чан вах! -лагъана Лейлиди викІегъдаказ.

- Зи рушакай квез гъахътин свас жеда,- хиве къуна Туьквезбанан дидеди.

- Къенин йикъалай ви бала зи хцин свасни я, зи рушни!-Лейлиди Туьквезбанан гардан къуна.

Ирид йисуз гуьзлемишай мехъер 1864-йисан зулун гуьлуьшан юкъуз хъана. Эмина тІалабайвал, нисинихъ мехъерин свараг Къеандал фена, свас, руш хъиз, зуьрне-далдамдалди бубадин кІваляй акъудна, Ялцугърал хкана.

34.

Нянин гурлу межлис геж куьтягъ хъана.

Эмин мичІи куьчедай, пкавул Тагъиран гуьгъуьна аваз, вичин кІвализ хъфизва. РикІик теспачавал ква, пкавулди адаз, свас авай кІвализ хъфейла, вуч авун лазим ятІа, лугъузва: “Гъанвайди руш туштІани, мукъаят хъана, тади акат тавуна, ахпа михъивал-лацувал авуна кІанда”,-тагъкимзава.

Свас авай кІвале нафтІадин чІехи лампа кузва. Чиле цІарарин рух, адан винелай гъвечІи гебе экІянава. Са пипІе месерин хара ава, муькуь пипІе чинай дуьгуьр авадарна, кьил акъузна, Туьквезбан агъвазнава. Чамрак хьуьруьн акатна.

- Салам-алейкум, Туьквезбан!-теспачавал кваз, салам гана Эмина.

- Алексалам,-яваш сес акъатна.

- Я вун пипІени акъвазмир,- я зав вун гатадай шуьмягъдин шутвар тІвални гвач,-Эмина буш гъилер кьалурна.

- Бес за вучда? - жузуна назик сесиналди суса.

- Вучда?! Чун чаз кьисмет хьунин шадвилай кьуьлерда, манияр лугьуда! - Эмина, кьве гъил ачухна, лекьре хьиз, ирид йисалай жагъай сусал вегьена, ам ялавлудаказ кьужахламишна, кІвалин юкъвал алчударна...

- Зун шуьткъуьрмир! – гъарай акъатна Туьквезбанай.

Бахтлу чамраз ван къвезвач. Ада сусан чинай дуьгуьр акъудна, теменрин сел кьурна, вилер гуьзел вилера туна, эрчІи гъил хкажна, кьил кьулухъ вегьена, кІевидаказ лагъана:

- Вун хвашгелди, сафагелди,

Чан женнетдин цуьк севдуьгуьм!

Ухшар я ваз якъут, маржан,

Чан дагъдавай хаму жейран.

Къурбанд я ваз зи ширин чан,

Вал ала зи рикІ, севдуьгуьм!

Туьквезбан серсер хъана, вилерай накъвар авахъна: ада цІийи гьуьлуьн кІвале ихътин гьуьруьш, ихътин гьуьрмет, ихътин кьимет гуьзлемишнавачир. Са легъеда рикІел вич ичинви чамра сад лагъай йифиз тІваларай акъудайвал хтана, бедендилаь зурзунар алахъна...

- Эмин,- кватна шехъна, свас чамран кІвачер кьаз агъуз хъана.

- Туьквезбан, акъваз, акъваз! Вун вучиз шехъзава?! Чун къе хъуьрена кІанзава!- чам тажуб хъана.

Свас хкаж хъана, Эминан хуруз гъахъна, мадни кІевидаказ шехъна.

- Акъваз, я руш, я свас!.. Дидедиз ван хъайитІа, ада за вун гатазва, лагъана, фикирда. Вуч хъана вахъ? - Эмина свас са гужуналди секинарна

Туьквезбана кыл чиле твазва, регъувилерзава, эхир галкІиз-галкІиз лагъана:

- И дуьньядал ихътин гъиссер, ихътин майилар, ихътин алакъаярни авани?! Зун гъинай акъатна, гъиниз аватна? Заз аквазвайди ахвар яни?- накъварин стІалар алай милаим вилер вичин ярдал хкажна, хабар къуна Туьквезбана. Жаваб гуьзлемиш тавуна, давамарна:- Ихътин бахт жагъай зун шехъ тавуна, гъикІ акъвазин?- ам мад ярдин хуруз гъахъна. - Зун шадвиляй шехъзава, чан Эмин! Вуна закай инсан хъувуна. Вуна заз бахт багъишна!

- Бахтуни хъуьрез, бахтсузвили шехъиз чирда, лугъудай мисал ава. Вун хъуьрена кІанзава. Шехъунар вучтинбур я?!

- Завай масакІа жезвач...

- Секин хъухъ, - Эмина свас мад къужахламишна, адан кылел алай шуткуьдикай хкатнавай яргъи киферилай кап алтадна, туьмерна.

- За гила ваз вуч хъсанвал ийин? - свас чамран менгенайрай экъечІзавач.- Ша, за ваз сандухдин паяр гуда.

- КІандач.

- Ацукъ, за ви кІвачер чуьхуьда.

Эмин тажуб хъана, ада къуьнер чуькъвена, лагъана:

- Ваъ, герек авач!

Вичин теклифар къабул тавунал свасни тажуб жезва:

- Бес вучда?

- АтІабур туькІуьра, - Эмина вилералди кІвалин пипІе авай месеринни яргъанрин хара къалурна.

Пкавулди гайи “важиблу тапшуругъар” кбилиз акъудна, чамни свас муьгъуьббатлу суьгъбетрик экечІна.

- Гила ви сандухдин паяр тІуьртІа жеда, - лагъана Эмина.

- Буюр, - Туьквезбана суфра эКІяна, сандух ахъайна, анай тІанурдин фу, шуьреяр, биргенддин як, ругунвай верч, какаяр, натІуфа, мехкІуьт... акъудна, чамран вилик эцигна.- Неъ, ваз хуш гьалал хъуй, чан Агъа!

- Зун агъа туш,- лагъана Эмина.

- Бес вун вуж я? - милаимдаказ жузуна Туьквезбана.

- Къази,- чам хъуьрена.

- Неъ, чан къази,-тІалабна суса.

- Икъван чаз бес жедани? - суфрадал алай няметар къалурна, Эмин хъуьрена.

- Амукъайбур - пака хъуй,- свасни хъуьрена.

Чам, каш кваз, сусан сандухдин паяр нез эгечІна, Туьквезбан адаз муьгъуьббатлу вилерай килигзава.

- Жувани неъ,-лагъана Эмина.

- Зун тух я,-свас, дугъриданни, тух тир, фу адак акатзавачир.

Эмина вичин рикІик квай суал вугана:

- Вун анай вучиз хтайди я?

- Заз вун субай амайди чизвай,-Туьквезбан бубадин кІвализ хтунин себебрикай сад, гъа и кар тир.

- Зун рикІе аваз хъайила, бес вучиз вун аниз фенай?

- Вуна лишан кутун тавурвиляй, - имни дуьз жаваб тир. - Ахпани... Завай бубадиз ваъ лугъуз хъанач: агакъай руш гъуьлуьз гана, агакъай гададиз мехъерарна кІанзава.

Эминаз сусан жавабар бегенмиш хъана. Икъван чІавалди адаз Туьквезбанан рахунар, сад-къве эхъ, ваъ квачиз, ван хъаначир. “Им алим бубадин руш я,- разивилелди фикирзава Эмина. - Зун гъавая адал ашукъ

хъайиди туш... Яц квахъайди квахъна, чІал чидайдал гьалтайтІа, хъсан я, лугьуда бубайри. Гила, ихътин дуьшуьшда, лагъана кІанзава: дуьгве жагъайди жагъана, чІал чидайди хъайитІа, хъсан я. Заз жагъайди чІал чидайди я...”

- Вуна мад фикирар хъийизмани, къази?- чамран хиялар къатІана, живи зарафат кваз, жузуна суса.

- Са фикирни хъийизмач, гила зун бахтлу я!

- Чан зи Эми-и-и-н!-лагъана, Туьквезбана сифте яз чам кІевидаказ къужахламишна, вичи адаз, регъуьвални квадарна, теменар гана. Чамра къатІайвал, ам, жегьил дишегъли, инсанвилини алакъайрихъ, дерин гьиссерихъ фадлай тамарзлу хъанвай; гила абур жагъанва, гъавилай вичин майилар, гьиссер, гъуьрс, ашкъи чуьнуьх тахъана, винел акъудзава.

Эмин сусан муьгъуьббатлувилел тажуб хъанва: “Ихътин гьевеслувал, ихътин ашкъилувал чи дишегълидиз хас хъун?.. Туьквезбан адетдин дагъви дишегъли туш, ам, заз хъиз, араб, фарс, туьрк чІалар чизвай, за хъиз, Хайяман, Саадин, Рудакидин, Гъафизан, Низамидин, Меликан, Саидан... эсерар кІелзавай, савадлу дишегъли я. Ам, буба гьалатІ хъана, мичи фуруз аватна, Аллагъдиз шукур хъуй, анай сагъ-саламатдиз ахкъатна... Зи бахтунай, Туьквезбан зи чІал чидай дишегъли хъана... ИкІ хъаначиртІа, вучдай? КицІни кац хъиз,- Эминан вилерикай туькІуьн тийизвай хзанар карагзава, - яшамиш жедайни? Завай жедачир...Зи рагъметлу бубани диде меслятдалди, гъамиша чан лагъаначтІани, рикІ тІар тавуна, яшамиш хъайибур я. Зав гвайдини гъабуру къалурай чешне я...”

- Туьквезбан, гила чна са вил ахвар ийин, вун пакамахъ фад къарагъна кІанзавай свас я,- лагъана Эмина.

- Захъ ахвар галач... Пакамахъ зи хиве авай кІвалахар заз чизва, къази, абур за тамамарда.

Ахвар Эминахъни галачир. Чеб-чпихъ тамарзлу жегьилрин суьгъбетар яцІа гъатна, мадни ширин хъана.

- АќІ хъайила, ерли ксудачни?-жузуна чамра.

- Ксудач,- тестикъарна дамахдивди суса.

- Бес чна вучда?

- За ви бейтериз яб гуда, чан зари.

- АќІ хъайила, яб це, зи цуьк: вун зи рейгъан, шемси, къемер, сувар я!- лагъана, чамра свас къужахламишна...

- Ахътин чІалар Хаямахъ, Гъафизахъни ава, жуванбур лагъ.

Чам тажуб хъанач: адаз вичин свас шииратдин гъавурда авайди чизва.

Ашкъидин кеменда гъатнавай жегъилриз экуьн кІекерин ванерни атанач... Анжах даќардин шуьшеяр лацу жез башламишайла, Туьквезбана ярдиз хабар гана:

- Эќв жезва- а! - ада тадиз кІвалин юкъвал тиян гъана, чамралай ва вичелай яд аладарна, лагъана: - Жув агалт, чан къази, зун михъивилериз фида.

Туьквезбан къежел эќъечІна. Агъадихъай эќв ачух жезва. Хзанар къарагънавач. Хуьре кІекерин гъараюнрин ванер гъатнава, Верхи кул жагъурна, цІийи свас гъаят шутказ эгечІна.

- Пакаман хийир, чан свас, -- айвандилай Лейлидин ван акъатна.

- Абат хийир, чан диде,-мани лугъузвай хътин ванцелди жаваб гана цІийи суса.

“Гъикъван ширин сес я?! - Лейли тажуб хъана.- Заз “диде” лагъана. Зи Эмин идал бад гъавая къару хъанвайди туш къван».

- Икъван фад къарагъун герек авачир, я чан бала,- дугъридаказ лагъана къариди.

- Зун гъамиша фад къарагъзавайди я, чан диде.

- Пакаман хийир, чан свас, - явашдаказ салам гана, кулни гваз атана, Исли гъаятдин муькуь пад шутказ эгечІна.

- Абат хийир, чан балдуз, - лагъана суса.- Ина къве касди ийидай кІвалах авач, за шиткида.

- Ва-ваъ, кьве касди авурла фад куътягъ жеда. За ваз гьамиша куъмекар гуда, чан свас,-хиве къуна Ислиди.

- За вазни, куъмекарда, чан балдуз,-Туъквезбанани вичин жумартвал къалурна.

Айван, гьаят ва варцин вилик квай куъчени, нур гудайвал миxъна, сусани балдузди руквар хъуртал гадарна. Ахпа гьилер, чинар чуъхуън хъувуна, дамахдин либасар алуқна.

Булахдал фидай сусан вилик буш къаб гвай кас-мас акъат тавун патал, Лейли куъчедал экъечна, инихъ-анихъ килигзава. Халкъдин адетдал амалзавай дишегълийри чпин буш кварар, гичинар гьаятрал эцигнава, Эминан свас булахдал фейила, чебни адан гуъгъуъниз физ гъазур хъанва.

Ракъинин сифте нурарихъ галаз кьеле ганвай лацу кварар къуънерихъ вегъена, Эминан цийи свасни вах къуън-къуъневаз булахдал физ экъечна. И кардал вил алай къунши дишегълийри айванрикай, къаварилай чпи-чпиз хабарар гана: “Эминан свас булахдал акъуднава”. Ван хъайибур кварар къачуз цел физва, абуру цийи сусаз саламар гузва, мехъер мубаракзава... Жавабрихъ галаз Ислиди абуруз ширинлухар пайзава. Сусан сандухдин пай агакъай-агакъайда алхишарзава. “Вун бахтлу хъуй, чан свас! Ваз и мехкӱът къван жуван кӱвал, жуван гъуъл ширин хъуй!”- лагъана Рукъютани.

Булахдал алай дишегълийри цийи сусав чпин кварар ацӱуриз тазва - абурун кӱвалера авай хзанри цийи сусан гьил галукъай яд хъвада. Туъквезбан булахдила са къифле рушарини сусари чпин юкъва туна, ханум хъиз, хкана, варцел ахгакъайла, адан кӱвачихъ Севзиханрин кӱвализ, чпин хуъруъз девлетар атуй лагъана, хийир-дуъа авуна, рахкъурна. Садани Туъквезбан са гъуълукъай хтай дишегъли я, адаз, цийи сусаз хъиз, ийизвайбур вуч гъуърметар я, лагъанач. “И гъуърметар заз туш, Эминаз я, зи гъуълукъан хзандиз я”, - свас агъвалатдин гъавурда дуъз акъуна.

Туьквезбаназ вич Ялцугърин дишегълийри къабулайвал гзаф хуш хъана, ам ярдин кІвализ, адак лувар акатна. КІвалени цІийи свас чин ачух къариди, вилерин кІаникай хъуьрезвай гъуьлуь, гъуьрметдалди салам гузвай хенери гуьзлемишзавай.

- Чан свас, гила вуна чаз хинкІал авуна кІанда,- лагъана Лейлиди.- Ваз кІвал мубаракиз къведай мукъва-къилийриз суса авунвай хинкІал гудай адет я.

- Башуьсте, чан диде!- Туьквезбана сафунай гъуьр ягъиз эгечІна.

- Вун бахтлу хъуй, чан бала, - рикІин сидкъидай лагъана Лейлиди. - Вахъ галаз чи кІвализ нур, нев, рагъ аватна! Вун атай кІвалени гъамиша рагъ хъурай, я Аллагъ!

35.

Югъ чІимелди я, куьчедик къар ква, инсанар кІвалин крарал машгъул я. Пили татун патал кІвалин къавуз кул гана, варданаг элкъуьрна, хтана, Лейлини Туьквезбан хзандиз хуьрек авунин къайгъудик ква.

Эмина, дезгедихъ ацукъна, са вуч яТани кхъизва: адан хиялар лезги хуьрера, шегъерра къекъвезва. Неби лит къуьнерихъ галаз чуьлда ава, Мелик кимел фенва. Ша лагъайди хъиз, ракІарай Тагъир атана. Салам гана, ам вичиз адет хъанвай чкадал ацукъна.

- Яда, исятда за вакай фикирзавайди тир, - Эминаз дуст атайла шад хъана.- Ваз аян хъанани?

- Эхъ, - Тагъир, лацу сарар экъисна, хъуьрена. - Ирид йисуз ви фикирар къакъудайди къвалав хъайила, гила ваз амайди дустарикай фикирун я, Эмин-эфенди. – Тагъира дустуниз дамахдивди «Эмин-эфенди» лугъун дуьшуьшдин кар тушир: Вини Ярагърин медреса куьтягъайла, Исмаил-эфендиди вичин лап бажарагълу сухтадиз гайи чІехи дережадин тІвар анжах сад-къве касди къазвай, пехилбурун хъиляй ам инсанриз райж авун ашукъди вичин хивез гуьгъуьллувиледи къачунвай.

- Вун гъахъ я, - Эмина са вил тини ишинзавай Туьквезбаназ яна, лагъана: -
- И кас зи рикI алай дуст, стха ва пкавул Ашукъ Тагъир я.
- Заз чизва,-Туьквезбана кьил эяна.
- Вуна закай вуч фикирзавай, стха? - жузуна Тагъира.
- За фикирзавай: кьенин чIимел югъ худади кьулан патав ацукьуниз, чуьнгуьрар ягъуниз, манияр лугъуниз, хинкIалар тIуьниз акъуднавайди я. Яраб и кардикай Тагъираз хабар авачтIа?
- Гъа фикир зани авуна, гъавилий за ваз свасни галаз чикIвализ теклифзава. Зи папани исятда тини ишинзава. Ша! - теклифна Тагъира.
- Куьне вуч лугъуда, хзанар? – Эмин, свас рикIе аваз дидедихъэлкъвена.
- Я бала, инал вири гъазур хъанва, - Лейлидин ван акъатна. - А гьалал ризкьби гьинал тIуьна вуч тафават ава? Инал ацукъ, чан хва. Чна ви Рукъуятазни эвериз тада.
- Тагъир хияллу хъана.
- АкI хъайила, куьн чи кIвализ нянрихъ ша, лагъана ада. -Жедани? Зи хзандин мурад цIийи свас илифарун я.
- Жеда, - разивал гана Эмина.
- Исли, алад, чан вах, чи хзанриз лагъ: мугъманар нянрихъ къведа, зун исятда гуьзлемиш тавурай, - Тагъир гуьлуьт хразвай рушаз килигна.
- Дуьз гаф я, кьве зегъметар тахъурай. Алад, чан руш, - буюрмишна дидеди. Исли зирингдиз къарагъна, ракIарай, туп хъиз, акъатна, фена.
- Вуч кхъизвай, зари? - жузуна Тагъира дустунивай.
- Са чIал.
- Сир яни, стха?
- Вакай заз сир мус хъайиди я?
- ЯтIа, кIела кван.
- За и эсерда низ вуч ярашугъ ятIа лугъузва,- Эмина чар хкажна, экуьнал кьуна, кIелиз башламишна:

- *Къужадиз сабур,*
Жавандиз абур,
Баладиз куркур,
Къегьал касдиз тур,
Къушундиз къаст, зур,
Гатуз шемси-нур,
Женнетдиз гьилман-гьур
ХунI ярашугъ я!..

Хзанди заридин цийи шиирдиз эхирдал къван яб гана, гьарда вичин фикирар лагъана. Тарифдин гафарни гзаф хъана.

- Насигъатдин чIал я, им межлисра лугъуз жедайди я,-Тагъира Эминавай шиир кхьенвай чар къачуна.- Им за жуваз кхьида. Туьквезбан свас, Эминан чуьнгуьр гице кван!

- Исятда , стха, - свас тавханадиз фена, чуьнгуьр гваз хтана.

- Им гила куь кIвализ акъатнавани? - Тагъира къилин ишарадалди чеб ацукънавай хзандин кIвале чуьнгуьр куьрсарзавай буш хак къалурна.

- Эхъ, стха. Бес за Хважа-эфендидин руш гьикI алцуларин?- Эмина зарафатдин хъверна. –Ингъе, и йикъара за Низамидин «Искендер-наме» кIелзава, жуван хзанриз суьгъбетзава. Им эсер я!

- Сусавни кIелиз тазвани?

- Эхъ. КIелизни тазва, манияр лугъузни.

- Вуна дуьз кIвалахзава,- лагъана Тагъира.- Ирид йисуз ваз гайи къван азабар гила хкуд хъия.

- Зи тахсир вуч тир?- жузуна Туьквезбана. - Сада ганач, сада тухванач. Къисас залай вучиз къахчузвайди я? Зи язух ша,- сусан гафарин са пай рикIивай, са пай зарафат тир.

- Язух къвезвайвилай Эмина ви къилел Арагърин регъв регъвезвач, СтIалрин чуьнгуьр язава, - лагъана Тагъира. - Пис яни?

- Ваъ, - свас рази хъана. - Пара иер я! – пЉузарикай живви хъверна.

- АкI хъайила, яб це!

Тагъира чуьнгуьрдин япар акъажна, адай ширин сесер акъудна, Эминан цIийи чIал вичигъа исятда теснифнавай аваздалди лагъана:

Эмин, гъич са гьал

Мийир бед хиял,

Худад гайивал

Гъам ви агъвал,

Панагъ - Зулжалал,

Ваз крар гьалал

ХунI ярашугъ я!..

- Сагърай, ашукъ! - Эмина чуьнгуьр къачуна, Тагъиран цIийи аваз тикрарна. - Гуьзел аваз я, стха. Мубаракрай!

КIвале дем къурмиш хъана...

Мехъер авурла, Эминаз вичелай дагъ алатай къван регъят хъана: сад лагъайди, адаз вичин рикIни жигер тир Туьквезбан къисмет хъана, адани вич кIвалин кIараб хътин, гъуьлуьн къадир авай, адаз, шаирдиз хъиз, къимет гузвай паб тирди субутарзава; къвед лагъайди, гила адавай хзандин къайгъу чIугваз жезва. Эминан бедендин къуватар, зигъин, алакьун са шумуд къат артух хъанва. Ам инсанриз гагъ никIени векъе, гагъ кимел, гагъ мискIинда, гагъ къунши хуьрера, гагъни округдин идарайра аквазва. Тахсиркаррин суд-дуван ада гагъ мискIинда, гагъ вичин кIвале, гагъни феи хуьрера ийизва, гъар са арзадизни ам дикъетдивди, гъахъуналди килигзава... Гъам шариатдин къанунар, гъам Мегъамед пайгъамбардин гъадисар, гъамни лезги халкъдин адетар вилив хуьзва. Ватанпересвал, инсанпересвал, мергъяматлувал рикIелай ракъурзавач...

Эминан мехъер алатай са гъафтедила, Лейлидиз куьмек хъанвайди чиз, Ислидиз илчияр къвез башламишна. ЦIийи къазидин вах кIанзавайбур яргъал хуьрерайни атана. “Авай са бала заз жуван патав хъана кIанда, чан рухварь”,-

лагъанай дидеди. Адан гаф чІур тавуна, хуьре чпин дувуларни мягкъем хьун фикирда къуна, цилингвийри вах Ялцугърал гьуьлуьз гана. “Ибуру чаз гьикъван къурабаяр лугъурай?”- фикирнай Эмина. Зулун бегъер кІатІариз хтайла, Меликазни свас гъана. Гила Лейлидин кІвачел къве свас, Туьквезбанни Мегъри, элкъвезвай. Цийи сусаз Эмина гьуьрметдивди Мегърибан лугъуз эвердай. Туьквезбанни Мегърибан, вахар хьиз, чеб-чпел туькІвена.

- Гила чи хиве амайди са Неби я,- лагъанай са нянрихъ Эмина.

- Гъадазни чна къведай зулуз, Аллагъди гайитІа, свас гъин,- лагъана бахтлу дидеди.

Лейлиди сусар галаз сар эвяна, гъалар авуна, гила халича хразва. “КІвале куьмекар хьун гъа икІ я, - фикирзава жегъил къариди, - вуч гъиле къуртІани, хабарни тахъана, къилиз акъатзава. Ада ван акъалтна лугъуза:

- Чна, чан сусар, куь гъар садан утагъдиз мад са халича, мад са рух храда. Абурун кІаникай чилиз вегъедай литер чаз ава. Зи зегъметар, чан балаяр, куьн паталди я. Куьн бахтлу хьуй!

- Сагърай вун, чан диде,- лугъуза сусари.

- Небидиз свас гъайила, чаз мадни регъят жеда,- Лейлидиз вичин кисай хвани динж хъана кІанзава.

Сусар рази я: абуруз кІвале мад са куьмек хъана кІанзава, чпел алай зегъмет къезил жедайвал.

Туьквезбан кІвачел залан хъанва. Эмина, къарай атІана, аял гуьзлемишзава: “Яраб вуж жедатІа? Хва хъайитІа, Севзихан бубадин тІвар эхцигда... Ам гъихътин аял жедатІа? Зи ухшарар квайди? Белки, руш хъайитІа?..”

Жегъил къазидин ва шаирдин кІвализ мукъва-къилияр, ярар-дустар, округдин ва Хьутур-Куьре участкадин къуллугъчияр къвезва. Абурун къилел къавумарни артух хъхъанва.

Бубадин са мертебадин аскІан кІвалера чІехи хзандиз дар я. “Небидизни мехъер хьувурла, сусариз аяларни хъайила,- фикирзава Эмина, - ахпа чна вучда?

Икъванбур гына гъакъарда? Цийи кІвалер эцигна кІанда. Цийи кІвалер!” Ада стхайрихъ галаз меслятар башламишна.

36.

Жегьил къазидин уьмуьр, недай фуни алукидай партал аваз, рикІ гевеслу ва къайгъуярни къалин яз, кьиле физвай. Бубадила амай ирс яз, Эмин-эфендидин рикІ мугьманар къабулунал ва мугьмандиз финал алай. Туьквезбана муьгьманар чин ачухна къабулзавай, суфрани жумартдаказ ачухзавай. «Зи хцин свас инсандин шараг я», - фикирзавай Лейлиди. Хзандин ва дустарин патай авай гъурмет-хатур Эмин-эфендидиз мягькемадин хуьрерани жагъизвай. Анжах... гъар са къадамдин кьилиз дуьшуьш жезвай гъахъсузвилери, къачагъвилери, дугъривилери къазидин кІвалах четинарзавай, кефияр чІурзавай. Хуьрерин жемьатар, сад-вад девлетлу инсанар квачиз, кесибвиле авай: абуруз недай яван фуни бес жезвачир...

Гуьзлемиш тавур мусибатдин са дуьшуьш адетдин куьлуь чуьруькдила, цІелхемдикай ялав жедай хьиз, башламиш хъанай.

... Къуьд алуькзавай са пакамахъ Ялцугърин къазидин патав жегьил итим атана.

- Зун циЦехуьруьнви Мамед я, чан къази,-салам гана, лагъана ада.-Шаз зунни зи хзан, пабни пуд аял, маса чара тахъана, чІехи стхадин хзандикай чара хъана... ЧІехи стхади гила чаз я чи рагъметлу бубадин кІвалерикай, я адан мулкарикай пай гузвач. Бес чун гьикІ дуланмиш жеда? ЧІехи стхади фекъидизни яб гузвач, чун гатаз-ягъиз цуриз акъудна, гила гъанайни чукурзава... Чи гъахъ-дуван вуна авун тІалабзава,-куьгъне чухва алай итим, юкъни какурна, са тике фу тІалабзавай къекъвераг хьиз, акъвазна.

Къазиди жуьреба-жуьре суалар гузва, вичи гун лазим тир жаваб фагъумзава.

Арзачидин вилерай, бижгьер-бижгьер хъанвай парталрай, вири къаматдай Эминаз акъван гъам-хажалат, кесибвал, дуъньядикай пай хкатнавайвал акуна хьи, адан риклиз тIар хъана. “Им лап кац алкIай кесиб, веремди тади гузвай бенде я,-фикирна ада.- Гьелбетда, адаз куъмекна кIанда, ам кIевяй акъудна кIанда. Чкадал фена, гьялда. Дуъньяда сад хъсанвал, садни писвал амукьда”.

- Зун исятда куь хуьруьз къведа, Мамед стха. Вун акъваз, за жуван пад-къерех ийин,-къази парталар алукииз тавханадиз фена. Адаз ван къвезва: цицIевиди вичин дердидикай гъаятдал экъечIай Лейлидиз суьгьбетзава. “Жуван дерди масадаз ахъай авурла, инсандин риклиз регъят жеда,- фикирзава Эмина.- Ахъайрай. Кесибдин дерт са тIимил къванни къезил хъурай!”.

- Диде, хабар къадай кас-мас хъайитIа, зун ЦицIез фена,-къази куьчедал экъечIна, - Ша, Мамед.

- Субай физвани? - жузуна Лейлиди.

- Эхь. Мензил мукъвал я, диде. БалкIан инжиклу авун герек къвезвач.

- Хъсан сят хъурай! Чан бала, и кесиб касдиз куъмек ая,-тIалабна Лейлиди.

- Хъурай, диде.

- Ша,- цицIехуьруьнвидиз къил эяна, Эмин, кIвач кяна, рекъе гъатна. Адан рикIел бубадини вичи цан цазвай никIиз Бигердила атай дишегъли хтана. А чIавуз Эмина бубадивай а кесиб дишегълидиз куъмекун тIалабнай... Гилад имни гъахътин дуьшуьш я: Эминавай дидеди тIалабзава.

ТIалабдай кас-мас тахъайтIани, гъар са арзадиз тамашдайла, Эммин-эфендиди гъахълу патан тереф хуьзва ва дуьз къарар къабулзава. “Дидеди тIалабначиртIани, за къени гъахълу къарар къабулдай... И касди, заз чиз, тапарар ийич. Хайи стхадиз бубадин ирсиникай пай тагузвайди гъихътин инсан хъуй?!-къазидин хиялдиз ахътин инсандин къамат къвезвач. Ам тажуб жезва:-Хайи стхаяр жен, чеб-чпихъ галаз туькIуьн тийин?! Дяве-дара жен?! КицIер хъиз, яшамиш жен?!- къил галтадзава.- Чун ахътин стхаяр туш,-вичин стхайрикай

фикирзава.-Аллагъдиз шукур хъуй, къени къе лап хъсанзава, гележегда мадни хъсан жеда!”

Са капачда къаз жедай кІвалер хуър я, лугъуз, тарари къунвай гуънедал алкІанва. Вири кІвалерни са мертебадин аскІан ранг алачирбур я. Абурукай Эминаз вичин вилик кваз физвай Мамедан ухшар атана: “Мал иесидиз ухшар жеда... Ина чи хуърелайни гзаф кесиб инсанар авай хътинди я”,-фикирна къазиди.

-- Ингъе чи кІвалер, ша,- Мамед дар гъаятдиз гъахъна. - Исмет!-эверна ада чІехи стхадиз.- ЭкъечІ, стха. За къази гъанва.

КІвалин раклариз, магъсул авай тапрак хътин, ацІай жендек алай жегъил итим, гъахътин кІалубрин пабни аялар акъатна. Патав гвай цурин ракларай яхун дишегълини пуд аял килигзава: ибур Мамедан хзанар я.

- Ва алейку-салам!-шаддаказ гъарайна Исмета.- Я чан Эмин стха, я чан Эмин-эфенди, я чан къази, вун атуй - рагъ атуй! Ша, илиф, исятда за ваз гьер тукІвада!- иесиди къазидин гъил къуна.-Жузунар чна кІвале ийида.

- Илифдай мажал авач, Исмет. Зун ви стхадин арзадиз килигиз атанва,-пеле биришар туна, лагъана къазиди.- Куъ арада вуч хъана? Вуна стха вучиз бубадин ирсиникай магърумзава?

- Я хзан сагъ хъайиди... Зун чІехи стха я, ам - гъвечІи, захъ вад аял ава, адахъ пуд. И кІвалер чи рагъметлу бубадихъ галаз за эцигайбур я, жуван гъилералди. И кар вири жемятдиз чизва. И кІвалер зибур я. Ибур са зи хзандиз бес жезвач. За Мамедаз лугъузва: жуваз кІвалер эциг, зани куъмек гуда. Ам рази жезвач.

- За цІийи кІвалер квехъ эцигда?!-гъарай акъатна Мамедай.

- Акъваз!-гъарай гана чІехи стхади. – Угъраш!

- Гъараярмир! Дуъз рахух, - Эмина Исметаз чин чІурна.

- Ада тапарарзава, къази. И кІвалер бубади эцигайбур я. За, кварквачІ аял яз, куъмекар гана...

- Бес хци бубадиз куьмек гудачни?

- За югъди-йифди, геже-гуьндуьз кIвалахайди я!-гъарайна Исмета.

- КIвалер бубадинбур тир, - къетIивилелди лагъана къазиди. - Абурук къве стхадин пайни ква. Шариатдал Мамедаз вичин пай гана кIанда!- атIай къарар малумарна къазиди.

- Зани адаз гьакI лагъайди я, - тестикъарна инал атай са миресди. – Яб гузвач!

Исметан вилер яру хъана, ам инихъ-анихъ килигна. Гъаятдал къуншиярни кIватI хъанва, адан тереф хуьдай касни авач. И арада ракIарай папан ван акъатна:

- И кIвалер зи гъуьлуь эцигайбур я!

- Имни таб я, чан къази,- лагъана Мамеда.

- Таб я! Бес чун гьиниз фида? Кудани?! - гъарайна цурин ракIарай Мамедан папа.

- Рахунар акъвазара!- къазиди гьил хкажна.- Стхадиз бубадилаь аламай мулкарикай пай тагун вуч къелет я?- ам Исметахъ элкъвена.

- Мулкарикай за пай ганвайди я!

- Вичиз тIула авай пуд ник къунва, заз къузадик квай са ник ганва, векьин чкадикай ерли ганвач,-лагъана Мамеда.

- Ви хизандиз гьам бес я!-гъарайна Исмета.

- Исмет! Вибур вуч гъараяр я?! - Эмин-эфенди, пеле биришар туна, хайи стха бубадин ирсиникай магьрумзавай жадудиз килигна. - Вахъ гьич инсанвал авач хьи?! Зун мягкемадин къази я. Ихътин амалар авуртIа, за вун аламай няналди дустагъханадиз ракъурда: жуван инсанвал хуьх! Инсанвал гьамиша хвена кIандай девлет я. Инсансузвал са гафуналди къазанмишиз жеда!

Исмет са бубат вич-вичел хтана, адан папан рахунарни яваш хъана.

Хуьруьн фекьидиз эверна, къази арзачи стхайрин кІвалериз ва мулкариз килигна. Ада вичин къарар акъудна: бубадин ирс къве стхадин арада барабардаказ пайна, ктабда кхьена, къулар чІугваз туна.

- Вуна и къарар къилиз акъуд тавуртІа,- лагъана къазиди Исмета,-за вал жерме илитІа, мад табий тахъайтІа, къазахриз эверна,дустагъда твада!

- Я чан къази, я чан Эмин-эфенди, акІ хъанач хьи, - кІир экъисна, Исмета фашал хъверна, ахпа къулухъ элкъвена, ада стхадиз сас регъвена: “За ваз чирда, къей хва!”

- Сада са къални акъудмир!- тагъкимна Эмина.

Къази хъфена... Нянихъ адан кІвализ Исмета дана къван авай, къве къванариз фенвай гьер гъана.

Им къазидиз атай сад лагъай ришвет тир. Гуда лугъудайбур хъанай, амма Эмина герек авач, лагъайла, гайи кас хъаначир... Исмета вичин ришвет, хабарни къун тавуна, гъанва.

- Зун ришветбаз туш, Исмет, адил инсан я, - лагъана Эмина. - Жуван стхадиз къвезвай гьалалу пай це, жуван инсанвал, итимвал хуьх! Гила жуван гьерни гваз ахлад.

ЦицІеви къазидиз себиз-себиз хъфена.

И агъвалатдикай вири мягъкемадиз хабар хъана, инсанри намус михъи, гъахъ кІани къазидиз баркалла лагъана.

Исмета Ялцугърин къазидин къарар къилиз акъуднач, ада вичин гьер Цумурдал тухвана, Хъутур-Куьредин участкадин найибдиз гана, вичин тереф хуьн тІалабна. Адани Эминаз чар кхьена. Эмин, гьелбетда, рази хъанач. Месэла гъялун округдин шариатдин дувандал аватна... Ришветрал рикІ алай дуванбеглери, Исмаил-эфенди кефсуз яз авачир вахтуникай менфят къачуна, Исметан хийирдиз къарар акъудна. Ихътин гъахъсузвили Эминан ивидал звал гъана, ада ришветбаз къазидиз русвагъдин шиир бахшна:

*Шариатар хъанва ваз лукI,
Гъар патахъ элкъуьриз, къази.
Гъизвач вуна дувандал кIукI,
Адиларал хъуьрез, къази...*

Исмаил-эфенди кIвалахал экъечIна. Эмина округдин чIехи къази Цицерхуьрйй тир стхайрин месэладин гъавурда туна, Къасумхуьруьн дуванбеглери къабулай къарар я шариатдихъ, я халкъдин адетрихъ, я мергъяматлувилихъ галаз къан тийизвайди субутарна.

- За арзачийриз эвериз тада, лазим яз акуртIа, а къарар дегишарда, ам къабулай къазидиз жаза гуда! – округдин чIехи къазиди Эмин-эфендидиз лагъана: – Вуна ришветбаз къазидиз бахшнавай чIалакай заз хабар ава, ам кесерлу эсер хъанва.

- Белки, хъанва жеди, жанаби муаллим, - зариди фикирна: «Яраб зи чIал ихътин тарифдиз лайихлу ятIа? Зун жуван чIалар мадни устадаказ кхъиз алахъда... За жуван халкъ гъавурда акъадайвал, жуван халкъдивай тарс хкуд жедайвал кхъизва...».

- Бязи къазияр ва дуванбеглер, Эмин-эфенди, чеб дустагъда туна кIанзава!

- Исмаил-эфендиди округдин дуванбеглериз вичин кабинетдиз эверна, лагъана:

- Ялцугърин мягкемадин къази квелай нарази я. ГъакI яни, Эмин-эфенди?

- Эхъ, жанаби Исмаил-эфенди!

- Лагъ жуван фикирар, Эмин-эфенди.

- Шариатдин тIвар къуна, гъахъсуз къарар къабулайла, куьне цицIеви Мамедан кесиб хзан кIваликайни мулкарикай магърумна. За квез лагъанай: “ВиртIедин къечI гъайила кIвализ, гъахълувилер фена гъуьлуьз...” ИкI хъун дуьз туш, къазияр! Куьн инал гъахъ хуьн патал, инсанрив шариатдин къанунар къилиз акъудиз тун патал эцигнавайбур я...

Дуванбеглерикай жаваб акъатнач.

- Инсандиз вуч герек я?- давамарна Эмин-эфендиди.- Сифтени-сифте руьгьдин, бедендин азадвал, барабарвал, гьахь герек я. Азадвал чаз, инсанриз, лекьрез цав хьиз, лазим я. Азадвили арадал барабарвал, вири ихтиярар, гьахь гьизва. Чун Аллагь-Таалади халкънавай инсанар ятIа, сад девлетлу, муькуьди кесиб, сад хан, муькуьди лукI тежен... Ибур гьахьсузвилер я... Чна, къазийри, дуванбеглери, кесиб инсанривай игрийрив мал-хеб, ихтиярар, азадвал, къакъудуниз вугун тийин... Ихьтин гьахьсузвилериз рехь, чун, къазияр, дуванбеглер, фекьияр, жемьтриз такIан жезва. Абур гьахьни я... Чна чи кIвалахда халкъдин азадвал, садвал, гьахьлувал хвейи, халкъ патал адават, женг чIугур зурба инсанрилай: Гьажи Давудалай, шейх Ярагь Мегьамедалай, Ахцегьви Мирзе Али-эфендилай, гьа и чи Исмаил-эфендидилай чешне къачуна кIанда!

Акс и рахадай касни хьанач. Дуванбеглери циц!еви стхайрин гьакьиндай къабулай къарар къуватдай вегьена. Эмин-эфенди гьалиб хьана.

Округдин начальникди Эммин-эфенди гьуьрметдалди къабулна, адахь галаз яргьалди суьгьбетарна. Эмин-эфендиди пачагьдин векилдин вилик Ялцугьрин мягькемадин жемьтдин яшайишдиз талукь месэла – харжарин ва бигеррин къадар тIимиларун - эцигна.

37.

Дагьларни дереяр живеди къунва. Рагь ава, гуьнейрал живер цIразва: лезги чIаваргандин цIиг варз я. Халкъди лугьудайвал, хьуьтIуьн цикIи гатун цикIихь галаз гьуьжетда. Ихьтин йикъара Эмин-эфенди вичин шиирар теснифунал, дустариз чарар кхьинал, цIийи газетарни ктабар кIелунал машгьул я. Мугьманарни кими туш... Азербажандай, Эрменистандай, Гуржистандай, Къабардадай ва маса яргьал вилаятрай къвезвай мугьманрихь галаз ялцугьвияр вердиш хьанва... Паталай къвезвай гьар са касдиз лезги арифдар, зари акваз, адаз яб гуз кIанзава.. Ихьтин машгьурвиликай, багьа мугьманрикай къазидин

хзанар инжиклуни тахъана туш. Гзаф гуж Туьквезбанал акьалтзава: гуьзлемиш тавуна къвезвай мугъманриз къазидин дережада авай хуьрекар гъазурун, абур йифиз динжарун регъят кар туш... Бязи дуьшуьшра акатзавай хъелни явашарна, ада гъуьлуьн хатурдай мугъманар чин ачухна къабулзава, абур рази жедайвал динжарзава

Эмин-эфенди Къасумхуьрел округдин шариатдин дуванханада авайла, ЦицДерхуьре мусибатдин гьерекатар къиле физвай. Лапагар, виртлер ва чмемер гана, гъиле гъахъсуз къарар гъатнавай Исметан вилерал пи акьалтна: намус, гъейрат, гъахъ ва мергъяматлувал рикелай алудна, ада гъвечли стхадин хзан лаш илигна, квалерай акъудзава... Хуьрелай гъарай-эвердин, шел-хвалдин ванер алатнава. Къуни-къуншияр кватI хъанва, абуру Мамедан хзандин язухар чIугвазва.

- Я инсафсуз инсан! Вун зи хайи стха я хьи? Чун и хъуьтIуьз гъиниз фин?!- гъарайзава Мамеда.

- Йикъ! Квахъ инай!

- И авай цура къванни тур!

- Ваъ! Вуна зун ялцугъвидиз маса гана!

-Зи хзан мекъила рекъида!

- Къирай! Квахъ! Зи вилерикай квахъ!-къуьлер эцязева, гъутарив язава Исмета. - Вун яни зун дувандиз вугузвайди? Гида - къачу! Ма! Ма!-вил-къил лугъун тавуна, язава Исмета.

Мамедан хзанар шехъзава, ийир-тийир квахънава. Санайни са куьмекни авач.

- Я чан стха,-минетзава Мамедан папа,-вуна къалурзавай къазмадал къавни аламайди туш. Чун ана гъикI дуланмиш жеда? Аялар мекъила рекъидачни?! Я Аллагъ! Я инсанар! И залум чалай алуд тIун!

- Куьн вири къе къий! Квахъ инай! Ибур за эцигнавай квалер я! Иник куь са пайни квач! Къасумхуьруьн дувандани квез гъа икI лагъана! - Исмет,

зунжурдай ахъа хъанвай пехъи кицІ хъиз, гъаятдин пипІе игис хъанвай стхадин хзандад тепилмиш жезва. Адан гафар, гъараяр, сеперар папани тикрарзава.

Хуъруънвиар къаришмиш жезвач, абурузни Исметахъай кичІе я. Са къужади вичин хва чинеба Ялцугърал къазидиз хабар гуз ракъурна, амни кІвале хъанач. Округдин дуванди Мамедан арзадин гъакъиндай къабулай гъахъсуз къарар къуватда амачирдакай гъелелиг ЦицІерхуъре хабар авачир.

Инсандин шункІуник твар акатун, намус квахъун, вилерал пи акъалтун ва нефс хуъз тахъун пара чІуру нетижайрал гъидай лишанар я. Ахътин инсандин рикІелай вири: хайи диде-буба, вах-стха алатда, ада анжах вичин нефсинихъ ялда; къиле як авайда хъиз, сад-садалай ахмакъ, тарихда ван тахъай хътин амалар, гъерекатар ийида. Ихътин небгетар рикІе аваз, Эмина туькІуьрай чІал ашукъ Тагъиралай инсанрив агакънай:

*Муькуьр гзаф, гъахъ ви хилаф, хиял чІур,
Дуьнья гайтІан мад “бес я” вахъ жедайд туш...
Жасад темпел, инсаф рикІел гъун течиз,
Акьул зелил, фагъум тІимил, фитне из,
Амал азгъун, ийиз чапхун, уьмуьр физ,
Сурун азаб, къиникъ рикІел къведайд туш...*

Амма намус авачирдаз заридин чІалуни таъсирдани?!.. Намус авачирдаз къанундикайни кичІе туш... Аллагъдикайни...

Исметан гъутарини лашари Мамедни адан хзан гъаятдин сивиз акъуднава, абурал цІур ацалтнава...

Эхир экуь дуьнья мичІи суралайни дар хъанвай Мамедан гъиле жагъундин цлалай са гъетягъ къван гъатна... Вичел къвезвай гъутуз жаваб яз, Мамеда къван авай эрчІи гъил хкажна, Исметал гъалчна... Са легъеда зулумкардин гъерекатар яваш хъана, ам малдай хътин гъарай акъатна, варцин сиве, рух хъиз, ярх хъана.

- Вай, аман, зи гъуьл къена-а-а!-гъарайна Исметан папа.

Вири пагъ атІана амукъна.

Мамед вичин гъилиз килигна... Къван чилел аватнавай... Исметан сивяй гъер, иви авахъзава, нефес амач...

Къуд пад секин хъана. Инсанар, хуъре садрани тахъай дуъшуъш акурла, къа хъана, акъвазнава. Садани чуъкъни ийизвач, къейидан пабни яваш хъанва. Бязибур, хъварц алатайбур хъиз, яваш-яваш чеб-чпел хтана: абуру са гъихътин ятІани азадвал гъиссзава, амма ам гъихътин гъисс ятІа гъеле аннамишзавач. Жемятдин арадай экъечІна, аса экисиз-экисиз атана, фекъи чилел ярх хъанвай Исметаз килигна. Ахпа ам Мамедахъ элкъвена:

- Я къей хва, шаба, вуна вуч авуна?!

Мамед серсер хъанва, ада са затІни къатІузмач.

- Вуч авуна?! - суал тикрарна ада.

- Вуна ви стха къена хъи!

- За?! За затІни авур туш!

- Вуна адан шарфар авадарна-а-а!

- Зун ту-у-ш!- Чан жемят, зун туш!- Мамед,зурзун акатна, аял хъиз, шехъна.

Пакадин юкъуз ЦицІерхуъруъз тарихда садрани татай къван инсанар: найиб, къази, къазахар ... атана... Мамед, балкІандин тумунал кутІунна, Къасумхуъруън душтагъханадиз тухвана... Исмет кучукна...

- Ингъе, гъахъсузвили, намердвили, бейтереввили, ажудан язух татуни вуч арадал гъизватІа?!.. Стхаяр стхайрал, халкъар халкъарал гъалдарзава, - лагъана Эмин-эфендиди Царайхуъруън кимел. - Квевай садавайни Исметан гъил къаз хъаначни? Куън инсанар тушни?!

Эмин-эфендиди Исметанни Мамедан хзанар, хуъруън фекъи ва кавха кІватІна, малумарна:

- Мамедавай стха хатадай къиникъ хъана, ятІани адаз чна къанундалди къвезвай жаза гуда... Тахсир Исметак квай... Гъар вуч хъанатІани, стхадивай стха къин хъана. Ина са стхадин хзанри муъкуъ стхадин хзанрилай къан

къахчудай месэла авач. Куьн, къве стхадин хзанарни, гила меслятдалди яшамиш хъана кІанда. КІвалерни мулкарни, за алатай сеферда лагъайвал, барабардаказ пайда: къве кІвал Исметан хзандиз, къве кІвални Мамедан хзандиз. НикІер, векъерни юкъвай пайда... Куь хзанрин арада са къал-макъални тахъурай! - тагъкимна къазиди.

Округдин дуванди Мамед Къубадиз суьргуьндиз акъудна. И сеферни дувандин къарар, Эмин-эфендидин фикирдай, гъахъсузди хъана: Мамедак тахсир квачир, ам зулумкар стхади вичел къван гъалчуниз мажбурна.

ЦицІерхуьре хъайи мусибатдин агъвалатди ва округдин дувандин гъахъсуз къарарди заридиз дериндай таъсирна, ам шиирралди дуьньядихъ галаз рахуниз мажбурна:

Фана дуьнья, вуна, гъей, шумуд куда фугъара,

На зи гъалар сефилна, рикІ чІулавна и къара...

Къурхуни я вакай заз, ятІани за лугъуда:

Шак авач хъи, дуьнья, вун фитнечи я ашкара...

Шиирдин къатІ Эмина Хтумрин булахдал, япара цин баядрин ванер аваз, къутягъ хъувуна: “Шумудни са, дуьнья гъей, залум ава зулумиз; шумудни са фугъара сефил ийиз, магърумиз; шумудни са бейниван ава, эхир фагъумиз; шумудни сад, гъафил яз, ава дерин ахвара... Вакай катна, дуьнья, гъей, шумудни сад физава; вакай зазни хъсанвал жерид туш - заз чизава...” Заридин вилерикай гъахъсуз дуьньядикай катзавай, чІана вад югъ мадара ийизвай, рикІ чІулав яз шезавай... инсанар карагзава. Адаз ихътин дуьньядиз вучдатІа чизвач: дилибур дуьньядихъ гелкъвезва, акъуллубур адакай катзава, кесибар шехъзава... Дуьнья къурвал, савда кутурвал физва...”Бес ихътин дуьньядин гъалар гъикІ туькІуьр хъийин?!”- фикир-фагъумзава зариди.

Эминаз жаваб жагъизвач, ада вичин ифин алай пел тІушунзава ва рикІяй гъарайзава: “Вучда вакай, дуьнья, гъей, муъминариз тахъайла?!”

- Я Аллагъ! Бес ихътин гьалар, ихътин гьахъсузвилер гьикъван давам хьуй?! - Эмина гьилер цавуз хкажна, жузуна Худадивай. Адан ван садазни хьанач. Анжах кІвачерик атанвай цІару нуькІре, линкІ-линкІ ванер акъудиз, гагъ кІуф, гагъ тум чиле эцягъиз, вичин чІалалди гуя “гъакІ жеда, гъакІ жеда” гафар тикрарзава...

Эмин-эфендидин ахвар атІанва, ам югъ-йиф кесиб халкъдин къайгъуда ава: гьар са арза-ферзе гьахълувилелди гьязва; кІеве авай инсанриз ризкъидалди, пулдалди ва акьуллу меслятдалди куьмек гузва; Къасумхуьрел, Дербентдиз, Темир-Хан-Шурадиз физвай инсанрив вичин мецелай кхьенвай чарар вугузва... Вичин гьилик квай мягкъемда къванни гьахълувал, марифат хуьз алахъзава... Ихътин къастар адан дустариз: Мислимаз, Гьасаназ, Къазанфаразни ава... Амма гьамиша рикІиз кІанивал жезвач... Девлетлуйриз, чиновникриз.. халкъ аквадай вилер авач. « Мукъва-накъ кесиб тир инсанарни, шункІуник твар акатайла, михъиз дегиш жезва, - Эмин-эфенди ахътин инсанрал тажуб жезва. –Къиле як авай, къене са рад авай малкамутар я ман. Мад абур вуж я лугъун?!»

Эммина гьам Хтумрин булахдал, гьам гьар купІунилай гуьгъуьниз Аллагъдиз шазда ийизва: гьахъсузвилерал, зулумрал эхир эцигун тІалабзава. Амма...

Лезги заридиз, белки, чизвачир, жеди: Аллагъдиз гзаф инсанри, гзаф миллетрин ва динрин векилри минетар ийизва, чпин месэлайриз гьахълувилелди килигун тІалабзава... Яргъал Япун уьлкведа кІеве авай инсанар Мива дагъдал акъахзава, гьанлай абур гьуьлуьн кІаняй акъуднавай балугъдин кІарабдин къаргъудай Аллагъдихъ галаз рахазва... Амма Чехидаз ван къевезвач.

Бейкеф хьайи Эмин мад цаварихъ галаз рахун хьувунач. “Яргъа авай Аллагъдихъ галаз рахардалай мукъвал алай инсанрихъ галаз рахун хьсан я”, - ам Ялцугърин кимел, фейи хуьрера, округдин дуванханада жуьреба-жуьре инсанрихъ галаз яргъалди рахазва, тахсиркарарни гунагъкарар дуьз рекъел хкиз

алахъзава, бязибуруз ада чарар ракъурзава, бязибурни вичин шиирра русвагъзава.

Эмин кІвале куьсруьдихъ ацукънава, цІакул девитдик хуькуьриз, ада цІийи шиир кхъизва, заридин рикІе жуьреба-жуьре суалар, фикирар къекъвезва: “Эй, гъахъ авай, дуван авачир дуьнья!... Яраб датІана дуьньядик футфа, цІай кутазвай, гъахъсузвилер ва зулумар ийизвай пачагърин, ханарин, неченикрин, къазийрин, фекъийрин... къилера вуч фикирар аватІа?.. Абуруз халкъ, чпиз фу гузвай зегъметчи халкъ, икъван вучиз такІан ятІа?.. Вучиз абуру инсандиз, халкъдиз писвал ийизва, хъсанвал - ваь?.. Абуруз чебни рекъидайди, чпиз халкъди рагъмет тегъидайди чизвачтІа?.. ЧІуру хъач цун тавуна, гелкъуьн тавуна экъечІдайвал, чІуру инсанарни гзаф жезва... Эй, фана дуьнья!.. И зулумкар инсанрин: пачагърин, ханарин, беглерин, савдагаррин, фекъийрин... къилера акъул, рикІера мергъяматлувал гъикІ тван? Я Аллагъ! Вазни ван къвезвач, гъавиляй жадуяр, зулумкарар, къачагъар, угърияр гзаф хъанва... Аллагъ сад, гунагъкарар гзаф, белки, агакъзавачтІа?!..Астафируллагъ!”

,

38.

Къула мегъуьн кІарасдин цІай кузва. ДакІардихъ хъуьтІуьн къаю, жанавурарни чакъалар какахънавай рамагди хъиз, къув язава. Къуьд хкатзавай йикъара тІебиат терс хъхъанва...

Эмина чарчел са куьн ятІани шикил чІугвазва, Мелика ктаб кІелзва, Небиди хзанриз цІийи шаламар илигзава, дидедини Мегъриди кІвалин михъивилерзава.

Туьквезбан, дакІунвай руфунилай сун шал кутІунна, вичин гъал къалур тийиз алахъиз, са гужуналди къекъвезва: нефес дар жезва, лацу чинал рагъул лекеяр акъалтнава. Вири хизанди сад лагъай аял гуьзлемишзава: “Зи таярин хтулри кІелер хуьзва”, - лугъузва Лейлиди.

Эмина сусавай, адан гьал гьикI ава, лагъана, вилералди жузуна, жавабни гьахьтин вилеринди хъана - хъсанзава. Къведани хъверна, къведан рикIни секин хъана.

- Я итим, вуна икъван алахъна куьн суьрет чIугвазва? - явашдаказ жузуна Туьквезбана.

- Чи кIвалерин, - са сирлу кардикай хьиз, хабар гана Эмина.

- Цийи кIвалерин?! - стхайрай гьарай акъатна.

- Эхь. Ингье, килиг, хзанар! За квел меслят гьизва... За квез лагъай чи цIийи кIвалер ихьтинбур жеда, - Эмина шикил дидедиз, къулан стхадиз ва сусариз къалурна. - Куьне вуч лугьуда? - ам са-садаз килигна. - Ихьтин кIвалер, белки, лап чи Къафкъаздани авач! - дамахдивди малумарна.

Хзан къелемдал чIугунвай къуд пипIен, яргъи, куьруь тIамайриз тажубвилелди килигзава, амма кIвал гьинава, дегълиз гьинава, рак-дакIар гьинава, къил акъатзавач.

- Я бала, и чинеррин нехишар хьтинбурай зи къил акъатзавач, - лагъана Лейлиди.

- Чун гъавурда тур ман, я стха, - тIалабна Небиди.

- АкI ятIа, килиг, за гъавурда твазва, - Эмина хзан вичин патавай ацукъарна. - Сифтени-сифте за квез лугьун, ихьтин шикил фикирдиз гьидалди, ам чарчел чIугвадалди зун ЧIурал шегьерда, Ахцегъа, Вини Ярагъдал ва маса чкайра жуваз бегенмиш хъайи са шумуд дараматдиз килигна, иесийрин ихтиярдалди гьатта къенериз фена, чIехивал-гъвечIивал, яргъивал-куьруьвал, гьяркъуьвал-гуьтIуьвал ахтармишна, уьлчмеяр рикIел хвена... КIвалер чна кве мертебадинбур, чи халкъдин адет тирвал, гьаят къеневайбур, пуд стхадин хизанризни бес жедайбур эцигда, -сусарин сиверикай хъвер фена: абуруз Севзихан бубадин кIвалера лап дар тир, гила гегъенш жеда. - Гила килиг. Им сад лагъай мертеба я. Инал варар жеда, и чIехи чка гьаят я, элкъвена алайбур: къул, хьар ва тIанур жедай кIвал; магьсулар, гьуьрер, къафунар, къахар, чIем...

хуьдай къени кІвал; малариз, хипериз, балкІанриз цурар; верчерин демек, имни фитер къецихъ акъуддай гъвечІи рақІар,- хизанри, нефес къуна яб гузва, гъар садан хиялдизни гележегдин кІвалерин са гуьзел шикил къвезва, виридан сивел хъвер ала.

- Ахпа?- Туьквезбанак тади ква.

- Къвед лагъай мертебада вуч жеда, чан хва? - жузуна Лейлиди, ихътин суал вугуз сусарикни тади квай.

Вичин багъри инсанриз милаимдаказ килигна, Эмина суьгъбет ашкъидалди давамарна:

- И варарин эрчІи патахъай къвед лагъай мертебадиз гуарар хкаж жеда, - ада шикилдай гуарарин суьрет къалурна.- Сад лагъай гегъенш тІама хзандин кІвал жеда; им дидедин кІвал я, адахъ галаз йифиз чІехи хтулни ксайтІа жеда,-Эмина шад хъверна, дидеди, Аллагъди гурай чаз, лагъана.- Ахпа къвезвай пуд кІвал чи пуд стхадин хзанринбур я, гъар са кІвални къеняй рак квай къве утагъдикай ибарат жеда: сад диде-бубадиз, садни аялриз. И эхиримжи кІвални мугъманхана жеда, юкъуз ина за арза-ферзе гваз къвезвай инсанар къабулда... Вири кІвалерихъ яргъи айванар жеда, рақІарар ва дақІарар айванрик акъатда. Варцин къилелай къецихъ са гъвечІи айван акъудда: ам чаз хуьруьз килигиз, гъаятдал атай-хъфей чириз герек къведа,- Эмин фикирди тухвана: « И айвандикай зун гъар юкъуз жуван хайи хуьруьз, дередиз килигда, жемьтдихъ ва дуьньядихъ галаз рахада», - ахпа чина шадвилини лишанар гъатна, ам хзандихъ эжлкъвена. – Гъик1 я?! Бегенмиш хъанани?

Хзанрилай шадвал квай къезил нефесар алахъна: са патахъай, абуруз цІийи кІвалер эцигна куьтягъай къван регъят хъана: ихътин бахт садани гуьзлемишнавачир; муькуь патахъай, икъван зурба дарамат эциг жедайдахъ инанмишвални авачир, амма ихътин кин сада-садакай чуьнуьхзавай.

ЩекIуьд лагъай асирда, алатай девирра хъиз, лезги халкъ гзаф четин шартIара яшамиш жезвай. Щийи кIвалер эцигун еке зегъмет алай, еке харжияр акъатдай кар тир.

- Эхъ, чан стха! Лап бегенмиш хъана! - лагъана Мелика. – Сагърай вун!

- Эхъ, эхъ, - тестикъарна Небидини сусари.

- Пара гуьзел дарамат жеда, чан хва, мубаракрай! - лагъана Лейлиди.- Ви чан сагърай, ваз Аллагъди нуьсрет гурай!

- Амин, - лагъана сусари.

- БицIи дах, чна цIийи кIвалер гыналар эцигда?- жузуна Мелика.

- За фикирзава, хуьруьн кылихъ эцигин. Анаг къулай, ачух чка я,- Эмин стхайриз килигна. - Куьне вуч фикирзава? Гыналар хъсан я?

- Хуьруьн къерехда хата тушни? Къачагъар, угърия?- Мелик шаклу хъана.

Дишегълийри стхайрин меслятриз яб гузва.

- Гъа фикир зани авуна, стха. Чун, диде, пуд стха, пуд свас, чIехи хзан я. Зи фикирда чи гележегдин аяларни ава. Чна, эцигиз хъайитIа, гъа и чарчел къалурнавай хътин чIехи дарамат эцигна кIанзава... Ихътин кIвалер хуьруьн къене эцигдай чка авач. Ахпани чи кIвалер, къеле хъиз, ракIарар, дакIарар къене авайбур жеда,-вичин фикирар лугъузва Эмина.-Гъаятдал гъампа кицI, хкунал ружа жеда, кIвалени пуд итим... Къазидин кIвалерив нивай эгечIиз жеда?! - дамахдивди жузуна Эмина.

- Чуруал къеле хътин кIвалерив,- алава хъувуна Туьквезбана.

- Гъавурда акъуна,- Мелика къил эяна.

- За фикирзава, ихътин кIвалерик угърийрин тIем акакъдач... Ахпа, хзанар, за квез лугъун: чи ватан Урусатдик акатайдалай инихъ къачагъар, угърияр тIимил хъанва, къецепатай къвезвай ягъияр, душманар ерли амач...Къачагърин, угърийрин къадар мадни тIимил жеда, абур къазахри тергзава... Им чаз урусрикай хъанвай хийир я, - Эммина усал хъверна.

Эмина лагъай “урус” ва “хийир” гафарин арада алакъа авайди ван хъайила, хзанар тажуб хъана. Меликай гъарай акъатна:

- Я бицIи дах! Къанни вад йисуз дяве авуна, чи уьлкве барбатIун, вишералди, агъзурралди итимар къин, гила чал еке харжар, бигерар илитIун - им чаз урусрикай хъанвай хийир яни?!

- Я стха, вуна зи гафариз бегъем яб ганачни?- Эмин Меликахъ элкъвена.- Вуна лугъузвай хътин еке зарарар чаз арабрикайни, персерикайни магъулрикайни... хъана. Им гъахътин инсафсуз, гужлуда ажудди рекъизвай, гъахъ авачир дуьнья я... Чи бахтсузвал ам я хъи, чун гъвечIи халкъ я, чахъ къуват авач... ГъакI хъайила, чун ягъийри аранда авай чи мублагъ чилерилай: Алпанистандай, Ширвандай, Муьшкуьрдай, Шабрандай, Шекидай... чукурна, дагъларин гъуьндугъриз акъуднава...Абуру чун инани, Лезгистандани, секин тазвачир, гъар йисуз гъужумарзавай... Гъавиляй чавай кIвалер, рак-дакIар къецихъ акъудна, эциг жезвачир...Гила ахътин къачагъ-къучагъвилер, ягъийрин чапхунарни дявеяр амач, стха. Бес им хийир тахъана, вуч я?!

- Дуьз гаф я, гъелбетда, - Мелик рази хъана.

- Гила, хзанар, фикир це: Лезгистан Урусатдик акатайдалай инихъ чи чилерал маса душманар атанани? Ваъ. Къачагъар, угъриярни тIимил хъанвани? Хъанва. Абур тIимил хъанвайвиляй чи хуьре гзаф хизанри кицIер хуьзмач: аялрин сивихъай атIана, авачир са кап фу кицIиз гузмач, -тестикъарна Эмина. - Бес ибур хийирар тахъана, вучар я?

Неби кIанз-дакIанз рази хъана, ятIани адан бейнида “урусар” ва “хийир” гафар сакIани сад-садахъ галкIизвачир.

- Вун гъавурда акъада, - секиндаказ лагъана Эмина.

- А чкади чаз хийир гудани, гудачни чирна кIанда, - лагъана Лейлиди.

- Ам гъикI чирдайди я? – жузуна Мелика.

- Яд цана, сив кутІуннавай кутар гѡа чкадик кутада, ахпа ам ирид йикъалай хкудда. Къапуна яд авайвал амукайтІа, чка хийир гудайди яз гьисабзава бубайри, тахъайтІа – ваъ, - Лейлиди хзанар халкъдин адетдин гъавурда туна.

- Чи рикІе авай чкани ахтармишна кІанда, - лагъана Эмина.

- Пакамахъ аник яд авай кутар за кутада, - Хиве къуна Небиди.

- Ая, стха, - эхтияр гана Эмина.

- Чан хва Эмин, Аллагъди гайитІа, гила вуна цІийи кІвалер эцигиз мус гъиле къадайвал я?- жузуна дидеди.

- Диде, за - ваъ, чна. Са касдивай кІвалер эциг жедайди туш.

- Я бала, чна хъуй.

- Диде, ваз чизва, кІвалер эцигун еке харжияр алай кар я. Са йисуз чна, пуд стхадини, гъазурвилер акуна кІанда. КІвалериз килиг тавуна, сифте Небидиз мехъерни авуна кІанда, амни агакънава. Ахпа Аллагъдин куъмекдалди кІвалер эцигиз башламишда , - лагъана Эмина.

- Аллагъди квез къуват гурай, зи рухвар, - Лейлиди са дуъа кІелна. - Куън бубадиз лайихлу рухвар я. Квез за гайи нек гъалал хъуй. Куън Аллагъдин регъимдикай хкат тавурай! Чан балаяр, жемятдихъ галаз меслятиз рикІелай ракъурмир, - тІалабна ада.

...Севзиханан рухвайри цІийи кІвалер эцигун патал жемятдивай ихтияр къачуна, хуъруън къилихъай чил къуна. Ахпа къванер кІватІиз, тамарай мегъуън гъварар, чІулар атІуз чкадал хкиз, чкаалар аладариз башламишна.

Шегъерриз ва базарриз фейила, Эмина къванцин устІардиз герек кІутІа, кІаш, мала ва чугъул, кІарасдин устІардиз герек алатар: мишер, нажах, ранда, хех, руцІугул, урукул... маса къачузва.

- Са гзаф кІвалахар чна ийида, стхаяр,- лугъузва Эмина, - вири устІарив ийиз туртІа, чай гзаф харжияр акъатда.

Стхайриз чизва, Эминан рикІ аял чІавалай устІарвилин пешейрал ала, адалай гзаф кІвалахар алакьзава. Абур чебни чІехи стхадилай гуьгьуьна акъваздач.

- БицІи дах, устІарар кьун тавуна, цІар вуна эцигайтІа, чун ви шакІуртар хьайитІа, гьикІ жеда?-жузуна Небиди.

- Ваь, стха. Чна эцигзавайди верчерин демек туш, - виридан рикІел гьаятда авай демек Эмина эцигайди хтана. - Ихьтин дараматдиз тежриба авай устад устІар герек я. Чун гьадан шакІуртар жеда.

Гатфарин сад лагьай варз алукуьайла, кІвалерин хандакІар ягьиз башламишна. Лейлиди пІирел садакьа акъудна. Хуьруьнвияр кьазидин кІвалерин мелез атана. Перни каца цава кьугьвазвай береда Мегьриди шад хабар гьана:

- Эмин дах, шад хабар ваз, муштулух заз: Туьквезбан сусаз хва хьана!

- Сагьрай, свас, ваз гудай муштулух зи хиве! - Эмин шадвиляй цавук хкІуна: адаз манияр лугьуз, кьуьлериз, вири дуьнья кьужахда кьаз кІан хьана... Анжах икІ шадвал авун дагьвийрин адет туширвиляй, вич инсанри айиб тавурай, лагьана, ада, бедендиз цІийи жягьт атана, перцелди хандакІ акъашун давамарна...

39.

Каспи гьуьлуькай хкатай гатфарин ракуьинин сифте нулар Эминан цІийи кІвалерин бинейрал, ахпа Ялцугьрин хуьрел алукуьна. Кьуд пад гьуьлуьшан я. Ихьтин тІебиатди гьам-хажалат авай инсанрин рикІеризни майдан гуда, гележегдик умуд кутада.

- Ва алейку-салам, чан дуьньядин чирагь! - кьванер харайра твазвай Эмин ракуьинихь элкьвена, гьейран хьана, яруни хьипи куьпдикай хкуднавай гуьрчег дерейриз килигиз, акъвазна.- Инлай заз вири дуьнья аквада!- фикирда цІийи кІвалер, хуьруьхь акъатдай айван аваз, вичи-вичиз лагьана ада.

Са арадилай кІвалерин бинейрал уста Мирим, Мелик ва Неби атана. КІвалах ргана: устІарди цларал епер чІугуна, кІута гъиле къунва, Мелика адав къванер вугузва, Эмина къар гъазурзава, Небиди ам цлал тухузва. Къванер хадай, къар тІушундай ванер сад-садак какахъзава.

Гъяркъуь цлар чиликай зур метр хкатнава, варар жедай чка малум хъанва. “Са устІар мад къуна кІанда,- фикирзава Эмина.- Чарчел кІвалер гъвечІиз аквадай, инал лап зурба дарамат жезва... Ихътин дараматдин цлариз къванер бес жедани? Гъафтеда садра рагарикай къванер хкуддай мел авуна кІанда. Сагърай зи хуьруьнвиар, ша лугъун тавуна, атана, куьмекарзава...”

- Эмин-эфенди,- цал эцигзавай устІардин ван акъатна,-кІвалерин къенин цлар лангатрикай эцигна кІанда гъа. Чи адет гъахътинди я... ИкІ хъайила, хъуьтІуьз кІвалера чимини жеда, иесидиз ужузни акъвазда, устІарриз - регъятни жеда.

- Гила чна лангатар атІана кІанзавани, уста Мирим?- жузуна иесиди.

- Эхъ. Инал хандакІрай акъатай накъвар ала, сам кутаз, яд ягъиз, тІушунайла, лангатар я ман. И гуьнедал абур са гъафтеда къурада, эфенди.

Лангатар атІун гъикъван четин акунатІани, Эмина викІегъдаказ лагъана:

- Хъсан я, уста Мирим, чна ваз кІанивал ийида!

- УстІардин рикІиз хъуй лугъунилай кІани гаф авайди туш, къази, тахъайтІа са бязи иесияр жеда, акІ ваъ, икІ лугъудайбур, ахпа эхирдай пашман жедайбур,- уста Мириман чина разивилин лишанар гъатна.

Са сятдилай хъиз вич галатнавайди гъисс авурла, Эмина жузуна:

- УстІар, чна пакаман тІуьн мус неда? Вахт хъанвачни?

- Зун, стха, кІваляй тІуьна атанвайди я, квез мус кІан хъайитІани неъ. За нисиналди кІвалахзава,- уста Мирим нубатдин къванцел машгъул хъана..

- БицІи дах, зани Небидини тІуьнвайди я, - лагъана Мелика. - Вун кІвализ ахлад.

- АкІ хъайила, зун кІвализ хъфена, - Эмин кІвалахдикай хкечІна.

Са арадилай салам гана, цїйи кївалер эцигзавай чкадал таниш тушир итим атана.

- Зун Хипитїрилай я. Заз кязи Эмин-эфенди герекзава,- лагьана мугьманди,- Кязи гьинава? Ада зав гвай чарчел муьгьуьр эцигун лазим я.

- Ам исятда кївализ хьфена, - жаваб гана Мелика. - Кївализ алад, халу.

Хипитїарви зарб кваз хуьруьз гьахьна.

Са легьзедилай маса кьве итим акьатна, абурузни кязи герекзавай.

- Виридак тади ква,- уста Мирим пїузаррикай хуьурена. - Са зи шакїуртар секинзава, - им зарафат квай таркут тир.

- Ваь, я устїар! Вуна чаз регьуь авуна, --Мелика кьванер хкягьиз ва цлал вугуз тади кьачуна. – Чун акьван темпелар туш.

- Эминакай чаз жедай куьмек авай туш, адан патав мад кас-мас атун мумкин я,- атїуз-атїуз, гьар жумладин арада кьван цлал туькїуьриз, адал кїута гьалчиз, рахазва устїар.- Чи хиве авай кївалах чна авуна кїанда.

- Чи бицїи дахдиз фу недай мажални авайди туш. Гьар юкьуз гьа икї я,- лагьана Небиди.

- Адаз пачагьди мажиб гьавая гузвайди туш,- хьверна устїарди.-Эмин-эфендидин мажиб хьаначиртїа, куьне ихьтин кївалер квехь эцигдай?

- Яз гьакї я,-рази хьана стхаяр.

- Салам-алейкум, кьуватар хуьй!- Тагьир атана.- Квевай зун галачиз кївалахиз жезвани?- валчагь хтїунна, кьванерин сажиндал эцигна, ам Небидиз куьмек гуз эгечїна.

- Я ашукь, вуна жув кьацїурмир, за ийида,- лагьана Небиди.

- Вуна са мани лагь, ашукь, чак ашкьи акатдайвал,- устїардин яцїу ван акьатна.

- Эвел кївалах, ахпа мани,- лагьана Тагьира.

- Ваз цїйи мисал акьудиз кїанзавани?-жузуна Мелика.-Бубайри икї лугьудайди я: эвел нагьар, ахпа гьунар,- хуьурена.

- Нагъар за авунва, гъунар гила къалурда,- Тагъир ашкъидивди къар гъазуриз эгечІна.

- Квевай ашукъ гафаралди тухуз жедач,-лагъана уста Мирима.- Ашукъриз са гаф артух чир жедайди я.

Эцигунрал мад къуд итим атана.

Салам гана, абуру жузуна:

- Къази Эминан цІийи кІвалер ибур яни?

- Эхъ,-Мелик мугъманрин вилик фена. - Зун адан къулан стха я.

- Чун Къеандилай я, къазидиз куьмек гуз атанвайбур я,- малумарна мугъманри. - Ада чаз са еке хъсанвал авурди я.

- Яраб ада квез гъихътин хъсанвал авунатІа?- жузуна устІарди.

- Къазиди чи месэла гъахълувилелди гъялна, чи рикІер динжарна, чаз мад санизни фин герек хъанач. Вичин чан сагърай, вичиз ирид хва хъуй!-лагъана мугъманрикай яшдиз чІехида.

- Гъахълувилелай зурба хъсанвал авач,-къейдна ашукъ Тагъира.

- Икъван куьмекар аваз хъайила, Мелик, лангатар атІана кІанда,-лагъана устІарди.

- Исятда чна гъа карни тешкилда.

Са арадилай цІийи куьмекчиярни кардал машгъул хъана. Югъ нисиниз мукъва жезва, устІардини фялейри, чІижери хъиз кІвалахзава. Абуруз нисинин нагъар гудай вахт мукъва жезва. Мелика вилерин ишара авуна, Небидиз са къерехдихъ эверна, лагъана:

- УстІардизни фялейриз нисинин тІуьнин къайгъу авуна кІанда. Ахлад, стха, за пакамахъ тукІур кІелен якІукай шурва ийиз тур.

- Хъсан я, стха, - Неби хъфена.

- Уста Мирим,- лагъана яшлу къеанвиди,-зунни устІар я, вуна ихтияр гайитІа, завай цал эцигиз жеда. Заз аквазвайвал, фялеяр гзаф ава, устІар тек я.

- ЖедатІа, устІар, ша, атІа пипІелай башламиш ая. Буьркьуьдаз кІанзавайди экуь вил я,- Мирим рази хьана.

Цларин кьве пипІел кьве устІар хьайила, кІвалах акваз-акваз кьизгьин хьана.

- Чаз булахдилай яд гьидай са гада-гуьдуьни кІандай,- Тагьир инихь-анихь килигна, аквадай чкайра буюрмиш жедай кас авачир.

- Небиди пакамахъ гичинра аваз яд гьана, атІа самарик кутунва,- Мелик шуьмягьдин валарин патав гвай мухан самарин кІунтІунал фена. Сиве кІарасдин капІ авай кутарни цурун сатул гваз хтана, ада сифте устІарриз, ахпа фялейриз кьайи яд гана.

- Уста Мирим, ша, чна са тІимил ялни ягьин,- Тагьира гьекь хьанвай пел михьна.

УстІарар ва фялеяр кьванерал ацукьна, суьгьбетрик экечІна.

- Ашукьрин рикІ гьамиша ял ягьунал алайди я,- зарафатна уста Мирима.- Чуьнгуьрдин япар акьажна, ял яда, са лирли лагьана, ял яда... Я ашукь, бес куьне кІвалах мус ийизвайди я?

- Уста Мирим, устІарар ашукьрилайни амалдар жеда: куьне, чандиз гуж тагуз, и кьван гьиле гице, атІа кьван гице, лугьуз, фялейрин чан акьудда. Недайла, ахпа Аллагьди вичи куь нефсинивай хуьй, куьк тикейр куьбур, ашдин кІукни кІанер куьбур, кІекрен ятурарни хурар куьбур я, - Тагьир, гьа-гьа ацалтна, хьуьрена.

- Я Тагьир, зунни гьахьтинди яни? - уста Мирим бейкеф хьана: ам хуьре, нефсинал тербет алай инсан яз, машгьур тир.

- За вун лагьанач кьван, я уста, зун шаз жуваз акур Хутаргьрин устІардикай рахайди я, - Тагьира гаф кьекьуьрна.

-Агь амалдар сикІ, - Мирима кьил галтадна.

- Хутаргьрин устІарарни ахьтинбур туш, - кьеанви устІар Тагьиран гафарал рази хьанач.

- Зун мад Ивиграл эвичІзамач, - ашукьди зарафатдин хъверна. - За лагъайди - лагъана.

Эмин хтана, суьгъбетни дегиш хъана. Куьмекдиз атанвай къеанвияр акурла, адаз гзаф шад хъана.

Югъ нисини хъана. Эминан устІарар ва фялеяр булахдал фена, михъивилер ва капІ-теат авуна, тарарин сериндик ацукъна. Мелика абурун вилик суфра ачухна, фу, ниси, къел, шурва авай курар эцигиз башламишна.

- Чун чІурал ацукъзавани?-жузуна чІехи устІарди.

- КІвализ хъфидалди инал тІуьн хъсан я,- лагъана Эмина.- Са бисмиллагъ ая, стхаяр, квез нуш хъуй!

Итимри къуьлуьн гъуьруькай чранвай лаваш фу кІелен якІун куьк шурвадик куьткъуьнна, кІарас тІураралди нез башламишна. Иштягъни абурухъ екеди ава: цлал хкажзавай къванерини къаради пакамахъ тІуьрдакай руфуна мискъални тунвай хътинди туш.

- Къажгъанда шурва ама, низ ахкъудда?- жузуна Мелика.

Садаини жаваб акъатнач.

- Уста Миримаз са кавча ахкъуд,- теклифна иесиди.

- Заз кІамач. Амуькрай, белки, адан къисмет маса кас-масдиз аватІа,-уста Мирима элгъемдуллагъ лагъана.

Гъа и гафуник кваз рагъ акІидай патахъ галай гуьнедикай къве атлу хкатна, чІугуна булахдал къвезва. Абур акурла, Эмин кІвачел акъалтна.

- Ви гаф фалакъда акъуна,-Тагъир уста Миримаз килигна. - Ингъе, шурвадин къисмет низ аватІа.

- Я гадаяр, куьн гъинай, Ялцугърин булах гъинай?- жузуна Эмина еке тажубвилелди.- Гъич гуьзлемишнавачир!

- Чаз вуна цІийи кІвалер эцигзавайди хабар хъана, Эмин стха, атайди я ваз фялевализ!-лагъана атлуйрикай къумрал якІарин итимди.

Саламар гана, гуъзлемиш тавур мугъманар балкІанрилай хкадарна эвичІна, кьенерар чпив агатай Небидив вугана, кІвачел акъалтай итимрив агатна.

- Ва алейку салам, гуъърметлу стхаяр! - Эмина мугъманрин гъилер кьуна, абур кьужахламишна, суфрадин кьилихъай акъвазнавайбурухъ галаз танишарна: - Ибур Вини Ярагърин медресада захъ галаз кІелай, зи рикІин дустар Мамрачви Къазанфар, округдин чинавник-кьуллугъчи я, -кьумрал якІарин жегъил кьалурна, - ва КъепІиррин кавха Мислим я, -лацу якІарин жегъил итимдал гъил туькІурна. - Квез хвашгелди, сафагелди! Буюр, ацукъ! Къажгъанда куь кьисметни ама. Амай жузунар чна ахпа кІвале ийида.

- Пара кьадар сагърай, стхаяр! - Къазанфар элкъвез-элкъвез суфрадихъ галай итимриз килигна,- Эвел чна и баркавандин серинвал кьачун,-лацу бармак ва кьацу атІласдин валчагъ хтІунна, перемдин хилер хкажна, ада булахдин кьайи цай чин, гъилер уьлгуьчдал тванвай кьил чуьхвена. Мислимани адалай чешне кьачуна.

Мугъманар тади квачиз суфрадихъ ацукъна, Мелика абурун вилик шурва авай курар гъана, лавашдин тикейр, ниси ва яд авай сатул эцигна.

- Чун КъепІирдилаь, нисинин нагъар авуна, атайбур я,- лагъана Мислима.- Ризкьидин гуъърметдай са тике неда.

- Заз, рекъе балкІанди яна, гишин хъхъанвай хътинди я, - зарафат кваз лагъана Къазанфара.- Кавха Мислима тІуьн тавун мумкин я, адаз гишин хъанвач.

- За недачир, амма юлдашвал тавуртІа, мамрачвидиз регъуь хъун мумкин я, - сухта девирдин зарафат хъувуна, Мислима бисмиллагъ лагъана.

- Зун кье гзаф шад я, ихътин дустар булахдал гъиле гъатна... Инал чаз ашукъ Тагъира са манини лагъайтІа мадни хъсан жедай. Бес чуьнгуьрдиз вучда?

- Эмин Меликаз килигна.

- Неби, акъах са балкІандал, ашукъдиз чуьнгуьр кІанзава, - лагъана Мелика.

ГъвечІи стха рекъе гъатзавай.

- Гатуз булахдал чуьнгуьрар ягъиз ацукъайла, хъуьтуьз куьне вуч неда? – уста Мирим межлис къурмишунал рази хъанач.

- Чуьнгуьрар ягъун лазим туш, - Къазанфера гъилив наразивилин ишара авуна.

- Манияр, чуьнгуьрар нянрихъ кІвале хъуй, - лагъана Мислима.- Чаз кІвалер эцигзавай чка къалура, чна жуван хиве авай къве къван эцигин, пай акатрай!

40.

Къве йисалай Эмин-эфендидин цІйи кІвалер эцигна, сувагъар яна, лацу чепедай асунна, куьтягъ хъана. РакІарар, дакІарар, гурар дуьзмишна, утагърин цларикай мешреб патал халичаяр, испик къапар куьрсарна. КІатІар, сандухар, къаб-къажах лазим чкайрал эцигна. Хзан цІйи авададиз екъечІайла, куьгъне кІвалерин къисмет стхайри икІ гъялна: сапай маса гана (танишривай къунвай буржар вахгана), са кІваликай къазидин идара авуна ва муькуь кІвални туьквен ахъайзавай хуьруьнвидив кирида вугана.

ЦІйи кІвалерихъ галаз Эмин-эфендидин хва Севзиханни кІвачи къекъевезвай, “буба” лугъуз эвериз, хзанрин рикІ шадзавай гада хъанвай. Адан гуьгъуьналлаз хъайи Меликан хвани са йисаз акъатзавай.

ЦІйи кІвалера Небидизни мехъерарна.

Стхаяр, сусар туькІвена яшамиш жезва, абуру дидедиз гъурметзава, гъар са кар адал алуькна ийизва. Лейлидини, вичиз хас тир камаллувал ва мергъяматлувал хвена, рухвайриз, сусариз ая-мийир лугъузва, хтулриз цІйи хъра тІунутІар, алугаяр, чар тур фар, цикІенар чразва. Гъар нянрихъ хзандин кІвале тІуьна-хъвана, яргъалди суьгъбетарна, гъар са хзан вичин утагъдиз ксуз хъфизва.

Эмин-эфендидиз къазивилин къайгъуярни гзаф жезва: ам гагъ Цмурдал, Хъутур-Куьредин участкадиз, гагъ Къасумхуьрел округдин идарайриз, гагъ

Ахцегъиз, Дербентдиз, Бакудиз, Шуьшедиз ва я Шекидиз зарийрин ва къазийрин межлисриз, гагъни мягъкемадин хуърериз арза-ферзедиз килигиз физва. Ялцугърикайни Куьреда адлу хуър хъанва: Эминан кІвализни гзаф мугъман-итим илифзава. Чка инсанди гуърчегарда лугъудайвал, Эмин-эфендиди вичин хуър мягъкемада, округда, лезги вилаятра машгъурзава.

Ялцугъвияр гатун юкъвал садлагъана сефил хъана: бегъер кІватІзавай лежберар кефсуз жезва, гзафбур кІвачин рекъе гъатзава... Малум хъайивал, ихътин хума къунши хуърерани башламиш хъанвай. Кефсуз хъанвайбур месе гъатна, акваз-акваз гъалсуз жезва... Инсанрик къалабулук акатна, абур фекъийрин, фалчийрин ва жерягърин суракъда гъатна...

- Я Аллагъ, им вуч мусибат я вуна чаз къалурзавайди?!- Лейли месин юкъвал экІя хъанвай бицІи Севзиханан, рикІ алай сад лагъай хтулдин, къилихъ ацукънава.

Хзанарни начагъдал алтІуш жез, чкІизва, гъар сад аялдиз куьмек гуз, са хъсанвал ийиз, хуш гаф лугъуз алахъзава. Амма садакайни, са куьникайни са куьмекни жезвач – аял акваз-акваз цІразва, хамни кІарабар жезва.

Эминан ийир-тийир квахънава: аялдин гъал лап чІуру я, жерягъди меслят къалурай векъерин мижейрини куьмекзавач... Туьквезбан шехъзава: адан рикІи вичивай бала къакъатдайди гъиссзава. Алатай йифиз къавун чІередилай типІрени гъарайзавай: халкъдин фикирдай, им хъсан лишан туш. Эминан рикІикни зурзун акатнава: ам ктабра дарманрихъ къекъвезва, Ибн Синан ТІибдин ктабдал машгъул хъанва, начагъбуруз куьмек гуз алахъзава.

- Хзанар, им тІегъуьн я,-лагъана Эмин-эфендиди пашман ванцелди.- Мукъаят хъухъ, Меликан аял Бубадив агудмир, ам и кІвализни гъимир: тІегъуьн галуьк тавурай. Куьне жерягъри лугъузвай векъерин: вергерин, дамардин пешерин, чІутран цуькверин... яд хъухъ, серг гзаф ишлемиша!

Са йикъалай Лейли, къве йикъалайни Меликан аял азарлу хъана. Хизан ясда гъатна. Начагъбурал къил чІугваз Хважа-эфенди атана. Эмина яран буба

гьурметдалди кьаршиламишна, анжах адаз начагьбур яргъалай кьалурна, мукьув агатун меслят кьалурнач. Вилер, кьейибур хьиз, бажгъанрал вегъенвай аялрал алаз, мугьман, чІал кьуна, амукьна.

- Вун гьахъ я, - лагъана эхир Хважа-эфендиди езнедиз. - Им тІегъуьн я, чахъни галукьун мумкин я.

- Бес вучда, яран буба?- жузуна Эмина.

- Аллагъ чІехи я, регъим пара, чан хва, - сабурдалди лагъана яшлу эфендиди.- Заз чидай дарман-давани гьа и векьер-кьалар я,-ада кьуьнер чукькьвена, вичин кьуватсузвал кьалурна. - Чун ажуз я: чил кІеви я, цав -кьакьан.

- КІахцугъа тІегъуьндик кьве итим кьена-а-а!- Ялцугърин хуьруьв чІулав хабар агакьна.

Мумкинвал авай ялцугъвияр, кьиле мягькемадин кьази Эмин-эфенди аваз, тазиятдиз фена... Ихътин чІуру хабарар йикъа са хуьрай акъатзавай, Эмин-эфенди гьар са хабардални, рикІ кІвале таз, вилерикай месел алай дидени балаяр карагиз, физвай.

Азар алатун патал инсанри пІирерал садакьаяр акъудзава. Хуьрера зикиррин ванер гьатнава.

- Я Аллагъ, вун куьмек! - минетзава инсанри. И гафар Эминан хзанрини эзберзава.

Эхир са пакамахъ шелрин ванер Эмин-эфендидин кІваляйни акъатна: экв ахъа жез-тежез пуд начагъдини, арада зур сят вахт аваз, уьмуьрдивай кьакъатна... Пуд багъа инсан санал кьиникъ, хизандиз еке хажалат, дерт-дуьгуьм хьана: абуру чпел пуд зурба дагъ ацахъай хътин заланвал гьиссна... Сусар, ар ацалтна, чІарар чухваз, шехъзава; итимар, кьилер кьуна, вилер накъварай ацІана, кІвалера са квехъ ятІани кьекъвезва... Садан рикІелни хуьруьз хабар гун, суларин кьайгъу авун, кьейибур вахтунда кучукун (вахт гатунди я, мейитри ни кьачун мумкин я) алач... Абуруз икьван багъри, икьван рикІиз истеклу инсанривай кьакъатиз кІанзавач.

Чуьлдиз физ тади квай маларин гъарайрин ванери агалнавай гъаят ацІурна, хуьр кІвачел акъулдна.

- Яраб?! - къуншийривай “къенатІа” гаф лугъуз жезвач. - Пакамахъ Лейлидин сусарни булахдин рекъе авачир... Яраб?.. Вуч хъанатІа? - рикІе кин аваз, хуьруьнвиар къазидин кІвалерихъди юзана... Абур варцин вилик яеди къунвай Меликани Небиди къаршиламишна.

Жегъилар сурар атІуз фена... Мейитар чуьхуьн ихтияр тагана, фекъиди дуьаяр башламишна.

- За чи мягъкемадин хуьрериз, Цмурдал ва Къасумхуьрел итимар ракъурин, - вичин иштираквал теклифна кавхади Эммин-эфендидиз.

- Герек авач, - лагъана Эмин-эфендиди.- Югъ гатунди я, гъар са хуьре вичин азарлу-бизарлу, къейи-текъей ава. Чна инсанар инжиклу тийин, вич-вичелай хабар хъайила, мумкинвал авайбур атурай.

- Бици дах, вун виринриз физва, вахъ галаз вуна чунни тухузва,- наразивилелди башламишна Небиди,-гила инсанар чи тазиятдизни атурай ман. Хабар гана кІанда!

- Зун къази я, куьнни зи стхаяр... Чна хабар гузвайбур гад кІватІунин къайгъуда авай лежберар я,- Эмина стхадин къуьнел гъил эцигна, адан дерт къезиларна. - Абур чна инжиклу тийин... Чулав хабар пис затІ я, адакай, далдам гатун тавуртІани, дуьньядин а къилевайдазни хабар жеда.

Мейитар халичайрал алаз варцин вилик квай майдандал гъана, абур иесийрин тІалабуналди фекъиди са гуруна эцигна: юкъва баде, къве патахъай къве хтул... Ихътин шикил акур дишегълияр шехъна, итимриз къагъар атана. Пуд мейит авай гур Севзиханан рухвайрини Тагъира чпин къуьнерал хкажна, сурариз тухвана... Дишегълияр варцин вилик, йикъ-шуван ийиз, кумукъна...

Тегъуьнди Ялцугърилай йикъа сад-къве инсан гъамишалугъ дуьньядиз ракъурзавай.

Яс гъар са кІвале гъатна.

Са йикъан къене, гъич гуъзлемишни тавуна, Туъквезбанакай кІвалин чІехи кайвани хъана.

- Я Аллагъ, вуна икъван жазаяр гуз, чи вуч тахсир ава?! Са гунагъни квачир аялар къиникъ вуч кар я?!-рикІе чпин аялар аваз, Туъквезбан жемятдин къейибурукай рахазва. - Куркурар хъиз, рахазвай балаяр къакъатай дидейри вуч авурай?- вилер накъварив ацІана, туътуъна къагъар акІана, лал жезва.

- Балаяр Аллагъди чаз мадни гуда, чан вах,- явашдаказ лугъузва Мегъриди, ам ван акъуд тавуна шехъзава.

Аялрин хажалатди хзанрин рикІелай Лейли диде алудзава, анжах сурарал фейила, са жергеда авай пуд таза кІунтІ акурла, сусари къаридиз рагъмет гъизва ва лугъузва:

- Чан диде, вуна инани хтулар хуъзвани?!- пуд свасни, хайи вахар хъиз, гарданра гъатзава, угъудин ванер ацалтна, шехъзава.

Хзандин са пай санал кучукайла, кІвалер буш хъанва, гъинихъ фейитІани къаридинни аялрин парталрал, кІвачин къапарал, нинийрал расалмиш жезва, хирер цІийи хъижезва... Шел-хвал, пата-къерехдай мукъваяр, танишар атун-хъфин куътягъ жезвач... Сусар рахазмач, абур анжах шехъзава... Итимарни атІугънава, гъар нагъардин вахт хъайила, вилик суфра гъиз хутахзава, садан туътуънилайни фу физвач...

Туъквезбана фикирзава: “АтІана хъайибурни къенай,-адан вилерикай Ичина хайи балайрин суъретар карагзава,- имни завай къакъатна... Яраб зак вуч гунагъ кватІа? Им вуч мусибат я зи вилериз аквазвайди?!” “Жуван рикІиз сабур це,-лугъузва Эмина папаз,-аялар чаз мад хъижеда”. Амма дишегълидихъ сабур авач: “Я Аллагъ, ваз инсанрин язух къвезвачни?! Ваз чи агъузардин ван къвезвачни?! Вуна чун аси жедай чкадал гъизва хъи!...”

Дуъньяда авай гъахъсузвилер, къиникъар, азарар акваз, Эминни Аллагъдикай, Мегъамед пайгъамбардикай бейкеф жезва, диндихъ авай инанмишвал тІимил жезва. Иллаки адаз фекъийрикай, кавхайрикай,

къазийрикай, пачагъдин къуллугъчийрикай гзаф хъел къвезва: абуру сад лугъуз, масад ийизва. Чпини Аллагъдин тІвар къазва, Къуръандал кьинер къазва... Дугъри лежберар абурун чІалахъ жезва: дугъривал, авамвал ва ахмакъвал са царце авай гафар я къван.

- Чи кьилел ихътин къазаяр вучиз къвезва?- жузунай мискІинда Тагъира фекъидивай.

- Аллагъдин къадарар я ,- лагъана фекъи Вагъаба. - Аллагъ-Таалади гунагъар квай инсанриз жазаяр гузва.

Эмин-эфендидивай ихътин жаваб эх хъанач, ада жузуна:

- Я малла, мискІиндин цлаз кьери яд яна, гъилер чуьхуьн тавуна, капІиз имамда акъваззавай ваз жаза тагана, а Аллагъди са тахсирни квачир аялар вучиз рекъизва?

ТупІал фекъидай жаваб акъатнач – вилериз иви хъичинна: ам и арада къази рекъиз гъазур тир.

Эмина давамарна:

- Зулумкарар такуна, ада лежберриз вучиз жаза гузва?!

Фекъидай мад жаваб акъатнач - адан мез къунвай.

Эминан рикІел вичи а мус ятІани туькІуьрай чІал хтана, ада, дередихъ элкъвена, лугъуз башламишна:

Гъарай, эллер, тис ксариз!

Ажеб дуьнья хъанавачни?!..

Лезги зари Ялцугърин синелай икІ мукъвал-мукъвал дуьньядихъ галаз рахана: инсанри ийизвай чІуру кІвалахарни гьерекатар, абурун амаларни къилихар русвагъна. Ада цаварал аладавай хабар къазвай: “Чал алайди вуч къаза я? ХупІ дарман тежер суза я. Им чІехи касдиз арза я. Гъахъ атІудай фарман авачни?!”

Уьзденри чпин арифдар векилдиз дикъетдивди яб гузва... Ашукъ Тагъира фикирна: “Зурба инсанар зурба крарикай рахада... Зи дуст Эмин дуьньядихъ

галаз гъахъуникай рахазва”. Адан риклел хтана: шаз Ялцугърал Къеплир Мислимни Мамрачви Гъасан атайла, абуру лагъанай: «Эмин-фенди, ваз и тепедилай дуьнья акваз регъят я». «Эхъ, стхаяр, зун и тепедилай дуьньядихъ галаз раханни ийизва», - хиве къунай арифдарди. «Сагърай, стха!- Мислима дустунин далудиз кап яна.- Вун. чан зари, чи дамах я!»

Зари Эминан члалар сифте хуьре, ахпа къунши хуьрера, ахпани вири Лезгистанда инсанрин риклери кужумна. Цлийи заридин тлвар инсанрин сиве-сара гъатна. Халкъди ам вичин векил тирди къатлана, вичин мецелай рахазвай зари яз къабулна.

- Ви клула залан пар ава, стха, -- лагъана Тагъира дустуниз.

- Рекъе авай касдин пар залан хъун лазим я, дуст, -- лагъана Эмин-эфендиди. – жуван махлукъ патал ялзавай пар залан жедай туш.

41.

Гъаваяр серин жезва, тамариз яру, хъипи, билбилжегъре рангар язава. Эмин-эфенди вичин бегъердиз къвезвай багъда къекъвезва: сифте няметар дадмишзава, къурай хилер атлузва... Риклйй жуьреба-жуьре хиялар физва, члалар теснифзава...

Округдин чавушди Эминаз Исмаил-эфендин чар гъана. Ам акурла, хзандик шадвал акатна: Исмаил-эфенди хътин инсанди, округдин члехи къуллугъчиди, мягъкемадин къазидиз чар кхъин еке вакъиа тир.

- Зи муаллим гъаждилаи хтанва! -Эминан вилера цлелхемар куьклевена, - Адаз хуш-беш ийиз дуванханадиз фена кланда!

- Я итим, вуна эвел чар клела, - явашдаказ лагъана Туьквезбана.- Белки, Къасумхуьрел фин герек авачтла? Вини Ярагъдал фин лазим ятла?

- Гъамни дуьз гаф я, -Эмина чар ахъайна, ван акъалтна клелиз башламишна:

“Салам-алейкум, зи вилерин нур, зи рикл алай хва, Ялцугърин мягъкемадин къази Севзиханан хва Эмин-эфенди!

Гъяждилай хтайла, за жуван хзанривай багърийрикай хабарар къуна. Зав лап туькъуьл, тешипигъ авачир хътин къара хабар агакъна: и гатуз ви хизан пуд багъа инсандикай, заз чидай муъмин дидедикайни гъеле са гунагъни акат тавунвай, малайикар хътин къве баладикай магърум хъана. Им чилеривай эх тежедай хътин зурба хажалат я. Аллагъди къейибуруз рагъметар гурай, абур женнетдин иесияр хъурай. Куь чанар сагърай, куь рикIериз сабур гурай.

Зун, чан хва Эмин, аламай няналди тазиятдиз къведай, амма кефияр авач: кIвачер дакIунава, нефес дар жезва, мукъвал-мукъвал къилел гъал къвезва. Зун Арабистандиз фена хтай рекъер гзаф четинбур, хаталубур тир. За, яшлувилизни килиг тавуна, жуван хиве авай мусурманвилин ферз къилиз акъудна - а пак чкайриз фена, абуруз ибадат авуна. Ихътин къисмет вазни хъурай.

Кефияр ачух хъун кумазни зун куь мугъман я. Заз, чан хва Эмин, ви нур авай чин акваз кIанзава. Гъелелиг сагърай.

Куьн сагъ, шад ва бахтлу хъана кIанзавай Гъажу Исмаил-эфенди”.

Са легъеда хзан чIехи эфендидин гафарин таъсирдик, гъилер хурал къуна, гаф акъат тийиз, амукъна. Сабурдин гаф, акъуллу гаф гъар юкъуз ван къведач.

- Сагърай вич,-лагъана Мелика,-зурба кас я. Адан гафари зи дерт лап къезиларна.

- Вичиз Аллагъди сувабар кхъирай,-лагъана Туьквезбана.-Камаллу инсан са гафунилай чир жеда.

- Валлагъ, стха, зи рикIикайни гар фена,-хиве къуна Эмина.-Зун пака Исмаил-эфендидиз хвашгелди лугъуз фида. Зазни зи рикI алай муаллимдин нур авай чин акваз кIанзава,-Эминак тади акатна.

- Гъажийриз хвашгелди лугъун чи бубайрин адет я, - лагъана Мелика.- Алад! Анжах вун, стха, къилди физ тахъуй, зунни твах, - тIалабна ада.

- Ша, вунни тухуда, - Эмин рази хъана.- Чна Тагъиразни лугъуда, амни ихътин марекатрик квай итим я.

- Эхъ, Тагъир ахтин рекъериз лайихлу инсан я, -тестикъарна Мелика.- Чун гъиниз физва? Къасумхуърел?

- Ваъ. Чун пака Вини Ярагъдал фида.. Эфенди кІвачер тІаз кІвале ава.

- Чна Исмаил-эфендидиз савкъват яз са лапагни къан, чІехи стха, - теклифна Мелика.

- Анжах ам тукІуна, гъебейра туна кІанда.

- ТукІвада. Пакамахъ фад къарагъна, зани Небиди лапаг алажна гъазурда.

- Исмаил-эфенди хътин инсандин кІвализ атун-хъфин гзаф жедайди я,- лагъана Туъквезбана.- Чна тІанур кутуна, фарни чран.

- Хъсан фикир я, кайвани, -лагъана Эмина. - Фуни чуруж, мугъманрин вилик эцигиз герек жеда.

- Хъсан я, фу пакамахъ гъазур жеда,- Туъквезбан къелидрин патав фена.

-Эгер чна Исмаил-эфендидин кІвализ къведай мугъманрикай фикирзаватІа, чи лапагдикай чкадал аламаз биргенд авуна кІанда,-Мелик чІехи стхадиз суалдалди килигна.

- Имни дуъз гаф я, стха. Чун, инихъай фейи пуд итим, чун хътинбур мадни жеда, як ргана, хуърек жедалди гуъзлемишиз вучиз акъвазда? Жував гвай биргендди якни таза фар акъудна, суфрадал эцигайла, Исмаил-эфендидин рикІизни шад жеда, чи руфунарни къулай жеда, - Эмин хъуърена.

- АкІ хъайила, лапаг чна нянрихъ туъкІвада, биргендни пакамахъ фад ийиз башламишда,- меслятна Мелика.- Фарихъ галаз биргендни гъазур жеда. ИситІа, натІуфа, алугаярни гъазуриз тада.

- Тагъиразни за исятда хабар гуда, - Эмин кимел экъечІна.

Мелик сефердиз гъазур жез эгечІна.

Пакадин югъ серинди хъана: цавал цифер ала, амма къеж квач, ракъбини вичин чин къалурзавай легъзейра гъава чими жезва. Ялцугърин хуърый пуд атлу экъечІна, къибле патахъ элкъвена.

- Чавай агъа рекъяйни физ жеда,- Эмина къамчи тукъуърна, Къелягъ къилин кефер ценерив гвай хуърер: Даркѹшар, Птияр, Сайтарар, Пипер ва Бутар, абурун патаривай фенвай уълчуъ къалурна.- Яргъал ятлани, Къелягъ къилелай фенвай рехъ зи риклиз хуш я. Чун гъанай фин, стхаяр! Къуд пад аквадай, рикл алахъдай рехъ я,- адан риклел жегъил вахтара вич а рекъяй сифте фейивал хтана.

- Завай къазидин гафунал гаф эцигиз жедач,-зарафат кваз лагъана Тагъира.

- Зунни вун хътин муъмин инсан я,-Тагъиран гафарал къул чѹгуна Мелика.

- Куън хътин амалсалигъриз регъбер гун заз регъят жеда. Гъала, буракъар!- Эмина балкландин эрчл и ятурдилай явашдаказ къамчи чѹгуна.

... Къепиррин хуъруън кланив гвай булахдал агакъайла, Эминан риклел Мислим акъалтна, ада лагъана:

- Чна инал са шумуд легъзеда ял яда,стхаяр,-ам балкландилай эвична.- Мелик, вун Къепирдал алад,-таму хранвай гуънедал алай хуър къалурна,- Мислимаз чун физвай сефердикай хабар це, мумкинвал аватла, чахъ галаз атурай.

- Башуъсте, стха,-биргенддин як авай гъебеяр чилел авудна, Мелика балклан гуънедихъ гъална. Эминни Тагъир бегъем яд хъвазни агакънач, Мелик элкъвена хтана.

-Мислим стха къе пакамахъ Вини Ярагъдал фенва,- хабар гана ада.

- Ам чна гъана къада, акъах балкланрал,-Эмин алай чкадилай хкадарна, балкландал акъах хъувуна.

Балкланрал алай итимар Къепиррин къузадай, женгиниз физвай игитар хъиз, зарб кваз Къелегъал хкаж хъана. Пулал акъалтайла, ериш яваш хъана.

- Гила куън къибледихъ килиг,-теклифна Эмина.

Ялцугъвиар вилин ишигъ тухудалди Самур вацлун дередиз, лацу кукѹшар алай дагълариз килигна... Абур Вини Ярагъдал агакъайла, югъ нисини жезвай.

- Фу недай вахт я,-зарафатна Тагъира.-За гъикъван биргенддикай ни чӀугван?

Исмаил-эфендидин кӀвалерин гъаятдал са шумуд балкӀан алай.

- Мугъманар бул я,-къейдна Эмина.

- Зи ябудиз чка амач,- Тагъира вичин балкӀан са къулай чкадал кутӀунна.

Ялцугъвияр, биргенд ва фар авай гъебейар кайванидив вугана, къвед лагъай мертебадиз хкаж хъана.

Мугъманханадин чӀехи къиле лацу чуру квай къужа ацукънава, адахъ галаз Алкъвадар Гъасана, Мамрач Гъасана, Мамрач Къазанфара, КъепӀир Мислима ва маса итимри суьгъбетарзава. Салам гана, ялцугъвийри Исмаил-эфендидин гъилер къуна, адаз хуш-беш авуна, чпин майилар къалурна. ЦӀийи гъажиди Эминазни Меликаз башсагълугъвал гана, къейбурун руьгъериз бахш хъуй лагъана, дуьа кӀелна...

42.

Мугъманри Исмаил-эфендидин суьгъбетриз, япар хушка авуна, дикъетдивди яб гузва.

- Чун, зияратчияр, балкӀанрал алаз вад лезги варз рекъе хъана: къве варзни зур анихъ, гъакъван вахтни инихъ, - суьгъбетнай къуьзуь эфендиди. - Арабистандиз агакъайла, чал са шумуд сеферда къачагъри гъужумарна: садлагъана къумарикай хкечӀна, къвезвай чӀулав къачагъар зияратчийрин хци гапурри, гъиле-кӀваче авай къуватди ва виКӀегъ руьгъди къулухъ элкъуьр хъурунай... Гзаф четин, гзаф хаталу сефер хъанай... Аллагъдиз шукур хъуй, гена чун сагъ-саламатдиз жуван бажадив ахгакъна... Куьн, жуван багърияр, жуван хуьр-кӀвал ахкунал зун бахтлу я...

- Я эфенди, бес а къачагъар мусурманар тушни? - жузунай Тагъира.

- Чидач.

- ГъикӀ? Мегъамед пайгъамбардин (салават гъана) ватанда мусурман тушир инсанарни амани?! - жузуна Мелика.

- Эхъ. Арабистанда мусурманар тушир инсанарни ама, заз чиз, тамам тайифаярни ама, - Гъажи Исмаил-эфендидин жавабди кІвале ацукънавайбур тажубарна. Са шумуд касди чеб гъавурда тун тІалабна.

- Арабистан зурба уьлкве я, стхаяр, адан са бязи шегьерра мусурманар, чувудар, хашпараяр санал, кьуни-кьуншияр яз, дуланмиш жезва, абур чебни гьар сад вичин диндал алама... Месела, и чи кьуншидал алай миллетрив, эрменийрив ва гуржийрив, чпин дин гвани? Гва. Абурни гьакІ я. Гьеле Абу Муслиман девирда, за кІелайвал, арабри эрменийрихъни гуржийрихъ галаз икьрар кутІунна - и халкьар хашпараяр яз амукъна.

- Бес гьа Абу Муслима, арабрин кьушундин кьиле авай сердерди, лезгийрал мусурман дин илитІайла, эрменийрикни гуржийрик хкуьр тавунин себеб вуч тиртІа, эфенди? - жузунай Къазанфара.

- Белки, абурухъ акси кьуватар гзаф авайтІа? - Гъажи Исмаил-эфенди шаклу хьана. - Белки, заз малум тушир маса себебарни авай жеди.

- Я чан эфенди, эгер мусурман дин дуьньяда тун Аллагьдин эмир ятІа, а эмир вучиз гуржийризни эрменийриз талукъ хьанач? - жузуна Эмина.

Чехи эфенди хияллу хьана.

- Ви суалри зун, Эмин-эфенди, гьамиша кІеве турди я, гилани кІеве твазва,- милаимдаказ лагъана Исмаил-эфендиди, адан рикІел хци зигьин авай, гуьзлемиш тавур суалар вугудай сухта хтана. - Аллагьдин эмирни виридав садлагъана агакьзавач эхир... Дуьнья зурба я, миллетарни гзаф... Вири санлай табий авун мумкин кар туш...

- Куьн Арабистандикай рахазва, бес гьа и чи япун кІанел алай Агъа Арагъа чпин диндиз ибадатзавай чувудар авачни?! Ава. Абуруз садани мусурман дин кьабула лугъузвач, - суьгьбетдик КьепІир Муслим экечІна.

- Чи чилел чувудрин хуьрер мад ала, анра яшамиш жезвай чувудрив мусурман дин кьабулиз таз гила Арабистандай сердерар кьведани?- жузуна

Исмаил-эфендиди.- И кар чна, улемри, муаллимри, сухтайри авуна кІанзава.
Мусурман дин гегъеншарун, маса инсанар жуван диндал гъун -суваб кар я.

- Яда, я Къазанфар, ви хуъруън са пай чувудар я,- лагъана Мислима.-Вун вучиз кисна ацукънава? Вавай а чувудрив чи дин къабулиз таз жедачни?

- Вун куъмек гуз атайтІа, жеда.

Марекадин иштиракчийрик хуъруън акатна.

- Зун гъа инлай куъ хуъруъз къведа, стха,- хиве къуна Мислима.

- Са дин гвай инсан маса диндиз элкъурун четин кар я,-лагъана Алкъвадар Гъасана. - Куъне а кар зарафатриз вегъемир.

- Чун, Арагъа, КІварчагъа авай чувудриз чуъкъни тавуна, ацукъдани бес?- жузуна Мислима. - За рикІивай хабар къазва, - алава хуъуна ада.

- Кисна ацукъун дуъз туш,-Исмаил-эфенди вичин виликан сухтайриз килигна.- Абуруз жуван диндикай суъгъбетарна, исламдин деринвал, камаллувал, гуъзелвал къалурна кІанда, абур, маса динар гвайбурни са динни гвачир мажусиярни, ислам диндал гъиз алахъна кІанда. Вун вуч фикирри тухванва, къази?-эфенди Эминахъ элкъвена.

- За фикирзава, гъурметлу муаллим, эгер чалай чувудар мусурман диндал гъиз алакъзавачтІа, алакъдай крар къванни авуна кІанда,- жаваб гана Эмина.

Мугъманар Ялцугърин къазидиз мукъуфдивди килигна.

- А чалай алакъдай крар гъибур я?-жузуна Исмаил-эфендиди.

Суфрадихъ галайбур, вилик квай биргенддин якни рикІелай алатна, Эминан жавабдик вил кваз, акъваз хъана.

- Чалай алакъдай крар, гъурметлу Гъажи Исмаил-эфенди, жуван нефс хуън, намуслу ва гъейратлу хуън, гъахълувилин тереф хуън, гъарам кІан тахъун, гъалаллу зегъметдал яшамиш хуън, марифатлу хуън я, - гъисабна Эмина.- Жувалай халкъдизни ихътин чешне къалурна кІанда.

Са легъеда инсанар хияллу хъана, абуру Эминан гафар веревирд авуна.

- Аферин, чан хва, ваз за гайи тарсар гьалал хьуй, - Гъажи-Исмаил-эфендиди пекдин яйлухдив вилерал акьалтай накъвар михьна.

- Дуьз лугьузва зи дустуни, - Къазанфара Эминан фикирар тестикъарна.

- Дуьз я, - Мислимани кьил эляна.

- Ибур чаз агъзур сеферда ван хъайи гафар я,-лагъана Алкъвадар Гъасана.-
Заз ина са цийивални аквазвач.

- Сад ава, стха, ван хьун, садни - ван хъайи гафар гьарда жуван уьмуьрда кьилиз акъудун,-жаваб вахгана Эмина.

- Вуна абур кьилиз акъудзавани?- жузуна Алкъвадар Гъасана.

- Эхь!

- Зани кьилиз акъудзава.

- Ава жеди, за шак гъизвач,-лагъана Эмина.

- Эмина лагъай гафар гьар са бенде мусурманди кьилиз акъудун лазим я,-
лагъана Исмаил-Эфендиди.

- Эмин-эфендиди лагъайвал чна вирида авуна кIанда, стхаяр,-Къазанфара мили хъверна.- Лугьун регъят я, авун - четин.

Меликани Тагъира алим итимрин суьгьбетриз яб гузва, абуруз чпин стха вине хьун, вирида адаз яб гун хуш я. “Сагърай вун, зи стха!-дамахдивди фикирзава Мелика. - Вуна чи рагъметлу бубадин, хзандин, хуьруьн тIвар машгъурзава”.

Гъаятдал Исмаил-эфендидиз хуш-беш ийиз атанвай инсанрин цийи десте кIватI хьанвай. Суфрадихъ галайбур, цийиз гъажидин суьгьбетрикай тух хьанвачиртIани, къарагъна, сагърай лагъана, гьарма сад вичин хуьруьз хъфена.

Рекъе Эмина Исмаил-эфендидин кIвале хъайи суьгьбетар веревирд хьийизва, ам вичелай алакьдай крар кьилиз акъудунал: халкъ гъавурдик кутунал, гъахъ хуьнал вичелай марифатдин чешне къалурунал - кIеви жезва.

Са гъафтедилай Ялцугърин мискIинда нубатдин вяз Эммин-эфендиди авуна. Минбарда ацукъна, жемьатдихъ элкъвена, ада яцIу хуш ванцелди лагъана:

- Гьуърметлу бубаяр, стхаяр, рухваяр! Заз чи хуьруьн, чи мягкемадин гьалар гьич хъсан яз аквазвач: угъривал, гуж гьалиб авунар, тапарар, къал-макъал дуьшуьш жезва. Гьалар пис хьунин себебни чи арада инсанвал, мергьяматлувал, гьуърмет, хатур тIимил хьун я. Гьар тухумдин, сихилдин, магьледин векилриз чеб зурбаз аквазва... ИкI виже къведач, жемят. Чун меслятдалди, инсанвилелди, са кIвал, са хзан хьиз, яшамиш хьана кIанда. Квез хъсандаказ чидай зи рагьметлу бубади лугьудай: “Эгер зун, вун инсан яз ханватIа, инсан яз экуь дуьньядал атанватIа, инсан яз жув кьиле тухвана, инсан яз амукьна, инсан яз и дуьньядила хьфенани кIанда”.

За жуваз бубади гайи тарс, тур веси кьилиз акъудзава, квезни тикрар хьийизва: гьар са кас инсанвилелди яшамиш хьухь, маса касдиз зарар гумир, масадаз писвал мийир, алакьдатIа хъсанвал ая... Гьар са кас такабурлудаказ, азаддаказ, гьахълудаказ, Аллагь рикIел алаз яшамиш хьухь: я жувазни масадав агъавал ийиз тамир, я жувани масадаз агъавал мийир! Жуван руьгь, ният михьйдаказ яхь, икI хьайила, куь гьерекатарни михьибур, камаллубур жеда.

За, мягкемадин къази яз, гьахълувилин тереф хуьзва ва идалай гуьгьуьнизни хуьда... Чна гьар сада жувал чан аламаз жуваз рагьмет къазанмишна кIанда,-Эмина хуьруьн, мягкемадин уьмуьрдай мисалар гьана, вичин фикирар, теклифар тестикьарна.

Ихьтин суьгьбетар-визер Эмин-эфендиди мягкемадин муькуь хуьрерин мискIинра, кимерални ийизва. “Нетижаяр хъсанбур жезва,-шаддаказ фикирзава къазиди.-Инсанри, тахсирар квайбуруни, дикьетдивди яб гузва, абур чпин амалар, кьилихар, гьерекатар дегишариз алахъзава... Къал-макъал кьери жезва, мал-хеб квахъзавайбурун къадарни тIимил хьанва... Инсандихь галаз инсанвилелди рахана кIанзава... Гафунихь зурба къуват ава”, - Эмин-эфендиди суьгьбетра вичин ва маса зарийрин шиирар, халкъдин мисалар ишлемишзава. Ам инанмиш хьана: зарафат, хуьруьн, къеж квай суьгьбетри, къисайри, дастанри инсанриз гзаф таьсирзава.

Нисинрихъ Эмин-эфенди кІвализ, кѣве мугъманни гуьгъуьна аваз, хтана. «Мад мугъманар?! – Туьквезбанан чиник жизви серин акатна. – Зи гъуьлуь йикъа са девриш кІвализ чІугвазва... Абурув гвай хабариз яб гунал ам галатзавач. Вичиз вири чириз алахъзава... Куьсруьдал дуьньядин туп-кІалубни ала... Гила адаз дуьньядихъ галаз рахаз регъят хъанва».

Мугъманрин салам къабулна, хуш-беш авуна, кайваниди абурун вилик гъар са нямет алай суфра эКІяна.

43.

Пакамахъ Эминан кІвалерин варар гатана. ГъвечІи стха Неби айвандал экъечІна.

- Вуж я?

- Участкадин нуькер.

- Ша кІвализ!

- Пара къадар сагърай, мажал авач. Жанаби къази Эмин-эфендидиз чар хтанва,- лагъана балкІандилай Хъутур-Куьре участкадин нуькерди.- Ма, къазидив вахце!

- Башуьсте, стха, - Неби тадиз гъаятдал эвичІна.- Чар хкай вун Аллагъди хуьрай!

- Куьнни сагърай, гъуьрметлу Севзиханан рухваяр,-яшлу нуькер хъфена.

- Вуж тир? Вуч хъана? - жузуна Эмина кІвализ хтай Небидивай.

- Хъутур-Куьредин участкадин нуькверди чар хканвай. Ма, стха, - пуд пипІен чар вахгана.

Эмина гъиле авай ктаб эцигна, чар ахъайна, кІелиз башламишна:

“Салам-алейкум, гъуьрметлу къази Эмин-эфенди! Вун инжиклу ийизвайди Винихъартасви Эрзихан я. Заз ви чІалар гзаф бегенмиш я: за абур кхъизва ва дустарив кІелиз вугузва. Зунни сад-кѣве чІал теснифунал машгъул я. И чІал за ваз бахизава:

*Пара хъана заз ви сурагъ,
Ви мецелай чклизва рагъ.
Артух хъурай, ялагъ, ви чагъ
Гъар са югъ-къандалай, Эмин...*

*Буна ихтияр гайитла, заз ви патав къвез ва вахъ галаз дуст жез
кЛанзава.*

Ви чЛаларихъ тамарзлу Хъартас Эрзихан”.

Шаир ва къази яз, Эминаз гзаф чарар къвезва, гзафбур адахъ галаз гагъ Ялцугъ Эмин, гагъ Къази Эмин, гагъни Эмин-эфенди лугъуз рахазва. Чарар кхъизвай инсанрин чЛехи пайни, Эрзихан хъиз, жегъилар я: абуруз шаирди муьгъуьббатдикай ва дуьньядикай теснифнавай чЛалар гзаф бегенмиш я. Эминан чЛалар кЛелзавай гъар са касди, иллаки жегъил кЛелчиди, абур вичин рикЛяй акъатзавайбур яз гъисабзава.

Эмина вичиз Манкъулидхуьрйяй, Шекидай, Миграгъай, Ахцегъай, Цахурай, Агъа Крандай... атай чарар къилди къватида хуьзва. Нубатдин чарчиз жаваб кхъин хъувуна, Эмин-эфендиди фикирна: “За Хъартас заридиз мугъманвиллиз теклифда, атурай, яргъал рехъ туш”.

Эминан хиялдай арабрин, персерин, туьркверин зарияр, абурун тЛварар ва эсерар физва. Са бязи эсерар ада хуралай эзберзава...Алпанрин, къадим лезгийрин, шаир Генжеви Низамидин гъезелрал гъейран жезва,абурукай сад мад ва мад кЛелзава:

*Яраб вавай вун къурбанд ийиз жедатла?
Дерт къатЛана, зун сагъар хъийиз жедатла...
Низамидал буна ви алкЛурна муьгъуьр,
Регъимлувал гъваш жуван рикЛел, жедатла”.*

Зари цЛийи куьсруьдихъ, и йикъара Дербентдай хкай столдихъ, ацукъна. Адал са хара ктабар, газетар, карта, глобус, къелем ала. Эмин-эфенди элкъвей туп хътин глобусдиз, ахпа картадиз дикъетдивди килигзава, вич фейи ва физ

кІанзавай шегъерар, вилаятар жагъурзава, абур гъикъван яргъал алатІа тайинарзава.

Эмина, магъир устІарди хъиз, гъамиша вичин эсеррин везинрикай, кІалубрикай, рангарикай, авазрикай фикирзава. Милли шииратда адет хъанвай кІалубар ишлемиш тавуна, цІийибур жагъурзава... Абур халкъдиз хуш жедайбур ийиз алахъзава... Кхъиз, квадарзава... Мад кхъизва...

Дидени балаяр амачирла, садазни яргъалди хзандин кІвале акъвазиз кІанзавач. Нянин хуърек тІуъна, стхаярни сусар чпин утагъриз хъфизва...

Тукъвезбан мад кІвачел залан хъанва, Эминан рикІик къетІен шадвал акатнава... Къве йиса аваз къакъатай бала вилерикай карагзава... Сурун накъвар ацукъирдавай инсандин дертни къезил жеда, лугъудай гафарихъ заридиз инанмиш жез кІанзавач.

- КІелай, кхъей къван бес я, - Тукъвезбанан милаим сес акъатна. – Къаткун рикІел алачни, зари?

- Исятда, - чарар кІватІ хъувуна, Эмин-эфенди вичин утагъдиз гъахъна. Месиз къуънт яна, сусаз туъмер авуна, ада ширин аваздалди лагъана:

- Такабурвал гилигда за хкунихъ,

Ингъе, мад зун гъамлу я вун акунихъ...

- Ибур нин чІалар я? - хабар къуна шииратдикай хабар авай суса.

- Мегъсети Хануман.

- Вувв, ви рикІел гъадан чІаларни аламани?

- Эхъ, ихътин гуъзел чІал рикІелай алатдани къван?

- Дегъ девирра хъайи мазан дишегълидин чІалар кІел тавуртІа, вавай жуван са чІал тесниф жезвачни?

- Жезва.

- Теснифа ман сад... Заз, - Тукъвезбана назик хъверна, гъуълуън гардан къазва.

Са легъзеда фикир-фагъумна, Эмина атІуз-атІуз, кхъизвай хъиз, башламишна:

Хъсан наб хъун дуьньядин са вафа я.

Чир тахъайтІа, чан гунуг хунІ жафа я.

Дуьньядинди са вад йикъан сафа я,

Квахъдай садра гел тавуна, гуьзел яр...

- ГъикІ я?- жузуна зариди.

- Гъа икІ ман,-Туьквезбана ярдиз кузвай темен багъишна.

Эминан кьил элкъвена, ада гужлу гъисс кваз лагъана:

- Дуьньядални бахтавар инсанар ала къван!

- Абур гъихътинбур я?

- Зунни вун хътин.

- Зунни вун хътин?!

- Эхъ.

- Вун лап рикІивай инанмиш яни?

Эмин папан гуьзел вилериз килигна... И легъзейра абур, дугъриданни, бахтлу тир.

44.

Арифдар ва камалэгъли хъиз, машгъур жердавай Эмин-эфендидиз яр-дуст, таниш-билиш, атун-хъфин, фин-хтун гзаф жезва: ам гагъ мягъкемадин хуьрериз, гагъ Ахцегъизни МихетІиз, гагъ Худатизни Бакудиз, гагъ Дербентдизни Темир-Хан-Шурадиз акъатзава. Эмин-эфенди дуьнья акваз алахъзава: рикІик Істамбулдизни Мисридиз, Шамдизни Меккедиз, Бахчисарайдизни Гъаштерхандиз, Къазандиз, Маскавдиз... фин ква. Ам дустарихъ, алимрихъ, зарийрихъ галаз яргъал уьлквейрикай, магъалрикай, шегъеррикай рахазва... Чарар кхъизва, ктабар къахчузва... Чехи межлисра, мярекайра иштиракзава...

Эмин-эфендидиз Дербентдин алимрихъ ва зарийрихъ галаз сих алакъяяр хъанва. Ина лезги, араб, фарс ва туьрк чӀаларал эсерар теснифзавай гзаф бажарагълу инсанар ава, чебни мукъвал-мукъвал санал эдебиятдин межлисдиз кӀватӀ жезва. Ихътин кӀватӀалра Ялцугърилай къвезвай зари Эминани иштиракзавай.

Яргъал сеферрай Эмин-эфенди цӀийи фикирарни ктабар, хзандиз цӀийи пек-партал, къаб-къажах гваз хквезва. Са сеферда чай ргадай смавар, муькуь сеферда сетӀренжар... хкана.

Нубатдин сеферда Дербентдин алимар ва зарияр базардин патав гвай чӀехи чайханада кӀватӀ хъанвай. Ина зари руш Мервара, штулви стхаяр: Мирзе Керим ва Мирзе Жабраил, ктабрин туьквендин ва гъа и чайханадин иесияр, авай. Абур гъар марекатда чпин чирвилералди ва бажарагълувилелди тафаватлу жезвай. Мерварадин суалри арифдарар кӀеве твазвай, амма Эмин-эфендидилаь абуроз дуьз жабар гуз алакъяна, межлиседа ацукънавайбурун арада гъалибвал къазанмишна. Ада Мерваридиз туьрк чӀалал “Назлу дилбер” чӀални туькӀуьрна, устаддаказ кӀелна:

*Вун паталди, назлу дилбер,
Зи сефил рикӀ тӀар хъана хъи.
На зи чанда туна дердер,
Ачух дуьнья дар хъана хъи...*

Чкадин ашукъар ва зарияр Эминал пехил хъана, хъел атана, абуроз хуьряй атанвай зари гъатта гатаз кӀан хъана. Амма Мирзе Керимани Мирзе Жабраила дербентвийриз ахътин мумкинвал ганач: чпин бажарагълу хванахва мешребсуз къада-баладикай къутармишна.

Хайи хуьруьз Эмин-эфенди цӀийи фикирарни чӀалар, са хара ктабарни газетар гваз хтана...

Эмин-эфенди   Къасумхуърел,   Дербентда,   Темир-Хан-Шурада
кІвалахзавай, яшамиш жезвай урус чиновникрихъ, алимрихъ ва зарийрихъ
галаз таниш я, ада вичиз урус гафар, урус халкъдин тарихдикай, эдебитятдикай,
медениятдикай малуматар чирзава, Маскавдиз ва Петербургдиз фин ниятзава.

Лезги зари Урусатдин ва Европадин халкъарин медениятдиз ва эдебиятдиз
мукъва жезва, ада вич югъ-къандавай руьгъдин жигъетдай девлетлу жезвайди
гъиссзава.

Варарин зенгини ванна, гурари жакъракъарна - кІвализ са вуж ятІани
жуванди атана.

- Салам-алейкум, нури гуьзуьм, зи вилерин нур!-салам гана ашукъ Тагъира.
- Ваз хвашгелди, сафагелди. Вун акулал зун гзаф шад я!-мани хъиз, чІугваз-
чІугваз, хъуьрез-хъуьрез лагъана мугъманди.

- Ва алейку салам, зи рикІин дуст, сирерин кІватІ, Ашукъ Тагъир!-Эмин
кІвачел къарагъна.

Дустари чпи чеб къужахламишна.

- Вун, лап рикІин эрзиман хъиз, атана. Ацукъ,-куьсруь къалурна иесиди.

- ГъикІ авай чи Чурал шегъер? Вун ана гъикІ хъана? Чи штулви стхаяр
гъикІ авай?-Тагъира галай-галайвал хабарар къаз башламишна.

- Чурал шегъер хуьр туш, гъуьл я, ваз акур гъуьл! Ана заз таниш хъайи
алимар, зарияр, эфендияр...дуьньядин, илимдин, эдебиятдин гъакъван гъавурдик
квей инсанар я... За иштиракзавай межлисдиз къвезвай зарийриз вири халкъарин
эдебиятрикай, зарийрикай, абурун гуьзел-гуьзел эсеррикай хабар ава... Зун
абурун патав Куьредин дагъларай эвичІнавай са бэ-бэ я, - хъуьрена.

- Вуна жув акъван усал къалурмир, я кас, - лагъана Тагъира. - Заз ви
гъайбатдикай хабар ава.

- Ваъ, ваъ, зиди рикІивай я... Заз гила, са яшариз акъатайла, чир жезвай
месэлаяр абуруз къепІинамаз, медресада кІелзавайла чир хъанва, - Эмина кыл
галтадна.- Инсандиз, стха, гзаф чир хъана кІанзава. Дуьньядин сирер гъакъван

дерин, гъакъван гегъенш я... Гзаф чидай инсанарни ава, ахътинбуруз чна арифдарар, алимар лугъузва.

- Куьредин алимар абурув къведач, яни?

- Исмаил-эфенди хътинбур къведа... Чураг шегъерда авайбурни лезги алимар я... Анжах шегъерэгълияр хуьруьнвийрилай виняй я ман.

- Бес шегъерда авамар авачни?

- Къуьк ядай къван. Шегъер члехи хуьр я ман, члехи чкада, стха, гъра са зат1 хъиз, илимарни, алимарни гзаф жеда.

- Бес вун абурукай рахазвач эхир?

- Заз аквазвайбур жувалай виневайбур я эхир.

- Ваз дагълар, куклушар аквазва, кIама авайбур ваь, - Тагъир хъуьрена. - Яни, стха?

- Къакъанбуруз къакъанбур аквада, аскIанбуруз - аскIанбур,- Эминани хъверна. Ихътин жаваб гудайла, адан фикирда вичин къакъан дережа авачир, лагъайдалай гуьгъуьниз фикир гайила, жавабдикай такабурлувал хкатзавай, гъавиляй ада, дустунин кефи тахун патал, са вил акъална, мад сефер зарафатдин хъвер хъуьна.

Тагъир дустунин гъавурда дуьз акъуна, ятIани ада лагъана:

- Зун аскIанбурукай туш гъа, стха.

- Зани гъакI гъисабзава.

- Сагърай вун,-Тагъираз шад хъана.

- Вун гъамиша къакъан хъурай, стха!-Эмина эрчIи гъуд чуькъвена, цавуз хкажна.

Туьквезбана итимрин вилик дастархан гъана, суфра экIяна, адал сачунал чранвай таза лаваш фар, ниси, нехуьн чIахарин афарар авай ленгер, гичинда аваз кицикрин яд эцигна. Эмина афаррин хара чукулудал къуд чкадал атIана.

- Буюр, неь, стха,- иесиди афардин тике къачуна, алчударна, сивиз тухвана.

– Таза гуьндуюшкадин як квайбур я.

- Бисмиллагъ, ибур зи рикІ алай затІар я, - вилик алгъана, Тагъир афарар нез эгечІна. – Гъундуьшка къазидиз ракъурнавай ришвет тирни? - хъуьрена.

- Ришвет ваъ, савкъват, стха. Гъарам, ваз чизва, зи регъметлу бубадини тІуьрди туш, зани недач.

- Тахсирдилай гъил къачу, стха, гъалатІ хъана.

- АкІ ятІа, неъ, нуш хъурай ваз!

Афаринни шурвадин винелай нисини фу хтІуьна, кицикрин ядни хъвана, гъилер чуьхуьн хъувуна, итимар далуяр хъуьцуьганрихъ агулдна, суьгъбетарик экечІна.

- Руфун дулу хъайила, рикІел хъсан суьгъбетарни къведа,- лагъана Эмина.- Са суьгъбет гила жува ая, ашукъ.

- И вун ЧІурал шегъерда авай йикъара зун Чиле магъалдин хуьрериз фенвай,-башламишна вичин суьгъбет ашукъди.-Фейи-фейи хуьре: Гъепцегъа, Филе, Гъугъвандал... за, дуст, ви чІалар лагъана. Инсанрини Ялцугъ Эминан чІалар лугъун тІалабдай. Абуруз ви “Гуьзел Тамум”, “Гуьзел яр”, “Заз ахварай яр акуна” ва маса чІалар хуралай чида...

И арада кІвализ хзанарни кІватІ хъхъана.

- Са чІал чазни лагъ ман, ашукъ Тагъир, - тІалабна Мелика. - Мукъвара чи кІвале манидин ван хъхъанвач. Чан хзанар,- ам сусарихъ элкъвена,- гъамиша яс чІугуна жедайди туш. Инсанриз шадвални кІанзавайди я. Уьмуьр, чи рагъметлу Севзихан бубади лагъайвал, къве паюникай ибарат я: рагъ - варз, югъ- йиф, вацран эквер- вацран мичІер, экв - мичІ... Чна гъамиша ракъинихъ, экуьнихъ, шадвилихъ ялна кІанда.

- Вун гъахъ я, стха,-Эмина Меликан тереф хвена.-Гъваш чуьнгуьр!

Мегъриди хкунилай чуьнгуьр къачуна, айвандик тухвана, пекиналди михъна, хкана, ашукъдив вугана... Са легъзедилай кІвал чуьнгуьрдин гуьзел сесерай ва ашукъдин ширин манийрай ацІана...

Эмин-эфендидин хиве округдин къазиди Ялцугърин мягкемадик квачир хуърерин арзайриз килигун, участкайрин къазийриз куъмекар гун тунвай. Шариатдин ва Урусатдин пачагъдин къанунрин гъавурдик квай инсан яз, Эмин-эфендидилай лап четин месэлаяр гъялиз, тахсиркарриз лайихлу жаза гуз, гъаразра авайбур туькIуър хъийиз алакъзавай. Адан ихтиярда са нуькерни тунвай.

Округдин дуванбеглерин нубатдин межлисдай хтайла, Эмин-эфенди шад хабарди гуьзлемишзавай - Туьквезбана руш хана. Сифте тебрикар къабулна, кимел эглеш тахъана, ам, кам къана, кIвализ хъфена.

- Ина аял шехъдай ван-сес авач хъи, я хзанар?!- гурара амаз жузуна Эмина.

- Адаз гъеле шехъиз чир хъанвач,- Мелика чIехи стхадиз руш мубаракна: - Мубаракрай, стха, бахтлу бала хъурай! Гуьгъуьна стхаяр авай вах хъурай! Аллагъдин регъимдик квай инсан хъурай! Амин!

- Сагърай, стха, вазни рухваяр хъурай!- лагъана бахтлу бубади.

Эмин аял авай кIвализ гъахъна, ада папаз бала мубаракна, бицIекдин чина вил къекъуьрна, лагъана:

- Гуьзел руш я, вири вичин диде я. Бахтлу хъурай, я Аллагъ! - чинин рангар атIанвай Туьквезбанан гардандихъ гъил вегъена, адаз са назик темен гана.

- Бубадин ухшарарни ква, - явашдаказ лагъана папа. - Пел, нер вибур я.

Нянрихъ аял мубаракиз кIвализ Тагъирни адан свас Рукъуют атана. Суфра къурмиш хъайила, Мелика жузуна:

- БицIи дах, рушаз вуч тIвар гун?

- ТIвар?! Чи рагъметлу дидедин тIварцIелай дуьньядал гуьзел, ширин тIвар алани?! - Эмина вичин муьгъуьббатлу гъиссер къалурна. – Лей-ли!

- Чнани гъакI фикирнавай.

- Халкъдин адетни гъакI я, - лагъана Тагъира.- Рагъметлу Лейли диде вичин тIвар ирид архайри эцигуниз лайихлу инсан тир.

- Я Лей-ли!-Мегъри аял авай кІвализ фена, ада Туьквезбаназ хзанди къабулай къарардикай хабар гана.

Пакамахъ Эмин аялдин «манийри» ахварай авудна. Ам, вичин адет чІурна, мад са шумуд легъзе месик къаткана амукъна, фикирри тухвана: “Дуьньядал инсандин бахтарикай чІехи бахт кІвал-югъ, паб-аял хъун я... Иллаки аялар хъун. Аялар авачиртІа, инсанрин гьал гьикІ жедайтІа?... Аялар авачиртІа, инсанар чебни, халкъарни жедачир... Аялар буба-дидедин шад гуьгьуьлар, гележег, лувар, далу - вири я... Аялар авайбур бахтлу, авачирбур бахтсуз я... Гьелбетда, аялар ферлибур хъана кІанда...” Адан рикІе бахтуниз, гуьгьуьлдиз, муьгьуьббатдиз талукъ гафар, бейтер, шиирар къекъвена...

Пакаман михъивилер авуна, чурудив ва спелрив хатІ кутуна, Эмин-эфенди, гуьгьуьлар къумбар яз, кимел экъечІна. Вилер къуд патай аквазвай тІебиатдин гуьзел шикилрал алаз, ада хиялдай лагъана: “Къе гьикъван иер югъ я?! Хтумрин булахдал фена кІанда... За мукъвара адан баядриз яб ганвач... Тагъирни тухуда. Адаз жуван цІийи чІалар кІелда..”

Эминаз кІвалаяй эвер хъувуна: “Яраб вуч хъанатІа?”

Макъарин хуьрйай арзачи атанвай: чавушди субай дишегъли гужуналди кавхадин кІвализ тухвана, кІвалин иесиди адал писликвал гъана... Эминан кефияр михъиз пузмиш хъана: “Къе ихътин юкъуз зав чІуру хабар гьикІ агакънай? Вучда? Фена кІанда...”

Къази Эмин-эфенди вичин нуькерни галаз Макъаррин хуьруьз фена, мискІиндиз арзачи ва тахсиркарар кІватІна, суал-сала авуна, къарар къабулна: кавха кІвалахдилаь алудна, адав вичи намусдик хуькуьрай дишегълидиз вад, нуькердив - къве лапаг, гъа икъванни къведавни пачагъдин хазнадиз жерме гуз туна.

Къазиди дувандин къарардикай мискІиндин вилик кІватІ хъанвай инсанриз хабар гана, цІийи кавха хкъана, эхирдай вичин цІийи чІаларикай сад кІелна:

*Дилийрин девран я, дуьнья гургьагур.
Гьар са буба гачал хан я дуьньяда.
Инсанар хьайила хебни жанавур,
Дугьриди игридаз кван я дуьньяда...*

*Фагьум ая, стха, вунни хьухь устIар:
Нехирбанни чубан хьайила дустар,
Чанах, чанта санал вегьин я къастар,
Къведни санал хьайила, чан я дуьньяда...*

Ялцугьрал хьфидай рекье Эмин-эфендиди фикирзава: “Яраб макъавияр зи чIалан гъавурда акьунатIа?.. Заз абуру чпи-чеб хвена кIанзава. Чантайрилайни чанахрилай гьейри, чумахъарни сад авуртIа хьсан я... ТахьайтIа игрийрин вагьтедай фин четин жеда...”

Эмин-эфенди асилдай рахунрал рикI алачир инсан я, хабар кьун тавуртIа, вичи-вичелай, мумкин я, са гафни рахун тавун. Къазивилин везифайри авам инсанар гъавурдик кутуниз, мисалар гьуниз, насигьатдин къисаяр ахъаюниз мажбурзава... Адаз шиирар теснифиз, кIелиз кIанда..Гьеле медресада амаз юлдашри, яда, вун рахадач хьи, лагьайла, Эмина зарафат кваз мисалдалди жаваб гудай: “Гзаф чидайди тIимил рахада”.

Эмин-эфендидин рикIиз акур-такурдакай, ван хьайи-тахьайдакай, хуьруьн-кIвалин гьал-агьвалдикай, дуьньядин адалатлу ва адалатсуз крарикай фикирариз, абур мад ва мад сефер веревирд ийиз, абуруз талукь чIалар куIуниз кIанда.

Нянрихь айвандик ацукьна, вилер Куьре магьалдал алаз, хиялдай яргьал шегьерар ва уьлквеяр акваз, вири дуьньядихь элкьвена, Эмин-эфендиди кье Макьарин хуьре кIелай шиир эзберзава: “*Эй, дили-дивана хьанва хьи - тамаш!
Ких агьсакьал я, керекул я юзбаиш. Лачин туьлек, тарлан хьайила яваиш, ТунIрез агъавализ кIан я дуьньяда...*”

Жемятдиз чпин арифдар зари ва къази кІанда, амма такІанбурни ава: абуруз, са тахсирни квачІани, Эмин гьакІ залан я. Ихътинбурукай сада, Ялцугърин кавха Челеба, Исмаил-эфендидивай жузунай: “Вуна вучиз Эминаз акъван гьуърметзава?” Шейх Ярагъ Мегъамед хътин бубадиз лайихлу хци жаваб ганай: “Севзиханан хва Эминав гьахъ гва. Гьахъ гвайди дуьньядин агъа я: адан гаф Аллагъдини къабулда, пачагъдивайни чилел вегъиз жедач!”

Исмаил-эфендидин жаваб Эминавни ахгакъна, са легъеда адак дамах акатна, амма яргъалди шад хъанач: “Зи гьахълу гаф пачагъдин векилри гьар са камуниз чилел вегъизва... Ам Аллагъдини къабулзавач...”

46.

Нянрихъ чавушди хкай чар гуьзлемиш тавур манадинди хъана:

“Салам-алейкум, гьуърметлу дуст Ялцугъ Эмин! Чи кІвализ са урус алим атанва. Адан мурад чи лезги чІал ахтармишун я. И месэладихъ галаз алакъалу яз, вун чи кІвализ атанайтІа, хъсан жедай. Ваз хийир-дуьа ийизвай Мамрач Къазанфар”.

Эмин-эфенди фикирри тухвана... 1859-йисалай гуьгъуьниз Куьре магъалда, вири Дагъустанда ва Кавказда хъиз, кбиле физвай гьерекатар, арадал къвезвай цІийивилер Урусатдихъ, урус пачагъдин сиясатдихъ галаз алакъалу тир: Ахцегъ, Турпагъ, Дербент, Хунзах ва маса къелейра урус къушунар акъвазарнава; виликан ханлухрин ва азад магъалрин эвез округар ва участкаяр тешкилна, абурун кбиле урус армиядин чІехи офицерар -начальникар эцигнава; Ахцегъа, Дербентда, чІехи хуьрера урус мектебар ачухнава; урус тажирри дагъвийрихъ галаз алишвериш гегъеншарзава... Тифлизда чапзавай урус газетра, журналра ва ктабра Кавказдин миллетрикай макъалаяр акъудзава. Са ктабдиз Къасумхуьруьнви Султанан хва Башира кхьин хъувунвай лезги халкъдин махар акъуднава... Лезгистандиз урус алимарни къвезва... Ингъе абурукай сад Мамрачрикни атанва...

Уьлкведа кьиле физвай цийи гьерекатри Эмин-эфендидик шадвал кутагъач, вучиз лагъайтла кьанни вад йисуз чугур дяведа дагъви халкъар магълуб хьана, абурувай азадвал къакъатна... Гила пачагъдин гьукуматди садазни инсафзавач: халкъдал залан харжар илитлава; табий тежезвай хуьрериз къазахар язава; чкадин девлетлуйрикай чпиз куьмекчияр къазва; вафалуьриз чинер ва пенсияр багъишзава; гьатта пулдихъ бегвилини тварарни гузва... “И гьерекатар садни халкъдин хийирдиз туш,-фикирзава Эмин-эфендиди.- Абуру халкъ мадни кеве твазва...Гъавилляй жемьт урус хункардилаь нарази я, гила адаз кьве агъа хьанва: виликан агъаярни ама, цийи агъаярни пайда хьанва”.

Мектебар ахъаюниз Эмин-эфенди акси туш, савадлувал, заридин фикирдай, гьичи чалал хъайитлани, хъсан кар я. Амма гзаф лезги алимар, эфендияр, къазияр урус мектебриз акси тир - урус мектебри жегъилар араб саваддивай, мусурман диндивай къакъудзавай. Ихътин къурху Эмин-эфендидизни аквазва. Адаз, аксибурулай тафаватлу яз, кьвед, пуд, къуд чалал савадлу инсанарни аквазвай. “Чун Урусатдин куьлгедик акатнаватла, чна урусрин пачагъдин къанунрал амалзававатла, чна абурун чални кирун лазим я,- фикирзава Эмин-эфендиди. - Заз ихътин мумкинвал хьанач, Къазанфараз хьана... Урус чал чир хьуналди Къазанфар залай, зун хътин эфендийрилай са кьилин вине ава: адан сиве са мез артух ава...”

Эмин-эфенди вичиз атай теклифди шадарна, рикляй са шумуд хиялар фена, урус алимдихъ галаз таниш жез тади акатна. Вич пака фидай сефердикай хзанриз хабар гана, лагъана:

- Урус алимдихъ галаз мукъувай таниш хьана кланда. Адаз чи чал ахтармишиз кланзава, кхъизва Къазанфара. Яраб ада вичиз лезги чал чин тийиз, ам гьикI ахтармишдатла? Фейила, килигда ман.

Пакамахъ дамах-чахмагна, балкландиз багъа пулар яна, зирингдиз адал акъагна, Эмин-эфенди гьунедай агъуз Арагъ вацун дугуниз эвичла,

Къасумхуърел фена. “Белки, Къазанфар Къасумхуърел алаз хъайитІа,-фикирзава ада,-хабар къада. Чарче ада зун Мамрачрик къведай югъ къалурнавачир”.

Къазанфар округдин мирзе-секретарь тир. Гьукуматдин мажиб къачузвай къуллугъчи яз, ам гьар юкъуз идарада кІвалахал хъана кІанзавай. Къе ам атанвачир, урус мугъмандин къуллугъда акъвазнавай.

Гуьлгери вацІун къерехдал, ШаракІун дередин агъа кьиле, къаратикенри къунвай кІунтІал гъвечІи хуър ала. Ам шегъре рекъи къве чкадал пайнава: са пата лезгияр, муькуь пата чувудар яшамиш жезва; еке какахьунар, рушар гунар - къачунар авачтІани, абур меслятдалди яшамиш жезва; къве миллетдин, къве диндин векилрини хуьруьн юкъвал алай са къуйдай яд хъвазва, са мулкар ишлемишзава.

Эмин-эфендиди балкІан къве мертебадин чІехи кІвалерин варцин вилик акъвазарна. Мугъман гуьзлемишзавайди хъиз, жегьил иеси гъасятда экъечІна, шаддаказ рахана:

-Ша, ша, дуст кас Эмин! Ажеб кар хъана! Исятда вун зи рикІяй физвайди тир,- Къазанфара балкІандин къенерикай къуна, мугъман вилик кутуна.-Алад, алад! Вун урус алимди гуьзлемишзава.

- Зун яргъал рекъяй атанвай инсан я. За жув рукарикай михьин, са чкадиз...фин, гьилер чухуьн,-лагъана ялцугъвиди.

- Хъсан я,-иесиди гъвечІи стхадив Эминаз къуллугъиз туна, вичи пулар алудна, балкІан векьер авай тІунал кутІунна.

Са арадилаь мугъман гъазур хъайила, иесиди ам къвед лагъай мертебада авай утагъдиз тухвана. Эмин-эфендиди салам гайила, чарар алай куьсруьдихъай лацу якІарин, расу чуру квай, къакъан, яхун итим къарагъна, “алейку-салам” лагъана, акьуллу вилер таниш тушир касда акІурна, ам ахтармишзавай хъиз, акъвазна.

- Таниш хьухь: урус алим Петр Карлович Услар,-лезги чІалал лагъана Къазанфара. - И касни,- ам урус чІалал элячІна:- лезги зари, къази, алим Ялцугъ Эмин-эфенди я.

Мугъманри къведани санал эрчІи гъилер яргъи авуна, къуна, чуькъвена, гъурмет къалурунин лишан яз, юзурна.

- РикІиз хуш итим я,- лагъана разивилелди Эмин-эфендиди. Адан гафар Къазанфара Петр Карловичаз таржума авуна.

- Зазни а кас гъакІ аквазва,-урус алимди вилер агажна, милаим хъверна.

- Ацукъ, жанабияр,-теклифна иесиди.

Пудни куьсруьйрал ацукъна.

- Зун атана, дуст, лагъ ви метлеб,-чина хуш хъвер аваз, Эмин кІвалин иесидиз килигна.

- И кас, Эмин стха, девлетлу инсан я, чи чІалал бег, урус чІалал барон я,- мугъмандикай суьгъбет башламишна иесиди.- Идалайни гъейри, ада урусрин къшунрихъ галаз Ахцегъа Шамилаз акси женгера иштиракна, ам пачагъдин къшундин чехи сердер-генерални я, - Эмин тажуб хъана, ам алай чкадилай къарагъна, урус мугъмандиз маса вилерай килигна: адаз икъван зурба дережаяр авай инсан сифте яз аквазва. - И вири дережаяр аваз, ам чи, дагъви халкъарин, чІалар ахтармишунал машгъул хъанва...

- Зурба кас я,-Эмин-эфендиди къил галтадна.-Аферин вичиз, баркалла! Ахтармишрай... Гила квез завай вуч кІанзава?!- сивик хъвер акатна.

- Вавай заз, адаз куьмек кІанзава,-лагъана Къазанфара.

- Гъихьтин куьмек?

- Алимдивай гуз жедай хьтин куьмек.

- Вуна зун алим я лугъуз, зун са алимни туш, стха. Дугъри я, Исмаил-эфендиди заз “эфенди” тІвар гана. Зун хьтин эфендияр гъар са хуьре ава,- Эмина дустуниз мад сефер вичин дамах гвачирвал къалурна.

- Зун, Эмин, и касдин таржумачи я, ада заз мажибни гузва,-Къазанфар гагь Усларахъ, гагь Эминахъ элкъвезва. - Вавай чаз ихътин куьмекар кІанзава,- ада гьисабиз башламишна: - Сад лагъайди, ваз дидедин чІал хъсан чида, и касдиз хсуси лезги чІалан сесер, гафар, ибараяр, жумлаяр ван хъана кІанзава... Араб, фарс, туьрк чІаларай чна къачунвай гафар ада къабулзавач...Къвед лагъайди, и касдиз чи чІалан элифба туькІуьриз, амни урус элифбадиз ухшарди ийиз кІанзава... Чи са бязи алимар, эфендияр и кардиз акси я. Урус алимдиз куьмекзавай зунни абуру пислемишзава... Вуна, зари, эфенди инсан, мягкемадин къази яз, чаз куьмекарна кІанда, стха. Чи тереф хуьх.

Эмин-эфенди хияллу хъана, ам утагъдин ажнадиз: мегъуьн кІарасдин чарпайдиз, ракъун кроватдиз, къавай куьрнавай чІехи лампадиз... килигзава. Къазанфаранни Петр Карловичан вилер адан жавабдал ала.

- Куьмекда ман... Эрменийриз чпин элифба ава, гуржийриз чпин элифба ава, чазни къадим заманра жуван алпан элифба авай, ам арабри квадарна, чи миллетдин рикІелайни алатнава... Дуьз лагъайтІа, сад-къве алимдиз чизма... Гила, белки, чаз урус алимдин куьмекдалди жуван элифба хъайитІа,- Эмин-эфенди, вилера умуд аваз, Услараз килигна.

Къазанфара Эминан жаваб урус чІалаз элкъуьрна.

- Жеда, жеда!-лагъана мугъманди урус чІалал.

- Исятда завай вуч куьмек гуз жеда?- жузуна Эмин-эфендиди.

- Куьмек ихътинди кІанзава: за чи халкъди ишлемишзавай араб, фарс ва туьрк гафар кІелда, вуна абуруз къадим лезги чІалал вуч лугъудайтІа, рикІел хкида,- Къазанфара дезгедилай чар ва къелем къачуна. - Килиг, вуч хъанатІа: зунни Султан, чи хуьруьн кавха, чи кІвале сетІренжар къугъвазвай; Петрди хабар къуна: “Ибуруз куь чІалал вуч лугъуда?” Зани жаваб гана; адани вичи туькІуьрзавай урус чІаланни лезги чІалан гафарганда кхъена: “Шахматы - сетІренжар”. Заз чир тахъай гафар ама,- чарчел аламай буш чкаяр къалурна.

- Абур вуч гафар я? Лагъ, чиз хъайитІа, лугъуда ман.

- Чархуниз асул лезги чІалал вуч лугьуда?

- Дапур.

- Я-а! И гаф зазни чизвай тир, рикІел хтанач,- Къазанфара Усларан гуьзчивилик кваз кхьена: “Колесо-дапур”.

- Вечрез вуч лугьуда?

Эмина пел чІурна, фикирна, лагъана:

- Дуду.

- Вагь! И гаф заз вучиз чир хъаначир?!-тажуб хъана Къазанфар, ада и гафни кхьена: “Курица - дуду”.

- Аллагьдиз вуч лугьуда?

- Гъуц.

- Гъуц?!

- Эхь, гъуц! Къадим лезгийриз, алпанриз, чпин адетар, меденият, чпин дин ва гъуцар авай. “Аллагь” арабри гъайи гаф я, - гъавурда туна Эмин-эфендиди.- Инлай аквазвай лацу кукІуш Гъуцарин сув я, адакай Шалбуз хъанва: чи пак сувал арабри чпин са шейхдин тІвар эцигна.

- Аферин, - Къазанфара кьил галтадна. - Вуна ахпа вун алим туш лугьуда. Валай зурба алим авани, стха?! ЧІални чизва, тарихни чизва, шиирарни теснифзава. Вун мугьмандихъ галаз, алим хьиз, рахана.

Эмина мад са шумуд урус гафуниз лезги эвезар жагъурна.

- Сагърай, зари,-лагъана Услара, ам Эминан чирвилерилай гзаф рази хъана.- Къисмет хъайитІа, чун ваз мугьман жеда.

- Зи кІвалин рак квез гъамиша ахъа я,-жумартвилелди лагъана Эмин-эфендиди.

47.

Къасумхуьрел гъакимар, кавхаяр, алимар, муаллимар, фекъияр кІватІ хъана. Къилин идарадин дегълизда жемьтдин вилик округдин начальникни адан мирзе экъечІна.

- Жанабияр! Къенин гатфарин гуъзел юкъуз басмадай сад лагъай лезги ктаб акъатна!-муштулух хъиз, малумарна, округдин начальникди вичин гъиле авай ктаб хкажна, къалурна. - Ам кхъейди чи жанаби Къазанфар-бег я!- вичин мирзе къалурна.

Инал гзафбуруз малум хъайивал, Къазанфара вичиз бегвилин тIвар къачунвай. КIватI хъанвайбур са легъеда, вуч ийидатIа: шад жедани, пашман жедани чин тийиз, ван хъайи хабар аннамишиз, акъвазна.

Эмин-эфендидиз шад хъана, ада гаф къачуна, лагъана:

- Жанабияр! Чаз Ван хъайиди шад хабар я. Чи дидедин чIалал тамам са улуб, са чIехи ктаб, басма авунва. Им чи халкъдин тарихда тахъай кар я... Савад, илим, эдебият гъар са халкъдин зурба девлетар я. Амма и девлетрик чи, лезгийрин пай квач... Чаз малум тирвал, савадлу инсан - дилавар инсан я, илим инсандин камал я, илимдилай зурба девлет авач. Илимдин дувулар туькъуъл, емишар ширин я, лугъуда. Чи дуст Къазанфар-бегди теснифнавай улуб - чи милли илимдиз къачунвай сад лагъай кам я. Им тебрикдай кар я, стхаяр. Мубаракрай!

Эмин-эфендидин рахунар виридаз хуш хъанач.

- Акъваз, акъваз! Сифте чун цIийи улубдиз килигин, - лагъана Вини СтIалрин кавхади. - Ам инихъ ая кван!- округдин начальникди вугай ктаб къачуна, килигна, бирдан гъарайна:- Им кIелиз жедай затI туш хъи!

- Вучиз кIелиз жедайди туш?!- инсанар тажуб хъана.

-Ибурвучгъарфаря?!

Ктаб гъилерай- гъилериз фена.

Наразивилин ванер, паркутар акъатна.

- Улубдин кирамди жаваб гурай!- гъарайна сада.

- Жанабияр, и улуб, и жуз за чи халкъ патал урус алим Услара теснифнавай гъарфарал кхъенва,- гъавурда туна Къазанфар-бегди.

- Эгер кѐлиз жезвачтIа, адакай чна вучда?! -тѐбии суал гана Шхидхуьруьн имамди.

- Чна ам кѐлиз чирна кIанда манн, стхаяр,- лагъана ктабдин иесиди.

- Аджам кхьинар аваз-аваз, цIийибур теснифунихъ вуч метлеб ава?- хабар къуна Къепиррин кавха Мислима. - ЦIйи гьарфар, цIйи элифба чирун гьакъван регъят яни?

- Араб гьарфаривай вири лезги сесер къалуриз жезвач, цIйи гьарфаривай жезва,- лагъана Къазанфар-бегди.

- Араб элифба аваз-аваз, цIйиди акъудунихъ са метлебни авач!-гъарайна сада. - Пак Къуръандин гьарфар анихъ туна, чаз урусрин ни галай са затIни герек туш!

Межлис чIур жезвай: гьар сад са гаф рахазвай, наразибурун къадарни гзаф аквазвай.

Эмин-эфенди вилик экъечIна, кIватI хъанвайбурухъ элкъвена, агъайнидаказ рахана:

- Гъуьрметлубур! Чун алпанар тIвар алай са чIехи мемлекат тир. Чахъ чи хсуси элифба, кѐлун-кхьин, улубар авай тир... Абур,арабар атайла, чавай яваш-яваш квахъна... Эрменийрихъ, гуржийрихъ... чпин кѐлунар-кхьинар ама... Чун гила жуван элифба авай медени халкъарин жергеда хъайитIа пис яни? Ваъ. За фикирзава: и цIйи улуб зурба ивир, надир имарат я; чаз Къазанфар-бегдин улуб, ада т уькIуьрнавай жуз герек я; ам акъудна хъсан кар хъана. Ихътин ивир теснифнавай илимдар инсан пара къадар сагърай.

- Вуна, эфенди, гьам кѐлиз чирдани? - жузуна сада.

- Эхъ. За ам басмадай акъатдалди кѐлиз чирнава, - Эмин-эфендиди ктаб къачуна, кѐлиз башламишна: - Жилдинал кхъенва: “Куьредин жуз”. Акъатай чка “Темир-Хан-Шура” ва вахт “1871-йис” къалурнава. Им хашпара гьисабдай мусурманрин алай йис я. Мад кѐлдани?

- КIела!

Эмина са чин мад галкИиз-галкИиз кЕлна.

-Къзафаран къаст чун, чи аялар урусламишун я, хашпарайриз элкъуьрун я! - гъарайна сада.

- Им чаз зарар улуб я! - гъарайна масада.

- Я стхаяр, квез къвед-пуд чАал чизва, куьне гъа чАаларал кхъизва,- къалабулук кваз лагъана ктабдин иесиди.- Бес квекай арабар, персер, туьркер, магъулар хъанани? И ктаб кхъенвай гъарфар урус гъарфариз ухшар я. Ухшар хъуй ман. Кар алайди гъарфар ваъ, а гъарфаралди кхъенвай гафар, абурун мана я.

- Ви улубда вуч кхъенва? - жузуна са касди.

- Ада вичин ктабдиз жуз лагъанва, - лагъана округдин са чиновникди.

- Гъа жуз квекай я?

- Зи жуван улубда лезги халкъдин адетрикай, диде-бубадиз ва чЕхибуруз гъурмет авуникай, мугъман къабулуникай ва маса месэлайрикай акъуллу суьгъбетар кхъенва, ина халкъдин мисалар ва махар ава... КЕлзавайдаз дуьньядикай жуьреба-жуьре малуматар ганва,- куьрелди суьгъбетна Къазанфар-бегди.

- Дуьз я, стхаяр! И ктаб заз чапдай акъатдалди акурди я,-лагъана Эмин-эфендиди. - За адан кирамдин гафар тестикъарзава.

Инсанар са бубат секин хъана, амма гъургъурзавайбур кими тушир.

- Ана мусурманвиликай вуч ава?! - жузуна са агъсакъалди.

- Мусурманвилин шартАар кхъенва, диндикай мисалар ава, - гъавурда туна Къазанфар-бегди.

- Я неченик, вуна чун и хабар гуз кАватАнавайбур яни?-жузуна Мислима.

- Неинки. Заз куьне и ктаб маса къачуна, ам квез, куь аялриз кЕлиз чирна кАнзава. Буюр, къачу!-теклифна округдин начальникди.- Са ктаб зур манатдай я, ихътин маса ктабар базардал сад са манатдай гузва.

Инсанар къя хъана акъвазна, садан гъилни жибиндиз физвач.

- Заз кьве ктаб це!-Эмина са манат акъудна, Къзанфарав вугана, кьве ктаб къачуна.

- Къвед лагъай ктаб низ?- жузуна начальникди.

- Ашукъ Тагъираз, жуван ктабрал рикI алай дустуниз, багъишда,- дамахдивди жаваб гана Эмина. – Адан юлдашни савадлу дишегъли я. Къведани кIелрай, чпин аялризни кIелиз чиррай.

- Вуна ви аялризни ам кIелиз чи рдани?- жузуна начальникди.

- Эхъ, жанаби!- инанмишвилелди жаваб гана ялцугъвиди.

Са ктаб КъепIирви Мислима къачуна.

- А ктаб кхъейди кафир я!-гъарайна дегълиздай сада.- А ктаб кIелун гунагъ я! Пак Къуръандин хатIарал кхъенвай ктабар кIел тавуна, гила чна хашпара гъарфарал кхъенвайбур кIелдани?!

- Ихътин ктабри чун хашпарайриз элкъуърда!- гъарайна масада.

Инсанрик квай къалабулук, наразивал мад винел ахкъалтна, Къзанфар- бегдик тахсир кутазвайбур артух хъана.

Цийи ктабдин ва адан автордин тереф хуьн патал Эмин-эфенди мад сефер рахуниз мажбур хъана:

- Я стхаяр! Куьн вири еке кIелернавай, еке къуллугъар гвай итимар я. Урус алимди чи чIал ахтармишзава, ада чи чIалав къадай гъарфар теснифзава, квез хъел къвезва. Ибур чна авуна кIанзавай крар тир, чна тавурвиляй паталай атай инсанди ийизва. Ахътиндаз сагърай лагъана кIанзава... Гила, гъа урус алимди, Усларан хва Петрди, теснифай гъарфарал бинелу хъана, чи алим стхади сагъ са улуб теснифнава... Им чи тарихда сифте хъанвай ихътин зурба вакъиа я. Чаз къадим вахтара жуван кхъинар авай тир...Алпан улубар авай, абур амач...Бес жуван дидедин чIалал кхъин-кIелун авачиз, жуван чIалал улубар авачиз чун гъикъван ацукъин?!Чна уруч алим Петрди, чи Къзанфар стхадиз пара къадар сагърай лагъана кIанзава, - инсанри яб гузва, амма “сагърай” лугъудай кас авач. Эмина давамарна:- Заз гъа и Къасумхуърел, ЧIурал шегъерда ва жув физвай маса

чкайра араб, фарс, туьрк, урус, эрмени, гуьржуй чIаларал акъатзавай цIудралди, вишералди ктабар аквазва... Абурун арада чи лезги чIалал акъатнавай са затIни авач. Чун медени халкъаривай икъван гуьгъуьна вучиз ама? Бес чун халкъ тушни? Ихътин кесибвал, ихътин усалвал чаз айиб тушни?! Гъайиф, гъайиф!.. Яраб, стхаяр, чун нетIеризни чIутариз халкънавай инсанар ятIа?.. Тушиз хъайила, жуван чIалал сифте яз акъатнавай улубдин къилел цIай кудани?.. Чна, савадлу ва илимдар инсанри, къе икI авурла, бес пака авам лежберри вуч авурай? Айибар хъана хъи!... Авамвам бахтсузвал я. Эхъ!.. Чун авамар туш эхир, дуьньядикай, саваддикай, илимдикай хабар авай инсанар я!

Дегълизда анжах залан нефесрин ван ава.

Эминан гафарин таъсирдик мад са шумуд касди пулар вугана, “Куьредин жуз” ктабар къачуна.

Къазанфар-бегдин сивик хъвер акатна, ада Эмин-эфендидиз вилералди “сагърай” лагъана.

Инсанар чкIиз башламишна.

- Жанабияр! Дуьнья дегуш жезва, ам вилик физва... Чунни девирдихъ галаз вилик фена кIанда,-лагъана эхирдай Эмин-эфендиди.

- Сагърай, стха, ваз Куьредин карч алай итимар, муьршиддиз муьруьдар хъиз, табий хъана,- лагъана Къазанфара Эминаз.- Вуна зун къутармишна.

- Вун ваъ, стха, ви улуб, - Эмина дуствилин хъверна. - Ам чи улубни я!

Амма Къазанфар-бег садавайни къутармишиз хъанач: ам ругъанийрин фитнеди пачагъдин итимриз, шейх Ярагъ Мегъамедан рехъ давамарзавай тIарикъатчи инсан хъиз, къалурна; дустагъда туна, ахпа Сибирдиз суьргуьндиз акъудна: бубадин кIвалерални “Кафирдин юрд” тIвар акъулдна, абур рекъай физ-хквезвай авам инсанри тфу гудай йикъал гъана.

Гзаф вахтара дугъри инсанар жуваз жезвай хийирдинни зарардин гъавурда акъадач. Вилик-къилик квай ханди, бегди, кавхади ва я фекъиди гъикI лагъайтIа,

гьакI ийида. Нетижада халкъдиз, адан гележегдиз еке, туьхкIуьр тежедай хьтин зиян жезва. И сеферни гьа икI хьана.

Дустунин кьилел атай мусибатар акурла, Эмин-эфендидин йикъан къарай, йифен ахвар квахьна, куьмек гуз алахьна, Темир-Хан-Шурадиз къван фена... Амма са затIни арадал атанач. Гьахъ жагъурзавай заридиз амукаябур гьутар чуюкьуьн, фитнекарриз лянет гун, Сибирдиз сабурдин чарар кхьин ва русвагъдин чIалар теснифун хьана. Нубатдин чарче зариди, вилерал накъвар алаз, Къазанфар-бегдиз кхьенай:

*Фитне хьана бул,
Пис кар из къабул.
Гьа икI чи акьул
Зая жезава...*

48.

Эмин-эфенди дакIардин кIане авай куьсруьдихъ ацукьнава. Ада вичи кIелай ктабрай ва газетрай жагъай шиирар кьилди дафтарда гуьзел хатIаралди кхьин хьийизва. Абур шаирди дустариз кIелда ва багъа эмени яз хуьда. Ахпа машмашдин ва пIинидин тарарилай кIватIнавай ширликI ягъиз, рипиналди тIеквенар акъудиз, памбагдин шуькIуь епиналди цваз, гъилин ктабар туькIуьрда. Им заридин рикI алай кар я. ИкI туькIуьрнавай гъилин ктабар дезгедал са хара ала. Вичин шиирар ада Темир=Хан-Шурада басмадай акъудиз гьазурнава, амма такъатар авачиз акъваз хьанва.

Эмин тIимил кIелунар авунал пашман я: “Буба кечмиш хьана, завай Истамбулдиз, Мисридиз физ хьанач... Стхайривни кIелиз вугуз хьанач... Гилад жуван балайрив, хтулрив кIелиз тада...” Ада датIана ктабар маса къачузва ва кIватIзава, абур гьар мажал хьайила кIелзава.... Вичин чIалар къунши халкъарин шаиррин чIаларив гекъигзава, лазим ятIа, абурулай чешне къачуз, артухни ийиз алахъзава.

Эминан ктабханади к1валин са цал ац1ай кьац1ар-дезгеяр кьунва, к1ват1 хьанвай ктабар т1имил акваз, ада, багъа кьиметар гуз, мад ва мад ктабар маса кьачузва.

Эминан ктабар Мелика, Туьквезбана, Тагъира ва маса савадлу инсанри ишлемишзава. “Твах, к1ела улубар, анжах квадармир, кьазунмир, михьидакъаз хуьх, к1елна вахце”,-тагъкимзава иесиди ктабар тухузвайбуруз.

Югъ няни жезва. Хизанар кьулав к1ват1 хьхьана. Гьвеч1и суса лампа куьк1уьрна: к1вале ишигълаван хьана. Кьула к1арасдин ц1ай кузва. Стхаяр майишатдин суьгъбетрик ква, гьвеч1и кьве свас хуьрек гьазурунал машгъул я, Туьквезбана аялар хуьзва. Кавалдал пуд аял ацукънава: гьар сусаз са аял хьанва. Кукуп1дин шарагар хьиз, вилер экъисна, сивер ахъайна, ацукънавай гьвеч1и бахтаварриз Туьквезбана Къазанфар-бегдин “Куьредин жуздай” сик1рекай хкет к1елзава.

- Ви дустуниз Исмаил-эфендидивайни куьмек гуз хьаначни?-хиялда Къазанфар-бег аваз, жузуна Мелика ч1ехи стхадивай.

- Ваъ,-Эмина гъайиф ч1угвазвай кьайдада кьил галтадна.

- Вучиз? Ахьтин нуфуз авай итимдивай?

- Сеbebар гзаф ава.

- Яраб гьихьтинбур ят1а?

- Кьилин себеб... Урусриз шейх Ярагъ Мегъамедан рекъикай, адан т1варц1икай акъван кьурху ава хьи, адахъ галаз алакъа авай гьар са инсан душмандай гьисабзава, стха. Рахун т1арикъатдикай, муьруьдрикай физвайла, Исмаил-эфенди майдандиз экъеч1завач: кич1езва... И кар фитнечийриз чизвай, гъавиляй са тахсирни квачир Къазанфер-бег бедламна, суьргуьндиз акъуддай йикъал гъана.

- Тахсир квачир инсан суьргуьндиз ракъуриз хъайила, бес куьне, гъахь-дуван гвай кьазийри, вучзавайди я?-жузуна гъамиша кисна ацукъдай Небиди.

- Чалайни ч1ехи гъакимар ава эхир, стха,-лагъана Эмина.

- АќІ хъайила, чІехи гъакимрив гъахъ гвач ман?

Жаваб яргъал фена, эхир:

- ГъакІ хкатзава ман, стха. Анжах за ваз лугъун: виликдай гъикІ тир? Ханди, бегди, къазидиз яб тагана, тахсир квайдаз ва я са тахсирни квачирдаз гъа вичиз кІани, вичин рикІел акъалтай жаза гудай.

- Мурсал ханди Ашукъ Саидан вилер акъудай хъиз, - мисал гъана Мелика.

- Эхъ. Гилани гъакІ я,-давамарна Эмина,- Укругдин неченикди, Дагъустандин габурнатурди тахсиркардиз вичин рикІел акъалтай жаза гузва.

- Я Аллагъ, и гъахъсузвилерин эхир мус хъуй?!-лагъана аялрин патавай Туьквезбана. Итимар адахъ элкъвена: на лугъуди, и рахайди Лейли диде тир. Вичин хивез кІвалин чІехи кайванивилин везифаяр къачунвай дишегъли рагъметлу къаридиз къвердавай гзаф ухшар жезвай.

Туьквезбанан суалдиз садани жаваб ганач, белки, я гуз хъунни мумкин тушир. Чехи стхадин сусан суал Небиди масакІа элкъурна, Эминав вугана:

- Я бицІи дах, и гъахъсузвилерал эхир эцигдай рехъ авачни?

Дикъетдивди гъвечІи стхадиз килигна, Эмина фикирна: “Валлагъ, ихътин суал чубан итимдин рикІел атун еке кар я... Аферин! КІелерначІани, къатІунар ава, зи стхадиз, бубадин хва я”. Ахпа лагъана:

- Ава, чан стха.

- Ам гъим я?!- Меликак тади акатна.

- Гъахъсузвилерал эхир эцигдай са рехъ ваъ, заз чиз, са шумуд рехъ ава, стхаяр: сад лагъай рехъ - Аллагъ-Таалади инсанрин рикІериз регъим яна, абур мергъяматлу авуна кІанда; къвед лагъай рехъ - гъар са инсанди вич фана дуьньядиз атанвайди фагъумна, чилел хъсан тІвар тадай крар авуна кІанда; пуд лагъай рехъ - кІел-кхъин гегъеншарна, мектебарни медресаяр ахъайна, цІийи несилар, халис инсанрин шарагар хъиз, тербияламишна кІанда.

- Тербия... Тербиядивай и вагъши дуьнья туькІуьр хъижедатІа чидач ман, - Мелик шаклу хъана. Маса рехъ герек я.

- Маса гъихътин рехъ ава? – жузуна чІехи стхади.

- Зулумкара тергна кІанда, - вилегъдаказ лагъана Мелика.

Эмин-эфенди хияллу хъана...Заридивай маса рехъ къалуриз хъанач: адаз зулумкара тергун – дяве тирди, алатай йисара дагъвийри азадвал патал чІугур дяведа агъзурралди инсанар телеф хъайиди... чизва, гъавилляй и рекъикай рахаз жезвач. Ам уьлкведа жемиятдин, гъукуматдин къурулуш гужуналди дегишарун лазим тир фикирдал атанвачир; Къуръанда кхъенвай «цаварал Аллагъ, чилерал пачагъ» гафарихъ инанмиш тир, анжах рикІе мукъвал-мукъвал диндилай, шариатдилай, пачагъдилай, чиновникрилай, девлетлуйрилай наразивилер пайда жезвай; абуроз акси гъиссер, фикирар лугъузвай, абур квай чІалар теснифзавай.

Куьре округдин къазийрин межлисдал Эмин-эфендиди вичин цІийи чІал кІелнай ва эхирдай лагъанай:

Эй, къази Эмин,

Зая уна дин,

Бес вун дуюньядин

Квехъ къекъвезава?!

Яб гузвайбур къя хъана, вилера тажубвал, наразивал, такІанвал аваз, амукънай.

- Зая уна дин?!-гъарайнай са фекъиди.

- Бес чал са эх-абур гъин тийизвай, гъахъни батІул чара тийизвай диндиз чна гъикъван къулулугъ ийин?- суалдалди жаваб ганай Эмина.

- Ваъ, Эмин-эфенди, им види Аллагъдиз асивал, шариатдиз аксивал я,- лагъанай маса фекъиди.

- МискІиндиз гузвай закат кІвализ хутахзавай вун аси яни, ваз закат ва фитІре гузвай, гъар са арзадиз гъахълувилелди килигзавай зун?! Чакай вуж Аллагъдиз аси я? - векъидаказ жузуна Эмин-эфендиди.

Фекъидин вилер яру хъана, Эминан терефдарар хъуьрена. Межлисдин иштиракчияр къве чкадал пай хъана.

Вири Исмаил-эфендидиз килигзава, амма чѠехи кѡази киснава. Инсанрин вил вичин жавабдал алайди чиз, эхир ада лагъана:

- Зари гъахъ туш...

И межлисдилай гуьгъуьниз бязи танишар Эминавай къакъатна: абур “дин зая авунвай къазидиз”, гунагъкардиз хъиз, килигзавай...

- Адалатдин рекъер, - хияллу яз лагъана Мелика, - кбилиз акъатайтѠа, хъсан рекъер я... Зун абурукай са рекъихъни инанмиш туш... Алай уьмуьр, белки, чи къисмет я: Аллагъди кхъейвал яшамиш хъана кѠанда.

- Къисмет я, - тикрарна чѠехи стхади. - Я, я! - хъуьрена. - Бес акъул авай къил, вилер, япар квез я?! Вири къисметдални Аллагъдал вегъена виже къведач, стха. Къисметдик жувани къуьн кутуна, жувани дуьз рехъ хкъяна кѠанда.

Меликай жаваб акъатнач.

- Зунни къисметдихъ инанмиш я, стхаяр, - лагъана Небиди. - Къуьд кѠевиди хъайитѠа, зи хпер, гад къурагъди хъайитѠа, инсанар гишила амукъзава. Къисмет я...

- Зун адалатдинни илимдин рекъихъ инанмиш я!- мад Эминан ван акъатна.

- Гъи рекъихъ?! - къве стхани суалдалди килигна.

- Адалатдинни илимдин! Илимдиз гуььрметна кѠанда, авамвилиз - нифрет... И рекъиз талукъ акъуллу мисалар Къазанфар-бегдин жуздани ава, - Эмина вилерин ишарадалди Туьквезбанан гъиле авай ктаб къалурна.

Стхаяр хияллу хъана, гуььжетра гъатна, абуру гъарда вичин фикир лагъана. Мелик чѠехи стхадин терефдал атана:

- Зазни и рехъ умудлуди яз аквазва.

- Гъа рехъ гегъеншарун, жуван жемят гъа рекъе тун патал заз, стхаяр, хуьре медреса ахъайиз кѠанзава,-малумарна Эмина.

Стхайрикай садни тажуб хъанач: абуруз чѠехи стхадин ниятдикай фадлай хабар авай.

- Вун кьве кьуллугъни ийиз агакьдани, чIехи стха?- жузуна Мелика.

- Ваъ, гьелбетда.

- Бес кьазивал гьикI жеда?

- А кьуллугъ, стха, за мукьвара вал тапшурмишда,-жумартдаказ лагъана Эмина.

- Зал?!-Мелик тажуб хъана, кьулав гвай Мегъридайни шад ванер акъатна.

-Эхъ, вал!

- Залай алакьдани?

- Валай алакьда, стха. Заз округдин кьазияр аквазва, ваз абурулай са кIусни усал тагьсил авач. Рагьметлу Хважа-эфендиди,-Эмина вичин яран бубадикай са шумуд хуш келима лагъана,-ваз дерин чирвилер ганва. Гьелелиг жуван фекьивал ая, нефс хуьх, вакай садни пис рахун тавурай. Амай кIвалахар завай. Укругда зи теклифдиз ваъ лугъудай кас жедач.

Меликак тади акатна.

- Вуна медреса мус ахъайда?-адаз жезмай кьван фад кьази жез кIанзава.

- За округда меслятда, яргьал вегьидач. Бес гьазурвални акуна кIанда эхир. Заз жува ахъайзавайди ктабар-дафтар, куьсруьяр авай, халис медреса хъана кIанзава.

Хзандик шадвал акатна: кьазидин мажибни кIвале амуькьзавай, медресадини кьазанжи гьидай... Севзиханан тухум инсанриз мадни виле-кьиле аваз аквада.

Нянин хуьрек вирида иштягьдивди тIуьна. Сусари кьапар кьахчуна, суфрадал чпин багъдин майваяр: ичер, чуьхверар ва шуьмягъар гъана.

49.

- Пагъливанар атана! Цавун пагъливанар атана!

- Пагъливан Керим атана!- Ялцугърин куьчейра шад хабардин ванер гьатна.

Яшайиш гьикъван дарди, кесибди тиртлани, хуьре шадвилерни жезвай. Халкъдин ва диндин суварар: Яран сувар, Цуькверин сувар, Сив хуьнин сувар, Къурбанд сувар, мелерни мехъерар инсанри зуьрне-далдамдалди кьиле тухудай. Ихътин шадвилер инсанриз хуьруьз ашукъар ва пагъливанар атайлани жедай. Маса машгъулатарни: аялрин ва жегъилрин къугъунар, гъуьжетар, юкъварар къунар, алеррай авахъун... авай.

Гад алуькъзавай са гуьлуьшан юкъуз хуьруьн гъвечли майдандал шуьклуь гъварарикай гъачаяр аклурна, абурулай лацу цлалцлал цлил тларамдаказ члугуна. Икъван члавалди Ахцегъай, Къубадай, Ярклал атай пагъливанрив гвайбур цегърен чларчлин цилер тир. Лацу цлил ялцугъвийриз сифте аквазва. Дуьньядикай хабар авай са жегъилди лагъана: “Ам пагъливан Керима Самаркъанддай гъанвай цлил я”.

- Самаркъанд вуч чка я?- жузуна лежберри.
- Ам лап яргъара авай са шегъер я.
- Самаркъанда лацу патл хътин чар акъудзава,-лагъана Небиди.
- Ваз гъинай чида?!
- Чи Эмин дахди вичин члалар самаркъандин чарчел кхъизвайди я.

Жемят клватл жезва. Зуьрнейринни далдамдин ванер акъатна, инсанрик къулай чкаяр къаз тади акатна. Рахунар къалин хъана.

Майдандал чукурриз-чукурриз пагъливандин кваса - цегъ атана, ада хци сесиналди, салам гана, кьилинбацарна, хурал алай чантадай акъудиз, вилик жергейра акъвазнавай аялриз, жегъилриз гъуьр яна. Инсанрик хуьруьнар акатна, абур къулу-къулухъ фена... Тамашачийрин жергеяр клвалерин цларив игисна, бязибур къаварал акъалтна, майданни хейлин гегъенш хъана.

Къавалри язавай макъам акъвазарна.

-Гъикл я, Ялцугърин жумарт жемят?! - гъарайна квасади майдандин юкъвалай. - Кефина авани?

- Хъсанзава!- са шумуд чкадилай жаваб гана.

- Куьн пагъливан кършиламишиз гъазур яни?

- Эхъ!

- Гияр шегърдай тир пагъливан Керим квез, муштулух заз!- квасади майдандин пагъливандин цилинин кьил кутлуннавай эрчи пипез гьил туьклуьрна. - Къавалар! Рекьин макъам!-гъарайна.

Зурнечийри рекьин макъам яна. Майдандал хура, кьуьнера яру, къацу, хьипи запабар, гъайкалар авай, хуш акунрин, жегьил итим атана; ада салам гана, юкъ агъузна, жемьтдиз икрамна; инсанри гурлу капар яна, шад кьивер гана, чпин сейли майилар къалурна.

Пайгар хурал къуна, пагъливан зирингдаказ цилинал акъахна. Къве сефер и кьилляй а кьилиз зирингдаказ фена, ада еке устадвилелди жуьреба-жуьре, тамашачийрай агъ акъатдай, амалар къалурна: туьнт кьуьлна; вилер кутлунна фена; кIвачерихъ аялар галкIурна, синида аваз фена; кIвачер кутлунна, симинал элкъвена; кьилел яд авай гичин алаз фена... Эхирдайни чилел эхвичIна, адет тирвал, халичадал чилин пагъливандин амалар къалурна, са гзаф тIарам кьуьлни хьувуна.

И вахтунда квасади вичин аламатарни къалурзавай, хьуьруьнар кутазвай ва инсанрив руфунар чухваз тазвай.

Эминаз Кериман пагъливанвилин алакьунар ва амалар гзаф бегенмиш хъана, ада хиялдай чIал туьклуьриз башламишна.

ТIвар-ван акъатнавай шаирдин чIалакай пагъливандиз вич райж ийидай еке делил хъана: гъар къугъунин юкъвалай квасади тамашачийриз Ялцугъ Эминан чIал кIелдай.

И дуьшуьшдилай гуьгъуьниз Ялцугъа зиринг инсан пагъливан Керимав гекъигиз ва адан алакьунарни Эминан гафаралди къалуриз башламишна...

Нянин хуьрек тІуьна, чаяр хъвана, хизанар гьарма сад вичин утагъдиз ксуз хъфидайла, Эмина лагъана:

- Пака зун Къеандал физва, ана чилин патахъай хъанвай къал-макъалдиз килигна кІанзава. Захъ галаз вунни ша, Мелик, - эхиримжи вахтара ихътин теклифар Эмина кьулан стхадиз мукъвал -мукъвал ийизва.

- Къведа, чІехи стха,-Мелик рази хъана.

- Къал хъанвайбур ву жар я?- жузуна Туькувезбана: вичин бубайрин хуьряй адаз са къал-макъални акъатна кІанзавач.

- Абдулберан рухваяр: Мазани Риза, - лагъана гъуьлуб .

- Абур ваз чидай ксар яни, свас? - жузуна Мелика.

- Эхъ. Абур гъамиша гъахътин къал квай, гъуьрмет-хатур чин тийидай инсанар я, - Туькувезбана вичин бубадин хуьряй марифатсуз инсанар акъатунал пашманвал авуна.

- Абур зазни таниш я,- лагъана Мелика.-Абурун дуван чна ийида!- гъуьрс кваз малумарна ада.

Эминаз стхадин къетІивал бегенмиш хъанач.

- Къазиди кІвале амаз къарар къабулна кІанзавач, Мелик, - тагъкимна Эмина. - Сифте чкадал фена къал-макъалдин, тахсирдин ери-бинедиз килигна, ам гьар са патахъай ахтармишна, ахпа жуван фикир лагъана, гъахълу къарар акъудна кІанда. Чи рагъметлу бубадини гъа икІ ийидай. Закни жегъил вахтара тади акатдай ва бубадивай садлагъана жазадин къарар къабулун тІалабдай... Амма буба саабурлу тир...

- Багъишламиша, чІехи стха,-Мелик вичин гъалатІдин гъавурда акъуна ва фикирна: “БицІи дахди зал къазивал ихтибар тавунни мумкин я. Жуван сив хвена кІанда”.

- Куьне зи стхадал къил чІугвадачни?- жузуна Туькувезбана.

- Эхъ. Нисинихъ чун Агъамирзедин мугъманар я,-лагъана Эмина.

- Чи патай саламар твах.

- Башуьсте.

Пакамахъ пуд кас балкІанрал алаз рекъиз экъечІна: къази Эмин, Мелик ва къазидин нуьквер.

Къеан аквадай синел акъалтайла, Эминан рикІел жегьил вахтар, сифте муьгъуьббат, булахдин рекъе жедай Туьквезбан... хтана.

- Зун акъван и рекъяй физ-хтайди я хьи,- лагъана Мелика.

- Зун - ваъ,-зарафатна Эмина.

Хважа-эфендиди Эмин медресадай акъудай дуьшуьш рикІел хтана, вири хъуьрена.

- Агъ, жегьилвал!-Эминалай ухъ алахъна.-Гъикъван гуьзел вахт я!

- Дуьнья пуд абасдайни авачир бере я манн, - Мелик хъуьрена.

Къазидиз лазим итимар: Къеанрин кавха, фекъи, Агъамирзе (ам гила бубадин чкадал медресадин иеси ва муаллим я) мискІиндин вилик квай. Саламар гана, жузунар авуна, къазиди чеб атунин мурад лагъана.

- Исятда чна Мазадизни Ризадиз эверда,-кавхади чавуш ракъурна.

- Къе вун зи мугъман я,-эрк кваз лагъана Агъамирзеди Эминаз.

- Я. Анжах са зун ваъ, яран стха, чун,- Эмина вилералди вичихъ галай итимар къалурна.

- Рази я. Мугъманар кІвалин берекат я, абур гзаф хъуникай зарар жеч,- Агъамирзе кайванидиз хабар гуз кІвализ хъфена.

МискІиндиз, къведхверар хъиз, сад-садаз ухшар, кесиб парталар алай, чинар чухванвай къве жегьил итим атана. Буба къейила, абур чара хъана, кІвалер ва никІер пайна, хизанарни галаз къилди яшамиш жезвай... Гъар гатфарин ва зулун цанар цайила, Мзадин ник сад-вад чипІинин гъвечІи жезвай. Ада стхадиз лагъана: “Вуна часпардин къванер юзурзава, акІ мийир, захъни аялар гала, ваз чи язух ша”. Ван хъанач... Са йисалай ник мад гуьтІуь хъайила, кавхадиз лагъана... Гила стхаяр дяве хъана: сада садан тІишер-пІузарар какадарна...

Къази никел фена, виликдай часпар гинал алайтла къуншийривай, кавхадивай хабарар къуна, къумпарадин къванер сифтегъан чкайрал хкиз туна...

Мискинда кватл хъхайла, къазиди къал-макъалдин тахсиркар Риза тирди малумарна, адавай жузуна:

- Яда, Маза ви хайи стха я. Стха стхадин далу я, лугъуда. Вуна стхадиз акъван зарар гуз, ваз адан язух къвезвачни?

Риза, къил хура туна, акъвазнава, са гафни рахазвач.

- Жуван стхадиз хъсанвал тавуна, вавай писвал гьикл жезва? - жузуна Мелика.

Мад жаваб хъанач.

- Квез куьн, Цицлерхуьревай Исметни Мамед хьиз, хъана кланзавани? Абурни клвалерин, никлерин патахъай дявевр хъана: сад къена, садни суьргуьндиз акъатнава,-къази жемьтдиз килигна: адаз и дуьшуьшдикай инсанри дуьз тарс хкудна кланзава.

- Ибурни гъахътин небгетар я,-лагъана кавхади.- Гъа и Мазани сивик рак квачир къаркъар я.

Къазиди вичин къарар малумарна:

- Стхайрин никлерин арада авай часпар виликдай авайвал тан; Ризадал вад гьер жерме илитин: къве гьер Мазадин хийирдиз, пуд гьер - округдин хийирдиз!

- Заз авайди вири пуд гьер я!- Ризадай гъарай акъатна.

- Къвед жуван хиперихъ дегешара,-лагъана кавхади.

- Заз акъатай къве гьер зи стхадиз бахш хъхъуй,-лагъана Мазади.

- Стхайрикай сад къванни мергъяматлуди хъана, - Эмин-эфендиди Мазадин гаф хушвилелди къабулна.

- Къази, вун сагърай, - лагъана Мелика,- а къве гьер чна Къеанрин медресадин хийирдиз акъудин.

- Чи хуърера авай стхаяр, гъуърметлу къеанвиар, вири Мазани Риза хътинбур туш,-лагъана дувандин эхирдай Эмин-эфендиди.- Лап гъуърметлу, хатурлу стхаярни ава, абурун къадарни гзаф я,-адан хиялдай вичин стхаяр фена, амма инал чеб чешне къалурун кутугна акунач. - АТІа Ахцегъ магъалра ихътин са дуьшуьш хъана, лугъуда,-къазиди насигъатдин къиса суьгъбетна.

- Меликанди дуьз тиклиф я, - фикир-фагъум авуна, къази рази хъана: - Пуд гъер - округдиз, къве гъер - хуъруьн медресадиз. За и ктабда гъа икІ кхъизва,- малумарна.

Дувандин эхирдай къазиди жемьатдиз лагъана:

- Чи хуърера авай стхаяр вири Мазани Риза хътинбур туш. Лап гъуърметлу, хатурлу стхаярни ава, абурун къадарни гзаф я, - хиялдай вичин стхаяр фена, амма инал чеб чешне къалурун кутугна акунач. – За квез са къиса ахъайда:

- Ахцегъ магъалдин са хуъре къве стха чара хъана, къилди яшамиш жезвай. Чехи стхадиз гъвечІи хзан, гъвечІи стхадиз чІехи хзан авай. Гад алукъна, стхайри чпин магъсул авай никІер гвена, цуьлер харайра туна. Югар гатун патал абуру рат гъазурна... Нянихъ къаткай чкадал чІехи стхади фикирзава: «Зи гъвечІи стха дарвиле ава, адан аяларни лап куьлуь я. Адаз куьмекна кІанда», - къарагъна, никІиз фена, вичин харайрилай цуьлер къачуз, ада гъвечІи стхадин никІе авай харайрал вегъена. ГъвечІи стхадини къаткай чкадал фикирзава: “Зи чІехи стха дарвиле ава, адахъ аяларни авач, кІвалахзавайди са вич я, адаз куьмекна кІанда”. Идани никІиз фена, вичин харайрилай цуьлер къачуз, чІехи стхадин харайрал вегъена... Пакамахъ хараяр авайвал амаз акурла, къведни тажуб хъана... Мад йифиз сифте чІехи стхади, ахпа гъвечІи стхади сада-садан харайрал цуьлер вегъена. Пуд лагъай йифиз стхаяр чеб-чпел расалмиш хъана. “Вуна йифиз ина вучзавайди я?”-жузуна чІехи стхади. “Вун дарвиляй акъатрай, лагъана, ви харайрал цуьлер вегъизвайди я»,- хиве къуна гъвечІи стхади. “Бес вуна ина вучзавайди я?”-жузуна ада. “Зазни вун дарвиляй акъудиз кІанзавай”, - лагъана чІехи стхади. “Агъ, чан стха, чи

риклерин михъивал вуча?!”-лагъана гъвечли стхади. “Бес чун хайи стхаяр тушни?!”- лагъана члехида. Абуру чпи-чеб клевидаказ къужахламишна.

- Стхаяр, гъурметлу къеанвияр, ихътинбур хъана кланда,- алава хъувуна Эмин-эфендиди.

- Вуна ахъагъай къиса, езне, чи жемятдиз гзаф бегенмиш хъана, - лагъана суфрадихъ Агъамирзеди.

- Чна гузвай жазайрилай, яран стха, инсанриз насигъатрин къисайри гзаф таъсирзава, - лагъана Эмин-эфендиди. - Гъавиляй за гъар дувандин эхирдай садкъве къиса ахъайзава, садкъве члал клелзава.

Эминни Мелик клвализ нянрихъ геж хтана. Балкланар Небидив вахгана, абуру шаламар хтлунна, папари яд иличиз, михъивал-лацувал авуна, месин капна, ял ягъун къетна.

Эмин яваш-яваш вичин клвализ гъахъна. Руш ксанва. Баладин хъуьхъверивай гъилер гуьцна, папав бубадин хуьруьн саламар вахгана, адаз къве хъуьтуьл гаф лагъана, Эмин лампадин клане дустарилай атанвай чарар клелиз ацукъна. Са-сад ачухиз, клелиз, харада эцигзава: Маджалисдин къази Мусадин хва Абдуллагъа Эминаз, адан хзандиз саламар ракъурзава ва вичиз лезги шаиррин эсерар ракъурун тлалабзава; Къуба магъалдин Ясаб хуьруьнви Нурметаз зари Ялцугъ Эминан цлийи шиирар клелиз кланзава; Клириви Эмина Ялцугъ Эминаз мугъманвилиз теклифзава... Гъар чарчин манадикай Эмина папазни суьгъбетзава.

Туьквезбана, гъуьлуьн патавай ацукъна, адан чарар туплалай ийизва.

- Са чар ваз гила зани ракъурда, - лагъана ада.

- Вуна заз вуч кхъида? – Эммин тажуб хъана.

- Вун заз вацра садра къванни клвале акваз кланзава, яр, кхъида...

- А чар зав агакъна,-Эмина паб къужахламишна. – Ахпа за жаваб рахкъурда.

- Вуч кхъида?

- Вун зи туьтуькьуш я, шамси-къемер я, дердинин дарман я, кхьида.

- Им вуч фад агакьдай пич хьанай?!- милаимдаказ хьуьрена, папа вичин ал п1узарар гьуьлуьн векьи спелривай гуьц1на.

- Эхь. Ихьтин чарар вуна заз гьар юкьуз кхьихь, Кук1рух, - кузвай темен гана Эмина, - амай к1валахар вири туьк1уьда.

Туьквезбана лампадин багъ агьузна...

51.

И йисуз Хьутур-Куьре участкадин меркез Кьеп1ирдал алай. Ялцугьрин кьазидиз аниз фидай кар акьатна. “Мислимални са кьил ч1угвада,-фikirна Эмина. - Халуйрин хуьруьзни фин хьуй, тайни вердишарун”. Ам балк1андал акьахна, рекье гьатна.

Хьуьт1уьз Куьре магьалда к1еви кьаяр, кьалин живер хьанай. Гатфарни фаращдаказ атана... Мизрейра кьацари лепе гузва, ракьини кузва... Дишегьлияр эч1елар эч1ез магьсулар цанвай ник1ериз экьеч1нава. Кьуд патахьай кьушарин нагьмайрин ва рушарин манийрин ванер кьвезва. “Алатай сеферда за Мислиман к1вале вергерин хьикьифарни са пип1ай ц1вегь авахьзавай афарар т1уьнай... Яраб кье вуч кьисмет жедат1а? Ви рик1из вуч к1анда, дуст, лагьана, хабар кьурт1а, вуч лугьун? Хьчар исятда ник1ера бул авай зат1ар я. Пич1екар авурай, еке харж алачир хуьрек я”, - фикирзава рекьин мугьманди.

Яргьай Китин кьил, Гьуцарсув аквазва, Эмин хиялдай анриз физва, кьакьан кук1ушрилай хайи ерийриз килигзава, ада, вилер акьална, лезет хкудзава, спелрикай хьверзава. Ихьтин декьикьайра заридин рик1елай мягькемада, округда, уьлкведа авай четин гьалар, гьахьсузвилер, зулумар алатзава, ам маса дуьньядиз акьатзава. Балк1анни, вичин иесидин гьалдикай хабар аваз, тади квачиз, мукьаятдаказ физва.

Эмин хабарни авачиз Кьеп1иррин дугуниз акьатна: кьаншардай хуьр аквазва, арада вац1, тамун гап1алар ва магьсулар цанвай ник1ер, багьлари

къунвай тек-тек майданар ава. Уламдай мукъаятдаказ экъечІна, балкІан эрчІи патахъ элкъвена, къацарин юкъвай, шуькуь рехъ къуна, къибледихъ фена. “Аламат я: гъар са кас жемьтдин рекъикай вичин никІик са чІиб къванни кутаз алахъзава,-къазидал мукъвал-мукъвал рекъин месэла гъялун гъалтзава.-Садани лугъудач хъи, зи никІикай са чІиб рекъиз хъуй, къуй, инсанриз регъят хъуй! Ва-а-аъ. Гъавиляй гъар са хуьруьн куьчеярни хуьруьхъ галай рекъерни лап дар хъанва... Гила зи къаншардиз са араба, фургъун атайтІа, зун гъиниз фин? Чарадан къацаз гъахъдани?!”

Гъа и легъзеда къив гузвай ванер акъатна.

Эмин инихъ-анихъ килигна, адаз аквазва: къацарай экъечІай жегъил дишегълийри адан рехъ атІузва. “Им вуч аламат я?”- тажуб хъана, фикирзава рекъин мугъманди.

- Я халу, са мани лагъ! - гъарайна сад лагъай гуьзелди.

Зари вич вичивай квахъна: “Вуч мани? Ибуруз завай вуч кІанзавайди я?! Им вуч эмир я?!”

- Зун мазан туш, - секиндаказ лагъана Эммин-эфендиди.

- Я хванахва, балкІандилай эвичІ, чаз са къуьл ая! - гъарайна къвед лагъайда.

- Вуч къуьл, я рушар, я вахар?! – гъарайна ялцугъвиди.

- БалкІандилай эвичІ, халу, тахъайтІа вахчаг хтІунна, вергедалди гатада гъа! - къурху кутуна гъиле вергер авай дишегълиди.

- ЭвичІ, эвичІ, игит! Мад чи гъиляй вун ахкъатдач! – дишегълийри балкІан элкъуьрна къазва.

Эммин-эфенди кІеве гъатна: “КъепІиррин дишегълийри рекъяй физвай итимар акъвазарзава, юкъва туна, абурув къуьлериз, манияр лугъуз тазва, тавуртІа, шалвар хтІунна, вергедалди гатазва, лагъана, заз ван хъанай... Ингъе, ихътин дуьшуьш зи къилелни къвезва... Мукъаят хъана кІанда... КъепІир хъач - яман хъач, гъавайда лагъанвайди туш”, - фикирна ада.

- ЭвичІ, халу, эвичІ! Вун гила чи есир я, - дишегълийри мугъман тамамдаказ кІеви гьалкъада туна.

Жавабдин эвез Эминан рикІел атай чІал атана:

- Рушар, за квез са гаф лугъун:

Им вуч сир я къурхуяр гун?!

Ширин мецелди завди рахун -

РикІин са мурад я, рушар!

- Вув, я къей, им, Ялцугъ Эмин хъиз, бейтералди рахазва хьи?- тажуб хъана дишегълийрин кІвенкІе авай гуьзел.

- Вув, чама, белки, ам ашукъ ятІа? – шаклу хъана къвед лагъай гуьхзел. - Чна адав лирлияр лугъуз тан.

- Ам Ялцугъ Эмин я гъа, вахар, - тестикъариз кІан хъана пуд лагъай дишегълидиз.

- Э-э-э, лап, Ялцугъ Эмин къази я, къазидин гуьгъуьна дуванбеглер, нуькерар жедайди я, - яшлу дишегъли рази хъанач.

- Белки, ам аялриз суьрнетарзавай яхулви ятІа? - хабар къуна сада.

- Я халу, вун суьрнетчи яни?- жузуна муькуьда.

Эминан жаваб гуьзлемиш тавуна, дишегълийрин башчиди теклифна:

- Я къин тавур вахар, ша, чна адаз вичиз суьрнет ийин!

Дишегълийри къив гана, гьалкъа чуькъвена. БалкІандин къенерар къаз алахънавай гуьзел рушан вилера вилер туна, Эммин-эфендиди лагъана:

- Рушарин къил гуьзел пери,

Элкъвена акъвазна вири,

Зун акурла, хъана дири.

Ажеб хуррам, шад я, рушар!

- Вув, и пай атІайда зи тарифарзава! - башчи гуьзелдиз Эминан чІал бегенмиш хъанач. - Яхъ ам, авуд балкІандилай! - эмир гана.

БалкІан кьулу-кьулухъ чІугуна, лазим хьайитІа ядайвал кьамчи хкажна, рекьин мугьманди лагьана:

*- Къе Эминал атай кьиса,
Къадир Аллагь, вакай чара!
Перийрив дуьзмиш хьай ара
Дуьньяд мад заз ахквач, рушар!*

- Вув, валлагь, им Ялцугъ Эмин я! Ката!- гуьзел пери вилик, амайбур гуьгьуьна аваз, дишегьлияр катна.

- Вув, чун русвагь хьана!- дишегьлийрин кьифле кьалин кьаца чуьнуьх хьхьана.

Эмин-эфендидилай залан нефес алахьна, ам михьиз гьекь хьанвай. “Чалар туйкІуьриз алакьуникай заз садра кьванни хийир хьана,- разивилелди фикирна зариди.- Гила кьепІир хьчар нез фида...”

52.

Эмин-эфендидиз дустар гзаф авай, абурукай анжах сад, КІириви Эмин, адан ТІварун стха тир.

Къве Эмин, кьунши хуьрерин гадаяр, Макьарин вирел таниш хьанай. Къведани медресайра кІелна, сад Ялцугьрин кьази, муькуьди КІирийрин кавха хьана. Сифте чир хьайи йикъалай гьеле чигзамай жегьилар чеб-чпин рикІери чІугунай. Абурун арада дуствал, фин-хтун арадал атана: кІвалин-къан иесияр хьайила, мадни гьуьрметлу-хатурлу яз, гьар суварриз сад-садаз илифзава, хзанарни какахьнава. КІвале ва хуьре авайбурни КІириви Эминакай анжах “ТІварун стха” лугьуз рахазва.

Ялцугъ Эминаз КІириви Эминалай къвед лагьай чар атана. Ада кхьенва:

*“Салам-алейкум, гьуьрметлу ТІварун стха! За вун гьикьван гуьзлемешида?
Заз ви иер чин акваз, ви камаллу суьгьбетрихъ яб акализ кІанзава. Пака вал вил алаз акъваззавай КІ. Э”*

Эмина фикирна: “Са тади кар ава жеди, тахъайт!а ада са гъафтеда кве чар ракъурдачир. Фена к!анда!”

Гад алукъзавай йикъар гуьлуьшан я... Пакамалай дагъларихъай серин шагъвар къвезва. Эмина балк!ан арабадин керсеба рекъай ваъ, гуьнедай винелди фенвай жигъирдай гъална. Адан рик! тамарин юкъвай, Макъарин вирын патавай ва Ругунрин хуьряй К!иридиз физвай дар, хъут!алар авай, гагъ гуьне, гагъ къуза квай жигъирдал гзаф ала. Инай фидайла заридивай т!ебиатдикай лезет хкудиз, уьмуьрдикай фикирариз, гележегдин къадамар фагъумиз, дердерни гъамар рик!елай алудиз жезва.

Ругунрин хуьряй экъеч!айла, Эмин-эфенди тарарин ва кулкусрин гап!алри къунвай, хважамжамдин рангарин атирлу цуьквери хранвай, чич!един халичадиз ухшар майдандал акъатна. “К!ирийрин сувни Къелегъ къил хътин чка я, анжах инаг гъвеч!и я, анаг зурба”,- Эмина къил хкажна, ам гъейран хъана. Къаншарда лацу къилер алай дагъларин, девейрин карванар хътин, ц!иргъер акъвазнава... Къакъан, шуьк!уь кук!ушар алай Гъуцарсувни Китин къил даим уях, къаравулар хъиз, акъвазнава. “Инал ял яна к!анда,- балк!ан векъиз ахъайна, Эмин цуькверин гебедал ярх хъана.- Ухвайш!”

... Варар ачухайла, Эмин-эфенди Т!варун стхадин папа ва аялри къаршиламишна.

- Ша, ша, багъа мугъман!-теклифна иесидин кайваниди.- Ви Т!варун стха кимерихъ фенва, исятда хкведа, адан вил ваз квайди я... За квез аш демина тунва.

Балк!ан ч!ехи аялдив вугана, мугъманди валчагъ хкуникай куьрсарна, къилелай, к!вачелай хт!унна, гъилер ва чин чуьхвена, к!валин ачух пип!е, дак!ардин к!ане, хъуьтуьл хъуьцуьгандал чка къуна. Хзанри адаз хваш-беш авуна, жузунарна. Эмин-эфендидини, адет хвена, жузунар хъувуна. Вичи т!алабна гъайи тугъ хъвана, ада кайванидивай хабар къуна:

- Заз Тварун стхади икъван тади кваз вучиз эвернавайди я? Ина вуч месэла ава?

Кайваниди и суал гуъзлемишзавай къван. Адан чиник серинвал ква, вилера хажалат ава. Гайи жавабни сирлуди хъана:

- Чан стха, за ваз вуч месэла ава лугъун?! Лугъун тавуна гьикI тан?-кIвалин кайвани кIеве гьатна.

- Лагъ, лагъ! Тварун стха хкведалди гуъзлемиш тийин,-тади кутуна мугъманди.

- Чан стха, заз вакай са куьмек кIанзава. Заз валай гьейри маса далу акал жедай инсан авач...

- Вуч куьмек? Куьмек гуда, вуч хъанватIа лагъ, вах.

- Ви стхадиз чи хуьре авай са жегьил ченги бегенмиш хъанва, адаз ам зи кбилел хкиз кIанзава,-дишегълидин вилериз накъвар акъатна. - Заз экуь дуйнъа дар хъанва... Зи кбил зав гумач... За адаз са къул ацIай рухварни рушар хана, за и дараматар михидаказ-лацудаказ хуьзва... Ибур вири зи зегъметар я... Адаз мад завай вуч кIанзава?!-шехъна, лацу шалдин пIипI чIулав вилеривай гуьцIна. - Вуна адаз лагъ ман, чан стха. Адак анжах са ви гаф акахун мумкин я... Гзаф кбилетIумай кас я. РикIел акъалтай кардилай элкъведайди туш,-мад вилерилай стIалар авахъна.

- Шехъун герек авач... Зун адахъ галаз рахада,-Эмин-эфенди хияллу хъана: и сефер ам кIеве акIун мумкин я. Инал къазивилин къарар ваъ, дуствилин суьгъбет-сала герек къвезвай. – Зун рахада, вах.

- Рахун тIимил я, чан стха. Адаз кIевелай лагъ: и шад мескен йикъ-шувандиз элкъуьр тавурай!..

- Я вах, Тварун стхади зи гафни къабул тавун мумкин я: шариатди такъат квай итимдиз къвед лагъай паб гьидай, пуд лагъай, къуд лагъай пабни гьидай ихтияр гузва,-къазидиз дустунин паб къанунрин гъавурда тваз кIан хъана.

- Ам вуч затI-е а куьне вирида лугъузвай шариат?! Ам барбатI хъуй, итимриз ахътин кими ихтиярар гузвай! Ам кхъейдини гурбагур хъуй!-дишегъли къапарай акъатна. - Ам чи халкъдин адет туш, я ам чаз къанунни хъун лазим туш!

- Шариат - къанун я, адал чна амална кIанзава.

- Зи къилел къев хкидай къанун заз герек туш!

- Я вах, гъар гъикI ятIани шариат чна къабулнава, дуванда гъадал амалзава,- явашдаказ давамарна Эмин-эфендиди. - КIиридани, Ялцугъани, Къасумхуърелни... къазийрин гъиле авай ктабар шариатдинбур я.

- Я къази стха!- гъарай акъатна кайванидай.- Чаз, лезги дишегълийриз, куь шариат герек авач! Гъа икI лагъ куь чIехи къазийриз! За чи дишегълийривай къасухдай хабарар къуна, абур садни чпин къилел гъуьлуь къвед лагъай паб хкунал, чпин къилел къев хъунал рази туш. Зунни рази туш!

Эмин-эфендидиз, инсандиз хъиз, чизва: шариат гзаф дуьшуьшра лезги халкъдин адетрихъ, ацукъунихъ-къарагъунихъ, къилихрихъ, марифатдихъ галаз къазвач, амма, къази хъиз, ам шариатдал амал авуниз мажбур я. Маса рехъни адаз аквазвач. “Чаз куь шариат герек авач», - лугъуналди ам гадар жезвач, адан дувулар деринриз фенва, адан тереф хуьдайбурни гзаф ава, чебни вилик-къилик квай итимар я», -фикирзава мугъманди.

- За вавай куьмек тIалабзава, - лагъана кайваниди,- амма вуна зи гъуьлуьн тереф хуьдай гафар лугъузва,- ам мад шехъна.

- Зунни, вах, вун хъиз, ви гъуьлуь къвед лагъай паб хкуниз акси я, за вичизни гъа икI лугъуда... Инал зиди вун гъавурда тун я: эгер зи гафуниз ада яб тагайтIа, ваз чир хъухъ: шариатдин къанунралди ам гъахъ я, адаз ихътин ихтияр ава.

- Гъахътин гъахъсуз шариат барбатI хъуй ман, я Аллагъ! - дишегъли цавуз килигна.

И арада кІвалин иеси хтана: кьакъан буйдин, лацу якІарин, ацІай кІатІ хьтин , хьуьхъвер яру жегьил итим, кьве гьилни ахъайна, лекъ хьиз, мугьмандал фена.

- Вун хвашгелди, сафагелди, чан ТІварун стха!-дустари чпи-чеб кьужахламишна, куьруь-куьруь суалар вугана, хабарар кьуна, гьиссер са бубат яваш хъайила, мет-метІе туна, суфрадихъ ацукьна.

Эмин дустуниз килигна, ам, дугьриданни, свас гьиз гьазур хьанвай чамраз ухшар тир.

- Хийир-хабар? Далбадал чарар ракурзавай хьи?- жузуна Эмин-эфендиди, на лугьуди, адаз са куьникайни хабар авач.

Иесиди, чІулав спелрикай амалдар хъверна, дустуниз сир ахъайна, кьетІидаказ жузуна:

- Вуч лугьуда?

- Им гьарда вичин кар я - вичиз аквада, - кьасухдай кьайгьусуздаказ лагъана мугьманди.

- Заз ви куьмек кІанзава, стха.

- Вуч куьмек?- Ялцугъ Эмин гуя гьавурда акьунач.

- Зи кІвале кьал ава, паб рази туш. Вуна ам секинарна кІанда, стха.

Ялцугъ Эмин гила, дугьриданни, кІеве гьатна: адавай гьам папаз, гьам гьуьлуьз куьмек кІанзава, гьардазни - вичин хийирдиз.

- Паб рази туштІа, ам гьахъ я ман, ТІварун стха. Вичин кьилел кьев гьи папаз кІан хъайиди я?!

- Бес адаз кІанзавач, лагъана, зун, жуван рикІиз кІаниди хкун тавуна, ацукьдани? Зи патал шариат ала!

- Шариат арабриз кхьенвайди я,- кьази Эмина хъверна. - Ам лезгийрихъ галаз кьазвач. Чи бубаяр, чІехи бубаяр эбеди са-са папар аваз хъайибур я.

- Я стха, вуна закай зарафатарзавани?!- кІириви Эминаз хьел атана.-Заз адетар, кьанунар чизвачни?- иеси куьмексуздаказ инихъ-анихъ килигна.

- Къанунар ваз чизва, стха, амма ругуд аял галай папан кылел къев хжайла, кІвале саваш куътягъ тежедайди чизвач. Къел гъи касди неда -гъада яд хъвада.

- За атІа кылиз гаф ганва!-иесидин фикирда къвед лагъай пабвиле къачуз кІанзавай дишегълидин буба-диде авай. - Вунани зи терев хуъзвач!-ам къарагъна, хъел кваз, кІвале къекъвена.

- Хъел къемир, стха. Сирке туънт хъай къапуниз зарар жеди. За ваз авайвал лагъана, - къази дустуни вични бейкеф хъайиди къалурна.

Суфрадал кылел къара алай дуъгуъдин аш, ругунвай кІек, ниси, чІем, лаваш фар, гъалима атана.

- Са бисмиллагъ ая, стха,- иесиди сесиник векъивал кваз мугъмандиз тІуън теклифна.

Са-къве тІурни нез агакънач, варарин ван акъатна: кІвализ Ялцугъ Эминакай хабар хъайи къве дуст атана. Абурни иесиди суфрадихъ ацукъарна. Суалар, суъгъбетар, верцІи хуърек тІуън сад-садак какахъна, межлис яргъал фена.

Рагъ дагъларихъ хъфизва...

Мугъманди вичиз хъфиз кІанзавайди малумарна. “МичІи жедалди зун кІвализ ахгакъда”,- фикирна ада.

- Я стха, вуна заз тамам жаваб ганач эхир, - лагъана иесиди Ялцугъ Эминаз.

- Вуч жаваб?

- За къвед лагъай паб хкидани, хкидачни?

- Эгер ваз зи фикир чир хъана кІанзаватІа, лугъуда ман.

- Лагъ!

Ялцугъ Эмина жаваб шиирралди башламишна:

Тварун стха, зиди вахъди гъуъжет туш,

Еке селдик марфадикай хар жеди.

Нагъакъ ерда къалмакъалун адет туш,

И арада ам низамсуз кар жеди...

КІвалин иесидин чиниз яр акъатна. Адан месэладикай хабар авай дустарини сивер ахъайнава, утагъдин рақларал паб ва аяларни кІватІ хъанва: виридаз Ялцугърин къазидин жаваб чир хъана кІанзава.

Эмин-эфендиди давамарна:

*- Мубарак хъуй гъидай касдиз - пудни гъуй,
Вуч гаф ава, шарият я - къудни гъуй,
Мал, меслят вичинди я - цІудни гъуй,
Мадни артух сандухдин паяр жеди...*

Итимрик хъуьруьн акатна: Ялцугърин мягъкемадин къазиди айгъамдалди дустуниз къвед лагъай паб хкун меслят къалурнач, акси яз, ам русвагъна. КІвалин иеси гъавурда акбуна, чин мадни яру хъана, ам, вуч лугъудатІа чин тийиз, нери чІуф ийиз, акъвазна.

ТІварун стхадин гъал са тІимил къванни хъсанарун ва вичивай маса жаваб гуз тахъайди къалурун патал зариди хъуьтуьлдаказ алава хъувуна:

- ТІварун стха! Зун Эмин я: заз чин къунар чидайд туш, арвадбазрихъ галаз рекъе фидайд туш; яр-дустуниз чІуру меслят гудайд туш. ИкІ тахъайтІа, зун гъейри Эмин жеди.

Гила яб гузвайбур ачухдаказ хъуьрена. Кайванидин рикІиз регъят хъана - къазиди адан тереф хвена, адай шадвилигъарай акъатна:

- Ви чан сагърай, чан къази стха!

...КІириви Эмина къвед лагъай паб хканач.

53.

И сеферда Эмин-эфенди Дербентдай къетІен гъевес кваз хтана. Савкъватар авай гъебе Туьквезбанав вахгана, ам вичин михъивилерал, кап-тІеатдал машгъул хъана. Нянихъ вири хзан къулав ахгат хъувурла, Эмина хабар гана:

- Са ажайиб савкъват, хзанар, за квез мадни хканва-а-а!

- Ам вуч савкъват я?! – жузуна Мелика.

- Ингъе! - валчагъдин къултухдай мукъаятдиз акъудна, лацу чарчикай хкудна, Эмина адав са шикил вугана. - Ма, килиг!

- Вувв! Суьрет?!- Меликай гъарай акъатна.

- Эмин дахдин суьрет! - Неби къулан стхадин къуьнелай гъейранвилелди килигзава.- Им вуч аламат я?!

- Чазни къалура-а-а!- тПалабзава сусари.

- Чан алайбур хъиз аквазва,-лугъузва Мелика.

Хзанар са-сад аламатдин шикилдиз килигзава, тух жезвач.

- Дуйньяда аламатарни ава къван, - мягътел хъанва Туьквезбан.

Шикил мад гъилерай-гъилериз фена, гъарда вичин тажубвал къалурзава, фикирар лугъузва.

- И вахъ галай Алкъвадар Гъасан чир жезва, амай итимар, чЛехи стха, ву жар я? - жузуна Мелика.

- Абур лезги, магъул, туьрк алимар, зарияр ва къазияр я, - дамахдивди жаваб гана Эмина: ам и шикилдал, ана вич хъунал гзаф шад тир; ихътин аламат кIвале, хуьре гъеле садазни акунвачир, - ада са шумуд касдин тIварар къуна, абурун дережаяр лагъана.

- Аламат я, - мад вичин гъейранвал къалурзава Туьквезбана,- вири, чан алайбур хъиз, аквазва, - ам яргъалди вичин гъуьлуьн суйдиз килигна.

- Ихътин шикилар, Эмин дах, гъикI чIугвазвайди я? - жузуна Мегъриди.

- Шикил чIугвадай кас аквазвач. Шуьшедин вил авай, пуд кIвач квай са ажайиб алат ава...Инсанар акъвазарна, шикилчиди абурухъ гъа алат элкъуьрзава, ахпа алатдай цIай акъатзава,- Эмин гъавурда тваз алахъна, амма яб гузвайбур са куьнин гъавурданит акъазвач ва къилер галтадиз амукъна.

- Урусрин шейтIанвал я ман, - Небиди вичин инанмишсузвал къалурна.

- Ихътин шикилрал чан гъун урусрин шейтIанвал ваъ, стха, абурун илимдарвал я, - лагъана Эмина.- Чи халкъ акъван авамвиле ама хъи, - гъайиф

чӀугуна. – Бес зи куьсруьдал алай дуьньядин суьретни шейтӀанвал яни, стха?!
Ваь. Савадлувилин, лимдарвилин бегьер я.

Эмин-эфендидин хзандиз ктабрай ва газетрай инсанрин, шегьеррин, тӀебиатдин шикилар аквазвай, Иса пайгьамбардин шикилни таниш тир. Амма садрани мусурманрин шикилар акунвачир - ислам динди инсанрин шикилар чӀугун къадагъа авунва.

- Я дах, и шикил чи диндихъ галаз гьикӀ къазва?- мукъаятдаказ жузуна Мелика.

- Зазни хабар къаз кӀанзавай тир, - хиве къуна Туьквезбана.

Ихьтин суал Эмина гуьзлемишнавай, гъавиляй жавабни ада гъеле Дербентда амаз гъазурнавай:

- Я дахдин, сад лагъайди, им чи пак ктабра къадагъа авунвай гъилив чӀугунвай шикил туш, алатдай янавай суьрет я,- Эмина хъверна. - Къвед лагъайди, и захъ галаз санал шикил янавай чӀехи алимар, эфендияр рази хъайила, за вуч авун лазим я? Завай, им исламди къадагъа авунвай кар я, лагъана, икъван гуьзхел шикил гадар жедани?

- Гадар - ваь,- шикил гадарунал Мелик рази хъанач.- За хабар къазва ман. Ихьтин суал вав, стха, маса кас-масдини вугун мумкин я.

- Зун жаваб гуз гъазур я.

“Гъихьтин суалдиз хъайитӀани жаваб гуз гъазур кас я,- фикирна Мелика чӀехи стхадикай.- Вун сивел туькӀвей инсан тирди Самур, Къуба магъалрани кваз чизва”.

Пака алапатдин шикил хуьруьз акъатна, са шумуд юкъуз ам кимера, кӀвалера къекъвена, ахпа суракъ хъувуна, са гужуналди иесидив ахгакъна.

Кимел фейила, Эминал хуьруьн фекъи Вагъаб дуьшуьш хъана.

- Эмин-эфенди,- башламишна фекъиди,- заз ви суьрет бегенмиш хъанач. Вун шейтӀанди алцулар авур хьтинди я.

- Вири хуьруьз бегенмиш хъайи суьрет ваз вучиз бегенмиш хъанач, гьуьрметлу мала? – жузуна къазиди.

- Инсандин шикилар чӀугун чи динди къадагъа авунва, гъавилай зун ви суьретдиз килигни авунач, - маллади чин чӀурна.

Шикилдин иесиди, Вагъабан ният чиз, арадал гьуьжет тегъидай жаваб жагъурна:

- Ам ви ихтияр я.

- А вахъ галай кешишар ву жар тир? – ягъанат кваз жузуна Вагъаба.

- Шикилдиз килигнач, амма анна авай инсанар кешишар тирди чир хъана. Яни? – Эммин-эфенди хъуьренап. - Кешишар ваъ, малла Вагъаб, абур лезги магъалра, Чурал шегъерда тӀвар-ван авай алимар, зарияр, эфендияр, ахунар, къазияр я.

- Вун урусрин гелез физвай хътинди я гъа, - гьургъурна ада.

- Урусарни, гьуьрметлу малла, гъар жуьре ава. Чна илимдар урусрин рехъ къуртӀа, за ваз лугъун, чун и авай кесиб гъалдай фад акъатда. Месела, и чи чӀал ахтармишзавай, чи чӀалаз талукъ элифба теснифай алим Усларан рехъ къун, а рехъ давамарун пис кар яни? - жузуна зариди. – И суьретар ягъунни зазни ваз такур, тийижир амал, рехъ, илим я. Вучиз чавай, лезгийривай, ихътин суьретар ягъиз жезвач?! Вучиз лагъайтӀа... Урусар, дуьньядин са гзаф масса миллетар хъиз, вилик фенва, мала, чун, лезгияр, абурулай хейлин гуьгъуьна ама.

Фекъидивай жаваб гуз хъанач, ада пӀузаррин кӀаникай саданни къил акъат тийидай сесер хкатна:

- Вуна... гъи рехъ... къазва, къазиди?

- За, малла, саваддин, медениятдин, илимдин рехъ хкъанава. Гъавилай заз, малла, хуьре жуван медреса ахъайиз, аялриз кӀелун-кхъин, жуьреба-жуьре илимар чириз кӀанзава, малумарна Эмин-эфендиди халкъдин вилик.

- Аялриз за гузвай тарсар бес тушни?! - фекъи рази хъанач.

- Вуна, малла, чи аялриз Къуръан кӀелиз чирзава. Вун сагърай. За абуруз, Исмаил-эфендиди вичин медресада хъиз, илимар чирда! – шегъерриз физ-хквезвай, Европадин культурадикай хабар хъанвай зариди гъайиф чӀугуна: «Чи халкъ гъикъван авамвиле, мичӀивиле хъуй?!.. Чахъ къени я ктаб-дафтар, я кӀел-кхъин, я алимар, я шикилчияр авач... Чи алакьунар авай инсанарни кӀамаранни гъуьндугъра пуч жезва...»

54.

Ялцугъвийри чпин хуър мягкемадин меркез хъунал, къазини чпинди хъунал дамахзавай. Ихътин чӀехивал, къунши хуърериз чпихъ авай муьгътежвал мягкемарун патал фекъи Вагъабан рикӀел Ялцугърал жуьмя мискӀин эцигун акъалтна. Мурадни вичикай цӀийи мискӀиндин имам хъун тир. Им къази Эминан разивал авачиз ва куьмек галачиз къилиз акъатдай кар тушир.

Са жуьмядин купӀунилай гъугъуьниз фекъиди жемьтдиз ван къведаивал кӀевидаказ лагъана:

- Жанаби къази Эмин-эфенди, чи мягкемадин жемьтар гегъенш, къулай мискӀин авачиз, санал кӀватӀ тежез, ажуз хъанва... Чна Ялцугърал чи мягкемадин вири хуърер патал жуьмя мискӀин эцигайтӀа, Аллагъди аферин лугъудай кар жедай... Агъа Кранда авай хътин къавал къуба алай, къакъан минара галай чӀехи мискӀин чи хуъруьн мешреб жедай. Вуна вуч лугъуда?

Эмин-эфенди кхуна: фекъидин суал бейхабарди хъана. “Яраб ихътин ният и куьт малладин къилиз гъикӀ атанатӀа? - Эмин-эфенди мягътел хъана.- Зи бейнидиз татай кардикай заз гъисаба авачир инсан рахун аламат я. Яраб идаз жуьмя мискӀин эцигуналди вуч къазанжи хкудиз кӀанзаватӀа? Вич къилин фекъи, имам хъун? Мягкемадин хуърерай закат, фитӀре кӀватӀун? Мумкин я...”

- Я малла, и фикир ви рикӀел гъикӀ акъалтайди я? - жузуна къазиди хъуьтуьлдаказ.

- Зун Аллагъдин рекъиз вафалу, адан рекъе къуллугъзавай абид инсан я,- фекъиди вичин текъвезвай тарифарна. - Заз жуван хуьре са мешреб алай

дарамат-мискІин хъана, мусурман стхаяр ва вахар къведай, капІдай, къулай чка хъана кІанзава. Чун КъепІиррин жемятдилаи квел усал я? Абурун мискІиндиз фейила, анаи эхкъечІиз кІан жедач.

- Дуъз гаф я, малла. Амма ахътин дарамат эцигун регъят кар туш,-Эмин четинвилерикай рахана. - Вуна са капачда авай Ялцугъар КъепІирринни Агъа Крандив гекъигмир. Гъарда жувалай алакьдай къван хкажна кІанда.

Субъбетдик мискІинда авай итимарни экечІна.

Эмина фикирзава: “Чи хуърерин мискІинриз лежберар вахт-вахтунда къвезвач: гъар сад вичин кІвалахал машгъул инсанар я, истемишзавай вахтунда абур агакъзавач, гъавилай гъар вязда фекъиди мусурманвилини шартІар рикІел хкизва, абур къилиз акъуд тийизвайбуруз туънбуъгъарни ийизва, тІварар къазва, чинарни кузва... Дегишвал жезвач: са вуж ятІани, дугъриданни,агакъзавач, са низ ятІани фекъидин чин акваз кІанзавач, са вуж ятІани рикІяй диндихъ инанмиш туш... Нихъ гъихътин себеб аватІа пелел кхъенвач, гъавилай къилни акъатзавач... Чпин хуъре авай мискІиндиз агакъ тийизвай ва я текъвезвай лежберар, пака Ялцугърал жуъмя мискІин эцигайла, гъар сефер яргъал мензилар атІуз, къведани? Гужуналди гъиз жедали? Я гъун герек авани? Вичин кІвале, вичин никІин пипІел ийизвай капІ-тІеат бес тушни?!”

Эмин-эфендиди вичин фикиррикай, шаклувилерикай жемятдиз лагъана, инсанарни къве рикІин хъана. Адаз чизва: фекъиди жемят алай чкадал меслят авунин метлеб вич хъсан къалурун, къази кІеве тун я.

- Эмин-эфендиди дуъз лугъузва, - уста Мирима къазидин тереф хвена.

- МискІин хъайила, инсанарни къведайди я, - лагъана фекъиди. - Бес касни авачир араб къумлухра мискІинар эцигнавачни?!

- Инсанар къведайди я! - фекъидин тереф хвейи инсанарни хъана. - Жуъмя мискІин эцигайтІа, гъелбетда, хъсан я.

- Я стхаяр, жуьмя мискИин, месела, Къеандал эцигайтIа, ам чи мягкемадин хуьрерин юкьни юкьвал алай чка я, куьн гьафтеда садра аниз капIиз фидани?- жузуна Эмин-эфендиди.

Садаини “эхь” жаваб акъатнач.

- Чи ана вуч кар ава?!-лагъана сада.

- Гъан... Къеанвийрини лугьун мумкин я: “Чи Ялцугьрал вуч кар ава?” Чна эвел мягкемадин хуьрерин агъалийривай хабар къуна кIанда, абур Ялцугьрал жуьмя мискИин эцигунал рази яни, эцигиз хъайитIа, абуру куьмек гудани, эцигайтIа, абур иниз капIиз къведани, къведачни.

- Вуна, чан къази, лагъайтIа, абур рази жеда,-фекьиди амалдар хъверна.

- Зун я имам, я фекьи туш. Хабар вуна яхь!

Фекьидай жаваб акъатнач.

- Жуьмя мискИин эцигайтIа, имам вуж жезвайди я? - жузуна уста Мирима.

Жаваб хъанач.

Фекьи инихъ-анихъ килигна.

- Имам вуж жеда къван, чи хуьруьн малла Вагъаб жеда ман, - лагъана фекьидин са миресди.

- Имамвиз лайихлу маса кас авачни?-жузуна са лежберди.

- Ава! - гъарайна уста Мирима.

- Вуж ава?

- Бес чи Мелик вуча!

- Меликаз вичин кIвалах ава: ам Макъарин мискИиндин фекьи я.

- Я стхаяр, куьне текъей къуьрекай шурваяр мийир, - лагъана Эмин-эфендиди. - Ялцугьрал жуьмя мискИин эцигун хъайитIа, имам чаз вич-вичелай жагъида.

Малладин чин чIур хъана: “Ибуру зав фу нез тадач», - адан фикирда Эмин, Мелик, Мирим ва абурун терефдал алай хуьруьнвияр авай.

Фекъи, Пеле биришар туна, къазадиз килигзава: адаз вичин риклик квай вири бархунар авадариз - Эминак са еке тахсир кутаз кІанзава.

- Къази, вун диндиз аси жезва, - хъилелди лагъана Вагъаба.- Им сад лагъай сефер туш.

- Зун диндиз аси туш, вун хътин кыле як авай фекъийриз акси я. Вун дарвиле авай инсанар мадни кІеве тваз алахъзава, зун абурун гъал-агъвал хкажиз алахъзава. Чакай асиди вуж я?! – Фекъи жаваб гуз агакънач, къазиди давамарна:
- За квез, стхаяр, - ам жемятдихъ элкъвена, - фарсарин къадим девирдин зурба зари Умар Гъаямакай суьгъбет авунай.Ада вичин са бейтитна икІ кхъизва: «Бутхана, Каагъбе сегъне я къулвилин; зенгер, азан нагъма я есирвилин; мегърабни митскІин, килисани хаш – ибур дуьньяда перде лукІвилин». Ван хъанани?! – яб гузвайбурук юзун, зурзун ва развални наразивал какахънавай гъиссер акатна. – Ибур зурба камалэгълидин гафапр я, зурба улубра кхъенва. Чаз лукІвал ваъ, азадвал, гегъеншавал герек я

Вагъабан вилер яру хъана. Умар Гъаямаз жаваб гудай акъул адахъ авачир, вичелай леке алудун патал ада жузуна:

- Чун и къазмада гъикъван хъуй?! – мискІин авай къазма къалурна.

- ЦІийиди эциг! Зани куьмекда, - хиве къуна Эмин-эфендиди.

Вагъаб бейкеф хъана, ам гъар са марекатдал къазидилай хай рахаз эгечІна.

Эмин-эфендиди фикирна: «Хъсан дяведилай пис меслят хъсан я». Са шумуд йикъалай ада фекъидизни кавхадиз вичин кІвализ эверна, абуруз чпин рикІ алай гъерен тум алай хинкІар гана, хуьруьн месэлайрикай суьгъбетарна: куьгъне гъаразвилер рикІелай алудун, шер-фитне тавун, нефс хуьн, кесибриз куьмекар гун меслят хъана.

55.

Округдин шариатдин дувандин къазийрин межлис яргъал фена. Чехи къази Гъажи Исмаил-эфендиди, мягъкемайрин хуьрерин са-са къази къарагъариз, кІвалахдикай хабарар къазвай: намусдалди кІвалахзавай, чпелай

халкъ рази къазийрин тарифарзавай; кІвалахал текъвезвай, арзайриз килиг тийизвай, ришветар къачузвайбуруз туънбуьгъарзавай.

Эмин-эфендидин гуьгьуьл ачух хъана: чІехи къазиди адан кІвалахдин тарифна. Амма...вичиз мукъувай чидай хуьрерин, Рухунринни Хпуьхърин, къазийри инсанар инжиклу ийизвайди малум хъайила, Эминан рикІиз залан хъана: “Жуван халкъдин дерди-гъалдиз килиг тавун, лазим серенжемар къабул тавун, тахсиркарриз къанундалди къвезвай жаза тагун, кесибривай ришветар къачун - ибур вуч алчавхилер я?! Ихътин намуссуз къазияр инсанар яни? Абур вучиз къазивиле тунва?! Вучиз абур къе чи юкъва ацукънава?!”

Бухара бапІахдал къацу чалма элкъуьрнавай Гъажи Исмаил-эфенди далу галай куьсруьда ацукънава. Ада къургъ алай яцІу ванцелди лугъузва:

- Я жанаби къазияр, я дуванбеглер! За тІварар къур къазийри ийизвайбур я шариатди, я инсандин марифатди эхдай гьерекатар туш! Квелей шикаятиз къвезвай къван инсанрин гъиляй чавай жуван кІвалах жезмач! Ихътин шеври амалрал, гьерекатрал эхир эциг!

- Жанаби Гъажи Исмаил-эфенди!-Эмин-эфендидин тІуб хкажна. - Ихтияр авани?

- Лагъ, Эмин-эфенди.

Залда куш-кушар яваш хъана.

- Жанаби округдин чІехи къази, - башламишна Эмин-эфендиди,- алатай кІватІалдани вуна чпин везифаяр дуьз къилиз акъуд тийизвай, жемьтдин патай наразивал авай къазийрин тІварар къунай, абуруз туънбуьгъдин гафар лагъанай. Къе малум жезвайвал, абуру чпин амалар дегишарнавач, мадни виликан къайда, рикІ гвачиз, гъахълу тереф хуьн тийиз, намус квадарна, кІвалахзава... Халкъ алцуарарзавай, халкъ алажзавай къазияр кІвалахдилаь алудна кІанда! Абур халкъди фадлай негънава. Халкъдивай къакъатайди уьмуьрдивай жеда. Чна жуван халкъдиз къуллугъин, жанабияр!

Исмаил-эфенди вичин виликан сухтадиз са тИмил къван тажубвал, милаимвал ва дамах авай вилерай килигна. “Намуслудаказ кІвалахунилай гъейри, и жегъилди амай къазийривайни гъакІ кІвалахун, марифатсузриз жаза гун истемишзава, -фикирна ада. - За гайи тарсар квадарнавач, аферин вичиз, - разивилелди лацу чурудилай кап эляна. – Мадни дерин, савадлу хъанва... Хва я!»

- Куьне вуч лугъуда?-жузуна чІехи къазиди ацукънавайбурувай.

- Эмин-эфендиди дуьз лугъузва, намуссуз къазияр кІвалахдилай чукурна кІанда! - округдин мирзе Алкъвадар Гъасан-эфендиди.дустунин тереф хвена.

«Сагърай, Гъасан», - фикирна Эммин-эфендиди.

Мад рахадай кас хъанач.

- Зани гъа икІ фикирзава,-тестикъарна чІехи къазиди. - Рухунрин, Хпуьхърин ва КІварчагърин къазияр къенин йикъалай кІвалахдилай алудзава! Кхъихъ! – эмир гана мирзедиз. - Абурун чкайрал ни кІвалахдатІа, чна чкайрал фена, жемятрихъ галаз меслятна, хкъяда. Низам чІурзавай гъар са къази за жуван эмирдалди гъа икІ къуллугъдилай алудда! – ам, вилер экъисна, инихъ-анихъ килигна.

Залда суалар-жавабар, нарази рахунар, Эмин-эфендидикай бейкефвилер башламиш хъана. ЧІехи къазиди гъардаз са жаваб гузва, амма вичи къабулай къарар къуватда хуьзва, ийизвай истемишунар идалай гуьгъуьнизни векъи жедайди тестикъарзава.

“Аферин зи муаллимдиз,-разивилелди фикирзава Эмин-эфендиди,-марифат чІурзавай къазийрив чпин жаза агакъарна”.

Югъ няни жезва. Къазияр, гъаятда кутІуннавай балкІанрал акъахиз, гапІал-гапІал агъадихъ ва винидихъ тади кваз хъфизва.

Хандин муькъвьяй экъечІай балкІанрин луж къери жезва: пуд атлу гуьнедай винелди Гъетегърихъ фена; КъепІиррин къазидиз илиф лагъана, Эмин-эфенди Вини Арагъ хуьруьн къаншардай вацІуз эвичІзава.

Хурушумар башламишнава... Арагъ вацІа яд гзаф хъанва: дагълара Марф къванва... Эмин-эфендиди балкІан таниш уламдай яваш-яваш гьалзава... КІвач къванерин арада акІана, къалабулук акатна, татабар хъана, гъайван садлагъана къилихъди фена... И дар легъзейра я пурадин лук, я балкІандин фири къаз тахъана, Эмин цавай гадар хъана, къерен къванерал чинихъди алукъна...

Эммин-эфенди вич-вичел хтайла, мичІи дерада вацІун гурлу ван гьатнава, цавай гьетер аквазва, патавай балкІанди пурхзава... “Аллагъдиз шукур хъуй,- фикирна Эмина, зал чан алама, - вичи вич инихъ-анихъ юзурна: къил, гъилер, метІер - вири, хирер алайбур хъиз, тІарзва, къарагъ жезвач... Беден къуватсуз хъанва, мад къаткиз, лап чилел алкІиз кІан жезва. - Хайи чка аватІа? Вучда? Пакамалди инал къаткидани? Ваъ, йиф я, ничхир гьалтайтІа, валлагъ, кукІварда!” Ихътин хаталувиликай кичІе хъана, Эмина вич са гужуналди вилик галчІурна, трр, чан гъайван, лагъана, сифте балкІандин кІвач, ахпа къенерар, ахпани уьзенг къуна, жез-тежез къарагъна... Са сятда алахъна, алахъна, эхир адавай балкІандал акъахиз хъана...

Хзанрин вил рекъел ала.

- Икъван ам садрани геж хъайиди туш,-Туйкъвезбанан рикІ цацарал ала. - Адан къилел са дуьшуьш атанва,- фикирда вичин гъуьл ава.- Зи рикІи са гъихътин ятІани туйкъуьл кар гъиссзава. Я Аллагъ, вун куьмек! Я Аллагъ, зи иеси сагъ-саламат кІвализ хтурай,-шел ккІанвай ванцелди минетзава.

- Са затІни адахъ жеч, я свас,-лугъузва Мелика. - Эмин дах йифен рекъера вердиш итим я. Секин хъухъ!

- Эмин стха исятда хкведа, - лугъузва Мегъриди.

Варцихъ са залан затІ аватай ван акъатна. Меликани Небиди къецихъ чукурна - абуруз субай балкІан ва чилел экІя хъанвай чІехи стха акуна.

- Я бицІи дах!-гъарай акъатна Меликай.-Вахъ вуч хъана?!

- Зун кІвализ хутах,- зайиф ванцелди тІалабна Эмина.

Къве стхадини къуна, гьалсуз хьанвай Эмин кІвализ хкана. Лампадин экуьнал абуруз михьиз ивийрай къацІанвай, чинин рангар атІанвай, стхадин ухшарар кумачир инсан акуна.

- Вувв, им вуч гьал я вал атанвайди?!- Туьквезбанай гьарай акъатна.

- Вал ни гьужумна?!- хабар къуна Мелика.

- Садани... Зун Арагъ вацІа... балкІандилай аватна,- са гужуналди жаваб гана Эмина.

- Заз накъ гьуьлягъ квай ахвар акур тир, -- Мегьри шехьна

Туьквезбана къве шефте алай сандухдай памбаг, лацу агъ акъудна, мукІратІдалди адакай зулар атІана, мелгьем эцигиз, тадиз гьуьлуьн чинал, гьилерал ва метІерал хьанвай хирер кутІунна.

1871-йисан зулун йифиз Эмин-эфендидин кьилел атай дуьшуьшдикай, ам метІен кІвалакІ хана, месе гьатнавайдакай гьа пакамахъ Мелика округдин чІехи къазидиз хабар ракъурна.

56.

Эмин-эфендидин бедендиз килигна, бигерви жерягъди иесийриз лагьана:

- Чинал, къуьнтІерал хьанвай хирер хаталу туш. За абурувай исятда мелгьем гуьцІда, сад-къве йикъалай кар къуна, абур сагъ хьижеда. И эрчІи кІвачин метІен гьал чІуру я, - кьил галтадна, мецив тІ-тІ авуна, давамарна: - МетІин кІвалакІ михьиз кукІвар хьанва,- рахаз-рахаз ада хам пад хьана, кІус-кІус хьанвай кІарабар вичив гвай дармандай къежирнавай цІакулдалди михьиз, сад-садав ахгудна, са къат лацу жунадалди кутІунна. Инал гила тазаци эцигайтІа хьсан жеда. Къази вични чІулав лапагдин хамуна туна кІанда.

Эмин-эфендиди вилер акъална, явашдаказ угъзава.

- Тазаци вуч я? - жузуна Мелика.

- Як я ман, кІелен, хипен ва я малдин як.

- Чна тукІвадай чІулав лапагдин як жедани?

- Эхъ, жеда.

Мелика Небидиз вилерин ишара авуна, кьве стхани гьаятдиз эвичІна. Са арадилай абуру ленгерра аваз лапагдин зурзазмай жендек ва хам гъана.

- Ма, чан жерягъ, зи стхадиз дарман ая.

- Сифте чна къази хамуна тван, - лагъана жерягъди,- ахпа адан кІвачел тазади эцигда.

Эмин-эфенди хамуна туна, кузвай чай гана, къаткурна... Гьекьер куьтягъ хъайила, азарлуди хамунай ахкъудна, месик къаткурна. Ахпа жерягъди кІелен къвалан буш, яргъи зул хъиз, атІана, азарлудан метІел жунадин винелай тІарамдаказ элкьуьрна эцигна, хъипи агъдин пекиналди тІарамдаказ кутІунна.

- И метІел алайди пуд йикъалай дегишарна кІанда. Ахпа тазадин чкадал за векьерикай гъазурнавай мелгъем эцигда... Гила вун ксус, чан стха Эмин, - лагъана жерягъди. - Ял ягъун, ксун гьар са азардиз виридалайни хъсан дарман я.

Жерягъ хъфиз гъазур хъана.

- Ацукъ, гьуьрметлу жерягъ, са къас фу неъ, - теклифна иесийри.

- Жедай кар я, - жерягъди иштягъдивди лапагдин таза якІун къавурма тІуьна, чай хъвана, элгъемдуллагъ лагъана.

- Жерягъ, жуван къимет лагъ, - теклифна Мелика.

- Къази Эмина зи стха суьргуьндикай къутармишайди я, заз са къиметни герек туш... И мергъяматлу инсан завай сагъар хъийиз хъайитІа, гъам зун пата леке бахт я. За бурж вахгайдай гъисабда, - жерягъ хъфена.

Эмин ахварин хиялдиз фена, суьст хъана. Туьквезбан адан къилихъ, метІерал рушни къуна, ацукънава.

Къазидин къилел атай дуьшуьшдикай хабар хъайи багърияр, дустар, округдин къуллугъчияр, танишар Ялцугърал къвез-хъфизва.

Сифте агакъайбурун арада Гъажи Исмаил-эфенди, КъепІирви Мислим, КІириви Эмин...авай.

- Куьн вучиз инжиклу хъанай? - Эминаз икъван гъуьрметлу инсанар, иллаки яшлу муаллим, вичин кIвачел атуникай регъуь хъана. - Зун акъван писзавайди туш, къе-пака къарагъда.

- Азарлудан дарман адал къил чIугваз къвезвайбурув гва, - лагъана Гъажи Исмаил-эфендиди. - Дустар атайла, вун фад сагъ хъижеда.

Суьгъбетар уьлкведин гьаларикай, халкъдик гъулгъула квайвиликай фена.

- Гъар са кавхади, къазиди вичин чкадал намуслудаказ кIвалах авуртIа, халкъдин гьални хъсан жеда, адак са къал-макъални акатдач, - лагъана Эмин-эфендиди.

- Дуьз. Гъа и вуна хъиз, --чIехи къазиди кIвалин иесидал тIуб тукIурна. – Зун валай гзаф рази я, хва.

- Чи суьгъбетар Урусатдин пачагъдиз, адан чинавникриз ван хъайитIа, мадни хъсан жеда. Абуру чкадин ханарикайни беглерикай дустар къуна, халкъ мадни кIеве твазва, – вичин фикир давамарна Эмин-эфендиди.

Исмаил-эфендиди къил эляна, адай я «эхь», я «ваъ» акъатнач.

Мугъманар хъфиз гъазур хъана.

- КIвачин гьал яргьал фейитIа, гъуьрметлу муаллим,- лагъана Эмина,- мягъкемада къазивилин кIвалахар сад-садахъ агалтна, амукьда... Заз са ният авайди тир: къазивилин везифаяр Мелик стхадив вахгана, жува хуьре медреса ахъаюн. Гила зал ихътин гьал атайла, зи мурад жезмай къван фад къилиз акъудиз хъанайтIа, хъсан тир. Вуна закай итим авуна, вун пара къадар сагърай, чан эфенди, гила са куьмек зи стхадизни це: гьамни кIелнавай, михьи рикI авай, гьахъ кIани инсан я. Меликакай адлу къази жеда!

Фикир-фагъум авуна, округдин чIехи къазиди лагъана:

- Вуна тади къачумир, хва. Азарар, туйкъуьл дуйшуьшар инсанрихъ галай затIар я. КIвачел цIарх хъайи къван къазияр дегишариз хъайитIа, чи округдин дуванхана са къазини амукьдач хьи. Ви мурад чна лазим хъайила къилиз акъудда, хва.

- Ваз Аллагъ куьмек хьуй, - лагъана, Исмаил-эфенди хьфена.

Йикъар, гьафтеяр алатзава... Эмин лаш гваз кимерал экъечІзава, амма кІвачин тІал алатзавач, акси яз, ам югъ-къандавай къати жезва... Жерягъар сад къвезва, абуру жуьреба-жуьре дарманарзава: Эмин мад лапагдин хамуна туна; кІвачел гьулцин тарцин таза чкалар ва дамардин пешер эцигна; дакІур чкайриз уьлгуьчар яна, чІулав ивиар авадарна; мелгьемар эцигна... Амма тамам куьмек жезвач... КъецІи къазидивай мягъкемадин хуьрериз ва округдин идарайриз физ жезвач, ам чарар кхьиниз мажбур хьанва.

57.

Йифиз жив къвана, пакамахъ къуд пад, къеле гайи цурун ленгер хьиз, лацу хьанва. Аязди чин, гьилер, алмасди хьиз, атІузва, гьаятриз экъечІай инсанарни, тадиз герек кар тадиз авуна, кІвалериз гьахъ хьийизва. Ялцугърин гурмагърай гумар акъатна. Ракъинихъ галаз гьава умун жезва, инсанри кІвалерин, цуррин, муьхцерин къаварила кІарасдин юрфаралди къалин живер гадарзава, аялар куьчейрал алеррай авахъзава, кІватар гьалчиз къугъвазва.

КІвале цуьруьхуьм атирар гьатнава: къулал тІач авай чІехи къажгъан ргазва... Эмин-эфендидин хзан суфрадихъ ацукъна. Туьквезбана курариз къажгъандай кавчадалди бугъ алахъзавай икъи тІач цана, винелай савни алухна, итимрив вугана, ахпа аялрин ва къелитІрин виликни эцигна.

- КІанибуру фу куьткуьна, - чІехи кайваниди хьран фар тике-тике авуна, къачуз регъят жедайвал суфрадин къерехрал эцигна.- Неъ, квез гьалал хьуй! Нисинихъ за квез кІи чрада, чан хзанар.

- КІи вуч я, де? - жузуна биціи Лейлиди.

- КІи, чан бала, тІачун гьуьр сафунай ягъайла, кукІвал къведай паюникай ийидай цикІен хьтин ширин фу, гьахьтин нямет я,-гъавурда туна Туьквезбана.

- КІи са ширин жедайди я хьи, - аялриз аквадайвал Мелика пІузаррилай мез эляна.

- Заз чими хьана, - лагъана аялрикай сада.

- Ам тIачунин гьунар я, бала,-лагъана Эмин бубади. - Гила куьчейрал фейитIа, квез мекъи жедач. Къачу алерар, алад, тухдалди авахъа.

- Мукъаят хъухъ гъа, балаяр!-тагъкимна Туьквезбан дидеди.- Алерар къаз тахъана, куьн Арагъиз акъат тавурай!

Аялар хъуьрена.

- Куьн хъуьремир, чи хуьруьн аялар са шумудра, гуьнедай алерар къаз тахъана, агъадихъ галай хуьрериз акъатайбур я,-лагъана Мелика. - Садра зун, еке гада яз, вилерал нагъв акъалтна, са затIни тахквас, зарбдиз физвайди, бахтунай тарарихъ галкIана, амукъна. Тарар хъаначиртIа, зи кIарабар агъа Арагъ вацIай кIватI хъийидай тир.

Аялар мад хъуьрена: абурун вилерикай чпин ими вацIуз аватзавай шикил карагна. РикIел Арагъ вацIа Эмин буба балкIандилай аватайвал хтана, адан язух атана, са легъеда сефил хъана.

Варарин зенгинин ванер акъатна, кIвализ округдин чавуш атана. Салам къабулна, иесийри ам суфрадихъ ацукъарна, жузунарна, кузвай тIач теклифна. ТIуьн башламишдалди вилик чавушди Эмин-эфендидив Гъажи Исмаил-эфендидин чар вугана.

- Яраб зи муаллимди вуч кхъизватIа?- Эмина чар кIелиз башламишна:

“Зи играми хва, Ялцугърин мягъкемадин къази Эмин-эфендидиз.

Саламар-дуьаяр ваз, ви хзанриз.

Ахпа.

Бигер хуьряй арза атанва: рагъметдиз феи МутIалибан мал-мулк ирс-сагъибривай дуьздаказ пай жезвач. И кар жува гъялна, низ вуч акъатнатIа, ктабда кхъена, ирссагъибар рази хъайидакай заз хабар хъе.

Зун, Куьре округдин шариятдин кылин къаз, Гъажи Исмаил ал-Ярагъи”.

Чарчин манадикай Эмин-эфендиди хзанриз хабар хъана.

Чавуш хъфена.

- Чкадал фена кIанда, - малумарна Эмин-эфенди.

- Ихътин кІвач гваз вун гъиниз фида?!-сес хкажна, жузуна папа. - Ваз ам кьебз хъана кІанзавани? Вун гъакІани йифди ксузвайди туш, угъ-цІугъ ацалтна.

- БицІи дах, свас гъахъ я,- лагъана Мелика.- Къецел гзаф мекъи я. Жуван дуванбег яз зун ва ви нуькер ракъура. Месэла чкадал ахтармишна, ирссагъибар чна ви патав хкида, къарар жува къабула.

- ГъакІни жеда, - хияллу яз, разивал гана къазиди.- Анжах кавха ва фекъи галаз терика авурла, низ вуч акъатнатІа кхъихъ, ирссагъибар зи патав гъваш.

- Хъуй, стха!

Меликни нуькер рекъиз экъечІдайла, къазиди мад сефер тагъкимна:

- Килиг, гъахълувал хуьх,- адан рикІел Бигердилай тир Ифриз хтана.- Кесибар куз, игрибурун тереф хуьмир!

Са йикъалай Эмин-эфендиди округдин шариатдин дуванханадин чІехи къазидиз жавабдин чар кхъин хъувуна:

“Зи вилерин экв ва рикІин нур, истеклу муаллим, чІехи къази, жаноби Гъажси Исмаил-эфендидиз.

Саламрин гуьгъуьналлаз саламар!

Аллагъди ви рутба мадни виниз авурай, ваз фирдаус женнетда макан гурай! Амин!

Ахпа. За рисалатна ваз хабар гузва:

Ви эмир - Бигер хуьряй тир МутІалибан ирс терика авун - за тамамарна. Низ вуч акъатнатІа, ктабда кхъена, ирссагъибрив чеб рази тирди тестикъарзавай къулар чІугваз туна. И месэла гъялдайла заз хуьруьн кавхади, фекъиди ва зи стха Мелика куьмек гана.

Зун, Худадин эмирдалди кефсуз хъанвай фугъара, Ялцугъ Эмин”.

58.

Эмин-эфендидин метІел алай хире къеж гуз башламишна, адавай йифиз бегъем ахварни жезвач: кІваче, кІегъебдилай ятурдин ужадив агакъна, тІал ава;

ам гагъ къати, гагъ яваш жезва... Зари гъарайдай чкадал къвезва, ам михъиз тешвиш хъанва.

Мелика мад жерягъриз эверна, амма абурун дарманри са куьмекни ийизмач. Мад гъар жерягъди са гаф: сада Эминан кІвачин азар жузам я, муькуьда верем я, пуд лагъайда къебз я, лагъана. Азардин тІвар къазвай, амма ам сагъардай дармандин тІвар къаз жезвачир.

Эммин-эфенди месе гъатна.

Ялцугърин къазидин гъалдикай хабар хъайила, Исмаил-эфендиди фикирна: “Заз ам округдин дуванханадиз къуллугъдал хкиз кІанзавайди тир, сад-къве йисалай жуван чкадал эцигдайвал... Зун и кардин гъакъиндай округдин неченикдихъ галазни раханай, амни рази хъанай... Гила, азар элкъвена хкведа лугъудайвал, Эмин цІийи кылелай начагъ хъхъана... Гила за жуван къуллугъ нел ихтибарин?!”

Исмаил-эфендиди вичин ниятрикай дуванбеглериз суьгъбетна. Чехи эфендиди тІалабначтІани, абурук чпин фикирар лугъуз тади акатна.

- Ялцугъ Эмин, жанаби къази, вуна лугъузвай хътин дережайриз лайихлу инсан туш: ам мусурман диндиз акси я. Ада, Аллагъдикай кичІени тахъана, ихътин чІал кхъенва: “Эй, Ялцугъ Эмин, зая уна дин, вун и дуьньяда квехъ къекъвезава?” Ихътин инсандикай округдин шариатдин къази жедани?! Ва-а-аь!- къетІивилелди инкарна са дуванбегди.

- Эмин-эфендидиз чидайди са рехъ я: кесиб-куьсуьбдин тереф хуьдай амаларун ва гъа идалди къара жемьтдин арада вичиз авачир нуфуз къазанмишун. Бес ада вичин чІалара пислемишзавай фекъияр, девлетлуяр Аллагъ-Таалади халкънавай, адан рекъе къуллугъзавай инсанар тушни?! Эмин чи арада виже къведай инсан туш, - векъидаказ атІана къвед лагъай дуванбегди.

Мад са шумуд кас Ялцугъ Эминакай хай рахана.

Исмаил-эфендиди чІуькъни тавуна яб гузва ва фикирзава: “Яраб и дуванбеглериз Ялцугъ Эмин икъван вучиз такІан ятІа?! Пехил ятІа? Чпелай

савадлу, чпелай илимдар инсан тирвилай залан ятIа? Абур вучиз Эммин-эфендидиз акси ятIа?!..”

- Маса фикир нихъ ава? - жузуна къазиди къасухдай.

ТIуб хкажна, жегьил дуванбег рахана:

- Заз чиз, жанаби къази, Ялцугъ Эмин савадлу, камаллу, мергьяматлу ва жумарт инсан я. Ада инсанриз ийизвай хъсанвал, за и хъсанвал авуна лугьун тавуна, ийизва. Эмин-эфенди гъахъ гвай инсан я. Ада чавайни гъахълувилин тереф хуьн истемишзава. Эмин-эфендидиз шариатдин ва пачагьдин къанунар дериндай чида. Ада гзаф кIелзава... Эмин-эфендидин кIвале авай къван ктабар инал ацукьнавай, адакай хай рахазвай са бязи юлдашриз ахварайни акурбур туш... Эмин-эфенди рази хъана, ам чи дуванханадиз кIвалахал атайтIа, лап хъсан кар жеда. Адавай чаз гзаф кIвалахар чир жедай.

Кабинетда наразибурун рахунрин ванер гьатна. Чехи къазиди куьсруьдин кикез ТIуб Яна, вири секинарна, жегьил дуванбегидихъ элкьвена, лагьана:

- Зун вахъ галаз рази я, хва, аферин ви къатIунриз, - “Гъа и жегьил зи чкадал эцигна кIанда”, - фикирна, ван акьалтна, давамарна: – Эмин-эфенди, жанаби дуванбеглер, округдин къази, Дагъустандин губурнатур хьуниз лайихлу инсан я.

Ялцугъ Эминакай пис рахайбурун къилер хура гьатна.

Дуванханада Эмин-эфендидикай рахазвай вахтунда Ялцугьрал маса гьерекатар къиле физвай: заридин гьал пис хъанвай, азарлудал къил чIугваз Куьредин, Къубадин ва Самурдин хуьрерай дустар атанвай. Дербентви Мирзе Керима Меликаз лагьана:

- Ви стха чи ЧIурал шегьерди азарханадиз тухвана кIанда, ана кар чидай гьакимар ава. Белки, куьмек хъайитIа.

- Мусурман стха хашпара гьакимрин гьиле гьикI тван?! – Мелика къуьнер чуйкъвена.

- И дар арада гъакимар хашпараяр, бутпараяр я лугъун герек къвезвач, стха. Чи шегъердин азарханада лезги гъакимарни ава. Чаз кІанзавайди чи Эмин стха сагъар хъижедай гъаким, жерягъ я. Зун Аллагъдин куьмекдалли гъахътин кас жагъуриз алахъда, - хиве къуна Мирзе Керима.

- Дуьз гаф я, - рази хъана Мелик. – Ви чан сагърай, чан стха, икъван чи стхадин къайгъу чІугвазвай.

Начагъ стхадихъ ва хзандихъ галаз меслятарна, кІиривидин файтун кирида къуна, Мелика са йикъалай Эмин Дербентдиз тухвана.

Мирзе Керима азарлу дуст шегъердин азарханада къаткурна. Эмин-эфендидиз Урусатдин гъукуматдин азархана, чІехи кІелернавай духтурар, жуьреба-жуьре дарманар сифте яз акуна. Адан патав гъар юкъуз зари дустар ни къвезвай.

Заридиз аквазва: лезги, магъул ва урус гъакимар гзаф алахъзава, амма абурувай азардиз дарман жезвач. Начагъдан умуд хкатзава. Гъеле жегъилзамаз экуь дуьньядилай физ низ кІан жеда?

Са лезги гъаким, дербентви Агъмед-эфендидин хва Мусса, Эминахъ иллаки гзаф гелкъвезвай. «Я гъаким, зун патал вуна гъикъван зегъмет чІугвада?! Инжиклу жемир», - лугъудай азарлу Эмина. «Вун хътин зари хуьниз чун мажбур я, - лугъудай Мусад. – Зи бубади ви гуьзел чІалар рикІ алаз кІелзавайди я». Гъакимрин алахъунар, мергъяматлувал, инсанпересвал акурла, Эмин-эфендидин рикІелай вичин тІални алатзавай.

Эмина хиялдай “Гъакимдиз” чІал теснифзава: гъазур хъайи цІарар чарчел кхъизва, сад-къве гаф чІурзава, цІийи къилелай кхъин хъийизва... Гъазур хъайи бейтер ада Меликаз кІелзава: “Эй, халкъарин вилерин нур, вирибуруз масан гъаким... Вахт жедалди ракъурмир тІун дуьньядилай зи чан, гъаким... Захъ чан авай, такъат авай - гила чанда аман амач... Бязибуру лугъузза заз: “Вахъ дерт ава - дарман авач; вири дуьнья жерягъ хъайтІан, вун сагъардай лукъман авач”. Язух ша ваз, дава ая, зун я гъеле жаван, гъаким... Зун Эмин я, мубтала я, кІанзава заз

вавди рахун; такъат квахъай бейчара яз, захъ ама икI месе гъатун. Йифиз-юкъуз карагда заз ви тIвар къуна гъарай авун. Минетда за, къабул ая, вун чи хуъруъз мугъман атун. А чIавуз за къурбанддай хъи ваз и ширин зи чан, гъаким!”

- Им халис эсер хъанва, чIехи стха, - лагъана Мелика туътуъна къагъар акIанвай ванцелди.

- Муса гъакимдив гице, - тIалабна Эмин-эфендиди. - Им за гъадазни адан юлдаш гъакимриз бахшнавай чIал я.

Эминан чIал духтурриз бегенмиш хъана, амма заридиз куъмек гуз хъанач. Мусадиди хиве къуна:

- Гъуърметлу зари, ви азар куъгъне хъанва, гъайиф, ам чавай сагъар хъижедач. Белки, Маскавдин гъакимривай куъмек гуз хъайитIа...

Начагъди Москвадиз тухудай такъат Севзиханан рухвайрихъ авачир.

Эмин -эфенди дустари, вилерал накъвар алаз, хуъруъз рекъе хтуна.

59.

Къве балкIан квай фургъун Дербентдай экъечIна, руг авай рекъяй Лезги дагъларихъди физва. Адан къене экIянавай тагъалрал Эмин-эфенди къатканва. Мелик фургъунчидин патавай ацукънава.

- Дагъ! Дагъ, чан гъайванар! – Мелика къамчи хкажна. - Яргъал рехъ я! Югъ аламаз ахгакъна кIанда. Дагъ!

Гатун югъ, бахтунай, серинди хъана. Къуд пад сефил я, рекъе къейи руг ава. БалкIанар яваш-яваш физва, абуру темпелдаказ къилер юзурзава ва тIветIвер, бувунар чукурзава.

Эмин-эфенди, чIехи духтурривайни дарман тахъана, гъавая харжияр акъатна, къулан стхади чарадан фургъунда аваз хуъруъз хутахзава. Заридин рикI михъиз чIуп чIулав хъанва: лувар ханва, дуъньядикай умуд хкатнава, фикир-фагъум къванни ийиз кIанзамач. Рагъул шуъшеяр хъиз, аквазвай вилер гагъ ахъа, гагъ агал жезва, абуру са затIни къатIузвач. Азарлудаз вилик ацукънавай

файтунчини Мелик рахазвай гафарин ванни къвезвач: ам я ахвара авач, я хабара; чан аламаз, са кІвач сурун япал фенва.

- Эмин стха им ви дустунин хуър Мамрачар я! - кьулухъ элкъвена, малумарна Мелика.

- Вуч? - Эминаз ван хъанач.

Мелика вичи гайи хабар тикрарна, лагъана:

- Чна и кьуйдал са тІимил ял яда. Вуна яд хъвадани, чан стха?

- Эхъ, зун гьарарат хъанва. Яд гъваш!

Пудани: Эмина, Мелика ва фургъунчиди яд хъвана, чинар, гъилер чуьхвена, серинвал къачуна. БалкІанриз яд ва, мух авай турбаяр кьилел акьалжна, тІуьн гана.

- Мелик, алад, Къазанфараз зун рекъел ала лагъ, - тІалабна Эмина.

- Исятда,- Мелик рекъин кьерехдилаь аквазвай кьве мертебадин кІвалерихъ фена.

Са арадилаь ам, чиник серин кваз, хтана.

- Вахъ зи дуст галач хьи?!- жузуна Эмин-эфендиди.

- Ам кІвале авач.

- Вуна адан хзанриз закай хабар ганачни?

- Гана.

- Ша, мугъман хьухъ, лагъаначни?

Меликаз стхадикай хъайи агъвалат чуьнуьхиз кІанзавай, амма алакьнач:

- Хзанри заз гъич варар кьванни ахъайнач, хъиткьердай, иеси кІвале авач, лагъана, кІвализ гъахъ хъувуна. Ви тІварни ван тахъай къасна, стха. Заз жувакай регъуь хъана. Ихътин дустар жедани?! – Мелика хъел кваз чин чІурна кьуьнер чуькъвена. – Вун вири Лезгистанда, Дагъустанда, Ширванда, Къафкъазда машгъур инсан...ИкІ рекъел тун?! Зи кьилегъакъзавач!..

- Бейкеф жемир, - Эмина пӀузар жакъвана. - Къазанфар мукъвара суьргуьндай хтанвайди я, чун гъеле чаз акунвайди туш: зун кефсуз хъана... Я вични акъатнач... Белки, ам залай нарази ятӀа?..

- Бес вуна къуд йисуз адаз чарар кхъенай эхир! - рикӀел хкана Мелика. - Ам сагъ тир, вун начагъ, къил чӀугваз къведай ман!

- Эхъ, гъелбетда, - Эммина вилер акъална: вичин гьал къалурнач. – Фургъун гьал хъия.

Вич вичин чандикай бизар хъанвай Эминан бейкефвал артух хъана. КӀвализ хтайла, ада Къазанфараз туьнт чӀал-чар кхъена:

Эй, азиз дуст Къазанфар-бег, чун хътин дустар жедани?

Дустунин мескен датӀана мегер икъван дар жедани?

Виридаз дуст авай чка рехъ ачух уьлчуь хъайила,

Чаз чи дустунин къану бес икӀ кӀеви Хейбар

жедани?..

Дуст дустунин зираятдиз агакъайла, нури-гуьзуьм,

Дустуниз дустун къанудал икӀ кӀеви данӀар жедани?...

Шиир Мелика кӀелна.

- Хци чӀал я, - Мелик рази хъана.

- Векъи хъанвани?- жузуна зариди.

- Ваъ. Адаз гьакӀ лагъана кӀанзава. Вич кӀвале авачтӀа, хзанар атайдахъ галаз дуьз рахаз вердишарна кӀанда, - Меликак накъан хъел кумай. – За ам пака ракъурдани, чӀехи стха?

- Ракъура, - эхтияр гана Эмин-эфендиди.

Са гьафтедилаь Къазафар-бегдин жаваб хтана. Ада кхъенвай:

“Вун хъиз, стха Эмин, зунни кефсуз я: атӀа харабайра гзаф азиятар, четинвилер акуна, мерез азарар акатнава... Вун чи варцихъ атай юкъуз зун Темир-хан-Шурада авай... Зи хзанриз багъишламиша, абур гъавурда акъунач. Эмин, вун заз дуст, стха ва чирагъ я... Зун Сибирда дуьньядикай хабардар яз

хвейибур, зак руьгь кутурбур ви гуьзел, акьулли чарар, чІалар я. И чІал гила за ваз бахизава. Ялавлу саламралди Мамрач Къазанфар-бег”.

Къилди чарчел ихътин шиир алай:

*Аферин ваз, ви чан хъуй сагъ, эй азиз,
Ваз несиб хъуй женнетда багъ, эй азиз...
Валлагъ, авач гъич са касдиз вун хътин дуст,
Гъар дустуниз я вун варз, рагъ, эй азиз...
На куькІуьрна, стха, вун Аллагъди хуьй,
Дели-диванадиз чирагъ, эй азиз!*

Эминан вилериз накъвар акъатна, ада шиир мад кІел хъувуна, фикирна: “Яраб Къазанфар-бегди зи чІалариз икъван еке къимет гузватІа? Заз ихътин гафар садани лагъайди туш... Дили диванадин чирагъ?! За куькІуьрна?!...»

Зариди садлагъана вичин яратмишунрин эхир хъанвайди гъиссна: “Ингъе, къейидаз хъиз, къиметарни гузва, женнетдин багъни несиб хъуй лугъузва... Ваъ, ваъ! Зи регъуьхъ гъеле яд галама... КІвач тІар хъуй ман... Зи къили, зи рикІи кІвалахзама! КІвалахзава-а-а!”- Эмина къил хкажна, вилер экъисна... Адаз гъарайна лугъуз кІан хъана: “Вун пара къадар сагърай, зи азиз дуст Къазанфар-бег! Вуна зи чирагъ куькІуьр хъувуна!” Адак, дугъридани, цІийи-цІийи эсерар теснифдай ашкъи, гъуьрс, къуват ахкатна.

Эмин жавабдин чар кхъиз эгечІна, фикирлу хъана: « Бес заз регъят яни? За дили диванайриз кхъизва, девлетлуйриз –ваъ».

Бирдан кІвале далдамар язавай хътин ванер гъатна, иесияр гъавурда акьуна: марф акатнава.

- Тадиз экъечІна, къавал варданаг элкъуьрна кІанда, - лагъана Туьквезбана.- Я сусар! Я къелитІар! -гъарайна ада.- Къавал экъечІ! Марф къвазва! Валлагъ, кул гана, варданаг элкъуьр тавуртІа, исятда кІвалер тІилийрай ацІуда! - къилерал сун тапракар вегъена, пуд къелитІни гулар квай

зумурдай къавал экъечІна, къведа верхи кул гуз, сада къванцин ярѓи залан варданаг элкъуьриз, яд чІутхваррихъ ракъурна.

Хуьре гъарай-эвердин ванер, цавар рахадай къукърумар гъатнава, цІайлапанри цифер алай цавара зардин нехишар атІузва. Вири кІвалерин къаварал верхи куларни варданагар гвай дишегълияр ала. Аялри марфадик куьчейра чукурзава, бандар къаз ахъайзава. Итимар, жегъилар къурарик акъвазнава. Гатун марфади тІебиатдин чин чуьхуьзва.

Са тІимил йикъарилай Эмин-эфендидиз Къазанфар-бег мугъман хъана. Яргъал йисара такур дуст кІевидаказ къуржахламишна, дамахдивди, амма рикІин сидкъидай къвезвай, дерин метлеб квай гафаралди салам гана:

- Нисин хийирар, халкъдин мецелай дуьньядихъ галаз рахазвай зи арифдар дуст! Салам-алейкум, дили диванадиз чирагъ кукІуьрай бажарагълу зари! Маргъаба, къуд йисуз зун зинданда ватандикай хабардар авур стха!

Пуд юкъуз Къазанфер-бег Ялцугърал мугъманвиле хъана – пуд Эмин-эфендидин тІални квахъна.

60.

Мелик Ялцугърин мягкъемадин къазивиле тестикъарнава, ам гила хзанриз тІимил аквазва. Неби гъамиша чуьлда, никІе-векъе ава. Дишегълийри чпин аялар ва месел алай Эмин хуьзва.

Азарлудал къил чІугваз гзаф инсанар: алимар, зарияр, къуллугъчияр, уьзденар къвезва... Сад-къве касдин гъиле савкъват аватІа, амайбурун гъилер буш я, гзафбурухъ, белки, ахътин мумкинвални авач жеди... Мугъмандин вилик суфра ахъаюн, адаз гъич тахъайтІа цуру некни фу теклифун и кІвале Севзихан бубадила амай адет я... Мугъманар къалин, кандуни буш жезва, дишегълиярни датІана кІвачел-къилел хъана кІанзава... Гъар стхадиз ва сусаз вичин зегъмет гзаф аквазва, абур гъар сад вичин аялрихъ гелкъвез алахъзава... КІвале наразивилер арадал къвезва. “Аслан къейила, тама къал гъатда, - фикирзава Эммина.- Зун месе гъатайла, хзандани къал-макъал гъатзава...”

Масадаз таквазвай, кІарабдин кѣене авай азар хѣтин, гѣулгѣуна кІвале Эмин-эфендиди гѣар юкѣуз гѣиссзава, адан кефи амайдалайни чІур жезва.

Зари вичин гуьгѣулдихъ галаз рахазва: “Гуьгѣуьл, вун икІ сефил жемир, дуьньяда вуч мал ава ви? Хиял ийиз, гѣафил жемир, и гѣилди кар сал хѣана ви... Ви акѣул вав гвачиз хѣайла, бейнидик затІ квачиз хѣайла, вун валди алачиз хѣайла, гила зав вуч кѣал ава ви? Вун кІанибур сад-кѣвед авач, я яргѣад, я мукѣвад авач. И дуьньяда заз дад амач. Эмин, вуч хиял ава ви?!“ Ада вичивай жузун хѣувуна: “И дуьньяда заз дад амач?”

РикІиз тІар хѣана... ЦІийи чІал кхѣиз кІанз чарчихъ кѣекѣвена, жагѣанач, папаз эверна:

- Я КукІрух, зи ктабрикай са михѣи чар жагѣура, инал кхѣидай затІ аламач.

- Я итим, михѣи чарар амач,- лагѣана ракІарилай Туьквезбана.

- Гѣуьр зи мугѣманри тІуьна, куьтягъ хѣана, бес а сагъ са хара чарар ни тІуьна?! - Эминаз хѣел атана. Ам юзайла, кІарасдин чарпайди жакѣракѣарна.

- Чарар, чан итим, вуна тІуьна ман,- хѣуьтуьлдиз лагѣана Туьквезбана. - Вуна теснифзавай кѣван эсерар бес квел кхѣизва?

РакІарай кѣве йиса авай руш атана: Эминанни Туьквезбанан кѣвед лагѣай бала Мислимат акуна-такуна чІехи жезва.

- Я Бубадин кІус, инал ша,-Эмин чарпайдал кІвачер куьрсарна ацукѣна, ада гѣилер ахѣайна, лагѣана: - Салават, салават! Лиф атана - кѣвед атана! Лиф-кѣвед, лиф-кѣвед! БицІи руш, вилера амалдар хѣверни кІанивилин гѣисс аваз, кѣил агѣузна, акѣвазна. Садлагѣана гѣилер ахѣайна, ада, вич, лув гузвай лифре хѣиз, бубадин кѣужахдиз вегѣена. -Лиф атана-а-а! - Эмина баладин назик беден зайиф хѣанвай гѣилералди чуькѣвена, рикІиз регѣят хѣайиди гѣиссна.

- КукІрух, зи кІвачел алай пек кѣеженвай хѣтинди я,-лагѣана Эмина папаз,-килиг кван.

- Исятда,-Туквезбана гъуьлуьн метГел алчукнавай пек мукъаятдиз алудна, адай тажуб хъайи ван акъатна: - Вувв, им михъиз къеженва хъи!.. Ви кІвачай мад авахъзава!

- Авахъзава?! Вуч?!

- Иринар хътин затІар, - паб шехъна.

- Бес я, бес я, тІигъербан... Зи рикІ немир!- векъидаказ эмир гана Эмина.- Ви накъвари куьмекдайтІа, за абур пиялада кІватІдай. Куьмекзавач, гъакІ хъайила авадарни мийир, чан КукІрух, - тІалабна ада.

Эхиримжи къве гафуни папан вилериз накъвар акъудна: жегъил чІавуз рикІ алаз ишлемишай «КукІрух» ва «чан» гафар къе Эминан сивяй ерли маса гъисс кваз акъатнай.

Туквезбана къурай пек гъана, гъуьлуьн мет михъна, цІийи пек эхцигна, кутІун хъууна.

- Чиркинар авахърай, белки, гила заз регъят хъайитІа, - Эмина вичиз сабур гана.

- Недай, хъвадай затІ-матІ кІанзавани? - жузуна папа.

- Ваъ.

- Са гъвечІи агалт, са вил ахвар ая,- лагъана папа. - Вун сенфизни бегъем ксайди туш: гагъ са, гагъ маса патахъ элкъвез, къуьруьгиз хъана.

- Ба, зунни бабай,-Мислиматни бубадин патавай месел яргъи хъана.

Са арадилай зенг яна.

Эмин-эфенди уях хъана.

Гъаятдай таниш рахунрин ванер акъатна, гурари жакъракъарна, кІвализ гуьзлемиш тавур мугъман, Къубави Къудрат, атана.

- Салам-алейкум, зи гъуьрметлу дуст Куьре Эмин!-кІевидаказ салам гана мугъманди.

- Ва алейку-салам! - кІвалин иеси кЪарагъиз алахъна, амма алакънач. - Багъишламиша, дуст, завай вун варцел кЪаршиламишиз хъанач.

- Ацукъ, ацукъ, я чан стха... Вуна са фикирни мийир... Инсан сагъни жедайди я, начагъни,-КЪудрат Эминан виликай ацукъна.-Заз ви гьалдикай геж хабар хъана... Зи чарчиз ви жавабни хтаначир...Эхир зи рикІиз кЪарай атанач, ингъе - зун ви вилик ква.

- Ваз хвашгелди, стха, сафагелди... Вун гьикІ ава? Ви хзанар, чун чидайбур, чаз чидайбур?...

- Вири хъсанзава... Саламар, дуьаяр гузвай...

- Саламар вугай чебни сагърай, абур гъайи вунни...

- Ви кефчияр гьикІ ава? Вахъ вуч хъанвайди я?-хабарар къуна мугъманди.

Эмин-эфендиди куьруь-куьруь жавабар гузва: адаз вичин азардикай рахаз кІанзамач. Гъа са гафар йикъа шумудра тикрарин?!

Суьгъбет арадал къвезвач: Эминавай, нефес къаз, рахаз жезвач, я рахазни кІанзавач; дустунин гьал акваз, туьтуьниз къагъар къвез, КЪудратавай хабарар къаз жезвач.

Хзанри мугъмандиз хуш-беш авуна, вилик суфра экІяна, адал тІуьн-хъун эцигна.

- Ибур ваз дустуни гъанвай къуба паяр я,-Туьквезбана гъуьлуьн вилик куруна аваз чІулав кЪереяр, анарар ва партахалар гъана.- Неъ. Мукъвара жагъун тавунвай няметар я.

- Вичин паяр гъамиша дулу хъуй, вич Аллагъдин регъимдикай хкат тавурай!-разивилелди лагъана Эмина. РикІел чеб Алкъвадрин медресада таниш хъайивал хтана: “Вафалу инсан я”.

- Гъахътин регъим ада квезни авурай,-КЪудрат тІуьнив эгечІна.

- Вуна вуч къуллугъарзава, КЪудрат?- жузуна Эмин-эфендиди.

- Яргун хуьруьн фекъи я.

- Гъихътин фекъи я?

- Пис фекъи туш,-лагъана Къудрата.- Инсанар рази я.

- Закат кІвализ хутахзавани?

- Зун а вуна русвагъзавай хътин фекъи туш, стха, са тІимил мергъяматлуди я, за са тІимил къван жуван нефс хуъзва.

- Гунагъарни ква ман?..

- Кими туш. Чак гунагъар тахъайла, бес Худа квел машгъул хъуй? - малла Къудрат хъуърена.

- Гъамни дуъз гаф я.

- И мукъвара чи хуъре са итим кечмиш хъана,-суьгъбетна мугъманди.-Ада ихътин веси туна: “Зун къейила, зи къилихъ ясарнар кІелмир, Куъре Эминан чІалар кІела”. Рагъметлудан иесийри заз эверна, адан весидикай лагъана, зани стха, ви чІалар кІелна, амин лагъана, куътягъна.

Эмин-эфенди сифте тажуб хъана, ахпа хъуърена.

- Закай куъ магъалда Куъре Эмин хъанвани?

- Эхъ.

- Вуна зи гъи чІалар кІелна?

- За, стха, “Дуъньядиз” чІалунилай башламишна, - Къудрата везиндалди лугъуз башламишна:

Вакай катна, дуънья гъей, шумудни сад физава,

Вакай зазни хъсанвал жерид туш - заз чизава.

Гъавиляй за, дуънья гъей, вавди агъвал изава:

Ви гъалариз килигна, чІана вад югъ мадара-а!..

Куъре Эмин, Илагъи, рикІ чулав яз шезава,

Югъ-къандавай гъам артух са-сад кІула жезава...

Эмин-эфендидин вилерал накъвар акъалтна.

Къудрата кІелун акъвазарна...

Эмин-эфендидин гьалар ачух хьана: Дербентдин духтуррин дарманрикай яни, жерягьрин мелгьемрикай яни, Аллагьдиз ийизвай дад-бидаддикай яни, са квекай ятлани куьмек хьанвай... Тлал яваш хьанва, хиряй авахьзамач, иштягьни ачух хьанва... Эмин кIвалера кьекъвезва, гьатта гьенерални экъечIзава.

Нубатдин мугьман Гияр дередин вини кьиле авай Шимихуьряй тир, ада Эминаз са кьечI вирт багьишна, вичин дердиникай лагьана:

- Чан зари стха, зун кьве паб авай бахтикъарайрикай сад я. Зиди уьмуьр хьанач, кьилий-кьилиз кьал-макьал, шер-фитне, дяве-дара хьана... Завай а вагьшияр, а фасикъар я хуьз, я рахкьуриз жезвач,-вичин папарин амалрикай, гьерекатрикай галай-галайвал суьгьбетна.- Заз вуна абурукай са чIал туькIуьрна кIанзава... Зи кьисмет акуна, яб гузвайбуру кьванни чпиз ибрет хкудрай. Заз ви “ТIварун стхадиз” чIал гзаф бегенмиш хьана. Гьавилий атанвайди я.

Эминан вилерикай кьве паб авай хзанар, вичин кIвале туькIуьн тийизвай дишегьлияр-кьелитIар, фитне гвай къарияр, кьвед лагьай паб гьиз кIан хьайи КIириви Эмин... карагзава. Ада фикирзава: “ТуькIуьра лагьана, чIал туькIуьрун заз хуш кар туш, гьамиша четин акъваззава... ЧIал вич-вичелай дигмиш хьана, вич-вичелай арадал атана кIанда, ахпа кьелем элкьуьрна, фугъандикай хкатайдаз хьиз, дуьзгуьн хьувуна кIанда... Вирт гана, харат устIардиз са дакIар раса лугьуз жеда, - рикIел вичин кIвалер эцигдайла устIарри авур ракIарар, дакIарар хтана.- ЧIал туькIуьрун дакIар расунилай са кIусни регьят туш, акси яз, четин я... Гьавилий устIарар гзаф я, зарияр тIимил... Мад вучда? ЦIуд хуьрелай элячIна, закай вичин дердиниз са чара жеда, лагьана, атанвай итим гьакI рахкьуриз жедани?»

- ЧIал туькIуьрун садлагьана жедай кар туш, хванахва, - лагьана Эмин - эфендиди. - Зарийри теснифарзавай чIалар: бейтер, дастанар, риваятар, устIарди кьванерикай цал хьиз, фикир-фагьум авуна,гафарикай са кIалубдинбур хкягьиз, абур сад-садав агудиз, гуьзелдаказ кутIуна кIанзава. Им четин кар я... Вун

кимерихъ экъечІ, анрал суьгъбет-сала авуна, югъ нисини жезвайла хъиз, хъша. Акъван чІавал зун ви тІалабун кьилиз акъудиз алахъда.

Шимихуьруьнви куьчедал экъечІна.

Эмин кІвале тек амуькна: ам чІал кхъиз алахъзава, амма гафар вичиз кІанивал къвезвач... Заридин хиялдиз магъ къуьруь хъанвай туьрез, ам никІик кутаз тежезвай къуьзуь лежбер атана. Ам, лацу чарни къелем вилик эцигна, къве паб авай “бахтаваррикай” хиялариз ацуькна... Са арадила чарчел цІарар, бейтер пайда жез башламишна... Мугъман хтайла, чІал гъазур хъанвай.

- КІела, чан стха,- тІалабна шимихуьруьнвиди.

- Яб це, стха, - Эмина яваш ванцелди кІелиз башламишна:

Гъич са касдиз къве паб тахъуй дуьньядал,

ХъайтІа, адан кІвале агъузар жеди.

Виш агъзур йис хъайитІани дуьньядал,

Гъар са чІавуз адан гуьгъуьл дар жеди...

- Ай, сагърай вун, зари! Вуна зи рикІе авайвал кхъенва!.. КІела, мад кІела,- тІалабзава мугъманди.

Заридин къвед лагъай бейт кІелна.

- Агъ, ажеб дуьз лагъаначни?! “Дишегълидихъ жериди туш адалат”... Ам заз хъана “рекидалди алат тийир хажалат...” Сагърай, зари!-мад са шумуд сеферда сагърай лагъана, гъилер-гъилеривай гуьцІна, вичиз бахшнавай шиир кхъенвай чарни къахчуна, шимихуьруьнви хъфена.

Нянрихъ хзанди Эмин-эфендидин цІийи теснифдиз яб гана. Дишегълияр нарази хъана.

- Къез зи чІал вучиз бегенмиш хъанач?- жузуна зариди.

- Я итим, вуна вучиз, дишегълийрихъ адалат авач, лугъузва? Зи рагъметлу дидедихъ адалат авачирни? Захъ адалат авачни? Ви стхайрин сусарихъ, ви рушахъ адалат авачни? - жузуна Туьквезбана.

Эмин кІеве гъатна, жаваб гуз алахъна:

- Зун Шимихуьруьн дишегълийрикай рахазва...

- Ви чІала Шимихуьруьн тІвар авач, я чан дах,- Мегъриди вични нарази тирди къалурна.

- ЧІал туькІуьрайди ялщугъви я. Ада никай кхьин мумкин я? Вичин хуьруьн дишегълийрикай, - лагъана Туьквезбана.- ИкІ гъар са яб гайида фикирда, - алава хъувуна ада.

- Валлагъ, вун гъахъ я, паб, - Эмин рази хъана, рикІел жегъил чІавуз вичинни къарийрин арада хъайи чуьруьк хтана, фикирна: “Заз жуван папахъ, стхайрин сусарихъ галаз къал-макъал авун герек туш». - Камаллу дишегълияр гъар са хуьре-кІвале ава. Куь хатурдай за пака камаллу папакай чІал теснифда, - хиве къуна Эмина.

- Чун вил алаз акъвазда, - лагъана Мегъриди.

Пака нянрихъ, хзанди нагъар авурдалай гуьгъуьниз, къапар чуьхуьн хъувуна, адет тирвал, гъиле храдай гуьлуьт, рас хъийидай перем ва маса кеспи къуна, дишегълияр итимрин къаншарда, лампадиз мукъвал чкайрал, ацукъна.

- Эмин дах, вуна камаллу папарикай чІал кхъенани? - жузуна Мегъриди.

- Эхъ, свас. За квез гаф ганай къван, - лагъана Эмина.

- КІела ман.

- Исятда,-Эмина хъуьцуьгандин кІаникай чарар хкудна, сад гъиле къуна, кІелиз башламишна:

Камалэгъли паб са касдиз хъайитІа,

Эвел дуьньяда ам адаз девлет я.

Вири таб я - чаз гъуьцари гайитІа,

Ам дуьньядин лап багъа са зинет я...

- Им чаз кутугай чІал я,-рази хъана Туьквезбан.

- Камаллу папаз стхади еке къимет ганва,-Мелика шиирдин цІарар тикрарна:-”ЯхцІур агъзур туьмен адан къимет я”,- хъуьрена.- Чехи стха, вуна камаллу папан къимет лап виниз хкажна гъа!

- Камаллу паб виш агъзур туьмендик ква, - лагъана Эмина инанмишвилелди.

Папарин пѳузаррикай хъвер фена: гъар са дишегълидиз итимди вичин тариф авуна Іанда.

62.

Округдай хтана, балкІан ахурдал кутІуна, вичин михъивал-лацувал авуна, Мелик чІехи стхадин кІвализ фена. Салам гана, ам азарлудан патавай халичадал ацукъна.

- Кефияр гъикІ ава, чІехи стха? - къайгъударвилелди жузуна Мелика. Эхиримжи вахтара ада Эминаз “бицІи дах” лугъузмач, гъуьрметдивди “ЧІехи стха” лугъузва. Адан гаф Небиди, хзандини кьунва.

- Валлагъ, стха, авайвал лагъайтІа, кье хъсанзавач,- Эминан чина азиятдин биришар гъатна, вилери зайифвилин цІарцІар гана.

- Вуч хъана?!

- Мад кІвач тІазва, на лугъуди, са ни ятІани ана рапар, рипер экъуьрзава... Хиряй мад авахъзава, кье папа кье сефер пек дегишарайди я,- сефилдаказ суьгъбетна Эмина.

- Хъсан хъанач хъи,- Меликалай залан нефес алахъна.- Ви рикІ алай мазан Миграгъ Къемеран хуьре Гъарун тІвар алай са зурба жерягъ ава, лугъузва ви дуст ашукъ Тагъира. За итим ракъурна, ам чиниз гъидани, чІехи стха?

- Зи патав татай, куьне тагъай жерягъ и этІрефайра амач, стха. - Амма садавай са куьмекни хъанач, - ажуз хъанвай ванцелди лагъана Эмина.-Гъавая зегъметар чІугвамир... Ахцегъви жерягъди гъа бинедилай лагъайвал, заз дерт ава, дарман авач.

- Умуд хкудна виже кьедач, чІехи стха. Аллагъ чІехи я, регъим пара,- Меликаз вичин далудихъай чІехи стха галатна кІанзавач.

- Зани гъакІ фикирзава... Ви кІвалахар гъикІ ава? Инжиклу жезвани?-вичин нубатда жузунарна Эмина.

- За ийизвайбур ваз акур кІвалахар я, чІехи стха... Зав гьахълувилелди кІвалахиз вугузвач!-хъел кваз малумарна Мелика.

- Абур заз акур, зун феи рекьер-хуълер я. ВикІегъ хьухъ!

- ГьикІ викІегъ жен? Абуру зав гьил юзуриз тазвач, чІехи стха.

- Ни?! Абур вужар я?

- За ваз нин тІвар кьан? Нин тІвар кьан тийин? Сифтени-сифте ханарин рухвайри, ахпа кавхайрини фекьийри, ахпа девлетлуйрини чиновникри... Абуру тахсиркаррин тереф хуьзва... Тахсиркарарни я чеб я , я чпин хва-стха, мукьвакьили, тмухъанар я!

- Эхъ... Зилияр, галгам-галгам хъана, чеб-чпихъ галкІида, амма абуру чпи-чеб гишила кьейитІани фитІиндач... Намус авачир хан-бегни, фекьи-фахрани, девлетлуйрни, чиновникарни гьакІ я... Абуру чпи-чеб хуьзва, зегьметчи халкъ фитІинзава...

- За абуруз яб гузвач, чІехи стха, за ви рехъ давамарзава.

- Гьавиляй жемьтдизни вун хуш я. Инсанри ваз алхишарзава, стха.

- Гьа алхишар заз бес я.

- Вуна намусдалдли кІвалахун заз хуш я, стха... Намус михьи кьазидизни далу кІанзава...

- Зи далудихъ вун гала, чІехи стха... Исмаил-эфенди гала...

- Исмаил-эфенди хьтин итимарни хьаначиртІа чи халкъдин язух хъанай хьи, - Эмин-эфенди хияллу хъана, вилерикай хайи хуьрерни шегьерар карагиз, акъвазна.

Азарлу стхадин гуьгьуьл ачухарун патал Мелика жузуна:

- Тпун гьазур жедалди, чІехи стха, са гьилер сетІренжар кьугьвадани?

- Гьваш, кьугьван, - лагьана Эмина.

- Я руш, а сетІренжар гьваш! – алай чкадилай гьарайна Мелика вичин папаз.

Стхаяр шахматрал кьугъвазвайла, кІвализ Тагьир атана. Сада-садан кефияр-гьалар хабар кьуна, Тагьира гьайи цикІендин тІеам акуна, Эмин-эфендиди Тагьир вичинни Меликан арада хьайи суьгьбетдин гьавурда туна. Ахпа ада, хияллу хьана, давамарна:

- Вини Ярагьдал сухтаяр тир йисуз чи пак ктабдай кІелай гафари зун тажубарнай... ЯхцІурни пуд лагьай сурадин кьанни цІусад лагьай бейтина кхьенва: “Яшайиш патал ганвай ризкьи чна пайна... Садбуруз дережаяр гана, муькуьбурун винел хкажна, садбуру муькуьбур чпиз кьуллугьиз кьачун патал”. «Муаллим, - лагьанай за Исмаил-эфендидиз, - ибур вуч лагьай гафар я? Зун гьавурда акъазвач». Эфендиди кІелна, заз табир гана. “ГьикІ?! Зун са низ ятІани лукІвиле гузва? ЛукІвиле ганва?! Зун ихьтин паюнал рази туш!.. Аллагьди ихьтин гафар кхьич эхир! Зун анжах булахдилай яд хьвадайла метІерал кьваззавай инсан я, - лагьанай за эфендидиз.- Зун ихьтин гафарихь я инанмишни туш, я за абур, пак ктабда ава, лагьана, кьилизни акьуддач!” «Ихьтин фикирдал, - лагьанай муаллимди,- алайди са вун туш. - Ихьтин гафариз зи рагьметлу бубани акси экъечІна, зунни акси я, хва!” Эфендидин жавабди зак шадвал кутунай: Ярагьви Мегьамедакай заз хабар авай, амма Исмаил-эфенди бубадин рекье авайди заз, гьелбетда, чизвачир...

Табий хьуниз эверзавай, инсанар сабурлу авуна, лукІвиле твазвай гафар-чІалар пак ктабра мад ава, стхаяр... Абурукай чи гьакимрини менфят кьачузва... ИкІ халкь ахвара тваз регьят я ман... Мегьамед пайгьамбарди, - Эмина салават гьана, - икІ лагьанай, лугьуз, адан сиве чпиз кІани гафар туна, инсанар табий хьуниз, девлетлуйриз кьуллугь авуниз мажбурзава...

Кьакьанвилихъни аскІанвилихъ, артухвилихъни эксуйквилихъ, инсанвилихъни алчахвилихъ, азадвилихъни лукІвилихъ... сергьят авач. ГьакІ хьайила, инсанвал авай инсанри халкьдин кьулайвилихъ ялзава, инсанвал авачир мунафикьри халкь мадни кІеве твазва, чпин нефсер ацІурзава.

Инсанар лукІвиле твазвай, халкъар къирмишзавай вагъшийрин арада, гъайиф хъи, фекъиярни шейхерни жезва... Са къуд виш йис идалай вилик Ирандай вичин къушун галаз атай шейх Жуьнейд лугъудай касди лезги миллетар къирмишиз, чи чилер къаз башламишна... Лезги къушунри душманриз зурба ягъунар къуна, ягъияр рамна (игитрин арада инал чун рахай мазан Миграгъ Къемерни авай), ягъийрин сердерни яна къена, ам Къуба магъалдин Яргун хуьре кучукнава... Гила вуч хъанва? Заз фце୍କьра атай Къудрата суьгъбет авурвал, са бязи ксари гъа Жуьнейдан сур гила пІир яз гъисабзава... Вучиз лагъайтІа адал “шейх” лагъай тІвар алай. Гъахътин шейх квай чкадик вак хъуй!- Меликани Тагъира суьгъбетчидин экъуьгъун, э-гъень, лагъана, тестикъарна. Вичин суьгъбетдиз вири хзанди яб гузвайди акурла, Эмин-эфенди гъевеслу хъана: - Шейх тушир ам, вагъши тир! Са тахсирни квачир инсанар къейидакай шейх жедани? Гъахътин вагъшидин сурукай пІир жедани? Чи пак чилел душмандин сур хъунни дуьз туш!

Жуван халкъдихъ рикІ кайи, халкъ хвейи ханарни, беглерни, шейхерни хъана... Ахътинбурукай сад Гъажи Давуд тир. Ам лезги магъалар, миллетар сад хъувуна. Ада Лезгистан гъукумат тешкилна... Аферин вичиз!.. Амма акъван къудратлу касди вичин чилел Жуьнейдан сур вучиз тунатІа, зи къил акъатзавач.

Гъажи Давудан кар Фетали ханди, ахпа чи шейх Ярагъ Мегъамеда давамарна. Абурун алакъунрикай, къагъриманвилерикай квез залай хъсандиз чизва... Абуру чаз такаабурлудаказ яшамиш жез чирна... Ярагъ Мегъамеда тунвай весияр: жуван кІарабрай лукІвал акъуд, жуван азадвал хуьх, жув садазни лукІ жемир - ибур чи гъар са касдин, аялдилай башламишна, къужадилай хкечІна, рикІе хъана кІанзава.

- Эхъ, стха, - тестикъарна Тагъира.

Мелика къил эляна.

- Чна чун, инсанар, чуьлдин вагъшийрикай: жанавуррикай, северикай, чакъалрикай... яракъдин, цІун, къакъан цларин куьмекдалди хуьзва, - давамарна

зариди. - Бес чна чун зулумкаррикай, намердрикай, мунафикърикай гъикІ хуьн, я Аллагъ?! Вучиз чавай, зегъметчи халкъдивай, чун хуьз жезвач? Вучиз вуна, я Худа, куьмекзавач?! Вучиз вуна а инсансузриз жаза гузвач?!

Гъар са инсан, стхаяр, жув азад инсан яз гъиссна, жуван намус ва нефс хвена, жуван ихтиярар масадав вугун тавуна, экуь дуьньядал яшамиш хъана кІанда... Гъар са кас дуьньядал сифте нубатда инсан хъана кІанда. Зун гъа икІ яшамиш хъайиди я... За жуван фикирар хайи жемьтдив агакъарна, шиирра ва дустариз ракъурай чарара кхъена, фейи хуьрера, шегъерра алимриз ва зарийриз лагъана

- Чаз чизва, чан стха, - Меликани Тагъира къилер эяна, чеб гъавурдик квайди къалурна.

Эмина авур суьгъбет хзанри адан веси яз къабулна.

Кесиб инсанрин вилера Эмин-эфенди агъа, алим, зари, къази тир; адан гафунни, гапурди хъиз, атІузвай; адавай низ хъайитІани жаваб гуз алакъзавай; адан чІалари тахсиркаррин ирид несилрал чІулав леке гъизвай... Гъавиляй девлетлуйриз Эмин-эфендидикай кичІе тир: винелай абур гъуьрметдалди рахазвайтІани, къулухъай сас регъвезвай, рикІяй нифрет гузвай ва серфе ахтармишзавай... Ам азарлу хъайила, гзафбуруз чпин кІулай дагъ аватай къван, регъят хъана.

63.

Вахтар, йисар къевез алатзава...

Эмин, ктаб метІерал эцигна, кавалдал ацукънава. Адан вилик вад аял ква: абурду чпин бубадивай ва имидивай кІелиз-кхъиз чирзава. Медреса ахъайдай сагъвал Эмин-эфендидихъ хъанач, гила ада вичин балайризни хтулриз тарс гузва.

Зенгинин ван акъатна, кІвализ ашукъ Тагъир атана. Аялар кІвачел акъалтна, ахцукъдани, ахцукъдачни чин тийиз, муаллимдал вилер алаз, акъвазна.

- Куьн мерехес я, балаяр,-лагъана Эмин-эфендиди. - Гайи тарс хуралай чира.

Аялар кІвалаяй экъечІна, Тагъир Эминан виликай аскІан куьсруьдал ащукъна.

- ГъикІ ава, дуст?-жузуна ащукъди.- Биціи сухтайрихъ галаз къазвани?

- Къазва, къазва, хъсан аялар я. Вуна са мани лагъайтІа, зи кефияр мадни хъсан жеда,- жаваб гана кІвалин иесиди.

- Исятда,- хкунилай чуьнгуьр къачуна, ащукъди Эминан “Гуьзел Тамум” чІал лугъуз башламишна.

КІвалин раклариз дишегълияр кІватІ хъана: абур ащукъ Тагъиран манийриз яб гунивай садрани тух хъайибур туш.

- За, ащукъ, ваз лугъудай цІийи чІал жагъурнава,- хабар гана Эмина.

- ЦІийи чІал теснифнани?

- Ваъ. Жагъурна.

- ГъикІ жагъурна? - Тагъир гъавурда акъунач.

- За ваз фад са сугъбет авур тир,- башламишна Эмина.- Самур дареда, инлай аквазвай Гъуцарсувун рагъ акІидай пата, мад са Ялцугъ лугъудай хуьр ава. Белки, чи хуьрерин арада са гъихътин ятІани алакъа аватІа, заз чидач. Заз гъаниз физ, анагар акваз кІанзавай, гъайиф, алакънач... Гъа хуьре, стха, саки са виш йис идалай вилик Эмин лугъудай бажарагълу мазан, зари хъана. Заз къе жуван сандухдай гъа Эминан, жуван тІварун стхадин, чІалар гъат хъувуна.

- Я аламат!-Тагъир тажуб хъана.- Абур гъинава? КІела кван, чан дуст!- ащукъдик тади акатна.

Чарпайдин къилихъ галай цІал алкІурнавай татахдин къацІарал басмадин ва гъилин ктабар ала, абур сад-садав эгисна, къилихъди акъвазарнава, чІехи кІалубринбур къулаба эцигнава. Къилди дезгедал Эмин-эфендиди вичин эсеррикай цванвай гъилин ктабар ала. Абурукай гзаф ктабар Тагъираз, вичин хсвсибур хъиз, таниш я. Ктаб кІелиз къачуз кІан хъайи садазни, яргъал хуьрерай

атай ерли таниш тушир инсанризни, Эмин-эфендиди гъеле ваъ лагъанвач. «Ихътин жумартвал сеbeb яз,- фикирна Тагъира,- зи дустунив вичин сад са яцрак квай ктабар элкъвена ахгакъни хъувунвач».

Са цал къунвай тахтадин къацIарал басмадин ва гъилин ктабар ала. Са къацIал - иесиди вичин эсеррикай кIватIнавай ктабарни ала. Абур Тагъираз таниш я, гзафбур ада кIелнава.

Эмин-эфендиди дакIардилаь гъилин ктаб къачуна, адан цIакул тунвай ара ахъайна, лагъана:

- Самур Эмин савадлу инсан хъана, ада вичикай икI кхъизва: “Илимдин гуьгъуьна гъатайди камалдив агакъда. Пебиатди гъардаз са жуьредин пай ганва. Зани са тIимил лацу-чIулавдакай кIелнава”,-Эмин хъуьрена:-Лацу-чIулавдакай кIелнава... Хъсан айгъам яни?! Вич илимдар тирди хиве къазвач...

- ЧIалар кIела, чIалар! - тIалабна Тагъира.

- Хъсан я, яб це, - Куьре Эмина Самур Эминан “Жегъил”, “Жедач”, “Дилбер” шиирар кIелна.

- “Дилбер” чIал зи беденди кужумна, стха, за ам лугъуда. Къала, улуб зав гице, а чIал за кIелин, - ктаб къачуна, Тагъира аваздалди кIелиз башламишна:

Сифтедай на икърардин гаф ганай заз,

Чара касдихъ ялзава хъи къе, дилбер.

Шекер алай ви мецин сес хъанай заз,

Буна зи рикI къванзава хъи къе, дилбер...

- Зурба чIал я,-ашукъ шадвиляй ирид цаварив агакъзава.- Килиг ада эхирдай вуч лугъузватIа: “Хиялрикай за ви шикил храна, Ви чин акваз Ялцугъ Эмин цIрана, Ви эрзиман чIугваз зи чан къурана, Мадни ваз рикI-чанзава за къе, дилбер!” Валлагъ, тир-тирвал лагъанва касди!

- Эхъ, - тесстикъарна Эмин-эфендиди.

- И чIал, стха, ви чIалариз ухшар я, - лагъана сирлудаказ ашукъди.

- Белки, зи чӀалар Самур Эминан чӀалариз ухшар ятӀа? – Ялцугъ Эмина мили хъверна. – Ам залай виш йис вилик хъайи зари я.

- Мумкин я, - Тагъир хияллу хъана. - Акъваз-акъваз, за жемьтдиз им нин чӀал я лугъуда? Вунни Ялцугъ Эмин я, амни - Ялцугъ Эмин. Гъи чӀал гъи Эминанди ятӀа, яб гузвайбуру гъикӀ рикӀел хуърай?

- Ам Самур Эмин хъурай, зун - Куьре Эмин, - кӀвалин иеси хъуьрена.

- Дуьз меслят я.

- Фцекъра атайла, Къудрата лагъанай: Къуба магъалда зи тӀвар Куьре Эмин хъанва.

- Пис тӀвар туш, гъинай ятӀа чир жезва.

- Зун акси туш, лугъурай.

- Самур Эминахъ мад гъихътин чӀалар ава?

- Адан гзаф чӀалар муьгъуьббатдикай теснифнавайбур я, яшайишдикай туькӀуьрнавай чӀаларни ава, - муьгъуьббатдинбурукай кьве чӀал кӀелна.

- ТуькӀвей чӀалар я. Я стха, яраб гъа вахтара лезгийриз муьгъуьббатдикай хабар авайтӀа? - жузуна ашукъди.

- Эхъ, стха. Самур Эмин виш йис вилик хъайи зари я, бес адалай вилик хъайи Миграгъ Къемера, адалай вилик хъайи Куьре Мелика, адалай вилик хъайи Генжеви Низамиди... муьгъуьббатдикай теснифначирни?! Муьгъуьббат гъамиша авай затӀ я, адаз талукъ бейтер, дастанарни фадлай ава. Анжах абурукай чаз хабар авачир: кӀел-кхъин тӀимил я, вири рикӀел хуьз жезвач... Бес гъакъван гуьзел гъисс тир муьгъуьббатдикайни тесниф тавурла, мазанри, зарийри квекай теснифрай?... За муьгъуьббатдикай чӀалар теснифайла, са бязи дуьньядикай хабар авачир бейниванриз хъел къвезва, гуя за жегъилар чӀурзава... За абур чӀурзавач, за абур муьгъуьббатдлу жез вердишарзава... Муьгъуьббат дуьньяда чан алай къван вири затӀарихъ, гъашаратрихъни кваз, ава. И тарарин кукӀвара ацукънавай билбилрин, каруйрин, кихерин, керекулрин... баядар квекай я? Муьгъуьббатдикай! – зариди мад милаим хъверна.

Варцин зенгинин ван акъатна.

- Чаз таниш тушир мугъманар атанва,-хабар гана Туьквезбана ракIарилай.-
Вужар ятIа, чир хъанач.

- Ша лагъ, Эмин-эфендидиз шад хъана. - Мугъман кIвалин берекат я.

Гила, кIвалин агъвал кесиб хъанвайла, мугъмандиз талукъ мисалди кайванидиз тIеам ганач: адан чиник серин акатна.

Салам гана, кIвализ кьве агъил итим атана, чпиз къалурай хъуьцуьганрал ацукъна. Эминани Тагъира абуруз хуш-беш авуна.

- Чаз куьн чизва, гъурметлу Эмин-эфенди ва Ашукъ Тагъир, - башламишна мугъманрикай яшлуда,- чун квез чизвач. Чун Ахнигай я, гъана кIвал-югъ, мал-хеб аваз, яшамиш жезвай уьздена я, - чпин тIварар лагъана. - Багъишламиша, эфендийрихъ галаз рахадай акъулла гафар заз чидач, гъакI хъайила, жуван дерди садлагъана ийиз кIанзава. Чак элкъвенахъ физ тади ква.

- Адет тирвал, за квевай пуд юкъуз куьн вучиз атанва, лагъана, хабар къадачир, - лагъана иесиди. - Квек гъакъван тади кватIа, сифте са бисминлагъ ая , - кьилин ишара авуна, папав суфра гъиз тунаБ – са къас нисини фу неъ. са сукIпа буза хъухъ, ахпа куь дерди лагъ, - ихтияр гана.

Мугъманри кIвалиниесиди лагъайвал авуна.

- Чан Эмин-эфенди, чаз мехъерардай яшдиз акъатнавай гада ава, - дерди ахъайиз эгечIна агъил ахнигви. - И мукъвара ам куь хуьруьз чи хванахвадин хцин мехъерик атайла, адас ви руш Лейли акуна, бегенмиш хъана, хтана... Ам дили-дивана хъанва: иллагъ-пиллагъ, вичиз Ялцугъ Эминан руш гъваш, лугъузва... Чун куь руш це лугъуз, ихтияр гайитIа, адак лишан кутаз атанвайбур я.

Эминан сивикай хъвер фена, рикIел вичин дили вахтар хтана, фикирна: “Жегъилар ГЪА ихътинбур кIанда: муьгъуьббатдикай хабар авай; кIанидал эвленмиш жез алахъзавай; муьгъуьббат рикIин чирагъ тирди чизвай... Ихътиндаз за ваъ гъикI лугъун?!... Ахнигар дагъдин кунарда авай са кесиб хуьр

я, лагъана, руш тагана акъвазайтIа, зун гъейри Эминаз ухшар жезва. Вуч жаваб гун?”

- Я гъуьрметлу ахнигвиар, ибур икI садлагъана гъял жедай месэлаяр туш: зун буба ятIани, рушахъ имияр авайди я, диде ава... Абурувай хабар къуна кIанда... Ахпа, стхаяр, зун къази хъана, заз жегъилар эвленмишдайла чи хуьрера жезвай еке гъахъсузвилер, наразивилер, накъвар, рикIерин тIарвилер акуна. Зи фикир жуван бала динжардайла, ахътин месэлайриз рехъ тагун я. ГъакI хъайила, за рушавай вичивайни хабар къада: ам рази яни, тушни чирда.

- Дуьз, - тестикъарна Меликани Тагъира.

Туьквезбана ракIарихъай яб гузва: адаз итимрин суьгъбетдик къаришмиш жедай ихтияр авач.

- Я чан Эмин-эфенди, вун са гъахъ гвай инсан я... Чун, яргъал рекъер атIана, атанвай инсанар я, - илчидиз атIай жаваб чир хъана кIанзава.

- Ва, ваъ... Гъахъ зав гъамиша гвайди я, гилани жеда... Жаваб квез за пуд йикъалай гуда.

- И яргъал рекъера, чан эфенди, бес чун шумудра инихъ-анихъ хъурай? - гележегдин къавум къастунал кIеви тир.

- Балугъ кIандай касди, стха, тум цел эляда, - мисалдалди жаваб гана рушан бубади.

- Чна гуьзлемишда, - лагъана, илчияр, вил къулухъ галамаз, хъфена.

Эмин-эфендидин кIвале къетIен суьгъбетар, гъерекатар башламиш хъана... Дидедиз вичин руш патал хуьруьз гуз кIанзавач... Лейлидиз ахнигви жегъил мехъерик акунва: рушаз адан буй-бухах, викIегъ къекъуьнар, хци рахунар ва иллаки туьнт къуьл хуш хъанва... «Я диде, ахътин гада чи хуьре садни авач», - лагъана Лейлиди. Туьквезбан гъавурда акъуна: «Зи рушаз ам кIан хъанва...Зазни гъа икI Эмин акун кумазни кIан хъайиди тир». Ада гъуьлуьз руш рази тирдакай хабар гана.

Пуд йикъалай илчияр хтана.И сеферда кIвале вири хзан авай.

- Чна куь жаваб гуьзлемишзава, гуьурметлу стхаяр, - лагъана чӀехи илчиди.

- Чун чи руш куь хциз гунал рази я, - жаваб гана Эмин-эфендиди.

- Куьн пара къадар сагърай! - чамран бубадиз гзаф шад хъана. - Куьн хьтин инсанрихъ галаз къавум-къардаш хьун чаз цаварилай жагъизвай бахт я.

- Чазни куьн хъсан инсанар тирди аквазва,-лагъана иесиди.

- Гила чун, чан къавум, рушан рекъикай, адахъ гудай къиметдикай рахан,- тПалабна чамран бубади.

- Чна руш маса гузвайди туш, ам вичин кӀвал-югъ хьуй, бахтлу хьуй, лагъана, эвленмишзавайди я,-лагъана Эмин-эфендиди. - Чаз рушахъ са къиметни кӀандач.

- ГьикӀ?! - ахнигвиар тажуб хъана. - Чун квез кесибая яз аквамир, чун чи хуьре хъсан дуланажагъ авай тухум я. - Ма, стха, им виш манат гимишдин пул!- чамран бубади иесидин вилик залан кисе эцигна.

- Я къавум, зун мубтала инсан я, за рушахъ са шагъини къачудач, жуван баладихъ къачузвай пул гъарам я. Кисе къахчу! – къетӀивилелди лагъана Эмин-эфендиди.

- Гуььлуьз гузвай рушахъ рехъ, чаз чиз, вирибуру къачузвайди я... Еке никӀер-векъер, къизилар-гимишар къачузва... Ви дережа фикирда къуна, къази, чна, зи стхайри, виш манат кӀватӀна, им ваз гьалаллувилелди хьуй, - чамран бубади пул авай кисе иесидин вилик чӀугуна.

- Жедач, къавум! За жуван руш маса гузвач, - Эмин-эфендиди кисе къулухъ хьувуна. - Къахчу!

- Бес ваз вуч кӀанда?! - ахнигвидиз кисе къахчуз кӀанзавач.

Эмин-эфенди гагъ киседиз, гагъ цӀийи къавумриз, гагъни вичин стхайриз килигна.

- Гила и касдиз за гьихьтин жаваб гун? - хабар къуна Эмина стхайривай.

- Жаваб вуна гана, чӀехи стха. Чна рушахъ рехъ къачузвач! - тикрарна Мелика.

- Са жаваб гана кIанда, - Эминан рикIел зарафатдин чIал акьалтна, ада лугъуз башламишна:

*- Къавум, килиг, къуллугъ за ваз лугъуда:
Са либас гъваши, ам пара ужсуд тахъуй.
Таяр-туьшерин арада къалурдай
Тегьер затI хъуй, вун пара гъафил тахъуй...*

Къавумри дикъетдивди яб гузва. Рушан бубади вичин рушаз къавумри гъун лазим тир либасар гъисабзава: тевриз тумаж мягсерар, къацу сагърид башмакъар, зар-зиба, яру шаршав, михьи дугъуьр, мина зунжур къуба, магъидин регъ, архалух, келегъа, къирдин жуна...

Къавумрин чинрин рангар атIана... Иесиди алава яз тагъким хъувуна:

- Гафар виниз, крар агъуз жез тахъуй!

- Я чан къавум, инсаф хъсан затI я! - ахнигвидай гъарай акъатна. - Акъван багъа затIар за квехъ къачуда?! - вил ягъайла, адаз вичин кисе лап усал акуна.

Эмин-эфенди хъуьрена, адан стхайрикни хъуьруьн акатна.

- Куьн квелай алатмир, - лагъана Мелика. - Чехи стхади туькIуьрайди зарафатдин чIал я. Куьн адан айгъамдин гъавурда акъуначни?

- ГъикI зарафатдин чIал? Гъахътин зарафатар жедани?!

- Эхъ. Куьн чна лагъай гафунин гъавурда акъазвач эхир. Куь пул къахчу!

Къавумар чеб-чпел хтана, абурун чинра шадвилин лишанар пайда хъхъана.

- Я бендеяр, чаз рушахъ са затIни, са рехъ-ражни кIанзавач. Куьне квевай жедай са къат партал гъана, куь свас твах. Мубаракрай! Жегъилар бахтлу хъурай! Ма, имни куь пул!- Эмин-эфендиди кисе къавумдив вахгана.

Са вацралай Лейли Ахнигиз гъуьлуьз тухвана.

64.

Эмин-эфенди залан фикиррик ква... Адан вилерикай сад-садалай эйбежер, рикIиз тIал ядай шикилар: Кавказда яргъал йисара къиле фейи дявеяр, лезги магъалра пайда жезвай урус къелеяр, табий тахъай хуьрериз цIаяр ягъун...

карагзава... Вилер акъалнаватлани, шаирдиз аквазва: Дагъустанда зулумкарвал артух хъанва, кесибри пачагъдиз, ханариз еке харжар гузва... Угъривилер, къчагъвилер, тапарар-гъиллеяр пара хъанва... Милли марифат квахъзава... Ихътин гъерекатрин, гъаларин таъсирдик лезги халкъдин ацукъун-къарагъун, меденият ва ахлакъ чѳуру патахъ дегиш жезва: агъзур йисарин кѳеви адетар буш жезва, инсанрин ва мукъва-къилийрин арада авай гъуьрмет-хатур къери жезва. Гъарда вичин хийирдихъ ялзава, чѳехи хзанар чѳизва... Эмин-эфендиди хабар къазва: “Эй, инсанар! Эй, халкъ, куьн гъинихъ физва?! Намусни гъейрат, гъахълувални мергъяматлувал къиметда амачни?!”

Ялцугърални секинзавач... Гзаф йисара хуьруьн кавха ва фекъи хъайи Челебни Вагъаб атѳа дуьньядиз фена, абурун чкаяр Седирани Магъсума хкъуна. Рухваяр бубайрилай са куьнални артух тух – гъамиша, керкийри хъиз, чпихъди язава... «Гъайиф, за Магъсумак умуд кутунвай... Ам бубадила мергъяматлу яз аквадай, - Эмин-эфендидин чпин аял вахтар хтана. – Емиш тарцивай яргъаз аватдач къван».

Эминан хзандани виликан меслят, хатур, къайда амач: гъар стхадин хзанди вичихъ ялзава, вичи къазанмишайди вичел харжзава... Гъеле канду сад яз, тѳуьн сад яз ама, амма са папазни вири хзандиз недайди гъазуриз кѳанзамач... Абурун арада “зиди”, “види” гафар пайда хъанва... Стхайризни гъардаз вичин зегъмет, вичи къазанмишайди гзаф яз аквазва.

Кѳвач датѳана тѳазва... Къекъвез тежезмай зари михъиз гъелек хъанва, ам жемьтдикай, мел-межлисдикай хкатзава. Адал къил чѳугваз, меслят къачуз къвезвай мукъва-къилийрин, хуьруьнвийрин, дустарин къадарни тѳимил жезва. Эминаз-арифдардиз чизва: “Гъар са инсан маса инсанриз, жуван багърийризни, ам сагъзамайдалди герек я... Эгер инсан начагъ хъанватѳа, а начагъвални умуд квачирди ятѳа, ахътин инсан садазни, гъатта багърийризни герек амач... Ахътин инсан чан аламаз къенвайбурун жергедиз аватда... Вун, Эмин, гъеле ахътин

гьалдиз атанвач, вун гъеле сад-къведан виле ама, сад-къведаз герек къвезма”,- зариди вичиз сабур гузва.

Са нянрихъ, вири хзан къулан патав кІватІ хъанвайла, Мелика наразивалквей сесиналди заландаказ лагъана:

- Чѐхи стха, чун вилер аваз буъркъуъ, япар аваз биши инсанриз ухшар хъанва, - вирида, кис хъана, яб гузва. - Чун вилериз аквазвай, япариз ван къвезвай крарикай рахазвач, чна къил къакъудзава. ИкІ гьикъван вахтунда хъуй?!

- Вуч хъана, стха? – Эминан ифей Ван акъатна.

- Мад вуч жеда къван, чѐхи стха?! – Мелик викІегъ хъана. – Чи виликан саф хзан, сифте къиле Севзихан буба авай хзан, гила къиле Эмин стха авай хзан амач... Гъайиф! – нефес акъадарна, хзанрилайни залан нефесар алахъна. – Лагъана кІанда: икІ чкІизвайди, икІ чкІайди са чи хзан туш... Им чи алчах девитрди чаз ракъурнавай тІегъуън я, чавай адаз дарман жедач.

Эмин-эфенди стхадин гафарал тажуб хъанва, ам жавабдихъ къекъвезва, хинен гафари хъел кутунвай Туьквезбан гъуълуъз килигзава. Вири киснава.

- Чи виликан саф хзан, сифте къиле Севзихан буба авай, ахпа къиле Эмин стха авай хзан, фадлай амач,- малумарна Мелика.- ИкІ чкІизвайди, икІ чкІанвайди са чи хизан туш. Им чи алчах девирди чаз ракъурнавай тІегъуън я, чавай адаз дарман жедач...

- Дарман авачир азар авайди туш, - белки, сифте яз туънтдаказ лагъана Небиди, адаз Мелик квекай рахадатІа чизвай: стхаяр вилик амаз меслят хъанвай.

- Са зи азардилай гъейри,-Эмина усал хъверна. - Гила чна чи хзандихъ галукънавай тІегъуъндиз вуч ийин, стхаяр?

Са легъзеда вири кис хъана, сад-садаз килигна. Садни рахан тийиз акурла, Мелика галачир уьгъуъ яна, хур вилик экъисна.

- Чун чара хъана кІанда, чѐхи стха! - Меликан гафари кІвале барутдай ацІурнавай Шамилан туп ягъай хътин ван авуна.

Эмин-эфендидиз, вичин кьилиз гапур вегъей хьиз, тIар хьана.

- Чара хьун?!-гъарай акъатна Туьквезбанай.- Куьн никай чара жезва? Бубадин чкадал алай азарлу стхадикай?! Квез кIвалер эцигай, квез мехъерар авур, къуллугъар гайи стхадикай?! Куьне азарлу стха гила нел вегъизва? Завай кьилди ам хуьз жедани?!- чIехи сусан вилерал накъвар акъалтна.- Квехъ инсаф авачни?!

ГъвечIи стхаяр, абурун папар серсер хьана – Туьквезбан гъахъ тир. Мелик жавабдихъ къекъвезва: пIузарар юзазва, амма Ван акъатзавач.

Эмин-эфенди са гафни раханач, ам кьиле ван гъатна ацукънава, буш вилер стхайрал ала, рикIяй сад-садалай туькьуьл фикирар физва: “Ингъе зи эхир... За чIугур къван зегъметриз гузвай кьимет... Заз багъри стхайри ийизвай гъуьрмет! Эй, залум дуьнья! Эй, инсафсуз дуьнья! Такъатсузрин, начагъбурун язух текъведай дуьнья!”

- Я свас, чара хьана, лагъана, чун садни и кIвалерай экъечIзавайди туш,- галкIиз-галкIиз гъавурда тваз алахъзава Мелик.- Гъар са стхадин хзан вичин кIвале амуькзава... Чна чи чIехи стха хуьда, чун адахъ гелкъведа... Анжах...

- Анжах вуч?! - мад Туьквезбанай агъ акъатна. – Санал аламукъайтIа, чна куьн незвани?! Чак тIегъуьн квани?!

- Анжах чаз, стхайриз,- Мелик Небидиз килигна,- гъи ник нинди ятIа, гъи векъ нинди ятIа, чир хьана кIанзава...

- Эхъ, эхъ, чIехи стхадин свас, - тестикъарна Небиди.

- ИкI куьне Севзиханани Эмина къазанмишай вири мал-девлет пайда, яни?- жузуна дертлу хьанвай Туьквезбана.

Мелика кьил эляна.

- А мулкарик куь къазанжидихъ къачур чка квани?

- Ваъ, - хиве къуна Мелика.

- Я свас, бубадин чIехи стхадин девлетрик чи зегъмети, чи пайни ква, - явашдаказ гаф кутуна Небиди. – Бес зи чан гъамиша чуьлда акъатнавачни?

- Рахамир, паб, пайрай, - явашдаказ лагъана Эмина. – Абуру зи хирерал кърмах къел алухна.

- Ваз кимиди гъа и кар тир... Я Аллагъ! – цавуз килигна, Туьквезбана хур гатана. - Ваз и мешверат аквазвачни?!

- Чи риклера са писвални авач, - Мелик члехи стхадин паб секинариз алахъна.

- Чара хъунилай еке писвал жедани?! Я чан хинер! Куь члехи стхани зун къе ама, пака амачир яшлу инсанар я. Чи амай са балани куь бала я. Куьне и дар, члехи стха месел алай, арада чара хъана вучда? Чаз акъатдай ник цаз вуж фида? КИвач ханвай стха фидани? Кбиле мазула авай зун фидани? Гъеле нинийрив къугъвазмай Мислимат фидани?! Чаз ризкъи ни къазанмишда?!-Туьквезбанан вилерилай мад накъвар авахъна. - Куьн ни хвейибур я? Квекай итимар ни авуна? Зун квехъ тИмил гелкъвенани?! Гила квез члехи стхани зун залан хъанвани?! Усал хъанвани?! – вилерал перде акъалтна, адаз садни ахкунач.

Стхайрай са жавабни акъатнач. Абурун папарни, къилер чиле туна, сиве яд къунвайбур хъиз, ацукънава.

- Бес я, паб,- мад явашдаказ лагъана Эмин-эфендиди. - Стхайри чпиз гьикI хъсан аквазватIа, гъакI авурай. Зун рази я, стхаяр, - адан туьтуьниз къагъар атана.

Хзанар, са-сад къарагъиз, чпин утагъриз хъфена.

Туьквезбанан гафари намусда эцягъай Меликани Небиди чара хъунин месэла са вацра арадал хъивегънач.

Стхайрин теклифди Эмин-эфендиди рикIиз гзаф тIарна, адан рикIелай вичин хер алай кIвачни, зайиф хъанвай беденни алатна: “Гъамиша туькIвенвай, арада гъуьрмет-хатур авай стхаяр закай вучиз чара жезвайбур я? Зун, зи хзан абуруз вучиз залан хъана? Чара хъайитIа, чи гъал мадни пис жеда эхир... Нивай куьмек тIалабин? Исмаил-эфендидиз чар кхъидани? Яраб ада зун айибардатIа? Бес низ лугъун? Меликак нин гаф акатун мумкин я? Тагъиран? Мислиман?

Агъамирзедин?.. Къази жедалди Мелик амалсалигъ инсан яз аквазвай, гила михъиз дегиш хъанва... Дуванханада гъязвай месэлайрикай заз суьгъбетарни хъийизмач, кьил акъудун четин арзайриз килигдайла, завай хабарни къазмач... Къуллугъди инсанар чIурда къван... Бязи муьмин инсан, вичикай кавха хъайила, къамчи гвай жаллатIдиз элкъвезва, зулумкар жезва... Меликни гъакI ятIа? Къуллугъди дегиш тавурбурни ава: зи гъуьрметлу муаллим Гъажи Исмаил-эфенди, зи дуст Къазанфер-бег, зи дуст Мислим... Мадни ава, амма, гъайиф, абурун къадар тIимил я..."

Чара хъанвачтIани, хзанда виликан алакъаяр амач, стхайрин чинрик серин ква, гъар папа вичин гъуьлуьз ва аялриз кьилди тIуьнар гъазурзава.

Эмина къатIузва: гила аялрин арадани виликан дуствал амач, абурни сад-садаз вилерин кIанерикай килигзава.

- Чун кицIерни кацер хъиз, гъугъ-бугъ ийиз, мад гьикъван яшамиш жен? - жузуна Туьквезбана гъуьлуьвай. - Жуван стхайриз чара жедай ихтияр це, я итим!

- За абуруз ихтияр ганай хьи.

- Мадни це.

Эмина стхайриз вичин патав эверна, лагъана:

- Белки, стхаяр, им Аллагъди чаз гузвай пай ятIа, зи аксивал авач, чара хъухъ. Рухваяр бубадикай, стхаяр стхайрикай чара жедачиртIа, чилел цIийи хуьрер, шегъерарни пайда жедачир... Пата-къерехдай кас-масдиз ша лугъун герек авач, чи кIвале къазиярни ава, маллаярни ава, уьзденарни. Зун, куьне чи мал-девлет гьикI пай авуртIа, гъадал рази я. Ахпа чи меслятдикай кавха хабардар ая, къазидин ктабда кхъихъ, чна къулар чIугвада.

- Хъсан я, чIехи стха, - Меликаз шад хъана.

- Сагърай, стха, - Небидиз вичин далуяр чухвай къван регъят хъана: ада чIехи хзан вичел акъвазнавайди яз гьисабзавай, чара хъайила, вич девлетлу жедай хъиз авай: "Эминанни Меликан мугъманриз фу гайи къван, зун абурун

лежбер хъйи къван бес я. Захъ жуван хзан ава...Шагъи-бисти кІватІ хъайила, жуваз цІйи кІвалерни эцигда!”

Мелика цІйи кІвалерикай фикирзавач, адаз Эминни Неби алатна, чІехи дарамат вичин хзандиз амукъна кІанзава: “И къванцин къеле виш йисаралди, чурни хун тавуна, амукъдайди я... Жуваз цІйи никІер, векьер къачуда... Укругдиз са къуллугъдал хъфида...”

Мал-девлет пай авурла, Эмин-эфендидиз Хтумрин булахдихъ галай никни КІахцугърин къилел алай ичин багъ, карч алайбурукай къве кал, къве яц ва цІуд хеб акъатна. Гъам булах галай ник, гъамни ичин багъ Эминан рикІ алай, ам мукъвал-мукъвал физвай ерияр тир. И кар чиз, Меликани Небиди а чкаяр чІехи стхадин паюниз акъудна:й. “Зи стхаяр акъван писбур туш,-фикирзава Эмина. - Эгер и никни багъ заз акъатначиртІа, зи рикІ пад жедай. Баркалла стхайриз, абуру зи гуьгъуьлдикай хабар къуна”.

Яваш-яваш гъенерал экъечІиз, хуьруьнви лежберар буюрмишиз, абуруз вичин гъилихъ галай абас-мабас гуз, Эмин-эфендиди гъвечІи майишат къиле тухузва, кандуйрай магъсул ва гъуьр, гъаятдилай кІарасар кими ийизвач.

ДатІана къазанжи текъвез хъайила, мал-девлетдик яваш-яваш эксуьк жедай хесет ква. Эминан жибинра авай пулар, Туьквезбанан сандухда авай парча-чара яваш-яваш цІрана-кІуьрена...Гилад абуру, гъар пул герек хъайила, кІвале авай ажнас маса гузва. Гъуьлни паб яваш-яваш къурал акъалтна: алукидай пек-партални куьгъне хъанва, цІйибур къачудай такъатни авач... Папаз цІйи булушка чарасуз герек хъана. Къасумхуьрел физвай Тагъирав пул вугана, Эмина адав базардай вад юкІ къедек парчани багъда ишлемишун патал са ракъун пер къачуз туна.

Нянрихъ кІвализ азарлудал къил чІугваз хуьруьнви пуд итим атана.

Пакамахъ Туьквезбан килигайла, кандудин винел накъ Тагъира базардай гъайи къедекни пер аламачир. Кайванидай гъарай акъатна:

- Я тим, чуьнуьхна-а!

- Вуч хъана, я паб?! - Эминакни теспачавал акатна.

- Къедекни пер амач! Чуьнуьхна-а-а!

Гъарайдин ванцел хзанар кІватІ хъана: дугъриданни, гъикъван къекъвенатІани, абуруз санайни накъ базардай хкай, виридаз акунвай парчани пер жагъанач.

- Абур чуьнуьхун сенфиз кІвализ атайбурукай садан кар я,- лагъана Мелика. - Угъри за жагъурда! - ам хъел кваз кимел фена.

Мелик сенфиз чпин кІвализ атай хуьруьнвийрихъ галаз рахана, амма садани угъривал хиве къунач, пуд лагъайда Къуръандал къин къуна.

- Я къей рухваяр, бес а угъри зун яни?! Зи стха яни?! - гъарайна абуруз Мелика. - Угъривилинни къагъбевилин уьмуьр яхцІур югъ я. Угъри за эвел-эхир чирда. Ахпа, - гъелегъ къуна.

РикІиз тІар хъайи зариди угъридрихъ элкъвена, сифте яз агъарар квай чІал туькІурна, жемьтдив агакъарна. ЦІийи чІал хуьре чкІана, гъар са кІвале, киме эзберзавай.

Са пакамахъ Туьквезбаназ варцихъай чпин парчани пер жагъун хъувуна. Абур кІвализ хкана, гъуьлуьн вилик эцигна, папа шаддаказ хабар гана:

- Ингъе, итим! Ибур угърийри йифиз чи варцихъ хъивегънавай. Им ви чІалан къуват я.

- Белки, ятІа. Вуна заз мад кхьимир, абурухъ са метлебни авач, лугъузва. За «Къедекни пер чуьнуьхайдаз» чІал кхъеначиртІа ваз и шейэрни гъат хъийидачир, - зари пІузарикай хъуьрена.

Туьквезбана, угърияр фикирда аваз, лагъана:

- Я имансузар! Квез и начагъ кесибдивай вуч кІанзава? Куьне адаз икъван азаб вучиз ганай?!

- Зун кесиб туш, зун девлетлу я! - хъел кваз лагъана Эмин-эфендиди. -Захъ кІвалени ава, хзанни ава... Угъридив чуьнуьхайди хкиз тадай гъайбатни!

- Эхъ, чан итим... Дили будалаяр чІалал хкидай чІаларни!

65.

Гатфарин са пакамахъ Эмин-эфенди лаш экисиз-экисиз гьенел экъечІна, вичивай жегьил чІавуз якІвалди кукІвар тахъай мегъуьн кІанчІунал ацукъна. “Ажеб хъана за им кукІвар тавуна, - кІанчІ кукІвар тахъайди ада хиве къунач, - къе зун квел ацукъдай?- зари инихъ-анихъ килигна, хиялар яргъаз фена. - Жуван багъдиз, Хтумрин булахдал физ кІанз рикІ акъатзава, алакъзавач: кІвачер лугъудай яслуяр физвач...»

- Салам-алейкум, Эмин буба, кефияр гьикІ ава? - жузуна куьчедай физвай са жегьилди.

- Хъсан я, чан хва, керекулринни кихери кІуфар язавай нуькІ хъиз, ава, - жаваб гана яшлу зариди.

- Я буба, кукІва керекулринни кихерин кІуфар акъазвайдан гьал хъсан жедани?! - жегьил тажуб хъана.

- Гъа нуькІрелайни кІеве авай инсанарни ава эхир, чан хва.

- Им дуьз гаф я, буба, - рази хъана жегьил.

- Дуьньяда вуч хабар ава?

- И йикъара, Эмин буба, Самур дареда Барзу хан лугъудай касди, абур вичин чилер я, лагъана, лежберар чпин никІерай чукурна, лугъузва. Анна са еке ягъ-ягъун хъана, лугъузва

- И хабар завни агакъна, хва. А Барзу хан лугъудай кас, хва, ких ваъ, пехъ ваъ, къузгъун я, къузгъун!

- Ам гзаф къаних кас я, лугъуда, буба, - жегьил вичин рехъди фена.

- Ахътинбурун нефсер акъатрай ман, - зари хиялри Вини Ярагъдал, Самур дередиз, Ахцегъиз... тухвана. – Кесиб халкъар динж жедайвал.

- Пакаман хийрар, Эмин стха! – салам гана гьилел ленгер къунвай Рукъюята.- За ваз таза хъчарин афарар гъанва.

- Абат хийир, дустунин паб, - Заридиз шад хъана. – КукІрухав гице.

Жузунар авуна, Рукъуют кІвализ фена.

Дуьньядикай хабар хъайи йикъалай башламишна, Эминаз халкъдин уьмуьрдай жуьреба-жуьре шикилар аквазва: лежберри югъ-йиф кІвалахзава, харжар гузва, пек-партал алач, руфун тух туш; девлетлуйри незва, кеф чІугвазва, кесибар, малар хъиз, ишлемишзава... Эминаз къаних девлетлуйрин, амалдар фекъийрин, гъахъ гвачир къазийрин, дамах гвай чиновникрин арада яшамиш хъун четин хъана. «Ихъттин гъаясузриз гъикъван лугъун, абурухъ галаз гъикъван женг чІугван, абур гъикъван русвагъин?! Пачагъди девлетлудан, девлетлуда фекъидин, фекъиди къазидин, къазиди кавхадин тереф хуьзвай жемиятда са дегишвални, са цІийивални, кесиб халкъдиз са регъятвални жезвач...»

Гъар юкъуз ван къвезвай хабарарни сад-садалай чІурубур, ахлакъсузбур, къилин чІарар риб-риб акъвазардайбур я: и хуьре девлетлудаз акси экъечІайбур дустагъда туна; а хуьре кавха гатайди суьргуьндиз акъудна; пачагъдин хазинадиз харж тагай хуьруьз къазах яна... “Бес ихътинбур гъахъар жедани? Бес ихътин зулумкар пачагъар, регъберар жедани?! Чун чи ватандай, чи чилелай гъиниз катин?.. Вучиз катзавайди я? Санизни катун герек къвезвач. Къил агъузна яшамиш хъун герек туш. Чи халкъдиз хас азадлувал, такабурлувал гъинава? ВикІегъдаказ, азаддаказ яшамиш хъана кІанда! Гъар намерддаз вичин чка къалурна кІанда! Къагъриман рухвайрилай: Шарвилидилай, Гъажи Давудалай, Ярагъ Мегъамедалай чешне къачуна кІанда... Гъахътин рухвар чи чилел мад ва мад пайда жада! Зи рикІи гъиссзава...”

Эмин-эфендидиз халкъ азад хъана, тух хъана, абад хъана, шад хъана кІанзава. Ам дугъри инсанар ахварай авудиз, чубандинни нехирбандин «чантаяр сад ийиз», игрибурун виликай ягъиз, гъахъ винел акъудиз алахъзава... Им заридин патай пачагъдиз, девлетлуйриз, алай девирдиз акси экъечІун тир. Ихътин рикІ, ниятар авай Эмин-эфенди инсанриз, Ялцугъ тепе хъиз, Гъуцар сув хъиз, аквазвай, ам халкъдин аманевидиз элкъвенвай.

Шаир Эминакай, адан хци чІаларикай Кавказда, Урусатда, Туъркияда ва маса уьлквейра хабар хьанва. Адаз кІвенкІвечи фикиррал алай алимрин, зарийрин патай чарар, тебрикар хквезва... Пачагьдин итимри лезги шаирдал - халкъ патал женг чІугвазвай къагьриман инсандал чинеба гуьзчивал тухузва.

Эмин дегишвилерихъ, цІийивилерихъ тамарзлу я. “ИкІ яргьалди яшамиш хьун, инсанри эхун мумкин туш!”- лагьанай ада накъ кимел. - Шарвилини чи куьмекдиз мус атурай!»

- Дуньяда вуч цІийи хабар ава?- жузазва ада гьар юкьуз дуьшуьш хьайи-хьайи инсандивай.

- Ахьтин гуз жедай хьтин цІийи хабар авач, - адет хьанвай гафар тикрарзава Мелика. - Авай хабарар: яна, къена, къакьудна, суьргуйнна... я, чІехи стха, - мягькемадин къазидин жавабди заридин рикІиз тІарзава.

- Къара хабаррикай зун икрагь хьанва. Заз къени хабарар кІанзава,- лугьузва Эмина.

- Къени хабарар авач.

- Бес мус аквада чаз са шадвал, са азадвал, са инкьилаб?! - гьарайна яшлу зариди. - Чун гьикьван, мичІи сура авай хьиз, яшамиш жен?!

- Инкьилаб?! - пачагьдиз къуллугьзавай инсан яз, Меликаз “инкьилаб” гафуникай кичІе хьана.

- Эхь!

- Ахьтин гафар рахамир, чан чІехи стха, - тІалабна Мелика.

- Вучиз?

- Ахьтин гафар рахайбур пачагьди Сибирдиз дугурзавайди я.

- Зун дугуррай, ваз кичІе жемир, - Эмин-эфенди хьуьрена, адаз стхадин ажувал хуш хьанач. – Итимди фу, къил хкажна, садазни лукІвал тавуна, тІуьна кІанда, стха!

Зиндандиз ухшар уьлкведада дегишвилер тун патал инкьилаб герек тирди, халкъ женгиниз къарагьарун лазим тирди Эмин-эфендидиз чизва. Ахьтин чешне

- имам Шамилан дяве - куьгъне хъанвач, виридан рикел алама. Амма а дяведа хъайи къван ягъунар-къиникъар фикирдиз гъайила, заридивай женгинин тIвар къаз жезвач...

Азад уьмуьр патал, адалат патал Эмин-эфенди рекъизни гъазур я, гъавилияй ада кхъена:

*Къиникъ са затI туш хъи акъван,
Адалат чаз хъана масан...*

66.

Дагъустанда Урусатдин пачагъдила халкъдин наразивал къвердавай артух жезвай. Ихътин гъалар девлетлуйрин, фекъийрин ва хаинрин футфади мадни къизгъин ийизвай: абуруз ханаринни беглерин агъавал чкадал хкиз ва чпиз къулай шартIар тешкилиз кIанзавай...

1877-йисан сифте къилера, Урусатдинни Туьркиядин арада физвай дяведикай менфят къачуна, урус къушунар и дяведа зайиф хъанвайди фикирда къуна, Дагъустандин хуьрера урусриз акси женгер къарагъарна. Адан гужлу лепеяр винидихъай агъадихъ атана, къиблепатан магъалрив ва хуьрерив агакъна.

Урус къелейра аскерар тIимил амай... Женгиниз са гъазурвални авачиз къарагънавай дагъвийрин дестейри урусрин постар, къелеяр, почтаяр ва маса идараяр, еке четинвал акъалт тавуна, къуна, кукIварна, са тахсирни квачир инсанар къена.

Урус аскеррин куьмекдиз ракъурай къушунри са куьруь вахтунда, тфенгрин ва тупарин хура туна, гапурарни къуьквер гвай дагъвийр регъятдаказ дарбадагъна: къейибур къена, амайбур дустагъра туна; абурун са пай, гзаф тахсир квайбур, тарагъажриз акъудна, муькуьбур суьргуьндиз ракъурна. Са шумуд хуьр, Макъарни Къара-Куьре хъиз, цIай яна, кана.

И вири гьерекатрикай Эмин-эфендидиз Меликан, хуьруьз акъатзавай ярар-дустарин сиверай хабар жезвай. Тебии фагъум-фикир авай инсан яз, ада яракъсуз халкъ урусриз акси къарагъарун еке гъалатІ тирди гъисабна.

Эмин-эфендидиз азадвал кІанзава, ам вичин халкъ азад хъунихъ тамарзлу я, амма чизва: Урусат гзаф къуватлу я, адавай гужуналди азадвал къакъудиз жедач. Заридиз вичин бейниди нубатсуз къванцик къил кутун тавун меслят къалурзава...Ада эхир фагъум тавур женгиниз къарагъайбурун, и женгера чанар гайибурун, тарагъажриз чІугурбурун, суьргуьндиз акъатайбурун гъайифар чІугвазва, къейибуруз рагъметар гъизва, абурун тІварцІихъ дуьаяр кІелзава, амайбуруз Аллагъдивай регъим, нуьсрет тІалабзава.

Заридиз аквазва: Урусатдиз акси женгерин нетижаяр гзаф къанлубур ва туйкъуьлбур хъана. И мусибатдин гьерекатра вишералди итимар къена, къандалар яна, суьргуьндиз акъудна, хуьрер-кІвалер чукІурна, аялрикай етимар хъана. Ада гъиссзава ва хажалат чІугвазва, адан агъузардин чІалар къелемдикай хкатзава:

Шумудан мал, шумудан кІвал

ТулкІуниз акъат хъана хъи.

Шумуд-садан эгъли-аял

Етим-есир гъат хъана хъи...

Эмин-эфендидиз къунши хуьрерай ва магъалрай дустар ахквазмач, ада вичин эсерра са-садан тІвар къазва ва кІанивилин гъиссер къалурзава: ахквазмач Мирзе Гъасан, им хупІ мусибат хъана хъи; гъакъунин пад хуьз алакьдай Гъажимурадан эвледар жагъад хъана...» Заридин гуьгъуьлар ханва, ам Мамрач Къазанфер, Къуьчхуьр Рамазан... хътин дустарихъ эрзиман яз ама...

Къазанфер-бегди женгера иштиракнач, гъавиляй ам душтагъдани гъатнач. Амма адан рикІе кин авай: виликдай, Усларан гъарфараралди жуз акъудайла, фекъийри авур фитнеяр фикирда къуна, урусри адал еке харжар илитІун, кІвалер

тулкун мумкин тир, гъавиляй ам, диде-ватан тергна, са йифиз чинеба
Туъркиядиз катна.

И мусибатдин йикъара Эмин-эфендидин рикелай вичин азарни алатнава,
ам жез-тежез кимел экъечІзава, инсанривай дуъньядин гъаларикай хабарар
къазва, хквезвай сад-къве чар къанихвилелди келзава. Ада вичин фикирар,
чуънуьх тавуна, вилегъдаказ шиирралди лугъузва, кхъена дустариз ракъурзава:

Урусатдин кевеи зулум

Са къуз вичиз жеда къалум!..

Зари азадвилехъ, инкъилабдихъ цигел я.

Мус ахквада и инкъилаб?

Им чаз къиямат хъана хъи.

Шаирдин цийи чІал округдин начальникдивни агакъна. «Им цийи
инкъилабдиз эвергун я!» - лагъана, ада вичин гъилибанар лезги заридин туъд
къаз Ялцугърал ракъурна.

- Вун лал тахъайтІа, чна вун суьргуьндиз акъудда! – гъелегъ къуна шаирдиз
округдин чІехи жандармади.

Эмин-эфенди киснач, ада вичин ният къилиз акъудзава – халкъдин
азадвал , гъахъвал ва марифат патал женг чІугвазва: цийи-цийи шиирар
къызва. . « Зи яракъ зи чІалар я!» - тикрарзава ада мукъвал-мукъвал.

Эмин-эфенди вири уьмуьрда женгчи хъана, ада вич гилани ихътин инсан
яз, зари яз гъисабзава.

Хуьрени женг давам жезва – душманриз месел алай къази, тІурфанризни
къаяриз муьтІуьгъ тежедай дагъ хъиз, аквазва.

Шаир гъахъсуз дуъньядин къази ва къурбанд хъанва: вич, шем хъиз,
зуьгъре гъед, варз, рагъ хъиз кузва, амма кеве авайбуруз чимивал гуз жезвач;
куьмек гуз кланзава, амма гъилер, рекъер акси къуватри къунва... Халкъдин
терефдал алай инсан, женгчи, гъакъикъатда «балкландилай аватна», куьмексуз
хъанва... Амма заридин къагъриман руьгъ, къаст, ният сагъ я.

Эмин-эфендидиз, бахтунай, вичин гъавурда акъадай, куьмек ва къимет гудай инсанар: Тагъир хътин дустар, стхаяр, вафалу паб, Тагъир хътин дустар... ава ава.

Заридиз чуьлда кІвалахзавай дишегълийри, гамар хразвай рушарини сусари лугъузвай сефил, ясдин манийрин ванер къвезва:

*Урус къушун атай рекъер,
Тупар ялна, барбатІ хъанва.
Къазахри цІай ягъай хуьрер,
Гум алахъиз, къарматІ хъанва...*

Эминан рикІи гъарайзава:

- Я гъахъ аваз, дуван авачир дуьнья! – ам айвандилаь къуд патаз килигзава, дуьньядихъ галаз рахазва.

- Ам гъамиша гъахътин дуьнья тир, я итим, - лагъана Туьквезбана.

- Тир... За алатай вахтарин тарифзавач хьи. Ам гъамиша гъахъ авачирди хъана къван.

Эмин-эфенди жегъил чІавалай инсанвал, гъахълувал, азадвал патал женгина хъана. Ам Куьредин ханарин, Дагъустандин губернатордин, гъатта Урусатдин пачагъдин аксина акъвазна. Къилин женг гъахъсуз дуьньядихъ галаз чІугуна...

- Я итим, вун гъамиша дуьньядихъ галаз мешкъада ава, - лагъана Туьквезбана.- Яраб атІа дуьньядиз фейила къванни секин жедатІа?

- Ана гъахъ аватІа, секин жеда, къари, авачтІа - ваъ! Бес халкъдин къисметдикай фикирдачни? Бес чун гъамиша икІ лукІвиле жедани?! Къене рикІ авай инсан лукІ жедани?! Инсан азад хъана кІанда!

67.

Эмин-эфенди кІвале ацукънава, ада вичин, стхайрин ва къуншийрин аялриз чуьнгуьр ягъиз чирзава. Нубат Мислиматал атанва: бубади ам вичин

къужахда ацукъарнава, къве гъилив рушан къве назик гъил къуна, чуьнгуьрдай сесер, авазар акъудиз вердишарзава.

- И тупар, Бубадин кIус, и пердейрал эциг, гила тезенаг симерихъ галукъара,-Эминаз вичин гъвечи руш гзаф кIанда, адаз “Бубадин кIус” лугъузва. Къуншийрини Мислиматаз, Бубадин кIус, лугъуз, эверзава.

КIвализ ашукъ Тагъир атана. Салам гана, ада жузуна:

- Чуьнгуьрар язавани, Эмин стха?

- Эхъ, стха. За аялриз гагъ кIелиз-кхъиз чирзава, гагъ чуьнгуьрар ягъиз чирзава, гагъни манияр лугъуз. И аялар залай алатзавач: зун абуруз буба я, чпин бубаяр - дахар,-хъуьрена.

- Вуна хъсан карзава: гъам аялризни хийир жезва, гъам вунни алдах жезва,- заридин гуьгъуьл са бубат ачух яз акурла, Тагъираз шад хъана.-Гъа и аялри, дуст, вун сагъарда.

- Зак са карди къалабулух кутаза: чи, зарийрин, гуьгъуьна жегъилар авач... За и балайриз чIалар туькIуьризни чирзава, ашукъ.

- Вуна, стха, гуьзел карзава.

- Гила куьн, балаяр, алад, -Эмина гъилин ишара авуна: аялар чуьнгуьрни гваз муькуь кIвализ фена.

Эминак уьгъуь акатна.

- И зегъримар хъайи луьгълуьгъди зун лап бизарнава, стха,- патав гвай фейжандай яд хъвана, ада жузуна:-Гъинриз фенвай, гъинай хтана? Вуч цIийи хабарар ава дуьньяда?

- Зун, КъепIирдилай башламишна, Кайи кIеледал къван къекъвена, - башламишна ашукъди. - Фейи, фейи чкада за ви чIалар лагъана, стха. “Гъинава?” чIал лагъайла, инсанар, ав ацалтна, шехъдай. Вуна ана гзаф адалатлу инсанрин тIварар къунва эхир. “Ай, КъепIирви Гъажимурад, кемендиз вигъенва хьи...” лагъайла, мукъва-къилийри йикъ авунай... Ви чIалари, заз акуна, итимар,

гапурар акъудна, женгиниз акъудзава, стха... Вун цИгел тир инкъилаб жедай хътинди я – инсанривай мад и зулумат эхиз жезмач!

- Инкъилабдик зи умудни ква...Вуна гила, ашукъ, шад манияр лагъ,- тПалабна Эмина.

- Шад манияр?

- Эхъ, эхъ!

- Канвай, барбатI хъанвай хуърер, кIвалер акваз, шад манияр рикIел къведани, я зари?! Бахт къери я халкъдин, тахт къакъан. Чи дишегълийри никIе-векъе лугъузвайбур лирлияр туш, агъузардин йикъер-шуванар я, зари.

- Бес вучда? Югъди-йифди яс чIугвадани? ИкI хъайитIа, инсанар верем жеда хъи!

Ашукъ Тагъир хияллу хъана.

- Валлагъ, вун гъахъ я, дуст. Чи жемятдиз са шадвални авач, гъамиша авайди кая-къея, зегъмет-завал я. Чи маниярни гъахътинбур я.

- Чаз шад маниярни ава, ашукъ. Бес мехъерин манияр шадбур тушни?!

- Ваз шад, хъуъруьн квай, зарафатдин чIалар авач эхир, зари.

- Вучиз авач? “Къах тIуър кац” шад чIал тушни?

- Валлагъ, “Къах тIуър кац” лагъайтIа, вири хъуьреда, - хиве къуна Тагъира.

- “КъепIиррин рушариз” зарафатдин чIал тушни?! - рикIел хкана Эмина.- Зи килел атай къиса ахъайиз-ахъайиз, чIалар аваздалди лагъайтIа...

- Халис дастан жеда, - куьмек гана Тагъира.

- Бес “Тумакъ яц”?

- Эхъ, “Тумакъ яц”, - тикрар хъувуна Тагъира.- Ам вири чIаларилайни гзаф хъуъруьн квайди я.

Булахдал яд хъваз физвай рекъе са шумудра ацукъзавай тумакъ яц фикирдиз гъана, къве дустни хъуьрена.

- Цийи чIалар авани? - жузуна Тагъира.

- Ава. Анжах абур шадбур туш, - хиве къуна зариди.

- Шадбур кхьихь ман.

- РикIяй къвезвач эхир, - куьрс хьанвай пIузарикай юхсул хьвер фена.

- Вуна завай шад манияр лугьун тIалабзава, ахпа ваз ахьтинбур теснифиз кIанзавач.

- Масадаз ая лугьун регьят я, жува авун четин, стха, - хиве къуна зариди.

Элкьвена къведни мад пашман кIаламрал хтана.

- И япал алай гьвечи Къеанрин хуьряй вад итим къейила, шад чIал теснифиз жедани? Чебни зи кайванидин мукьва-къилияр,-лагьана Эмина.

- А рагьметлуяр, ви мукьваяр хьиз, зи мукьваярни тир, - лагьана Тагьира. - Бес КъепIирви Гъажимурад чи дуст туширни? Аллагьдиз шукур хьуй, гена Мислим къутармиш хьана.

- Идалди женгерин иштиракчияр жагьурун, къун, жазаламишун куьтягь хьанвайди туш гьа, стха,-Эмина эрчи гьилин тIуб хкажна.

- ГьикI?! - Тагьиран ван яваш хьана: ада урусриз акси женгера иштиракнай, амма, бахтунай, маса гудай кас тахьана, ктаб-дафтарда гьат тавуна, амукъна.

- Заз са ихтибарлу касди лагьана: мамелагар маса гузвай чувуддин, аялриз суьрнетзавай яхулвидин ва маса мугьман-итимдин жуьнда аваз, чи хуьрера жасусар къекъвезва; абуру къигей, къалурай инсанар къазахри къуна, гедер гелмездиз тухузва. Вун мукьаят хьухь, стха, - тагькимна Эмина.

Тагьиран чандик тIак акатна.

- За вучда?- зурзун кваз жузуна ада.

- Жув хуьре, округда гзаф виле акьадайвал мийир, межлисра атIа женгерикай рахамир... Сад-вад йис пата-къерехда акьудайтIа хьсан я.

- Хуьруьз ерли хкведачни?

- Хьша. Хквез, сад-вад югь хзандихь галаз акьудиз, мад патал ахлад. Жуван ашукьвилин пеше яргьара къилиз акьуд, стха, - меслят къалурна Эмина.

- Ви къилел са дуьшуьшни атайтIа, Рукьютан, аялрин гьал чIур жеда... Зи рикI пад жеда, стха!

- Чаз мугьманар! Мугьманар! – айвандикай аялрин гьарайрин ванер акъатна.

- Аялар икъван шад авур мугьманар яраб вужар ятIа? - Эмин ракIариз килигна.

- Салам-алейкум, буба чан! – кIвализ Ахнигай атанвай Лейли, адан гъвечIи хва ва гъуьл гъахьна.

- Алейку-салам, балаяр! Куьн атана-рагъ атана, къуьд акъатна, гад атана,- шаддаказ лагъана Эмина.- Ша чIехи бубадин патав,-ада вичиз кичIез-регъуьз килигзавай хтул къуна, яхун хурув агудна, ахпа гужуналди хкажна, метIерал эцигна,- Жуван багъри хтул метIерал къадай югъни аквада къван! Балаяр хьун, хтулар хьун инсандин еке бахт я. Жуван аялрилайни хтулар гзаф кIан жеда. Гъавилий халкъди лугъузва: аял кIерец я, хтул - хвех.

- Эхъ, Эмин стха. ви ихтиярдалди зун къарагъда, Сагърай, - Тагъир хъфена.

КIвал хзанрай ва мугьманрай ацIана. Суалар, жавабар, суьгъбетар йифен къуларалди давам хъана.

68.

Эмин-эфенди Туьквезбана кIвалин хуьруьхъ акъатнавай айвандал ацукъарна. Куьчедай физвай инсанри чпин рикI алай шаирдиз саламар гузва, кеф-гъал хабарар къазва. Эминаз ван къвезва, амма гъавурда акъазвач: ам япарал залан хъанва, гъавилий зариди, сивел хъвер алаз, къил элязава, яхун хъанвай гъил юзурзава. Инлай Куьре магъалдин чIехи пай, капун юкъвал алай хъиз, ачухдаказ аквазва. Вилер тIебиатдин гуьзел шикилрал алаз, Эминан рикIяй сад-садалай туькьуьл фикирар физва, абур ватандин, хуьруьн, кIвалин, хзандин кесиб гъаларихъ галаз алакъалу я.

Хтумрин булахдихъ галай никIяй жезвай мухни къуьл Эминан хзандиз зур йисузни бес жезвач. Багъдай хъайи яр-емиш магъсулдихъ дегишарзава, са вуч ятIани КIирийрин базарда маса гузва. Хзан лап къецIил хъанва, авай са аялдал алуькIдай затIни авач.

Эмин-эфенди стхайрикай, дустарикай бейкеф я... Клевэ авайла, адан рақларай кьведай, куьмек гудай инсанар кьери хьанва. Душманри члуру ванер чуклурузава: « Эминак пис азар ква... Жузам яни, квак яни, кьап яни... Садакай масадак акатдай угъраш азар я...» Белки, гъавилай атун-хъфин тлимил хьанватла?

Чара ятлани, Севзиханан рухвайрин арада гьурмет-хатур ама, меслятдалди, кьал-макьал тавуна, са кьавун кланик яшамеш жезва.

Хзанар чара хьайи сифте йисуз папарин арада гьулгьула гьатна, кьал винел акьатнай. “Ибур вуч амалар я, ламран руш?!”-гьарайиз башламишнаи Мегьриди. “Вун ламран рушни хьуй, кицлин рушни!”-жаваб ахгакьарнай гьвечли кьелитлиди. “Яваш, я вахар!”- тлалабзава Туьквезбана. Дишегьлийрин гьарайрин ва экьуйгьунрин ванер кимел алай Меликав, анал акьвазнавай итимривни агакьна. “Ам вуч саваш я?!”- хабар кьазва кьуншийрин папари кьаварилай.

Мелик, кьил клармади ягьайди хьиз, тадиз клвализ хьфена. Ада сас регьвезва: “Агь, ламран рушар, куь дуван за аквада!”

- Лал хьухь, намуссузар!- гьарайна ада гьаятдин юкьвалай. - Куьн кицлер яни?! Ламар яни?! Кьатирар?! - мад инай са ван-сесни акьатайтла, за гьа сятда тахсир квайди бубадин клвализ рахкьурда! Садални алукуь тавуна! Ван хьанани?! Туьквезбан свас, и гафар вазни талукь я!

- Зи са тахсирни авач, за абур кьажкьудзавайди тир, - лагьана Туьквезбана.

- Вун члехиди я! – гьарайна хине.

Дишегьлийрай садашни са финдикьни акьатнач: абуруз Меликан туьнт кьилих чизва, силлеяр галукуьарун мумкин я.

Ахпа кьвед лагьай мертебадиз хкаж хьана, Мелика вичин паб, кьамалай кьуна, чпин утагьдиз тухвана, тухдалди гатана: Мегьридивай пуд юкьуз меселай кьарагьиз хьанач. Мад кьелитлин арада са кьал-макьални хьхьанач – абуруз Мелика «тарс» гана.

Эмин-эфенди гъамиша гъуьлуь паб гатуниз акси инсан я, ада вичин папал садрани, тахсир акъатнатлани, тлубни эцигнач. Зариди рикI алаз тикрардай: “Гатадайди мал я. Мад инсан гатач къван! Гафуни тлар тийидайдаз лашуни тлардач». Мегъридин сивикай икрагъ хъанвай Эмина (гъуьл къази хъайила, Мегъриди вич хандин папай къазвай) фикирна: “Нубат алаз гатана ам Мелика. Къазиди ара-бир ихътин жазани гана кланзава”.

Стхайрин сусари Эмин буба чпи авур верцли хуьрекдикай хкудзавач: гъар сефер къунши пай гъизва, адакай Мислиматални гьалтзава. Маса куьмек стхайривай Эминан хзандиз гуз жезвач, мумкин я, гуз клан тахъунни, мумкин я агакъ тавунни. Абуру фикирзавай, гуя Эминахъ къази тир йисара клватлнавай къизилар, гимисар ава, рикIяй лугъузва: “Къуй, гила харжрай!” Амма шаирдихъ стхайрикай чинеба клватлнавай хазина авачир.

Кисе ичли хъанвай Эмин багъ маса гудай фикирдал атана. И кардикай малум хъанвай девлетлуйрин вил Эмина вичин багъ муьштерида тунал ала.

Эмин-эфенди хиялдай вич фейи рекъериз, акур дагъларизни тепейриз килигзава, ашукърихъни шаиррихъ галаз рахазва... Эминаз чизва: абурни дарвиле ава, амма чпин такабурлувал квадарзавач... Эмин абурухъ элкъвена, рахазва: “Эй, мазанар, зарияр! Эй, шаирар, назимар!.. Вири квез муьтлуьгъ я: тлебиат, цавар, чилер, пачагъар, ханар, беглер... Куьне лайихлубур хкажзава, лайихсузбур русвагъзава... Куьн дуньядихъ галаз, агъаяр хъиз, рахазва... Куьне инсанриз дуьз рекъер къалурзава... Анжах са затI гъамиша квел уфтан жезва - амни лянет хъайи кесибвал я...”

Нянрихъ Эмин-эфендиди стхайриз вичин патав эверна.

- Квез зи хизандин гьал чизва... Зи кисе буш хъанва. Заз жуван багъ маса гуз кланзава. Чи бубадин тлар алай чка заз масадан гъиле гъатна кланзавач. Ам квекай сада къачу,-теклифна члехи стхади.

ГъвечІи стхаяр чеб-чпиз килигна. Абур Эминалай гзаф рази хъана: сад лагъайди, чпел меслят гъана; къвед лагъайди, бубадин тІвар алай мулк чпиз теклифна.

- Заз багъ ава, - лагъана Мелика. - Жува къачу,-меслят къалурна Небидиз.- Ам гъиляй ахъай жедай чка туш.

Багъдин къимет чир хъайила, Небиди лагъана:

- Заз багъ къачудай такъат авач, стхаяр, - хиве къуна Небиди.- За хеб-мал гана, жезвай шагъи-бисти кІвалер эцигун патал кІватІзава.

- Чун стхаяр я,-лагъана Эмина.- Садни санизни катзавач. Заз вуна а къимет санал тагайтІани жеда, гъар жуван гъилихъ хъайила, це. Анжах бубадин тІвар алай багъ масадан гъиле гъат тавурай.

- АкІ жеда, чІехи стха, - Небидиз шад хъана: аял чІавалай вичиз чизвай, вич гелкъвей мескен адаз хайи кІвалелайни гзаф кІандай.

Багъ гайидан гъакъиндай лазим чар кхъена, къулар чІугуна, мугъур эцигна, стхайри гъилер яна, мубаракар авуна.

- Чи икърар пака кавхадин ктабда кхъихъ,- тагъкимна Эмина.

Туьквезбана итимрин вилик суфра эКІяна, адал некІедал авунвай дуьгуьдин афарар эцигна.

69.

Гъаятдилай чавушди эверзавай ван акъатна. Туьквезбан эвичІна, чар гваз хтана.

- Ма, итим, ваз кагъаз, - лагъана папа.

- Нелай я?

- Винел Худат кхъенва.

- Ана заз са вахтара алим дустар авай тир, - Эмин-эфендидиз шад хъана. -

Сагърай зи дустар!

- Вучиз авай тир? Абур къенани? - жузуна папа.

- Ваъ.

- ГьакI хьайила, дустар ава лагъ ман, я чан итим.

- Дустар ава! Сагърай дустар, зун рикIелай алуд тийизвай,-Эмин-эфендиди зурзавай тупIаривди чар ахъайзава. - Гила абур къит хьанва,- гъайиф чIугуна.

- КIела, кIела, чазни ван хъуй,-Туьквезбана тади кутазва.

Эмин-эфендиди чарчин цIарара вил къекъуьрзава, амма ван акъудзавач.

- Ана гьикI хьана? Къуба нугъатдал кхьенвай кагъаз кIел жезвачни?!- Туьквезбан гъуьлуьн патав атана. - За кIелдани?

- Им дустарилай туш, я КукIрух.

- Бес нелай я?

- Рушарилай.

- Вуч?! Вун кIан хъайи рушар Худатиз акъатнавани? - паб хъуьрена.

- Ваь... Худатдин медресада кIелзавай рушарин чар я. Яб це, - зариди чар кIелиз башламишна:

“Чаз пара кени зари Ялцугъ Эмин! Ваз салам-алейкум!

Чаз ви чIалар пара хуш я. “Гуьзел Тамум”, “Туьквезбан”, “Гуьзел яр” ва маса чIалар рикI алаз кIелзава чна, лирлиярни лугъузва.

Вуна муьгъуьббатдикай пара чIалар теснифнава. Ваз гъа рушар вири кан хьанани? Чаз чир хьана канзава: вун зари яни, мазан яни, ашукъ яни? Ви чIалари чаз ишигъ, нур гузва. Вун чи чирагъ я.

Чна Худадивай ваз сагъвал гун тIалабзава, дуьбаяр ийизва. Худатин медресада кIелзавай рушарин мецелай ФетIима”.

- Аламатдин кар я,-Эмин-эфендидин гуьгъуьл ачух хьана, тIазвай кIвачни рикIелай алатна.- Ихьтин чар заз садрани атайди туш. Вични рушарин патай,- шаддиз лагъана ада.- Ваз аквазвани, КIукIрух, заз рушари гьихьтин къимет гузватIа?!-хъуьрена.

- Аквазва, аквазва, зари. Гила жув шумуд рушал ашукъ хьанатIа кхьихь,- вичинни Эминан жегьил вахтар рикIел хтана, Туьквезбана хъверна.

- За кхьиди: кІан хъайиди са Туьквезбан я, назар тахъуй, лагъана, жуван чІалара адан тІвар дегишарнава. Гъакъикъатда заз кІан хъайиди са вун я, Туьквезбан,-ам папаз, жегъил вахтара хъиз, вилера ашкъини къарувал, назиквални гъейранвал аваз килигна,- Гилани гъакІ я.

- Зарийриз вуч лагъайтІани, вуч кхъейтІани ихтияр авайди я, кхъихъ. За ваз са верцІи хуьрекда,- Туьквезбан утагъдай экъечІна.

Худатдин рушарин чарчи Эмин-эфендидин гуьгъуьл хкажна, адав вичин жегъил вахтар, муьгъуьббатдин гуьруьшар, къати гъиссерни тІалар... рикІел хкиз туна. Адаз вичин чІалар яргъал хуьрера, шегъерра ва магъалра кІелзавайди мад сефер чир хъана, рикІяй рази хъана, дамах акатна: “И чар за ашукъ Тагъираз кІелда, вич анрихъ акъатайла, и рушар жагъуррай, абуруз зи чІалар лугъурай... Зи чІалар, жуван балаяр хъиз, зазни масан я.Абурухъ, заз чиз, зи багъри чилин атирар гала, абурук, заз чиз, азад алпанрин руьгъ ква...”

Эмин-эфендиди Худатдин рушариз кхъидай жаваб фагъумзава: “Абуруз зи муьгъуьббатдин чІалар бегенмиш я... Жегъилар я, муьгъуьббатдикай хабар жезвай... Абуруз гъавилай чпин гъиссерив къадай чІаларни хуш я. Са зи чІалар ваъ, гъелбетда, маса зарийрин чІаларни... Бес чарче за дуньядин гъаларикай теснифнавай са эсердин тІварни къунвач эхир. Яраб ихътин чІалар абурув агакънавачтІа... Белки, ашукъри лугъузвайбур анжах зи муьгъуьббатдин чІалар ятІа?... Девлетлуйриз, фекъийриз, кавхайриз хуш текъведай чІалар абуру межлисра лугъун тавун мумкин я. Ашукъри зи яшайишдин чІаларни лагъанайтІа хъсан тир... За рушариз са шумуд яшайишдиай кхъенвай чІални ракъурда...”

Эмина рушарин чар мад кІел хъийизва. Абуру хабар къазва: “Вуна муьгъуьббатдикай пара чІалар теснифна. Ваз гъа рушар вири кан хъанани?” Зариди жаваб жагъурзава: «Папаз гайи жаваб кхъидани? Ваъ, я кас. ИкІ лугъун хъсан я: “Эхъ, зун гъар са гуьзел рушал, инсанда, багъдал, цуькведал, емишдал... ашукъ инсан я!”

Рушарин кьвед лагъай суалдин винел Эмин-эфендиди яргъалди фикирна: “Зун вуж я? Зун я мазан, я ашукъ туш, бейтер теснифзавай зари я. Эхиримжи вахтара зун хьтин инсандиз шаир лугъузва. Девирар, вахтар дегиш жезва, абурухъ галаз чІални дегиш жезва: виликдай чна фарс гафар гзаф ишлемишдай, гила арабни туьрк гафар ишлемишзава... Алай девирдин лезгийри гуьзел “зари” гаф туна, “шаир” ишлемишзава, “улуб” гаф туна, “ктаб” ишлемишзава... Рушари лугъузвай “мазан” ва “ашукъ” гафарин мана сад я - чуьнгуьрдихъ галаз манияр лугъудай кас... Гила чи чІалаз урус гафарни кьвезва: истикан, суду, чинавник... Гьар девирдихъ вичин либасар, вичин кІалубар жеда”. РикІел Къазанфар-бег, адан урус дуст-алим Услар, “Куьредин элифба” хтана...

Худатдин рушариз жаваб кхъизвайла, зани фикирди тухвана: “Яраб Шуьшедай, Пакудай... чарар вучиз амачІа? Белки, анрани, ина хьиз, гьалр секинзавачІа... Белки, зи дустарни, зун хьиз, кІеве аватІа?.. ЧІурал шегьердин дустарни киснава... Зунни кисна ацукьун дуьз туш, абуруз за чарар кхьида, - вилиек квай чарар тупІалай авуна. - Гила заз жегьилри чарар кхъизва».

- Ба, на цІийи чІал туькІуьрзавани? - жузуна кІвализ хтай Мислимата.

- Эхъ, Бубадин кІус.

- Ба, азни са чІал туькІуьра ман, - тІалабна бицІека. - За ам, Тагьир бубади хьиз, чуьнгуьрдихъ галаз лугъуда.

- Хьуй, чан бала.

- Мус туькІуьрда?

- Муса фена, Айса хтай юкьуз.

- Абур вуч гафар-е?! - Мислимат, кІелен сарар экьисна, хьуьрена, адакай бубадиз Туьквезбанан ухшар атана.

- Я бала, вуна Тагьир бубадиз чи кІвализ ша лагъ,-Эмин-эфендидин рикІел Худатдин рушарин чар ашукьдиз кьалурун акьалтна.- ЧІал за ваз нянрихъ туькІуьрда.

- Зун исятда фида, чан ба, - руш, кІуркІва хьиз, ракІарай акьатна.

70.

Клекре гъарайна.

Йифди ахвар тахъана, экв жедай кыляй сушт хъанвай Эмин-эфенди месин кылиз хкаж хъана. Адан гъамиша хци бейнида шиирдин члалар куькIвена: “Вуч ажайиб сес акъатна! Зун ахварай фад аватна. Дуюньядилай ви ван алатна, тазвач на зун пашман, эй клек!” Са тIмил фагъумна, давамарна: “Вуж жеда зи азиз мугъман, на гъарайиз икъван, эй клек?! Ваз кърбанд хъуй зи ширин чан, тахт гвачни вав къакъан, эй клек!” Вилерикай Ялцугърин рекъерай къвезвай мугъманар: Къубави Къудрат, КъепIрви Мислим, Ашукъ Нури, КIириви Эмин, Къуьчхуьрви Рамазан ... карагзава... Зариди шиирдин эхир хкана: “Ялцугъ Эмин рахазава, Къве вил рекъел алазава... За вавай мад жузазава: Вуж я а зи мугъман, эй клек?!” Амма ракIарай къведай касни авач, вилерикай анжах са гъихътин ятIани, са нин ятIани къаралтуяр катзава.

Эмин-эфенди лап зайиф хъанва: кIул вегъенвай къуьзуь къужа хъиз, кIвале са гужуналди къекъвезва.

- И азарди зун кана хъи, - ада хирел алай пекинлай гъил элкъуьрзава, на лугъуди, кIвачиз туьмерзава. -Инай гъикъван авахърай? Зи кIарабрани мефтIер авай гъа! - вилерикай кимел мал тукIурла, ятурдин санкъуйрай акъатдай мефтIедин тупIар хътин яцIу, хъипи ва лацу кIарар, абур сивиз вегъизвай къасабчияр карагзава. - И авахъун куьтягъ хъайила, зи уьмуьрни куьтягъ жеда,- зариди вичин эхир гуьзлемишзава, и кардикай ада садазни лугъузвач: экуь дуьньядилай мичIи суруз физ са бендедизни кIан жедач, амма къе сивяй акъатна.

- АкI лугъумир, - тIалабна папа кIвалин мичIизмай пипIяй.

- За авайвал лугъузва, КукIрух.

Туьквезбан къарагъна, гъуьлуьн кефияр, адаз кIани-дакIан хабар къуна, кал ацаз фена. Мислимат ширин ахвара ава. Эмин яваш-яваш дакIардихъ юзана,

анай къвезвай миxъи гъава чІугваз акъвазна. Зари вич-вичихъ галаз ван акъалтна рахазва:

- РақІарай къведай касни амач... Дустарин са пай азадвал патал чІугур женгерин къурбандар хъана, са пай суъргуьнда ава, са пай къибледихъ катна, са пайни... Зи патав къвез рекъе ава. Заз и Гъуцарсувун шагъварди Ашукъ Нуридин патай саламар гъанва... Я ашукъ, бес вун гъинава? Я Мислим, я стха, вун са акъван яргъални алач эхир? Я Тварун стха, ваз зи кІвал гъисаба амачни? ТахъайтІа, вуна къвед лагъай паб хкана, сандухдин паяр незвани? - пІузаррикай юхсул хъвер фена. – Чи хуъруьн кавхадинни фекъидин чкайрал гила абурун рухвайри кІвалахзава. Бубаяр къван туькъул туштІани, са акъван къенини туш. Абурузни зун чпелай алатна кІанзава...

Са низ ятІани яб гузвай хъиз, акъваз хъана, зариди давамар хъувуна:

- Зи тахсир вуч, я инсанар?! Девлетлуйрин, фекъийрин, чинавникрин тереф техуьн яни? Яхул ханариз гъуьрмет тавун яни? Аслан хандин веледриз тарс тагун яни? Урусрихъ галаз ички хъун тавун яни? Йифериз хендедайрин рақІарихъ тефин яни? Ришветар къачун тавун яни? Гъар са месэла гъахълувилелди гъялун яни? Зи тахсир вуч ятІа, лагъ, ахпа зи патав къвемир, инсанар!

Эхъ, дуьньяда вири инсанар писбур туш. Зун шагъид я: заз артухвални акуна, эксуьквални; гъахълувални акуна, гъахъсузвални; азадвални акуна, лукІвални... За хъсанбурун тарифарна, писбур русвагъна...Эхъ, дуьньяда абад, мергъяматлу, муьмин, жумарт инсанар ава...

Амма... Къве чин алай жадуьрин, зулумкаррин, фитнечийрин, намердрин, ламатІрин къадар гзаф я... На лугъуди, дуьнья, чил-цав туькъуьл серкІвери къунва. Туькъуьл инсанри чун зегъерламишзава, - вилерикай Ялцугърин къейи кавхани фекъи карагзава.

Дерин нефес къачуна, хабар къазва:

- Я стхаяр! Чна вучиз сада-садаз писвалзава?! Чун инсанар тушни?
Инсанар ятІа, чна жуван инсанвал хвена кІандачни?!

- Я итим, вун нихъ галаз рахазва?-жузуна кІвализ хтай Туьквезбана.

- Жувахъ галаз... Яб гудай, хабар къадай кас тахъайла, бес за вучин? - Эмин са кІусни тажуб хъанач.

- Ван хъайибуру вун айибарда гъа, хибри хъанва, лугъуда.

- Айибардайбур гъакІ айибариз ацукърай, КукІрух.

- За нек чимнава. Са сукІра хъвадани? - Эминан виликай паб, вилера минет аваз, акъвазнава. - На вуч лугъузва?

- Ваъ. Ахпа, чин-гъил чуьхвейла.

- Ша, чуьхуьх, за яд иличда.

Эмин-эфендини Туьквезбан айвандик экъечІна. Чин-гъил чуьхвена, хтана, Эмин дезгедихъ ацукъна. Папа цурун жеминиз кузвай нек цана, гъуьлуьн вилик эцигна.

- Кар сад хъуй, фу куьткунна, неъ,- лагъана Туьквезбана.

- КІанзавач. Са иштягъни авач, КукІрух. За идан са пай къванни яваш-яваш хъвада.

- Вуна фу тинез къе пуд лагъай югъ жезва. Фу авачиз жедач, лугъуда бубайри, Къуръан авачиз жеда. Ризкъи тІуьна кІанда. НекІедикайни хъатухдикай еке са бедендиз вуч хъуй? - Туьквезбаназ гъуьл зайиф хъана, гъилел гъалтна кІанзавач.

- Неда, неда, акІ ятІа са кап фу гъваш,- папан кефи тахун патал Эмин-эфенди вичин гафунилай элячІна.

Папа дакІардал алай суфрадикай са кап фу къачуна, чІемни вирт элкъуьрна, гъуьлуьв вугана.

- Ма, неъ, нуш хъуй ваз, чан итим.

НекІедикай кІарасдин тІуруналди къвед-пуд хупІ хъвана, фаз са кІас яна, Эмин-эфенди мад вичин фикиррал хтана. Гила ам, ван акъуд тавуна, рахазва:

“Дуьньяда авай гъахъсузвилерин бине инсандин тух тежедай нефс я. Агъ, нефс, нефс! КІвал кІаняй акъатай, тум хкатай нефс! Ваз такІанди са чукІул я”, - Эмин-эфенди нефсинал тебери алай инсан я, ада стхайривай, мукъва-къилийривай, таниш-билишривай гъарда жуван нефс хуьн, мергъяматлу хьун, кесибдан гъил къун истемишзава:

*Гъар са бенде стха къуна, рикІелди дуствал ая на,
Я кесиб хъуй, я девлетлу -виридахъ хуш гъал ая на,
Хъсан крар вилик кутур - эхиратдиз мал ая на,
Гъар са пис кар терг авуна, хъсан кардиз ял ая на,
На хиялмир, и дуьньяда я девлет, я мал ава ви...*

Къанвай некІедикай мад са хупІ хъвана, Эмин-эфендиди фикирзава: “Тух тежедай нефс авайбур и дуьньядилаи нече шумуд фена, абуруз садакайни са кумекни хъанач... Абур, гъилевайди тІимил акваз, чарадан шейэр тарашиз алахъна...Девлетди инсандивай инсанвал къакъудда: вилерал пи акбулдда, къилиз як гъида. Инсандикай халис инсан пуд затІуни ийида: ми хъи намусди, гъахъ кІан хъуни ва азадвилихъ ялзавай руьгъди.

Эмин-эфенди дуьньядикай бейкеф я:

- Им дуьнья туш, дугъри инсанриз ганвай са бала я... Гъахъ авачир, дуван авачир, фана дуьнья!.. Дуьньяда шумудни сад зулумдик ква, шумудни сад шад уьмуьрдикай магърум хъанва, шумудни сад фагъумиз ама, шумудни сад дерин ахвара ава... Садбур и дуьньядай катзава, садбур дили хъанва, садбурни женгина ава...Дуьнья туш, хажалатдин кІвал я. Дустагъ я, къазамат я... Вучда? Дуьнья тергна, Спикиз фидани? – хъуьрена. – Яраб чи Спикар дуьньядихъ галаз барабар чка ятІа?!

Завай хабар къазва: “Вуна вуч авуна?”

За жаваб гузва: “За авамар ахварай авудна, инсанрин рикІера муьгъуьббат куькІуьрна, кесиб бендейриз чебни инсанар тирди чирна; за инсанрик игит. къагъриман руьгъ кутуна!

- Ви нек къана, я чан итим, - лагъана рушал перемар алуќІзавай Туќвезбана.

Варцин зенгинин ван акъатна... Салам гана, кІвализ Таѓирни Рукъуют атана.

71.

Туќвезбан гъулуз муѓуѓуббатлу вилералди килигзава: ам и алапатдин рикІ, жигер, руѓъ авай инсандал тажуб я... Хъаткай меселни кваз ам халќ патал, азадвал ва гъахълувал патал женгина ава. «Къайи гарар акъатнава... Зулуз, тарарикай пешер кІвахъдай хъиз, инсанарни кІватда.. Эминан гъал юѓъ-къандалай агъадал я. Ам, нафт куќтяѓ жезвай чираѓ хъиз, хкахъзава», - фикирзава папа.

Туќвезбаназ чир хъайила, Эмин кутугай буй-бухах авай жегил тир. Руш адал ашукъ хъанай, амма вичин гъисс винел акъудиз алакъначир... Худади абур чеб чпин къисметдай акъуднач – къведни бахтлу хъана...

Хцин мерѓяматлу рикІкай хабар авай Севзихан бубади лаѓанай: “Беден ви мегъуьн тар я, бала, рикІ къавалрив гвай тар я, бала”. Жегилдикай къудратлу, камаллу итим хъана. Ахътин инсандилай зурба крарни алакъда - Эминан тІвар вири лезги жемятдиз сейли хъана.

Хважа-эфендидин рушакай Эмин-эфендидиз муѓуѓуббатлу ва вафалу паб-кайвани хъана... Гила, яшлу хъайилани, адаз вичин гъуьл, хиве къазвачтІани, гъа жегил чІавуз хъиз, кІанзава. “Эминни заз гъакІ вафалу хъана, - еке иштяѓди тестикъарзава Туќвезбана. – Чи дерейра кавха, къази хъайи итимрикай къвед лаѓай паб хкун тавур, вил пата тахъай, патаз-къерехдиз тефей сад-къве кас ама... Заз зи гъуьл михъи я. Ада закай, зун рикІе аваз, теснифай къван чІалар!.. Ада заз лаѓай къван лирлияр!.. Ада заз яѓай къван чуьнѓуьрар!.. Ада зал алуќІай къван атІласарни хараяр, мяѓсерарни тикбанар!..”

Манийрини макъамри, хуш келимайрини рафтарвилери Эминанни Туќвезбанан уьмуьр, ам гъикъван четинди тиртІани, гуьзеларзавай. “Зи

Туьквезбан! Зи рикI вун кIан хьунив ацIанва!”- лагъана, Эмина паб къуна, цавуз хкаждай, кIвалин юкьвал элкьурдай; ахпа месерал къуьнт яна, адаз вичин гьиссер багъишдай, манияр лугъудай, шиирар кIелдай:

*Хамувилиз я вун жейран,
Вун жагъай заз я им девран,
Ви либасдал я зун гьейран,
Асул женнет багъ я, Туьквез...*

Вичиз ракъурай сад лагъай шиирдилай башламишна, Туьквезбаназ Эминан вири чIалар хуш я, абурукай гзафбур хуралай чида... Адаз вичин ярдин арифдарвал, бажарагълувал, зурбавал чизва, гъавиляй, вичин къилел алай агъадай къуна, лайихлу къиметни гузва.

Туьквезбанак футфа кутадайбурни хъана: “Вуна а никIе-векъе кIвалах тийидай, серинрик ацукъна, чIалар кутIундай гьуьлуькай вучзавайди я?”- лагъанай. Кутугай жаваб гана, Туьквезбана фикирдай: “Зи хатур кIанзавайда ихьтин гаф лугъуч. Им чи кIвале къал гъатна кIанзавай футфачи я. А виле цIам!”

Дустар кIватI хъайила, Эмин-эфендидин кIвале эдебиятдикай, шииратдикай, медениятдикай суьгъбетар, гьуьжетар жедай. Мугъманри Эминан цIийи шиирриз яб гудай, чпин фикирар лугъудай. И суьгъбетра Туьквезбана, Мелика, Рукъуята, Тагъира, Мислима, Рамазана... иштиракдай.

Шиирар теснифун, абур дустариз ван акъалтна кIелун, чуьнгуьрдихъ галаз лугъун - зари Эмин ва адан хзан патал яшамиш хьунин, фикир-фагъум авунин, дуьньядихъ галаз алакъаяр хуьнин, дуьньядикай лезет хкудунин, кеф чIугунин, гъам-хажалат къезиларунин къайда хъанвай.

- Ви чIалар, Эмин, дерин мана квай, цIалцIамбур я,-лагъанай са межлисда ашукъ Тагъира. - Абур завай, мез галкIин тавуна, чуьнгуьрдихъ галаз лугъуз жезва. Ингъе и “Гьуьруьдиз ухшар акуна” чIал хъиз, - ашукъди чуьнгуьр хурал хкажна, ван акъуднай:

Ашкъидалди камар вегъез,

*Килигдайла сивни хъуьрез,
Ажеб ширин рахада мез,
Гъуьруьдиз ухшар акуна...*

- Куьне, дустар, зи тарифармир, жедатла синихар къалура, - лагъанай Эмин-эфендиди. - Чурул шегъерда эдебиятдин межлисрал зарийри гъар са члалан, гафунин патахъай лап еке суьгъбетар, гъуьжетар ийида... Халкъдин арадиз акъуддалди зариди вичин гъар са цийи члал тамамди, гуьзелди, яб гузвайдаз тям гудайди авуна кланзава. Зунни гъакI алахъзава.

- Чазни вуна гуьзел-гуьзел эсерар теснифна кланзава, - лагъанай Мислима. - Рехнейрикай, синихрикай рахайтла, заз абур аквазвач.

- Зун, стхаяр, савадлу зари я,- суьгъбетна вичикай Эмина.- За алатай девиррин зарийри гъикI кхъенатла, алай девирдин зарийри гъикI кхъизватла, клелзава. Зи яракъ гаф, члал, илим я... За жуван фикирар жуван члалал, эдебиятрин векилрин зурба чешнеяр фикирда аваз, абурулай усал тежедайвал, жез хъайитла, вине жедайвал, теснифзава... Гъикъван алахъайтлани, гъамиша рикIиз кланивални жезвач. Зи кайваниди ийидай верцIи хуьрек хъиз, цийи члални къел квайди хъана кланда,- межлисдин иштиракчияр хъуьрена.

Жуван ва я чарадан папакай рахун, иллаки адан тарифарун лезги межлисра адет тушир, ам итимдин зайифвиляй гъисабдай. И кар чиз, Мислима, заридин кайванидин тIвар къун тавуна, жузуна:

- Яни ви багъдин бегъерлувал папалай аслу я ман?

- Эхъ, стха,- хиве къуна зариди. - Вуна зи салаз къванер вегъейтлани, вегъин тавуртлани, авайвал лагъана кланда: чи уьмуьр дишегълидилай гзаф аслу я. Абур чна итимрилай агъадай гъисабун дуьз туш. Ни масакла фикирзаватла, лагъ, чун адан багъдин бегъердиз килигда.

- Зурба кас я вун,- Мислима фикирдай давамарна: “ГъвечIи халкъдихъ чIехи зариярни жеда къван! Вич хесте яз, и касди халкъдин дерди-гъалдикай фикирзава; халкъ бахтлу ийидай рекъерихъ къекъвезва; зегъмет чIугун, чил

хуьн, азадвал хуьн лазим тирди тестикъарзава; вичелай виждандинни намусдин чешне къалурзава”. - Вун хьтин дуст хьунал за дамахзава, Эмин!-ам къужахда къуна, чуькъвена.- Заз вун, стха, Гьуцарсув хьиз, аквазва!

... Эмин-эфендиди, азардизни килиг тавуна, дезгедихъ ацукьна, вичин эсерар кхьизва. Туьквезбана къулан патав чешнедин гуьлуьт хразва, адан фикирар гуьлуьккай я: “Эмин инсанриз, сифте камаллу инсан яз, гьахъ гвай къази яз, кӀан хьанай. Ахпа ада, чпин дерди-гьалдикай хабар къуна, теснифзавай чӀалар ван хьайила, кӀанивал са шумуд къат артух хьана... Ам жемьятдиз истеклу я... Амай рекьерай Аллагьди чаз бахт ганачӀани,- рикӀел аялмаз къейи эркек аялар хтана,- и рекьей бахт гана”.

- Я итим, вуна гьикьван кхьида?!- хабар къуна папа, - къарагъ, са геренда агалт, жуваз ял ягъа.

- Дуьнья - чар, гуьлер - девит хьайитӀани, КукӀрух, зи рикӀевай къван дердер-къамар лагъана, кхьена куьтягъ жедач. ГьакӀ хьайила, жувал чан аламай къван кхьена кӀанда! Кхьида!

72.

Эмин-эфендидиз 1884-йисан зул вичин эхиримжиди тирди аян хьана. Тебиатдиз хважамжамдин рангар янавай са пакамахъ ада папаз арза авуна:

- Я КукӀрух, заз гьар йифиз ахварай Хтумрин булах, чи багъ, Макьарин вир, Китин дагъ, Гьуцарсув... аквазва. Им вуч месэла ятӀа, яраб?

- Вил хьанва ман, сагъ чӀавуз аквазвай, физвай ерияр тир. Гила шумуд йис я вун месеваз? - Туьквезбанан туьтуьниз къагьар атана, фикирна: “Рекьидай къилихъ инсандиз вичин хайи ерияр ахкваз кӀан жедайди я... Яраб зи къужадин эхирни хьанватӀа?”

- Бес зун анриз гьикӀ килиг хьийин? И гьал алаз? - адаз багъри ерияр, рикӀ алай Хтумрин булах, патарив гвай гуьзел мензераяр ахкваз кӀанзава. - Зи вилер акъатзава...

- Неби стхадиз лугьуда ман.

- Ада зун Хтумрин булахдал гьикI тухуда? Завай балкIандал акъваз жедани мегер?

- А месэла, итим, гьада гьялда.

Нянрихъ хиперивай хтайла, Небиди чIехи стхадал кьил чIугуна. Начагьда вичин дерди авурла, гьвечIи стхади гаф гана:

- Тухуда ман, чIехи стха.

- ГьикI тухуда?

- Гьулуна ацукьарна, - хъверна, Небиди давамарна:- Алеррал эцигда еке гьул, я тахьайтIа са чали, ам мягкьемдаказ кутIунда, кьенез вегьеда самар, винелай эцигда кавал, ахпа вун ацукьарда, чIехи стха. Рази яни?

- Валлагь, вуна хъсан улакь фагьумна, - Эмин-эфенди рази хъана.

- Санихъни ават-къакъат тавуна фена, хкведа вун, - лагьана папа.

- Къефесда авай сикI хьиз, - зари хъуьрена.

- МасакIа, чIехи стха, азарлу инсан яргьал гьунейриз, кьузайриз тухуз жедач.

- Зун къандалар акьалжизни гьазур я, анжах заз багъри ерияр ахкурай, - лагьана Эмина.

Пакамахъ Эмин-эфенди яцар квай алеррал алаз сефердиз экъечIна, ам кьуд патаз къанихвилелди килигзавай: вилериз тIебиатдин къацу-цIару либасар аквазва; нери атирар гьиссзава, япариз нагьмаяр ван жезва...Лацу дагълари, къацу тамарини багълари, хеб-мал чкIанвай чIурари вилерин ишигь тухузва, кьил, пияла хъвайи хьиз, элкъвезва... Вили цава лекьери лув гузва: “Зун квел гьамиша пехил тир, азад къушар! Инсанарни, лекьер хьиз, азадбур, викIегьбур, къуватлубур хьун лазим я. Заз азадвал вири няметрилай багьа тир,- лугьузва хиялдай Эмин-эфендиди.- Зун квелай чешне къачуз алахъна, дустаризни ихьтин меслят къалурна, - рикIел аял чIавуз Хтумрин булахдал акур гьажилеглегар хтана.- Лекьерни гьажилеглегар стхаярни вахар я... Азад стхаярни азад вахар!”

- Ингъе ви рикI алай Хтумрин булах, чIехи стха! - Небиди малар акъвазарна.

Эминан япара булахдин баядрин ванер гьатна, ада вич сагъ хъхъайди гьиссна.

- Зун и къефесдай акъуд кван!-Эмин-эфенди къарагъна, стхадин куьмекдалди чилел эвичIна, булахдив агатна, къванцел ацукъна, гьил къайи цик кутуна...

Чалида авай сиягъатчи кIвализ хтана: гуьгъуьл шад я, иштягъ ачух хъанва.

Са шумуд йикъалай Эмин-эфенди лап яваш хъана... ЯтIани ам санал акъвазнавач: кIвале къекъвез ва айванрик экъечIиз алахъзава; стхайривай ва мугъманривай хуьрерикай, шегъеррикай ва дуьньядикай хабарар къазва; чар куьтягъ хъайила, вичин чIалар кIвалин лацу чепедай асуннавай цларал цIивиндал кхъизва... Гъуьлуь ийизвай кхъинар Туьквезбана, са чуькъни тавуна, гьар нянрихъ асун хъийизва, пака Эминаз мад цIийи чIалар кхъидай чка жезва.

- Ибур икI квадариз гъайиф тушни?- заридин цIийи чIалар фикирда аваз, жузунай Тагъира.

- Абур низ герек ава, я стха? Са залай гъейри, зунни физва,-заридин умуд михъиз хкатнавай.

- Залайни гъейри,-алава хъувуна ашукъди.- Ви чIалар, стха, заз гьикъван масан ятIа, ваз чизва.

- Дуьз,-кирамди сефил хъверна.- Сагърай вун, захъ амай са дуст,-адан вилериз накъвар акъатна.

- ЧIехи стха, за ваз Къасумхуьрелай чар гъана, - салам гана, кIвализ Мелик гъахъна. - Са гужуналди жагъурайди я. Базарда авач, округдин са чинавникдивай, минет-суьнет авуна, къачуна.

- Вун пара къадар сагърай, зи стха! - Эмин цавук хкъуна - адаз гъакъван шад хъана. - Ваз Худади цавар-чилер ацIай къван бахтар, девлетар гурай!

Амин! – лагъана Туьквезбана.

- Чар кьит затІ я,-лагъана Тагъира. - Зун физвай чкайрани тІимил-шимил дуьшуьш жезва.

- Кьит я... Им лацу матІ хьтин чар я, - пекиникай хкудна, Мелика куьсруьдал лацу хара эцигна.

- Ипек хьиз, цІалцІам я, - чар тупІалай авуна, лагъана Тагъира.

- Адал за сифтени-сифте “Дустариз” чІал, ахпа «Веси» кхьида, - вичин цІийи эсеррикай хабар гана зариди. - Пака абур за КьепІир Мислимаз ракьурда.

- Сифте чаз кІела ман, - тІалабна ашукьди.

- Исятда, стха, - зари, вилер акьална, хиялдай «Дустариз» чІал яваш-яваш кІелиз эгечІна:

Хабар кьуртІа зи гьалдикай дустари,

Шукур Аллагь, хьсан я лагь дустариз.

ТІалабирди чпивай зи кьастари

Хийир-дуьа, инсан я, лагь дустариз,- ял акьадарна, давамар

хьувуна:

Хажалатар, хифетар зи дерин я,

Заз алахьай гуьлуьман югь серин я...

Ашукь Тагъиран вилериз накъвар акьатна, ада чуьнгуьр кьачуна, дустунин цІийи чІал аваздалди лагъана. Сефил маниди Туьквезбанан, Мегьридин, Меликан вилерни кьежирна.

- Вуна «Весида» вуч кхьенва, чІехи стха? – жузуна Мелика. Адаз «Дустариз» чІал бегенмиш хьанач, ятІани, вичин фикир лагъана, начагь стхадин кефи ханач. «Весида» вуч кхьенватІа чир хьана кІанз тади ква: рикІи са вуч ятІани гьиссзава.

- Гьамни кІелдани? – жузуна зариди.

- Эхь, эхь! – Меликан ванцик эмир ква. - Чаз чир хьана кІанда эхир!

- Хьурай ман, стха! - Эмин-эфендиди мад вилер акьална, шуькІуь яру дамарар акьатнавай кьебекьрин кІаникай нинейрин кертелар юзана,

мецин кІвенкІ яхун пІузаривай гуьцІ хъана... Дуьньядивай гъамишалугъ
къакъатзавай, хажалатдив ацІанвай бизарлу ван акъатна:

Зун къейила, тазиятдиз къведаиди

Ачух дуьнья, я сагъ чан тахъайд атуь.

Зи гъалдикай хабар тирди ягъади:

Архадикай хъсанвал тахъайд атуь...

- Я чІехи стха, вуна ихътин чІалар кхъиз, весияр таз, ваз чи патай гъакъван
гъуьрметсузвилер хъанани?! - Мелика вичин хатур амукъайди къалурна.

- Тахъанани туш ман, чан стха, - лагъана Эмин-эфендиди зурзазвай
ванцелди.

- Вуна чун русвагъзава!..

- За авайвал кхъенва, стха.

- Я чан стха, начагъ инсанар фад бейкеф жедай адет я, - лагъана
Туьквезбана чІехи хинез. - Вуна адан гъар са гаф фикирда къамир. Абсун
хъухъ... Начагъдахъ галаз бягъс чІугвамир, чан стха.

Межлис къана...

Йифиз Эмин-эфендидин кефияр чІур хъана: бедендал ифин акъалтнава,
хур кузва, нефес къазва, кІвачер буш хъанва.

- Мурк! Мурк! - гъарайна Эмина меселай. - Зи хур кузва!

Вири хизан кІвачел акъалтна.

Мурк гъиз жедай къве чка авай: Китин дагъни Цмуррин бузхана.

- Цмурдал мукъвал я, - лагъана Небиди. - Зун гъаниз фида.

Къвед-пуд сятдилаь хъиз гъекъни каф хъанвай балкІандал алай Неби хтана.
Ада пипІерай яд авахъзавай гъебеяр гурарал эцигна, абурун сивер ахъайна,
самарикай муркІарин лацу, вили тикейар хкудна, бадида аваз азарлудаз тухвана.

Мурк акурла, Эминан вилериз ишигъ хтана: ада къанихдаказ муркІадин
къайи тикейар тІуьна, хура авай цІай явашарна.

Къвед лагъай юкъуз Эмин-эфендидин кефияр ачух хъана. Хизанар кІватІна, ада вичин веси-сала авуна: Мислиматан къаюмвал Меликал тапшурмишна, стхайривай вичин папан кефи тахун тІалабна... Туьквезбан, къил метІерал эцигна, шехъна...

Хизанри, мукъва-къилийри, дустари, умуд хкатна, Эмин-эфенди кечмиш хъун гуьзлемишзава, амма заридик тади квач, ада, пус-пус ацалтна, «Вил атІудач дуьньядихъай, ширин я...» шиир теснифзава.

Чехи стхадин чандин кІевивилел тажуб хъанвай Мелика хзанриз кушкушна:

- Адан бедендин, мефтІедин гъар са нугътІади ажалдихъ галаз женг чІугвазва...

Чехи стхадин чандин кІевивилел тажуб хъанвай Мелика хизанриз кушкушна:

- Адан мефтІедин, бедендин гъар са нугътІади ажалдихъ галаз женг чІугвазва... Ам рекъидач!

х   х   х

Эмин-эфенди хиялрикай уях хъана... Жемятдихъ галаз рахана куьтягъ хъайила, ам стхайри айвандикай чарпайдал хканвай... Вилерикай яб гузвай жемят карагзама...

Зариди беден къезил хъанвайди, кІвачериз ва гъилериз къуват хтанвайди гъиссзава. Ада хиялдай вичи жемятдиз лагъай гафар эзбер хъийизва: «Зи жемят! Зи багърияр! Квез зун вуж я, вуч я чизва. Зун хандин виликайни фена, балкІандин къулухъайни... Гъамиша инсанвилин, азадвилин, гъахълувилин терефдал хъана, абур патал женг чІугуна. Шумудни са кас жермедикайни зиндандикай хкудна. “Гъарай, эллер, пис ксариз!” эвер гана ва зулумкара, дявекара, фитнекара русвагъна... Зи девлет, зи ирс – инсанар, халкъ дуьз рекъе твазвай зи чІалар я... Заз куьн, стхяр ва вахар, рухвар ва рушар, лекъер хъиз, азад яз, такабурлу яз, къудратлу яз, яшамиш хъана кІанзава. Савадлу,

илимлу, гъейратлу, муьгъуьббатлу инсанар хъана кІанзава... Зи сивикай, гъиликай инжиклу хъайи кас аватІа, заз багъиша. Зак бурж квай кас-мас, заз чиз, авач, аваз хъайитІа, зи стхаяр инал алазва... Заз и гуьзел Ялцугърин чилел тІуьр фу, хъвайи яд гъалал ая, жемят... Вил атІудач дуьньядихъай - ширин я, айиб мийир, зун инсан я, стхаяр, - Эмин-эфенди хайи жемятдиз, хуьруьз, дередиз ва дуьньядиз, мад са вуч ятІани лугъуз кІанз, муьгъуьббатлу вилералди килигзава...

х х х

Виш йисалай Ялцугъар Лезгистандин Гуьлгер вацІун дугуниз куьч хъана. Цийи мескендиз Эминхуьр тІвар гана.

Халкъди Гъуцарсувай яру мрамардин къванер гъана, рикІ алай шаир Етим Эминаз зурба тимтал эцигна: адан вилик гъамга булах рахазва, инсанри таза цуьквер эцигзава...

*Магъачкъала.
1998-2004-йисар.*

ЧЕТИН ГАФАРИН ВА ТІВАРАРИН

Б А Я Н А Р

Абас - къад кепек.

Абид – кап1-т1еат ийизвай инсан.

Абу-Земзем – Меккеда авай пак булах.

Абсун – секин

Авла - лап хъсан.

Адават – душманвал.

Ажнас – к1вале жедай къиметлу зат1ар.

Архалугъ – куъруъ валчагъ.

Бажа – къул; гурмагъ.

Бат1ин - къенепатан сир, хиял.

Буракъ – диндин къисайрик квай инсандин суърет авай балк1ан.

Геже-гуъндуъз – йифиз-юкъуз.

Гуъллуъ – цуъквер алай.

Гьират – Афгъандин шегъер.

Гъам-тияла – гъамунив ац1анвай жем.

Гъилман – женнетда жеда лугъудай гада.

Гъуцарсув – Шалбуз дагъдин къадим т1вар.

Дастан – манидалди лугъудай къиса.

Дибa - ипекдин парча.

Дилбер – к1ани руш; яр.

Жагъад – ватан тергуниз мажбур хъун.

Жанан – к1аниди, яр.

Жузам - ч1уру азар.

Жумла алем – вири дуънья, халкъар.

Загъир – малум, ашкара.
Зар-зиба – харадин, ипекдин парчаяр.
Зари – художественный эсерар кхъизвайди, кхъираг.
Зилфер – ц1велеривай куърс жедай ч1алар.
Зулжалал – Аллагъ.
Икърабар – мукъва-къилияр.
Кертел – элкъвей; элкъвей кк1ал.
Кирам – автор.
Къедек - хунин парча.
Къемер – варз.
Кирбит – спичка.
Къупарламиш хъун – къизмиш хъун.
Лали – яру къаш, якъут.
Лукъман – духтур; жерягъ.
Маргъаба – Салам!
Мазан – ашукъ.
Мерез – чухутка азар; шуьк1уь еб.
Мисри – Египет; Къагъир.
Мубарак – къени инсан; ц1ийи зат1 тебрикун.
Мубтала – дердери гатанвай.
Муъруьд – муършиддин сухта.
Муършид - диндин рекъин къилевайди.
Муъмин – Аллагъдихъ инанмиш инсан.
Мягъкема – са шумуд хуъруьн тешкилат.
Нури-гуьзуьм – вилерин нур.
Рейгъан – цуьк.
Рисалат - сада-садаз кхъизвай кагъаз.
Рутба – дережа.

Сагъри – тумаждин са жинс.

Сердер – ч1ехи гъаким; кьушундин кьил.

СетIренжар – шахматар.

Сухта – медресада к1елзавайди.

Тазият – кьейидан мукьва-кьилийриз башсагълугъвал гун.

Тевриз – Ирандин шегъер.

Тешвиш – жув-жувал тахъун; кьил квахъун.

Тимтал – гуьмбет, памятник.

Туьмен - Ирандин пул.

ТIарикъат – исламдин са хел.

Улуб – ктаб.

Фана – амукъ тийидай.

Фарман – эмир.

Фарс – Иран халкъдин ч1ал.

Фелек – цавар; кьадар-къисмет.

Халикъ – яратмишай кас; Аллагъ.

ЦIиг – лезги ч1аваргандин варз.

ЧIаварган – календарь.

Шагъи – вад кепек

Шам – Сирия.

Шемси – рагъ.

Х А К И М   К У Р Б А Н
(Акимов Курбан Халикович)

С В Е Т И Л О   Б Е З У М Н О Г О   М И Р А

Роман

На лезгинском языке

Редактор **Арбен Къардашев**

Корректор

Сдано в набор 00.00.00. Подписано в печать 00.00.00.

Формат 60x84 1/16   Усл.п.л. 16,00. Тираж 1000 экз.

Издательство ООО «Мавел»

ИД № 04958

Типография ООО «Мавел»

Махачкала, ул. О.Кошевого, 42а

Тел.: 61-38-90

Текст к портрету автора на обложке:

Гъаким Къурбан (Акимов Къурбан Халикьович) – зари, алим ва общественный деятель – лезги халкъдин тарихдикай кхьенвай «Ракъинин муг», «Гъай тахъай гъарай», «Къилинж Къемер» ва маса романрин автор я.

Къ.Х.Акимова лезги ва урус чӀаларал акъуднавай илимдин ктабра («Лезгийрин милли гыкаят», «Абдулбари Магъмудов: уьмуьрдин ва яратмишунрин рехъ», «Жамидинан сатира ва хъуьруьн», «Мерд Алидин мани», «Лезги повесть», «Лезги роман» ва мсб.) хайи литературадин месэляяр ахтармишзава.

Зари Лезги ва Россиядин писателрин союзрин член, РД-дин лайихлу муаллим я.

Хаким Курбан

СВЕТИЛО БЕЗУМНОГО МИРА

(Отрывки из романа)

Лезгинский писатель Хаким Курбан (Акимов Курбан Халикович) в своем романе «Светило безумного мира» создал художественный образ классика дагестанской поэзии XIX века, великого лезгинского поэта и общественного деятеля, Етима Эмина.

Етим Эмин был ученым человеком, работал судьей семи небольших сел Ялцугского магала Кюринского округа. Он прославился справедливостью, гуманностью, честностью и щедростью. Ночью в пути из Касумкента в родное село, переходя реку Араг-вац, неудачно сорвался с лошади и сильно повредил себе ногу. Ушиб превратился в неизлечимую рану, и поэт около десяти лет был почти прикован к постели.

Роман «Светило безумного мира» Хакима Курбана состоит из 73-х небольших глав, обозначенных арабскими цифрами. Вниманию читателя предлагаем последние главы.